

Универзитет у Новим Садзе
Филозофски факултет
Akademia Pomorska w Słupsku

ЛЕМКИ, БОЙКИ, ГУЦУЛИ, РУСИНИ – ИСТОРИЯ, СУЧАСНОСЦ, МАТЕРИЯЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА

ЗБОРНІК НАУКОВИХ РОБОТОХ

З нагоди 100-рочниці од снованя Руского народного просвітного дружтва и
65-рочниці од снованя Филозофского факултета Универзитета у Новим
Садзе

ŁEMKOWIE, BOJKOWIE, RUSINI : HISTORIA, WSPÓŁCZESNOŚĆ, KULTURA MATERIALNA I DUCHOWA

Z okazji setnej rocznicy powstania Rusińskiego Towarzystwa Oświatowego i
sześćdziesiątej piątej rocznicy powstania Wydziału Filozoficznego w Nowym
Sadzie

PRACA ZBIOROWA

Нови Сад – Słupsk 2019.

Видавatele
Универзитет у Новим Садзе
Филозофски факултет
Akademia Pomorska w Słupsku

За издавателюх:

Проф. др Ивана Живанчевич Секеруш, декан Филозофского факултета у
Новим Садзе
Szczepan Kolada,
Dyrektor Wydawnictwa Naukowego
Akademii Pomorskiej w Słupsku

**ЛЕМКИ, БОЙКИ, ГУЦУЛИ, РУСИНИ – ИСТОРИЯ, СУЧАСНОСЦ,
МАТЕРИЯЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА
ЗБОРНІК НАУКОВИХ РОБОТОХ**

Редакторе:

Проф. др Янко Рамач
Проф. др Роман Дрозд

Редакційни колегиум:

Др габ. проф. Богдан Гальчак, Зеленогорски универзитет (Польска)
Др Валерій Власенко, Сумски универзитет (Україна)
Проф. др Дюра Гарди, Универзитет у Новим Садзе (Сербия)
Проф. др Андрий Даниленко, Универзитет Пейс, Нью-Йорк (ЗАД)
Проф. др Оксана Тимко Дідко, Универзитет у Загребу (Горватска)
Проф. др Роман Дрозд, Поморска академия у Слупску (Польска)
Др габ. проф. Стефан Дудра, Зеленогорски универзитет (Польска)
Проф. др Ивана Живанчевич Секеруш, Универзитет у Новим Садзе
(Сербия)
Проф. др Євген Пашенко, Универзитет у Загребу (Горватска)
Проф. др Людмила Попович, Београдски универзитет (Сербия)
Проф. др Янко Рамач, Универзитет у Новим Садзе (Сербия)
Проф. др Олег Румянцев, Универзитет у Палерму (Италия)
Др Михал Шмигель, Универзитет Матея Бела у Банскей Бистрици

Рецензенти:

Академик Никола Мушинка, Пряшовски университет
Dr hab. Arkadiusz Słabig, Akademia Pomorska w Słupsku

ISBN 978-86-6065-559-4 (ФФ ; брош.)

ISBN 978-83-7467-323-5 (AP)

Нови Сад – Słupsk 2019.

СЛОВО РЕДАКТОРА

До збірника твори понукаме науковей явности вошли дополнени и преробени тексти сообщеньох з медзинародней науковей конференції ”ІІ Карпатски симпозиум – VII медзинародна наукова конференция **Лемки, Бойки, Гуцули, Русини – история, сучасносц – материялна и духовна культура**”, котра отримана на Филозофским факультету Универзитета у Новим Садзе 21–22. юния 2019. року з нагоди 100-рочніци од снованя Руского народного просвитного дружтва и 65-рочніци од снованя Филозофского факультета Универзитета у Новим Садзе. У работи конференції участвовали 30 науковци зоз 7 жемох, зоз 11 университетох. Робота ше одвивала у пленарним зашеданю.

Сообщеня у збірніку дати по шоре як су сообщовани на конференції. Теми сообщеньох рижнородни з оглядом же їх авторе припадніки вещей славянских народох, маю розлични науково интересованя и часто розлични попатрунки о веліх темох и питаньох з прешлосци и сучасности Украинцох и Русинох и їх контактох з другима славянскимима народами. Тримаме же праве спомнути розлики и розличности доприноша же би попатрунки з рижних рушаючих точкох и углох збогацели дотерашні спознаня и спонукли на нови вигледованя, котри представляю нови крочаї напредок, а то основни цель науки.

Редакция виражує щире подзековане рецензентом збірника за їх труд и драгоценни сугестії, а деканскому колегиюму Филозофского факультета у Новим Садзе за помоц и потримовку у пририхтованю конференції и реализації того збірника.

У Новим Садзе, 10. новембра 2019. року.

Янко Рамач

ЗМІСТ

СЛОВО РЕДАКТОРА.....	5
Янко Рамач РУСКЕ НАРОДНЕ ПРОСВИТНЕ ДРУЖТВО – ПЛАТФОРМА, ДІЛОВАНС И ЗДОБУТКИ	11
Svenka Savić FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U NOVOM SADU 65 GODINA OD OSNIVANJA: SKICA ZA ISTORIJU IZ RODNE PERSPEKTIVE.....	29
Michal Šmigel’ – Miroslav Kmet’ MIGRAČNÉ POHYBY RUSÍNŮV A UKRAJINCŮV ZO SLOVENSKA V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA.....	45
Людмила Попович ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК МОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН	75
Stanislav Konečný ROK 2019 A VÝZNAMNÉ VÝROČIA V DEJINÁCH KARPATSKÝCH RUSÍNŮV	123
Bohdan Halczak ŁEMKOWIE NA ZIEMI MIĘDZYRZECKIEJ	137
Дюра Гарди ПЕРШЕ РУСКЕ НАРОДНЕ СОБРАНЄ 1919. РОКУ И СНОВАНС РУСКОГО НАРОДНОГО ПРОСВИТНОГО ДРУШТВА.....	153
Roman Drozd OSNOVNI CILJ AKCIJE „VISLA“: LIKVIDACIJA UKRAJINSKOG PODZEMLJA ILI REŠAVANJE UKRAJINSKOG PROBLEMA U POLJSKOJ	167
Stefan Dudra POLISH STATE POLICY TOWARDS LEMKOS AFTER 1989	183

Олег Румянцев	
ВЖИВАННЯ ФОРМ У УКРАЇНИ І НА УКРАЇНИ У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ РУСИНІВ БАЧКИ І СРЕМУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД...	199
Jevgenij Paščenko	
RUSINI VOJVODINE U STVARALAŠTVU ZAKARPATSKIH PISACA: OLEKSANDAR HAVROŠ I ANDRIJ LJUBKA	213
Валерій Власенко	
УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В ЮГОСЛАВІЇ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ВЗАСМІНИ	223
Renata Wiaderna-Kuśnierz	
POLITIČKO-DRUŠTVENA AKTIVNOST PROFESORA RIMSKOG PRAVA UNIVERZITETA JANA KAZIMIRA U LAVOVU	241
Pjotr Kolakovski	
AKTIVNOST POLJSKE VOJNE OBAVEŠTAJNE SLUŽBE NA TERENU PODKARPATSKE RUSI U MEĐURATNOM PERIODU	267
Bernadetta Nitschke-Szram	
STAŁOŚĆ I ZMIENNOŚĆ TOŻSAMOŚCI NA PRZYKŁADZIE POGRANICZA POLSKO-NIEMIECKIEGO I POLSKO-UKRAIŃSKIEGO	283
Robert Kuśnierz (Robert Kusnjež)	
KOMUNISTIČKE REPRESIJE U UKRAJINI TOKOM TRIDESETIH GODINA XX VEKA IZ UGLA MINISTARSTVA SPOLJNIH POSLOVA I VOJNE OBAVEŠTAJNE SLUŽBE DRUGE POLJSKE REPUBLIKE	301
Олег Болюк	
ОРНАМЕНТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВИБІЙКИ ЯК МАРКЕР ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (на матеріалах колекцій).....	321
Hanna Hrehorowicz-Gaber	
THE EFFECT OF URBAN STRUCTURES ON THE LANDSCAPE OF LEMKO VILLAGES IN THE POLISH CARPATHIANS.....	335
Joakim Striber	
LASERSKE TEHNIKE U KONZERVACIJI KULTURNOG NASLEĐA.....	349

Владимир Баровић НОВИНАР ЈОВАН ХРАНИЛОВИЋ КАО АУТОР ФЕЉТОНА У ДНЕВНОМ ИНФОРМАТИВНО-ПОЛИТИЧКОМ НОВОСАДСКОМ ЛИСТУ <i>ЈЕДИНСТВО</i>	367
Владан Гавриловић ПОЧЕЦИ НАСЕЉАВАЊА РУСИНА У БАЧКУ (КРСТУР, КУЦУРА, НОВИ САД).....	381
Daniela Marčoková SLOVENSKO-RUSÍNSKE KULTÚRNE STYKY V OBDOBÍ MEDZI DVOMA VOJNAMÍ.....	391
Борис Стојковски ИВАН МИХАЈЛОВИЧ МАТИНОВ-ЖИВОТНИ ПУТ И ДЕЛО ЈЕДНОГ РУСКОГ ЈЕЗУИТЕ.....	409
Milena Ivanović REALIJE U PREVODIMA L. MARTOVIČA I V. STEFANIKA NA SRPSKI JEZIK	425
Оксана Тимко Дітко ЗАМЕНОВНІКИ У РУСКИМ ЯЗИКУ	439
Andrzej Ksenicz ВОHDAN-ІНОR ANTONYCZ PO RAZ WTÓRY	447
Ана Римар Симунович АРХЕТИПИ ИНДИВИДУИ У ТВОРЧОСЦИ МИХАЙЛА КОВАЧА	459

РУСКЕ НАРОДНЕ ПРОСВИТНЕ ДРУЖТВО – ПЛАТФОРМА, ДІЛОВАНЄ И ЗДОБУТКИ**

У историографії Руснацох у Югославії/Сербії сновано, діялносци и здобутком Руского народного просвітного дружтва (далей: РНПД) пошвечене досц уваги, а ище вецей у публицистики. Поєдини авторе найчастейше розпатрали даєдни обласци активносцох и ангажованя РНПД и його чолних членох, але не написана окремна монографія котра би комплексно спатрела його снованє, діялносц, историйне значенє и досяги. Не ухадзаци глібше до розпатраня даєдних питаньох, котри поєдини авторе на розлични способи видза, толкую и оценюю, и котри вимагаю комплексни вигледованя, а вироятно и нови методологийни приступ у їх спатраню и вреднованю, ми у тим кратким прилогу окремну увагу обрациме на даскельо основни питаня: на платформу, діялносц и здобутки РНПД.

Ключни слова: Руске народне просвітне дружтво, Руснаци у Югославії, руски язык, руска литература, просвита, култура, национални идентитет.

У историографії Руснацох у Югославії/Сербії о снованю и діялносци РНПД писали вецей авторе, а окреме треба визначиц роботи Юлиана Тамаша (Тамаш 1989; Тамаш 1992; Тамаш 1997), Владимира Бильні (Biljnja 1987), Олега Румянцева, (2010) Янка Рамача (2016) и Дюри Гардия (Гарди 2019), як и поєдинечни прилоги Дюри Варги, Дюри Латяка, Миколи М. Цапа, Саша Сабадоша и других, од котрих даєдни буду спомнути у тей статі. У тим прилогу ше не будзе окреме анализовац або вредновац становиска поєдиних авторох, але ше вецей уваги пошвечи даскельо ключним питаньом, як цо то платформа діялносци РНПД, основни обласци діялносци и резултати и здобутки котри остали як тирваце нашлїдство у языку, традиції, културним, литературним, националним и науковим живоце Руснацох у Югославії/Сербії.

* janko.ramac@ff.uns.ac.rs

** Робота робена у рамикох проєкту *Војвођански простор у контексту европске историје* Министерства просвити, науки и теєхнологийного розвою Републики Сербії ч. 177002.

На самим початку найкратше о историйних обставинах у котрих основане РНПД. Руснаци, як малочислена и релативно заварта и изолована заєдніца од матичного народу, по конец XIX вика ані не розпочали процес національного препороду, през хтори прешли представніки других славянских народох у рамикох Габзбургскей монархії/Австро Угорскей ище при концу XVIII и у XIX вика. През тот процес прешли и Русини/Українци у Галичини и у Угорскей, правда, кажди на свой способ, з розличним успехом и здобутками. Главни причини пожнея процесу національного препороду при Руснацох у Южней Угорскей треба видзиц у даскелїх факторох: у їх малочисленосци, завартосци, изолованосци од ядра матичного народу, але тиж так и у недостатку власней інтелигенції, гражданскей класи, аристократії, впливних людзох у политичним и явним живоце и, вшелїяк, необхідней материялней бази за реалізоване культурно-національних активносцох и проєктох (Рамач 2009: 403).

Володимир Гнатюк под час науковей експедиції медзи Руснацами у Бачки 1897 р. указал потребу їх культурно-національного препороду и дал значни импулс представніком младей рускей інтелигенції, котра почала прилапйовац його становиска и после того почне гледац драги и способи за розпочинане того діла (Гнатюк 1988: 85–86, 147–155).

Перши поєдинечни крочаї у процесу культурно-національного препороду Руснацох у Южней Угорскей направел млади Гавриїл Костельник на самим початку XX вика зоз публікованьом свого идилского венца *З мойого валала* (Костельник 1904), а после того и других литературних творох на бешеди/язику Руснацох у тей часци Монархії (Тамаш 1986). После того ушлїдзели активносци других актерох.

Першираз явно формулована и винешена потреба організованя рускей заєдніци у Южней Угорскей у апелу о. Дюри Биндаса и адвокатского приправніка Михайла Гайнала 1913. р., котри адресовали рускей інтелигенції. Ту вони указали потребу видаваня руских тижньових або двотижньових новинох и руского календара, котри би виходзели на бешеди/язику Руснацох у тих крайох, з цильом же би окончували значну улогу у організованю культурно-просвитного, національного и соціально-привредного живота тей невеликей рускей заєдніци. Пре обективни причини – барз невігодни политични и дружтвени обставини, тота добре задумана акция у чаше пред початком Першей шветовой войны не могла буц реалізована (Рамач 2016: 9–10)

По закончено Першей шветовой войны и препасци Австро-Угорскей Руснаци у Бачки и Сриме ше нашли у новоствореной южнославянскей держави – Кральовини Сербох, Горватах и Словенцох (од 1929. р. Кральовина Югославия). Дюрдьовски парох Д. Биндас добре зрозумел дух часу и нови политични и дружтвени обставини, котри давали ширши можливосци ділованя поединим националним заєдніцом, поготов славянским, и у апелу котри зложел и 13. децембра 1918. р. розпослал рускей интелігенції у держави, телеграфски сформуловал платформу за снованє и ділованє першей рускей културно-просвітней и националней організації. Автор апел написал з моцним емотивним набойом, з цільом же би швидко и ефикасно уплївовац на пребудзене и освидомене рускей интелігенції и ей уключованє до процесу снованя и діялносци будучей організації. Його основна идея – снованє руского културно-просвітного дружтва, котре би мало превжац на себе одвичательносц за дальши крочаї у просвітним, културним и националним живоце рускей заєдніци у держави. Биндас ше директно обраца гу своїм ”братом” священіком и шицкей рускей интелігенції и предклада:

”Започніме руски народ просвицовац у його власней бешеди. Не бойме ше чешкей роботи. У початку старайме ше о найнужднейшим: кніжки за школски дзеци, календар за 1919. р. и накеди возможно будзе выдавац мали просвітни руски новини котри би тижньово або двотижньово виходзели, зберац народне добро: писні, обичаї...” (Миз 1969: 254–255).

Ту у даскелїх виреченьох згуснуто сформулована скоро вкупна діялносц будуцого руского културно-просвітного и национального дружтва.

Дакус ширше представене предкладанє платформи діялносци РНПД у реферату Д. Биндаса котри вон пречитал на Сновательней скупштини РНПД у Новим Садзе 2. юлия 1919. року, дзе практично лем повторює и толкує основни идеї и предкладаня зоз спомнутого апелу, але источашне предклада же би ше прилапело слїдуюцу резолюцію:

”же ше ми южнословенски Русини на своим руским языку просвицовац сцеме, вшадзи дзе Русини жию руски школи, кнїшики и новинки и просвітни дружтва основац жадаме. Такой основане просвітне дружтво за бачвано-сримских Русинох, и избрани одбор, котри ма право и длужносц заступац бачванско-сримски руски народ у каждим просвітним вопросу пред кажду власцу” (Биндас 1921: 5).

А тот ”руски народни одбор ма ше старац о наших народних школах, о књижкох за дзеци и старших, о календару, о новинкох, о читальных и другей народной просвити”. Познейше задатки и діялносц РНПД з часци розрабяни, дополньовани и публиковани на бокох його виданьох – *Руских календарох* (1921–1941) и *Руских новинох* (1924–1941).

Спатраюци платформу, на котрей основане РНПД, треба утвердзиц як вона сформулована, котри то, и як були поставени основни задачи и цілі діялносци, кельо вони були реално поставени и виводліви, а ише значнейше превериц и утвердзиц у якей мири вона запровадзована и реалізована у пракси и, на концу, указац основни резултати и здобутки РНПД.

Чолни члени РНПД у чаше його снованя були свидоми же Руснаци як национална заедніца вельо пожнели у своїм културно-просвитним и националним препородзе пре рижни причини. Як дружтво з неподполну дружтвену структуру, котре углавним творели селяне, малочислени ремеселніки и мале число грекокатолицьких священікох и учительох, без власней политично уплівней аристократії, без гражданскей класи, без шветовней интелігенції, без политичного вождства чи потримовки и без потребней економскей бази, вони ані не могли започац свой национални препород у чаше кед други славянски народи у Габзбургскей монархії далеко пошли у тим напряме. Прето ше у повойновим чаше требало швидко и добре организовац и намагац ше надополніц препущене у прешлосци и привесц свою националну заедніцу по тот уровень у културно-просвитним и националним живоце, на котри уж давно сцигли народи з хторима вони жили у Югославії. Юлиян Тамаш у монографії *История русской литературы* (Тамаш 1997) указал як литература Руснацох у Югославії у ХХ вику ишла по своей драги ”пошвидшаного розвою” же би прейсц тоті етапи у розвою котри прешли други литератури. То вшеліак мож повесц и за културно-просвитни и национални живот рускей заедніци котра, дзекуючи діялносци РНПД, у периодзе медзи двома шветовима войнами преходзи свой период пошвидшаного културно-просвитного и национального препороду.

По конєц Першей шветовой войны руску интелігенцију у Южней Угорскей творели грекокатолицьки священіки и учители. Представніки шветовней интелігенції були малочислени и неорганизовани, прето на початку у діялносци РНПД водзацу улогу мало грекокатолицьке священство. Улога грекокатолицькей церкви односно священікох була значна не лем у церковним и религийним, але и у културно-просвитним, националним та и

ширше, у дружтвеним и привредним живоце рускей заедніци. Священство знало вихасновац свойо позиції и организацийни искуства же би отримовац або и змоцніц церковни и релігійни уплів и контролю у шицких сферах дружтвеного и политичного живота своей заедніци. Виротно прето руководзаца улога грекокатолицького священства у РНПД при часци рускей заедніци виволовала незадовольство та аж и отворене и оштре процивене (Рамач 2016: 133–145), а 1933. року основани Културно-просвитни союз югославянских Руснацох – КПСЮР (од 1936 – Културно-национални союз югославянских Руснацох – КНСЮР) як опозиційне дружтво РНПД (Білі҆нја 1987: 83–91).

На початку снованя першей културно-просвитней и националней організації у ей діялованю було надоц проблеми: часц шветовней інтелигенції була індіферентна або промадярски орієтована и не чувствовала потребу уклучиц ше до тей акції. Медзитим, треба наглашиц факт, цо вецейраз було споминане у чаше пририхтованьох за сноване РНПД, же медзи народом и його інтелигенцію стала прирва недовирія, котру требало премосциц. Дюра Биндас тримал же інтелигенция длужна направиц одлучни крочай у тим напряме, же би поцагнуц цалу националну заедніцу на драгу културно-просвитного и национального препороду, без огляду на шицким почежкосци и недовиріє народу (Миз 1969: 255; Варга 1988: 61–63).

У апелу Д. Биндаса од децембра 1918. року и у його реферату на Вельким народним собранию у Новим Садзе 2. юлія 1919. року формуловани основни задатки, вец прилапени Правила РНПД, але практично його діялносц могла почац аж од юнія 1920. року, кед их Министерство нукашніх ділох Кральовини СГС одобрело (Павич 1922: 8).

За нашу тему важне указац як ше прилапена платформа діялносци РНПД реализовала у пракси, односно чи ше його руководство намагало запровадзовац и реализовац зарисовани у ней цілі и задатки, або, як ше то неридко случує, чи вона остала лем декларативна зависа, за котру ше запровадзовало цалком розлични діялносци з другима цілями и задатками.

Як було и заплановане, РНПД свойо активносци розпочало з видавательну діялносцу, з пририхтованьом перших учебнікох за школярох котри ходзели до оддзеленьох на руским язичу и *Руского календара*. Кед на Другей главней схадзки РНПД 1921. року принешена одлука о обезпечованю руских учебнікох, воно ше обрацело гу Министерству просвити Кральовини СГС модляци материялну помоц за їх видаванє, але

сцигол лем з часци задоволююци одвит. Министерство ясно дало Дружтву до знаня же не ма средства за видаванє учебнікох на руским язичу, але обецало же одобрї за хаснованє учебніки котри воно пририхта, кед буду у согласносци зоз важащим наставним планом (Павич 1922: 8). Так уж 1921. року РНПД видало *Читанку за III класу*, у друку була *Азбука* (буквар), котру пририхтал учитель Михайло Полївка, и мала исц до друку *Читанка за II класу*, котру преложела и присподобела учителька Єлена Чизмарова (Павич 1922: 10). У медзивойновим периодзе РНПД видавало лем *Буквари* и *Читанки* за нїзши класи основней школи. Мож ше зложїц з тима критичнейшими же то не вельо, але треба мац на розуме факт же РНПД то видавало з власними средствами, котри нїгда не були вельки, и, вшелїяк, визначїц же пре недзбалосц родичох велька часц видрукованих учебнікох стала у магазинє та так уложени средства з часци оставали мертви капитал (Рамач 2016: 102).

За школски дзеци и у *Руских календарох* були дакеди окремни рубрики у котрих обявйовани литературни твори и тkv. забавни куцик, а од 1937. року РНПД почало за школярох видавац часопис *Наша заградка*, котри пририхтовал и найвещей писал до нього Михайло Ковач. То єден конар дїялносци РНПД у видавательней дїялносци за потреби образования на руским язичу, значни пре факт же по першираз видавани школски учебніки и часопис за дзеци на литературним язичу Руснацох на тих просторох.

РНПД од початку своєй дїялносци окремну увагу пошвецовало просвити и старало ше сновац оддзелєня на руским язичу и дзбац о їх добрей роботї. У ришованю тих питаньох непрерывно требало контактовац з компетентними школскимима власцями и вимагац же би таки оддзелєня були основани вшадзи там дзе за то исновали предвидзени условия. У контакту з ресорним министерством часто винаходзени ришєня же би ше и з премесцованьом учительох з других школах, часто и з других обласцох у держави, обезпечело до оддзелєньох на руским язичу потребни руски учительски кадри. Медзитим, часто ані добра дзека Министерства за просвиту не могла вельо помогнуц пре факт же у держави у цалим медзивойновим периодзе не було достаточне число руских учительох. Прето РНПД водзело числєни акциї з цильом же би ше вишколовало потребни просвитни кадри: о тим питаню часто писанє и розправяне у уводнікох або других прилогох у *Руских новинох*, у хторих ше авторє намагали потолковац кельо питанє руских учительох значне за розвой

школства на руским язика и апеловали на родичох же би дзечнейше давали свойо дзеци на школоване, поготов до учительских школах. Окртем того, РНПД трицетих рокох почало водзиц акції за сноване руских конвиктох у центрох, у котрих ше у векшим числе школовали руски стредньошколци, же би ше и на таки способ потримало школоване рускей младежи и допринесло формованю численшей рускей интелігенції (Рамач 2016: 87–108).

РНПД придавало вельку увагу и образованию одроснутих. Власци у Югославиї у периодзе медзи двома войнами водзели розлични акції за описменьоване одроснутих. РНПД не организовало таки курси, прето же у тим периодзе уж практично не було неписмених Руснацох (Рамач 2016: 87–108). Заш лем, Дружтво запровадзовало велі други акції з цильом просвищованя и подзвигованя уровня общей култури рускей заедніци у держави. У *Руских календарох* були окреми рубрики пошвечени розвою привредзованя, а ту публиковани тексти од пропагованя ремеселніцтва по подзвиговане уровня продукції у земледілстве, статкарстве, ширене духу здружованя продуковательох, сноване кооперативох, пожичкових и шпоровних касох. Таки тексти часто пририхтовали фаховци, агрономе и ветеринаре, а прилоги о пчоларстве, овоцарстве, виніцарстве и живинарстве писали и учителе и други. Дюра Биндас зоз свома прилогами потримовал розвой ремеселніцтва, здружованя земледілцох и статкарох, снованя кооперативох, шпоровних и кредитних касох, вше указуюци приклади зоз розвитих европских жемох и Русинох/Українцох у Галичини. Тексти подобних змистох публиковани и у тижньових *Руских новинох*. Окрем того, по валалох, найчастейше у жимским периодзе, филияли РНПД организовали преподаваня з подобнима темами. Велькау увагу ше пошвечовало и подзвигованю общого уровня здравственой култури и здравственой зашити. Шицко тото, гоч лем таксативно спомнута, шведочи же РНПД наисце вельку увагу придавало образованию одроснутих и подзвигованю общого култрного и привредного уровня рускей заедніци у держави, указуюци же привредни розвой твори добру базу за ройвой просвити и култури, а образоване отвера драги за дальше привредне и дружтвене напредоване (Рамач 2016: 31–48; 206–229, 230–250).

Дюра Биндас у уж спомнутих апелох рускей интелігенції 1913. и 1919. року наводзи потребу зазберованя, записованя и публикованя усней народней творчосци як значней часци култури єдного народу, цо практично медзи Руснацами на тих просторох по експедиції В. Гнатюка 1897. року

длугши час ніхто не робел. РНПД и теї обласци чуваня и популаризованя народней творчосци придава одвитууюцу увагу: 1927. року обявело зборнік народних писньох котри пририхтали Д. Биндас и Осиф Костелник (Биндас – Костелник 1927), а окрем того и у *Руских календарох* публиковани дасдни народни писні, записани народни обичаї и присловки, загадки и подобне (Биндас 1922; Биркаш 1936; Биркаш 1937; Биркаш 1938; Пап-Радвані 1923; Пап-Радвані 1924).

У платформи о діялносци РНПД не спомнута наукова діялносц, але и ю воно у значней мири потримовало и популаризовало. Видало *Граматику бачваньско-рускей бешеди* (1923) Гавріїла Костельника, з котру кодификовани руски як литературни язык. У виданьох РНПД у периодзе медзи двома шветовима войнами тотя язична норма запровадзена и так започал живот и розвой руского языка. Окрем того, Г. Костельник и Гавріїл Надь обявйовали у *Руских календарох* окремени лингвистични статї (Костельник 1922; Костельник 1937; Надь, Г. 1937). У виданьох РНПД настава и руска литературна критика, а ей авторе були Силвестер Саламон (1935), О. Костелник (1928), Франтишек Тихи (1937) и други. У виданьох РНПД обявени и перши твори рускей историографії: у *Руских календарох* публиковани часци *Хронїки керестурскей парохії* Гавріїла Костельника (Костельник 1998), народни хронїки Керестура и Коцура и числени статї, вецей публицистични як науково, о прешлосци Руснацох у поединих руских населеньох (Рамач 2016: 329–349). Прето основано мож твердзиц же у рамикох діялносци РНПД положени основи розвою русинистики як науковей дисциплини, а ей основоположнік Г. Костельник як лингвиста, историчар и филозоф.

РНПД вельо уваги пошвецовало розвою литератури. У його виданьох, у *Руских календарох* и *Руских новинох* найвецей публиковани литературни твори руских авторох: Г. Костельника, О. Костелника, Мафтея Виная, Янка Фейси, М. Ковача, С. Саламона, Максимилияна Буїли и других, и ту почина организовани розвой рускей литератури. Обявени и даскельо окремени публикації: драма Г. Костельника *Єфтайова дзивка* (Костельник 1924), збирка писньох *Пупче* Янка Фейси (Фейса 1929), збирка писньох С. Саламона *Нашим дзецом* (Саламон 1936) и *Руско-українски алманах* (1936). Окрем того, у виданьох РНПД обявйовани у прекладзе на руски язык твори українских и російских писательох и твори з югославянских литературох. Очиглядне же руски читаче у тим чаще мали можлівосц читац твори рускей литератури и голем часточно на руским

язику и твори з других литературох. Ту початок не лем рускей литератури, але и прекладаня литератури з других языкох на руски (Рамач 2016: 146–158; 159–168).

У реферату котри Д. Биндас пречитал на Сновательней сходзки РНПД у Новим Садзе 1919. року наглашена потреба розвою культури рускей заедніци у держави, але ше там окреме не наводзи цо ше под тим подрозумює и котри активносци би требало запровадзовац Познейше, на перших главних/рочних сходзкох РНПД розправяне о потреби ройвою организованого культурно-национального живота Руснацох у держави и одлучене же необхідне сновац филияли РНПД по населеньох у котрих Руснаци жию у векшим числє, же би вони организовали и розвивали рижни форми культурно-национального живота. Прето мушели буц дополнени и одобрени нови Правила РНПД.

У периодзе медзи двома шветовима войнами РНПД у своїх филиялох наисце розпочало и розвило багати культурно-национални живот. У читальнох, як найчастейше наволовани тоти филияли, организовани рижни форми культурно-национального живота: сновани хори, оркестри, литературни и дилетански секції, пририхтовани багати культурни програми, святочни академії, концерти, наступи хорох, театрални представи итд. У тих активносцох участвовали школяре, младеж, учителе, интелігенция и члени читальных (Рамач 2016: 169–183; Латяк 2008). Так РНПД у чаше медзи двома шветовима войнами зоз своїма рижнородними культурними активносцями розвива багати культурни живот, а велі здобутки остали як драгоцене наслідство рускей заедніци у нових условийох у Социялистичней Югославії.

У основних документох у вязи зоз снованьом и початком діялносци РНПД виложени становиска о походзеню, националней припадносци и националним идентитету Руснацох у Югославії. Чолни члени Дружтва стали на становиску же Руснаци у Югославії часц українского народу, але тиж так вецей або меней визначаючи думки Г. Костельника о їх специфичносцох, же вони ”у новіх прілікох віробелі себе нові характер, нові способ живота у обічайох, у газдованю, у едлу, у облечіву. А і язык їх постал ”їх власні”, котрі нікому не припада, лем їм” (Костельник 1998: 4). Руководство РНПД було свідоме же шицко тото настало як пошлідок длугорочней изолованосци односно одорваносци Руснацох од матичного народу, и же без цеснейшого повязованя и сотрудніцтва зоз сонародніками у матици и дияспори тот процес будзе напредовац и водзиц у цудзим

окруженю до подполней асиміляції. Прето поєдинци и Дружтво установйовали таки контакти, а у його виданьох ше давало вельо інформації о Русинох у Чехословацкей, поготов у Подкарпатскей Руси, о Карпатскей Україні, о Русинох/Українцох у Польскей, у Галичини, та и о Українцох у Советскей Україні, шицко з цильом же би голем на таки способ отримовац и чувац вязу зоз матичним народом и розвивац чувство националней припадносци и свідомосци (Рамач 2016: 251–328). Правда, медзи визначнейшими членами РНПД було и одредзени розлики у становискох о националним питаню, и ту мож видвоїц два основни струї: перша, котру мож условно наволац проруска, припадніки котрей у основи припознавали же Руснаци историйно часц українскей нації, але исто так наглашовали спомнути специфичносци и розлики у языку, обичайох, народним характеру, а припадніки другей струї, спочатку углавним священіки по походзеню з Галичини (о. Михайло Фирак, о. Михайло Черняк) були радикалнейше проукраїнски орієнтовани, а од половки трицетих рокох того становиско заступа и часц рускей стредньошколскей и студентскей младежи. Организовани у Союзу українских школярох, вони прилапою национални идеї и програми українскей дияспори/еміграції и намагаю ше запровадзиц их у руским просвітним, культурним и националним живоце (Румянцев 2010; Рамач 2012).

У обласци церковно-религийного живота РНПД діловало на даскелїх планах. У його виданьох, *Руских календарох* и *Руских новинох*, обявйовани числени прилоги з обласци церковно-религийного живота: у календарох була окремна рубрика *Духовне чтение/Духовне читанє*, у котрей обявйовани статї владики Дионизия Нярадия, його обрачанє гу вирним Крижевскей епархії, и велї други прилоги з церковного и религийного живота Руснацох и Українцох, з историй церкви итд. Тексти подобного змисту обявйовани и у *Руских новинох*. У недостатку духовней литератури за Руснацох на тих просторох, РНПД обявйовало и окремни виданя з тей обласци, твори владики Д. Нярадия и других (Биндас 1938; Няради 1927; Няради 1932; Няради 1935; Няради 1938; Павич 1924). Окрем того, Дружтво ше намагало установиц контакти и розвивац сотрудицтво з грекокатоликами у Чехословацкей и Галичини, а то часто мало рефлексії и на культурно-просвітни, национални и привредни живот Руснацох у Югославії. У *Руских новинох* провадзене участвованє Д. Нярадия и митрополита Андрея Шептицкого на Велеградских конгресох и запровадзованє їх одлукох медзи вирнима Крижевского владичества и

Галицкей митрополії (Рамач 2017). Тиж так провадзена и діялносц Д. Нярядя як Апостолского администратора Пряшовскей епархії (Рамач 2016: 252–272) и як апостолского администратора Грекокатолицкей церкви у Карпатскей Україні у ей и його накритичнейших хвилькох (Рамач 2016: 299–328).

Руснаци позберани коло Културно-просвитного союзу югославянских Руснацох, основаного 1933. року (од 1935. Културно-национални союз югославянских Руснацох – КНСЮОР) були у опозиції РНПД пре руководзацу улогу грекокатолицкого священства у нїм и його националну ориентацию, противставяюци проукраїнскей ориентации своєю видзене национального идентитету Руснацох, котре у основи проросийске, з тим же старши члени заступали идею о єдинственим росийским народу од Карпарох по Владивосток (концепция о панславизму под доминацию Царскей Русії), а даєдни младши нагинали гу большевискей идеології Советского союзу, але ані вони не припознавали окремну українску націю. Чолни людзе КПСЮОР/КНСЮОР од початку декларативно висловйовали своєю религийну неопредзеленосц, але у своїх виданьох не лем же отворено заступали и пропаговали православну виру, але барз часто непринципєлно и фалшиво обвиньовали и нападали грекокатолицких священїкох, грекокатолицку церкву и виру.

Кед слово о политичних опредзеленьох, треба наглашиц же ше РНПД од початку намагало указац своєю лоялносц гу монархії и династії Карадьордевичох, а КПСЮОР/КНСЮОР тоту своєю лоялносц пренаглашовал, обвинююци руководство РНПД за недостаточну лоялносц гу держави, за антисербску и прогорватску ориентацию (Biljnja 1987: 83–91; Румянцев 2010; Рамач 2016: 350–360).

Спатраюци вкупну діялносц РНПД, треба повесц же його руководство од самого початку мало як угляд діялносц дружтва ”Просвіта”, основаного у Львовє 1868. року, котре діловало по 1939. рок, и котре мало основни цель и задаток културни розвой, консолидацию и подзвигованє националней свідомосци українского народу (Іваничук 1993).

Нєспорне же РНПД, котре діловало у цалим медзивойновим периодзе, розвило вельо богатшу видавательну, просвитну и културно-националну діялносц медзи Руснацами у Югославії од подобних діялносцох КПСЮОР/КНСЮОР, котре вельо кратше діловало и мало значно меней прихильнікох и менши уплїв у рускей заєдніци. Розуми ше, у оцєньованю діялносци єдней и другей організації не найважнейше ані

число членох, ані период дїйствованя, ані число и рижнородносц дїялносцох и акційох, але на першим месце конкретни посцигнути результати у чаше свойого дїлованя и здобутки котри поставаю тирваце нашлїдство националней заєдніци. Оценюючи вкупну дїялносц РНПД з достаточней историйней дистанци, без превершованя мож повесц же воно у периодзе своей дїялносци посцигло значни результати и здобутки котри поставели основи культурно-просвитного и национального живота рускей заєдніци, поставело ясни драгокази за будучносц и охабело ей до нашлїдства тото цо по найновши часи стої у фундаментах культурно-просвитного и национального живота Руснацох на тих просторох. Лем таксативно наведземе тоти здобутки. Єден од найважнейших вшелїяк руски литературни язык. З прилапйованьом народней бешеди як основи литературного языка, видаваньом *Граматики бачванско-рускей бешеди* Г. Костельника и запровадзованьом того правопису поставени тварди фундаменти на котрих вон достанє литературну форму и будзе ше далєй розвивац. Язык Руснацох у Югославїї/Сербїї од шицких литературних русинских языкох/вариянтох у Стредней Европи посцигнул найвисши уровень у розвою и окончує велї функції: од самого кодификованя 1923. року вон непрерывно у функції у образованю од основного, у новши часох по високошколске образованє; на нїм ше видаваю учебніки за шицки уровнї образования; хаснує ше у друкованих и електронских медийох, у ТВ и радио емисийох, у приватним и явним живоце, у науки и администрації; єден є од пейц языкох у офіційним хаснованю у Автономней Покраїни Войводини. У виданьох РНПД поставени фундаменти розвою рускей уметніцкей литератури и од теди обявени на стотки кнїжки уметніцкей литератури, котра стої ровно з литературами других народох и националних заєдніцох на тих просторох, преклада ше и на други язики, а литературни твори з других языкох ше прекладаю на руски язык. На руски язык преложена и Библия – Святе писмо Старого и Нового Завиту (Святе писмо 2019).

У периодзе медзи двома войнами РНПД розпочина организовани культурни живот рускей заєдніци: по населеньох у котрих у векшим чїшле жили Руснаци и дзе мали свойо грекокатолицьки парохїї сновани читальнї РНПД як його филияли, котри дїловали на полю просвищованя одроснутих, организовали культурни живот переважно през театралну, хорску и другу музичну дїялносц. Як конкретни успихи и здобутки у тей обласци культурного живота треба спомнуц числени культурни програми, святочни академїї, виступи хорох, числени театрални представи. Часто у тих

діялносцох посциговани и завидни уровень и резултати. Руска читальня з Руского Керестура госцовала зоз свою театралну представу у професийним театру у Осеку, а руска музика одгукла и на габох Радио Београду. На тим искусстве и основах ше будзе розвивац културни и национални живот Руснацох у Югославії по Другей шетовой войны аж по найновши часи (Раmach 2016: 169–205).

РНПД водзело числени и рижнородни акції з целью подзвигнуц общи здравствени уровень и условия живота рускей заедніци. Вельо уваги ше придавало подзвигваню общого привредного и дружтвеного напредованя заедніци з рижними акциями: з популяризованьом и потримованьом досцигнуцох у привредним живоце, поготов у польопривреди и статкарстве у развитих европских жемох, але и указуюци праксу и искусства привредного и дружтвеного организовања Українцох у Польскей.

Национальному питаню и питаню националней припадносци Руснацох од початку пририхтованьох и снованя РНПД пошвецована велька увага. Ту очиглядни уплів Володимира Гнатюка, котри перебуваюци у Бачки и познейше младеј рускей интелігенції, будучим актером РНПД, усадзовал националну свідомосц и чувство одвичательносци за будучносц власней националней заедніци, наглашуюци же вона може жиц и обстац лем як часц українскей нації, без огляду кельо час и обставини буду подрезовац корені котри даваю животворну моц. Резимуюци скорей поведзене, визначаеме же ше чолни людзе РНПД переважно тримали становиска Г. Костельника, же Руснаци часц українскей нації, але зоз своїм власним язиком, обичаями и власним идентитетом. Так ше векша часц руководства намагала отримовац баланс медзи становиском о специфичносцох национального идентитету Рускей заедніци у Югославії, и свідомосцу же вони заш лем часц українскей нації и же за отримоване и розвой тей изолованей рускей заедніци необходне отримовац контакти и сотрудніцтво з матичним українским народом, поготов з Українцами у дияспори/еміграції и у Галичини. Контакти и сотрудніцтво з Українцами у Советскей України у тим периодзе не були можліви. Другей струї, спочатку малочисленшей, припадали тоти твардейшей проукраїнскей орієнтації, углавним грекокатолицки священіки по походзеню Українци, а од половки трицетих рокох тоти становиска прилапює и часц рускей стредньошколскей и студентскей младежи, котри неvistато робели на цо цеснейшим повязованю Руснацох з Українцами и запровадованю до живота

радикальнейшей проукраїнської орієнтації. На націоналним питанню Руснацох ше ламал и сам Гавриїл Костельник: интимно и явно твардо на українській позиції, але у одношенню гу своїм собратом – чолним людзом РНПД и своїм сонародніком, по сили природи ствароx, бул мегчейши и прилапйовал реалноц – факт же история и виковна одрезаносц од матичного народу зробели своєю и же даєдни историйни процеси вещей не мож врациц, але тиж так же не треба забувац стари корені и ліковиту воду зоз старей студзенки.

Патраци з историйней дистанци, чолним людзом РНПД и їх діялносци мож вельо пригвариц и начишльовац гришки, премахи и погришни крочаї, починаючи од намагання священікох преїг Дружтва окончовац контролю над руску заєдніцу и у релігійним и у политичним поглядзе, прогорватску орієнтацію та аж и одредзени симпатії гу нацизму и фашизму котри ніби брана од ширеня социялизму и комунизму. Зраженя и полемика з КПСЮР/КНСЮП, його руководством и членством часто були спод уровня явногo комуниковања и пристойносци и у велькей мири чкодзели основней діялносци РНПД, бо одберали простор и сили за други, вельо значнейши акції, а при часци членства и сипматизероx виволовали апатию и незаинтересованосц за культурно-націоналннi живот. З часу на час и у самим РНПД наставали несогласносци або и непорозуменя медзи його чолнима людзми о даєдних важних питаньох у діялносци, цо тиж так гамовало його роботу. Мож начишліц и други премахи або недосц обдумани поцаги РНПД, але, народна присловка гвари: ”Добри конь ма сто хиби, а недобри лем єдну – же є недобри”. А РНПД у чаше медзи двома войнами було тот добри конь, зоз власнима недостатками, котри вредно цагал коч культурно-просвитного и національного живота рускей заєдніци у Югославії, и непрерывно го полнело. Тирваци здобутки РНПД вельо значнейши од часци недодуманих акційох и премахоx, бо вони тварди фундамент на котрим у повойновим периодзе и по найновши часи Руснаци на тих простороx будуя свою культурно-просвитну и націоналну твердиню, котра, на щесце, ище вше витримує пред зубом исторії и спокусами сучасносци.

ЛИТЕРАТУРА:

Варга, Д. (1988), Учителе-дзияци – ”народни предняци”. Шветлосц, 1/1988. Нови Сад: Руске слово, 39–63.

- Биндас, Д. (1922). *О бачвансько-сримских руских добрих обичајох т.е. о национальним Животу*. Руски календар 1922, 15–21.
- Биндас, Ю. (1921). О пребудзеню бачвано-сримских Русинох. *Руски календар 1921*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 2–6.
- Биндас Ю. – Костелник, О. (1927). *Югославнских Русинох народни писні*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур.
- Биндас, Д. (1938). *Молитвенїцк за руски дзеци*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур.
- Биркаш, М. (1936). Дацо зоз живота и газдованя наших дідох – прадїдох. *Руски календар 1936*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 135–143.
- Биркаш, М. (1937). Дацо зоз живота и газдовства наших дідох. *Руски Календар 1937*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 132–140.
- Биркаш, М. (1938). Дацо зоз живота и газдовства наших дідох. *Руски Календар 1938*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 132–142.
- Гарди, Д. (2019). *Руснаци од присоединєня по Просвиту*. Нови Сад: Завод за културу войводянских Руснацох.
- Гнатюк, В. (1988). *Етнографични материяли з Угорскей Руси*. т. V. Нови Сад: Руске слово.
- Іваничук, Р. – Комаринець, Т. – Мельник, І. – Середяк А. (1993). *Нарис історії "Просвіти"*. Просвіта: Львів – Країв – Париж.
- Костелник, Г. (1904). *З мойого валала*. Жовква: Печатня ОО. Василяян.
- Костельник, Г. (1922). Дзе спада наша бешеда? *Руски календар 1922*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 96–102.
- Костельник, Г. (1924). *Сфтайова дзивка*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур.
- Костельник, Г. (1937). Наша бешеда. *Руски календар 1937*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 40– 53.
- Костелник, О. (1928). Русин у писні и живоце. *Руски календар 1928*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 121–135.
- Коляди або писні на Рождество Христово*. (1937). Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур.
- Латяк, Д. (2008). *Театрални живот Руснацох. I часц*. Нови Сад: Театрални музей Войводини – Руске слово.
- Миз, Р. (1969). Гу „Хроніки єдного часу”(1), *Шветлосц*, 3/1969. Нови Сад: Руске слово, 253–266.
- Надь, Г. (1937). Даскельо слова о locat. sing. меновнікох стреднього роду на -о. *Руски календар 1937*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 72–76.

- Няради, Д., 1927. *Житіє св. Кирила і Методія*. Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур.
- Няради, Д. (1932). *Служба Божя або Литургия*. Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур.
- Няради, Д. (1935). *"Прадідовска вира" у шветлу исторії*. Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур.
- Няради, Д. *О женїдби*. Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур.
- Павич, Ю. (1922). Дїйствованє "Руского Народ. Просвітного Друштва" у року 1920./21. *Руски календар 1922*. Руске народне просвітне друштво – Руски Керестур, 7–12.
- Павич, Ю. (1924). *Християнска наука*. Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур.
- Пап-Радванї, Ф. (1923). I. Основанє бачкерестурского друштва за подпомаганє и чуванє у Керестурскей Читальнї; II. Яким способом получимє серенчу. *Руски календар 1923*. Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур, 119–120, 120–123.
- Пап-Радванї, Ф. (1924). III. Нашо обичаї. *Руски календар 1924*, Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур, 117–121.
- Рамач, Ј. (2009). Прилог историографији о Русинима у Јужној Угарској од краја XVIII до почетка XX века: Русини у штампи и другим публикацијама о самима себи. У: (ур. Микавица, Д.) *Извори о историји и култури Војводине*. Зборник радова. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду, Одсек за историју, 403–425.
- Рамач, Ј. (2012). Националне оријентације Русина у Краљевини СХС/Југославији у периоду између два светска рата. У: (ур. Гавриловић, В.) *Војвођански простор у контексту европске историје*. Зборник радова. Нови Сад: Филозофски факултет у Новом Саду – Одсек за историју, 333–348.
- Рамач, Ј. (2016). *На крижней драги*. Нови Сад: Руске слово.
- Рамач, Ј. (2017). Учась Галицької митрополії і Крижевецької епархії у Велеградських конгресах першої половини ХХ ст. *Проблеми слов'янознавства/Problems of Slavonic Studies*, 66. Інститут славістики Львівського національного університету імені Івана Франка: Львів, 68–79.
- Румянцев, Є. О. (2010). *Питання національної ідентичності русинів і українців Югославії (1918–1991)*. Мюнхен – Берлін.
- Руско-українски алманах бачванско-сримских писателюх*. (1936). Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур.
- Саламон, С. (1935). Прегляд творчосци Габра Костельника. *Руски календар 1935*. Руске народне просвітне друштво: Руски Керестур, 49–56.
- Саламон, С. (1936). *Нашим дзецом*. Загреб.
- Святе писмо Стари и Нови Завит*, Нови Сад: Епархия святого Миколая –

- Руски Керестур, 2019. Зоз жридлового старогреческого языка преложели Янко Рамач и Михал Рамач.
- Тамаш, Ю. (1986). *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*. Руске слово: Нови Сад.
- Тамаш, Ю. (1989). Место и улога РНПД у розвою културного и национального идентитета Руснацох и Українцох, *Шветлосц*, 6/1989, Нови Сад: Руске слово, 747–754.
- Тамаш, Ю. (1992). *Руски Керестур. Літопис и исторія (1745 – 1991)*, Руски Кересту.
- Тамаш, Ю. (1997). *Исторія русской литературы*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Тихи, Ф. (1937). Костельник як поет родзеной жеми. *Руски календар 1937*. Руске народне просвитне дружтво: Руски Керестур, 30–38.
- Фейса; Я. (1929). *Пупче*. Руске народне приосвитне дружтво: Руски Керестур.
- Biljnja, V. (1987). *Rusini u Vojvodini. Prilog izučavanju istorije Rusina Vojvodine (1918–1945.)*, Novi Sad: Dnevnik.

Jnko Ramač

THE RUTHENIAN NATIONAL EDUCATIONAL SOCIETY – THE PLATFORM, ACTIVITIES AND HERITAGE

Summary

The Ruthenian National Educational Society (RNES) was established at the Founding Assembly in Novi Sad on July 2, 1919. A significant role in the preparations for its founding, in formulating a platform and future activities belongs to the Greek Catholic priest Djura Bindas, who was the engine and the heart of the RNES. The essence of the platform for its activities was – the beginning of the cultural, educational and national revival: education and publishing basic text books in the Ruthenian language, publishing calendars and weekly newspapers, publishing worldly and spiritual literature, collecting and publishing oral folk art, national customs, organizing and developing cultural life. The RNES took over the duty to represent the interests of the Ruthenians before the state authorities.

Analyzing and evaluating the activities of the RNES in the time between the two world wars, we can conclude that the society consistently implemented the basic principles and tasks that were set and accepted in its Platform for future

activities. With time, however, some of them were modified and supplemented, but the RNES never deviated from the basic principles and tasks. The RNES achieved significant results that became permanent heritage of the Ruthenian community in this region in several fields of its cultural, educational, national and social life, among which the most important were: the codification of the Ruthenian literary language and the implementation of its orthography in the publications of the RNES; establishing and making the departments of the elementary school in the Ruthenian language function in the settlements with the majority of the Ruthenian population; providing schools with basic text books in the Ruthenian language; publishing *Ruthenian Calendars* and weekly *Ruthenian Newspaper* which for their readers represented instruction, a signpost, entertainment and information; developing Ruthenian literature and publishing worldly and spiritual publications; organizing various forms of cultural life in the affiliates of the RNES in the settlements where the Ruthenians made the majority of the population. The management of the RNES were consistent in claiming that the Ruthenians in Yugoslavia were only part of the Ukrainian nation and, due to the fact, great attention was paid to the contacts and cooperation with the Ruthenians/Ukrainians in diaspora/emigration with the aim to strengthen the national awareness of the Ruthenian population. On the other hand, it was obvious that due to the centuries-old distance and isolation from the core of their native people, the Ruthenians created language and cultural specificities, which were reflected in their social life, too. That is what differs them from the majority of their native people.

The basic heritage of the RNES, which includes the literary Ruthenian language, Ruthenian literature, publications, schools in the Ruthenian language and various forms of cultural and national life, represents the permanent achievement of the Ruthenians in Yugoslavia even after the end of the Second World War, when the society no longer existed.

Key words: Ruthenian National Educational Society, Ruthenians in Yugoslavia, Ruthenian language, Ruthenian literature, education, culture, national identity.

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U NOVOM SADU 65 GODINA OD OSNIVANJA: SKICA ZA ISTORIJU IZ RODNE PERSPEKTIVE*

Filozofski fakultet u Novom Sadu zajedno sa Poljoprivrednim fakultetom (1954) preteča su osnivanju Univerziteta u Novom Sadu (UNS) u 1965. godini. O istorijatu Filozofskog fakulteta do sada postoje tri Spomenice (povodom postojanja deset godina: 1964, 30 godina: 1984. i 50 godina: 2005). Danas, povodom obeležavanja 65 godina aktivnog rada u 2019. dajem skicu za istoriju Fakulteta iz rodne perspektive kako bih pomerila dosadašnji fokus percepcije istorije ove značajne institucije i skrenula pažnju na veliku zastupljenosti ženskog potencijala, s jedne strane, i na ustaljen model upravljanja (inače malobrojnog) muškog potencijala na mestima naučne i upravljačke moći, s druge strane.

Ženski potencijal čine: studentkinje (one koje primaju znanje), profesorke (one koje znanje prenose), koordinatorke naučnoistraživačkih projekata (koje stvaraju naučni podmladak), zaposlene u bibliotekama i one koje su u fakultetskoj administraciji. Ali, ove delatnosti izostaju u novijim statističkim podacima po polu i rodu u javnoj sferi, čime se zamagljuje količina i vrednost ženskog udela u širenju naučnog i pedagoškog znanja u društvenim i humanističkim naukama za koje Fakultet priprema kadar.

Posmatram razvoj Fakulteta iz dve perspektive: 1. unutrašnji rast institucije i 2. spoljašnja vidljivost rasta u javnosti. Unutrašnji rast merim upravnim funkcijama: dekanski tim, predsednici Saveta, šefovi katedara, upisani studenti, zatim sastav uredništva časopisa. Spoljašnju vidljivost pokazujem na primerima prisustva i *sećanja* u širem prostoru (legati, biste, nazivi sala, primljene nagrade).

Pokazujem raspoređenost oba pola u mreži zadataka i obaveza u instituciji i problematizujem podatak o znatno većem broju žena, pitanjem: da li je zbog toga situacija rodno osetljivija na Filozofskom fakultetu UNS danas? Zaključujem da je odgovor samo delimično potvrđan.

Ključne reči: Filozofski fakultet, rod, žene, moć.

* svenka@eunet.rs

** Zahvaljujem mr Milici Bracić, bibliotekarki i mr Nataši Belić, upravnici Biblioteke Filozofskog fakulteta na pomoći prilikom pripreme ovog teksta.

UVOD

O istorijatu Filozofskog fakulteta (Ff) ima relativno malo preglednih radova kojima bi se obezbedio sveobuhvatni uvid u rad i rezultate delovanja za period od 65 godina, ali postoje pouzdani podaci u „Spomenicama” za pojedine etape razvoja – povodom 10, 30 i 50 godina rada – dovoljni da se na osnovu njih može skicirati istorijat sa akcentom na rodnoj dimenziji. Zanimljiv je početak teksta u „Spomenici“ objavljenoj nakon samo 10 godina postojanja (1965) u kojoj se javnosti saopštava da je Fakultet otvoren na insistiranje jedne moćne žene - Zage Krdžalić (1914–1961), tada na funkciji predsednice Saveta za prosvetu Izvršnog veća AP Vojvodine i predsednice Saveta Filozofskog fakulteta (a preminule samo nekoliko godina pre obeležavanja desetogodišnjice). Tadašnji dekan Đorđe Sp. Radojičić toplo govori o pozitivnim osobinama Zage Krdžalić: „Bila je među onima koji su se najviše zalagali da se osnuje naš Fakultet i da se njegovom razvoju da pravilan pravac, a nije dočekala desetogodišnjicu Fakulteta. Teška bolest i smrt odvojili su je od nas i lišili su nas njene drugarske pomoći i saradnje“. U istoj Spomenici Mladen Leskovać, prvi dekan, seća se osnovnih osobina ove važne žene za istoriju Fakulteta: neiscrpane energije, disciplinovana strpljivost u radu, posedovala je lični dar i moralnu potrebu da nesuglasice rasčisti. Nažalost, u „Spomenicama“ koje slede nakon 30 i 50 godina, nema pomena o doprinosu Zage Krdžalić sa početka istorije. Tako se početni ženski doprinos, jedne žene sa vizijom, energijom i moralnom snagom, izgubio kada su se njena vizija i inicijative pretvorile u realnost i kada su zasluge pripisane nekim drugima.

Zato analizu slojevitosti rodne problematike pokazujem na sačuvanim podacima u dve osnovne perspektive: I. Perspektiva unutar institucije, II. Spoljašna vidljivost rasta u javnosti.

PODACI

I. Perspektiva unutar institucije

Osnivanje 1954. godine. Matičnu komisiju za osnivanje Filozofskog fakulteta (Ff) činio je muški tim devet uglednih profesora (Aleksandar Belić, Pavle Savić, Velibor Gligorić, Vasa Čubrilović, Borivoje Drobnjaković, Mladen Leskovac, Milan Mojašević, Tadija Pejović i Spasoje Čobanski). Prvi nastavnički tim činilo je 12 profesora od kojih su neki bili članovi Matičnog odbora: (Mladen

Leskovac, Milivoje Pavlović, Mita Kostić, Đorđe Sp. Radojičić, Petar Popović, Ivan Popović, Pavle Ivić, Bogoljub Stanković i Milutin Garašanin).

Nakon osnivanja, prvi dekan bio je Mladen Leskovac 1954. i u kontinuitetu 50 godina tu funkciju obavljaju muškarci (videti spisak u dodatku radu), a od početka 21. veka (2002) ovu funkciju dobijaju dekanke: Marija Kleut, Ljiljana Subotić (svaka po dva mandata), Ivana Živančević Sekeruš (treći mandat). Dekanke uvode novine u organizaciji rada na mnogo načina: 1. nove nastavne jedinice (Žurnalistika – kojoj je na čelu žena), zatim 2. Konfucijev institut (dekanke je i direktorka sa srpske strane), ali i 3. neka druga proširenja u nastavnom i pedagoškom radu.

Prodekani. Valja pomenuti podatke o osobama koje pomažu dekanu: od ukupno 40 na prodekanskoj funkciji u tom periodu – 31 muških i 9 ženskih osoba, s tim da se broj prodekanskih mesta povećavao od predhodnih 2 na 3, pa potom na 4 u jednom mandatu, kao što je danas.

Od **1973.** uspostavlja se funkcija **studenta prodekana** na kojoj je do 2006. bilo ukupno 18 studenata od toga su njih 11 bili studenti i 7 studentkinja. Povećan je broj studentkinja u odnosu na ono što je situacija u vrhu moći na Filozofskom fakultetu, funkcije dekana ili predsednika Saveta. Ali biti student prodekan jeste prestižna titula u okviru podređene studentske populacije; kako se moć diže u hijerarhiji, žena je sve manje u prvih 50 godina.

Populacija diplomiranih studenata i studentkinja, onih koji su magistrirali i doktorirali, pokazuje takođe trend feminizacije. Orijentacione podatke imamo o diplomskim radovima studenata Odseka za srpski jezik i lingvistiku (ukupno ih je 927, od toga 66 muškaraca i 861 žena). Podaci o masterskim radovima: ukupno ih je 319, od toga 12 muškaraca, 307 žena) i na Odseku za medijske studije (o diplomskim radovima): ukupno ih je 147, od toga 26 muškaraca, 121 žena, a broj masterskih radova je 73 (11 muškaraca i 62 žene). Za ceo Fakultet za 65 godina izostaju podaci po polu, ali i podaci kuda odlaze diplomirani i gde se zapošljavaju (tačnije, Fakultet ne prati gde su se zaposlile 62 diplomirane novinarke, ili 307 profesorki srpskog jezika).

Možemo uspeh Ff pratiti i preko broja **stranih studenata** koji studiraju na Ff i zaključiti da ih je nekada bilo više i iz raznih zemalja, naročito iz Afrike. Dobar je podatak da velik broj studentkinja (i studenata) semestar ili dva provode u nastavnom procesu na Ff, u okviru programa razmene sa drugim univerzitetima u svetu. O tome za sada ne postoje ukupni podaci, pa ni po polu, orijentacioni podaci pokazuju primat studentkinja.

Savet. Predsednici Saveta Filozofskog fakulteta su tokom 50 godina bili profesori – ukupno njih 21, od kojih su samo 4 profesorke (s tim da se neke pojavljuju u poziciji moći u nekoliko funkcija: Draginja Pervaz, i kao šefica Odseka i predsednica Saveta, što je slučaj i sa Olgom Penavin).

Rukovođenje katedrama. Spisak onih koji su na čelu katedre ili odseka, takođe pokazuje dominaciju muških osoba tokom 50 godina, mada su kolektivi tokom istorijskog razvoja postajali izrazito feminizirani. Osnovnu strukturu Ff čine katedre – ukupno **8** (nazivi se tokom vremena menjaju: od katedre, pa instituta, do odseka danas) za: jugoslovenske književnosti, južnoslovenske jezike, istoriju, strane jezike, potom za slavistiku (ruski jezik), mađarski jezik, književnost i hugarološka istraživanja, filozofiju i sociologiju (potom su se ove dve oblasti razdvojile), pedagogiju i psihologiju (potom su se ove dve oblasti razdvojile), zatim slovackistiku, rumunistiku, rusinistiku (sve tri su se do danas razdvojile). Danas na Ff ima 17 odseka i 50 akreditovanih programa za sve nivoe studija, što je bogatstvo oblika prenošenja znanja koje bi valjalo uokviriti u jednu posebnu publikaciju u povodu obeležavanja jubijela. Za ovu priliku proces razvoja Ff mogu pokazati kroz razvoj jednog odseka, na primeru Odseka za rusinistiku. Pokazujem dinamiku jedne nastavne i naučne discipline tokom vremena.

Rusinistika kao univerzitetska disciplina postoji na Ff od 1. decembra 1972. godine kada je u zvanje lektora rusinskog *jezika* izabran Julijan Ramač, za njim je 1. decembra 1975. izabran za asistenta-pripravnika za rusinsku *književnost* Julijan Tamaš (tada obojica vezani za Katedru za ruski jezik i književnost). Lektorat za rusinski jezik i književnost osniva se nekoliko godina kasnije, a od 1979. godine Lektorat prelazi u sastav Instituta za pedagogiju s ciljem da takva organizacija bude prelazna dok se ne oformi Studijska grupa za rusinski jezik i književnost. To se dogodilo 13. aprila 1981, a za prvog šefa imenovan je mr Julijan Tamaš koji ostaje na toj funkciji do odlaska u penziju. Od osnivanja samo su muške osobe zaposlene, a danas tri muškarca i dve žene.

Drugim rečima, prve upisane studentkinje i studenti evidentiraju se u školskoj 1981/1982. godini, a „doktoratom književnih nauka i izborom Julijana Tamaša za docenta za rusinsku književnost osniva se Katedra za rusinski jezik i književnost (1983). Nastavnički tim se postepeno formirao i danas kolektiv čini pet stalno zaposlenih i nekoliko spoljnih članova. Diplomirani studenti i studentkinje se zapošljavaju u nastavi rusinskog jezika u osnovnim i srednjim školama, zatim u medijima ili prevodilačkim službama i izdavačkim kućama. Važan deo aktivnosti svih zaposlenih je rad na istraživačkim projektima koje

finansira Ministarstvo za visoko obrazovanje sa kojeg se saopštavaju rezultati u obliku zbornika, monografija posvećenih poznatim ličnostima (na primer, o životu i delu Havrijila Kostelnika, 2004), i/ili važnih udžbenika za jezik (na primer, *Gramatika rusinskog jezika za I, II, III, i IV razred gimnazije* Julijana Ramača, 2002) ili rečnici (*Srpsko-rusinski rečnik: I–II*, grupe autora, 1995; 1997). Uporedo sa izvođenjem nastave profesori su formirali obaveznu literaturu i priručnike za nastavu na svim stupnjevima obrazovanja.

Unutrašnja dinamika razvoja Ff kao institucije može se pratiti i na osnovu elemenata koji povezuju pojedine delove Fakulteta – kao što je Biblioteka ili kao što je časopis – *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*.

Biblioteka Filozofskog fakulteta postoji od 1954. godine. Bibliotečki odbor (formiran 28. decembra 1954. u muškom sastavu: dr Đorđe Radojičić, dr Pavle Ivić i dr Bogoljub Stanković) brine o knjigama. Nešto kasnije (24. januara 1955) sledi Odluka o strukturi ovog dela naučnog potencijala: jedinstvena biblioteka za ceo Fakultet u kojoj Centralna biblioteka rukovodi seminarским bibliotekama pojedinih katedara. Tada su oformljene seminarske biblioteke za pet humanističkih nauka (južnoslovenski jezici, jugoslovenske književnosti, istorija, engleski jezik i književnost, nemački jezik i književnost) i za prirodne (matematiku i fiziku, sa kojima će se uskoro podeliti na dva zasebna fakulteta). Od osnivanja do danas, Biblioteka se institucionalno dograđivala. Krajem prve decenije postojanja, 1964. godine, bilo je dvanaest seminarских biblioteka, a od toga devet društveno-humanističkog profila. Godine 1969. odvojio se Prirodno-matematički fakultet i od tada se u Biblioteci formiraju i popunjavaju samo fondovi društveno-humanističkog profila. Nakon tri decenije postojanja, 1984. godine, Biblioteka je imala jedanaest seminarских biblioteka. Danas, 2019. godine Biblioteku Filozofskog fakulteta čini Centralna biblioteka i 17 seminarских biblioteka. U prvo vreme Biblioteka je imala 7.808 knjiga i 3 zaposlena, a danas ima preko 600.000 bibliotečkih jedinica (po čemu je najveća od svih fakultetskih biblioteka na UNS i druga po veličini posle Biblioteke Matice srpske), sa ukupno 22 zaposlena od kojih su većina žene, kako danas tako i od samog početka. Što se tiče osoba na upravnoj poziciji, tokom 65 godina samo su trojica bila muškarci (detaljnije podatke videti na sajtu Filozofskog fakulteta pod Biblioteka). Biblioteka popunjava svoje fondove aktuelnim domaćim i stranim naučnim publikacijama, publikacijama nastavnika i saradnika Fakulteta i literaturom o njima, izdanjima Fakulteta i odseka i publikacijama od značaja za istorijat Fakulteta i Univerziteta. Posebne biblioteke i legate (21) Biblioteka čuva u okviru osnovnih bibliotečkih fondova ili kao posebne celine.

Biblioteka Ff razmenjuje publikacije sa 150 akademskih i srodnih ustanova u zemlji i inostranstvu. Publikacije se najduže razmenjuju sa Bibliotekom Matice srpske, Bibliotekom Srpske akademije nauka i umetnosti i nacionalnim i naučnim bibliotekama iz Budimpešte, Krakova, Londona, Ljubljane, Praga, Vašingtona, Beča, Moskve, Sankt Peterburga, Kijeva i dr. Bibliotečke zbirke se popunjavaju kupovinom, razmenom, poklonom, sopstvenim izdanjima i obaveznim primerkom sa oko 10.000 novih publikacija svake godine.

Elektronski katalog Biblioteke, u okviru bibliotečko-informacionog sistema COBISS.SR, oformljen je 2007. godine i dostupan je preko interneta. Sadrži blizu 200.000 bibliografskih zapisa. Korisnicima je obezbeđen pristup domaćim i stranim bazama podataka za potrebe nastave i istraživačkog rada na Fakultetu. Biblioteka formira i dopunjava Digitalnu biblioteku Fakulteta za potrebe nastavnog procesa.

Biblioteka ima oko 5.000 članova (4.500 studenata i poslediplomaca i 390 nastavnika, saradnika, bibliotekara i drugih zaposlenih), koji godišnje koriste oko 200.000 knjiga i drugih publikacija. Svake godine upiše se 1.000 novih članova. Korisnici Biblioteke su i studenti i nastavnici s drugih fakulteta, naučni i javni radnici iz drugih sredina, maturanti i profesori srednjih škola i dr.

Studentima i drugim korisnicima na raspolaganju je 15 klimatizovanih čitaonica, opremljenih računarima, sa ukupno 500 mesta za rad. Biblioteka dnevno zadovolji oko 450 zahteva svojih korisnika. Ako imamo na umu da je u ovoj jedinici Ff zaposlena uglavnom ženska kreativna snaga, možemo razumeti nastojanje da se i taj podatak uvek nanovo pomene u svakom izveštaju namenjenom javnosti.

Časopis Fakulteta: *Godišnjak* Ff je počeo da izlazi samo nekoliko godina po osnivanju Fakulteta: 1957. U njemu su tekstovi saradnika i saradnika sa pojedinih katedara (u početku samo 6, potom se broj katedara uvećava). Uspostavljena je razmena publikacija sa akademskim i srodnim institucijama u jugoslovenskom prostoru i u inostranstvu, što je danas veliki izvor bogaćenja fonda razmenom ili poklonima novih knjiga iz tih institucija.

Časopisi pojedinačnih katedara. Nakon jedne decenije postojanja pojedine katedre počinju da objavljuju časopise, što je povezano i sa proširivanjem nastave na postdiplomski (magistarski) nivo. Na primer, od 1965. Katedra za južnoslovenske jezike štampa jednom godišnje časopis *Prilozi proučavanju jezika* „u kojem će se publikovati radovi studenata, seminarski, diplomski i magistarski, ukoliko materijal ili ideja u njima mogu biti od koristi za jezičku nauku, a takođe i radovi ljudi koji su zaposleni na drugim mestima, mahom u

srednjim školama u Vojvodini, ali koji su iskreno zainteresovani za jezička pitanja, našli vremena i snage da pored drugih dužnosti dadu i priloge istraživanju te problematike“, (obaveštava redakcija u uvodnom tekstu prvog broja pod nazivom Povodom ovog početka). Redakcija se nada da će „radovi ovde objavljeni biti realno svedočanstvo o mogućnostima koje u ovom trenutku imaju njihovi autori kojima su ovo prvi koraci ka naučnom radu“. Redakcija je, naime, imala nameru da za pitanja istraživanja (srpskosg) jezika pruži šansu onima koji će se tek afirmisati svojim dostignućima. Prvu redakciju su činila tri profesora: Pavle Ivić, Rudolf Kolarić i Aleksandar Mladenović (docent). To je ujedno i godina u kojoj su odbranjeni prvi magistarski radovi na Katedri (objavljeni upravo u ovom prvom broju: Vera Jerković, Jovan Jerković, Janja Šakić, Dragoljub Petrović, Velimir Mihajlović, Jovanka Mihajlović, Melanija Mikeš, Plemenka Vlahović i Svenka Vasiljev (kasnije Savić – diplomski) – 6 žena i 3 muškarca. Već ovaj podatak ukazuje na moguću smenu polnih grupa. U 2019. godini izlazi jubilarni 50 broj ovog časopisa sa redakcijom u kojoj većinu čine profesorke (ukupno 8) i manje profesora (3): Dušanka Zvekić Dušanović (glavna i odgovorna urednica), Vladislava Ružić, Ivana Antonić, Marina Kurešević, Jasmina Dražić, Nataša Kiš, Danka Vujaklija, Jelena Ajdžanović, Milan Ajdžanović, Žarko Bošnjaković i Željko Marković. Ovaj časopis, namenjen studentskoj populaciji, jedini je ovakve vrste u kontinuitetu od pola veka, ne samo na Filozofskom fakultetu UNS, nego uopšte na UNS, i u tom smislu mu pripada značajno mesto u napredovanju nauke o jeziku kod nas do danas.

Treba dodati da postoji bogata produkcija štampanih publikacija na svakom od odseka Ff (posebno ističem ediciju Zbornici u čast zaslužnih profesora), podsećam na važne zbornike povodom obeležavanja godišnjica, naročito povodom 30 godina postojanja Ff štampanu *Bibliografiju radova radnika Filozofskog fakulteta u Novom Sadu (1954–1984)* na ukupno 1015 stranica, sa spiskovima osoba i radova nastavnog osoblja. Tom prilikom su u Odboru za proslavu ovog jubileja bili 8 profesora i jedna profesorica – Pavica Mrazović, na funkciji prodekanke, koja je vodila obeležavanje jubileja i štampanje obimne publikacije (u registru je ukupno 306 imena čiji se radovi nalaze u knjizi). Danas, nakon 65 godina, publikacija o radovima u nastavnom procesu izostaje i nemamo pravi uvid u različite aspekte širenja znanja koje je poteklo od raznih projekata finansiranih od strane Ministarstva za visoko obrazovanje i koje se prelilo u neposrednu praksu očitovanu u radovima nastavnog osoblja, posebno mladih saradnica.

Konferencije i druga okupljanja su jedan od značajnih oblika komunikacije u javnosti (čija analiza zahteva poseban rad). Neki skupovi se u kontinuitetu održavaju decenijama i nakon svakog od njih slede zbornici, koje (uglavnom) uređuju žene. Inovacija je da je Fakultet počeo izdavanje zbornika sa ovakvih skupova u elektronskoj formi. E-publikacije su dostupne u Digitalnoj Biblioteci Filozofskog fakulteta.

Studentska populacija takođe zahteva posebnu analizu u posebnom radu. O njoj podatke nalazimo u tri objavljene „Spomenice”. U onoj povodom 30 godina postojanja iz **1983.** uvodni tekst pišu Čedomir Popov, Ljubica Acigan i Aleksandar Kasaš: „Na svim ovim grupama studiralo je ... ukupno 2.664 studenata.... a interesantno je istaći da u ukupnom broju studenata uveliko preovlađuje 'lepši pol', na Fakultetu studira 2,039 studentkinja i 625 studenata”. Uvodničari konstatuju pojavu feminizacije institucije, ali za tu pojavu koriste diskriminatoran jezički oblik – 'lepši pol'. Ostaje pitanje, da li je takva situacija 'lepšeg pola' učinila lepšim život na Filozofskom fakultetu od tada do danas? Pre će biti da je skriveni i otvoreni seksizam konstanta nego povremeni događaj i na ovom Fakultetu, najočiglednije u upotrebi rodno osetljivog jezika u službenoj i javnoj sferi. Ali, u *Spomenici* iz **2005.**, objavljenoj povodom 50 godina postojanja izostaju podaci po polu u studentskoj populaciji (tačnije 'lepšeg pola'): „Do marta 2003. godine diplomiralo je 9.163 studenta, magistriralo 197 i doktoriralo 258 kandidata.” (tekst potpisuju: predsednik Saveta Mato Pižurica i Maja Kleut na funkciji dekanke Fakulteta). Podatak pokazuje da je sa izrazitom feminizacijom profesije i nastavnog i studentskog osoblja, izostalo vođenje rodne statistike, pa odustvo takvih podataka stvara dojam da osobe koje su dobile diplome na ovom Fakultetu, ustvari (ni)su žene. Drugim rečima, žena na funkciji dekana ne znači da se rodna ravnopravnost vidljivije pokazuje široj javnosti u različitim podacima, od kojih je statistika po polu samo jedna od mogućnosti. Naprotiv, podatke po rodu i polu čitaoci sami moraju izračunati, iz obilnih spiskova priloženih u knjizi iz 2005, jer, podatak je tu, ali će ga sami otkriti (dodatnim brojanjem) oni kojima je taj podatak važan, on je sakriven organizaciono u knjizi, ali i u jezičkoj upotrebi. Tačnije, odsustvo rodno osetljivog jezika u celoj administraciji i u javnom prostoru Fakulteta pre je pravilo nego izuzetak, kao i vidljivost brojnosti žena na ovom Fakultetu. Na taj način institucija onemogućava stvaranje svesti o velikom potencijalu žena sa diplomama u raznim naučnim društvenim disciplinama u ovoj instituciji od nacionalnog interesa ne samo srpskog naroda, nego i drugih naroda u Vojvodini. Ne postoji ustaljen sistem negovanja stvaralaštva i doprinosa žena iz nacionalnih

zajednica na Filozofskom fakultetu na kojem postoje odseci za nacionalne zajednice koji žive u Vojvodini: mađarski, slovački, rusinski, rumunski jezik.

Zaključujem da podaci o rodno balansiranoj slici Filozofskog fakulteta pre tri decenije jasno pokazuje da je dominacija muških na poziciji moći i u javnoj sferi ostala do danas, a da su žene uglavnom na (uslužnim) mestima kao što je to rad u bibliotekama, u istraživačkim projektima u kojima brinu o mladim kadrovima.

II. Spoljašna vidljivost rasta u javnosti

Pitanje rodne dimenzije nije samo pitanje onoga što je već u tekstu zabeleženo, ili onoga što su osobe u prostoru Ff, nego je opseg pitanja daleko širi i obuhvata prostor u kojem se događaju susreti, razmena onih osoba.

Legat znači imovina/ostavština... koja se oporukom ostavlja nekoj instituciji, u ovom slučaju Ff, kao nasledniku. Legati su institucionalni oblik *sećanja* na (ugledne) ličnosti. Od ukupno 21 manji broj legata su ostavile žene (detaljnije podatke uporediti na sajtu Ff), tako postoje legati Zore Krdžalić i Ivane Brlić-Mažuranić, Olge Penavin, Pavice Mrazović, Ljubice Acigan, dok se legat Vere i Jovana Jerkovića vodi zajedno). Profesori Ff su uglavnom zaveštali svoje legat i po tome se pominju i sećanje na njih ne bleđi nakon odlaska mnogo godina do danas. To je ustaljen institucionalni oblik *sećanja* na pojedince (manje na pojedinke).

Nazivi sala u prostoru Ff (u prizemlju gde većina prisutnih boravi) oblik su sećanja na osobe koje više nisu među nama (Z. Konstatinović, M. Pavić). Svi nazivi sala su po imenima zaslužnih profesora, ali nema sale prema imenu neke profesorke.

Biste su postale novina ne samo unutar prostora Fakulteta nego i u prostoru kampusa. One su takođe oblik podsećanja na značajne osobe i njihov lik. Unutar fakultetskog prostora su (za sada) biste jedne zaslužne književnice – Isidore Sekulić, i jednog zaslužnog književnika – Miloša Crnjanskog (ali onih koji su na Ff radili i ostavljali svoje tragove radom, za sada nema). U širem kampusu je, kada su žene u pitanju, samo još bista Mileve Marić Ajnštajn, a znatan je broj bisti muškaraca.

Fotografije svih osoba na funkciji dekana (uz identifikaciju imena i vremena provedenog na toj funkciji) dostupne su unutar glavnog hodnika (koji vodi do dekanata), čime podsećaju prolaznike i zaposlene da su ove osobe zaslužne za rast i razvoj Ff.

Nagrade ne bi trebalo zaboraviti. Neke dodeljuje Univerzitet u Novom Sadu, to je prestižna nagrada „Dr Zoran Đinđić” Dobile su je prve godine Marija Zotović sa Filozofskog i Ivana Ivančev Tumbas sa PMF (2004) tokom 15 godina postojanja nagrade. Međutim, nagrade u drugim domenima rada i stvaranja su impresivne: za 65 godina postojanja za različite oblasti, kako nastavne tako i studentske populacije (kumulativni podaci za sada izostaju). Dobar primer o ukupno dobijenim nagradama je za prevode (uporediti Tabelu 1 na kraju rada). A ukupne nagrade dobijene tokom poslednje godine su brojnije za muškarce (Slobodan Vladušić, Janko Ramač, Dejan Sredjević, Dragan Prole, Veljko Jovanović) i tri žene: Jarmila Hodolič, Bojana Stojanović Pantović, Tatjana Đurin.

Članstvo u VANU, SANU, HAZU je merilo prisustva u javnosti. Članovi SANU su Čedomir Popov, Slavko Gavrilović, Bogumil Hrabak (član Akademije na Kosovu), Milka i Pavle Ivić, M. Živančević, Bogdan Brukner, Jasmina Grković-Mejdžor, Miodrag Radovanović, Zoran Paunović. Lajoš Genc, Julijan Tamaš, (VANU).

Zvanje profesora emeritusa (koje UNS dodeljuje od 2008) dobilo je ukupno četiri profesora sa Ff za 10 godina postojanja do danas: dva profesora (Slavko Gordić, Bogdan Kosanović) i dve profesorke (Svenka Savić, Marija Kleut) (detaljnije u brošuri Marinković Nedučin i Vojnović Miloradov, 2019, 35–36; 47–48).

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Skica za istorijat Filozofskog fakulteta sa fokusom na rodnoj dimenziji pokazuje svu kompleksnost ove problematike i neku vrstu opravdanja zašto je do danas nema u javnosti. Istoriju Ff trebalo bi da formira tim posvećenih osoba koje će istovremeno kritički problematizirati različite društvene nivoe akademske zajednice, a pre svega iz perspektive budućnosti. Kada je u pitanju analiza iz rodne perspektive pokazujem:

- da je na samom početku bila jedna žena izuzetne snage i moralnih vrednosti, čiji je doprinos zatim postao nevidljiv;
- tokom 20. veka na poziciji moći su dominantno muškarci;
- u prve dve decenije 21. veka značajan broj žena je na poziciji moći, ali on *nije* istovremeno i zalog za stvarnu ravnopravnost po polu i rodu, o čemu je do sada već bilo reči u literaturi s početka 20 veka za univerzitet kao celinu (Petrušić, 2002, 45–51);

- prisutan je stalni proces nevidljivosti žena, očitovano naročito u upotrebi jezika (bilo nepominjanjem i/ili neuvažavanjem, tokom navedenog vremenskog perioda), kao oblik prećutkivanja, zanemarivanja i nepominjanja posebno doprinosa i energije žena u instituciji;

Budući pregled istorijskih podataka trebalo bi da uvažuje različite doprinose žena u akademskoj zajednici, od kojih su ovde samo neki pomenuti. Za tu potrebu može da pomogne sistematsko negovanje kulture sećanja na pojednačne i ukupne doprinose, naročito u instituciji različitih znanja kakva je Filozofski fakultet.

LITERATURA

- Belić, Uglješa (2019). *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologizacija i interkulturalnost*, Fondacija B. Hrabak VANU, Novi Sad.
- Kovaček, Božidar i dr. (1964). *Spomenica: 1954–1964*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Mrazović, Pavica ur. (1984). *Bibliografija radova radnika Filozofskog fakulteta u Novom Sadu: 1954–1984*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Marinković Nedučin, Radmila i Mirjana Vojnović Miloradov (2019). *Decenija od prvih izbora profesora emeritusa na Univerzitetu u Novom Sadu*, UNS, Novi Sad.
- Petrušić, Nevena (2002). Žene u organima vlasti na univerzitetima u Srbiji, Temida, Viktimološko društvo Srbije, Beograd, 3/ 4, str. 45–51.
- Ramač, Julijan (2006). Odsek za rusinistiku, Filozofski fakultet u Novom Sadu: 1954–2004, Filozofski fakultet, Novi Sad, 106–108.
- Savić, Svenka (1984). Mogućnost i nemogućnost interdisciplinarnog rada na našem Univerzitetu, Mesto i uloga nauke u našem društvu: zbornik radova, Udruženje univerzitetskih nastavnika i drugih naučnih radnika SAP Vojvodina, Novi Sad, 61-63.
- Vesković, Miroslav ur. (2010). *Trajanje: prvih 50 godina Univerziteta u Novom Sadu*, UNS, Novi Sad.

DODATAK 1

Lista dekana i dekanki Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu (1954–2012)

1. **Dr Borivoje Drobnjaković**, privremeni dekan, 1954
2. **Akademik Mladen Leskovac**, Katedra za jugoslovenske književnosti,* 1954–1956
3. **Akademik Petar I. Popović**, Katedra za istoriju, 1957–1960
4. **Akademik Đorđe Sp. Radojičić**, Katedra za istoriju, 1956–1957; 1960–1962
5. **Akademik Mirko Stojaković**, Katedra za matematiku, 1962–1967
6. **Dr Boško Novaković**, Katedra za jugoslovenske književnosti, 1960–1960; 1967–1971
7. **Dr Dragiša Živković**, Katedra za jugoslovenske književnosti, 1971–1973
8. **Dr Jože Pogačnik**, Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost, 1973–1975
9. **Akademik Jan Kmeč**, Katedra za slovački jezik i književnost, 1975–1977
10. **Akademik Milorad Pavić**, Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost, 1977–1979
11. **Akademik Čedomir Popov**, Institut za istoriju, 1979–1981
12. **Dr Milivoje Naumović**, Institut za sociologiju i filozofiju, 1981–1985
13. **Dr Jovan Jerković**, Institut za južnoslovenske jezike, 1985–1989
14. **Dr Milan Tripković**, Institut za sociologiju i filozofiju, 1989–1994
15. **Dr Tomislav Bekić**, Odsek za germanistiku, 1994–2002
16. **Dr Marija Kleut**, Odsek za srpsku književnost, 2002–2006
17. **Dr Ljiljana Subotić**, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, 2006–2012
18. **Ivana Živančević Sekeruš**, Odsek za srpsku književnost, 2012–

Činjenica je da su muškarci bili na poziciji dekana tokom 20. veka, a žene su na toj poziciji od početka 21. veka do danas.

* Tokom 65 godina postojanja Filozofsko fakulteta katedre su menjale naziv (Katedra za jugoslovenske književnosti; Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost; Odsek za srpsku književnost).

DODATAK 2

Табела 1: Укупни подаци о наградама за преводјење наставницима и наставницама Филозофског факултета УНС: 1979-2011.*

Но	Презиме	Име	Назив награде **	Година	Одсек на Филозофском факул.	Заједно са...
1.	Марицки Гађански	Ксенија	Награда МЂ	1979.	Историја	
2.	Митровић	Марија	Награда МЂ	1988.	Књижевност	
3.	Бекић	Томислав	Награда МЂ	1991.	Германистика	
4.	Бабић	Сава	Награда МЂ	1994.	Лингвистика	
5.	Мужијевић	Перо	Награда МЂ	1995.	Књижевност	
6.	Ђурић Пауновић	Ивана	Награда МЂ	1997.	Англистика	са Зораном Пауновић
7.	Пауновић	Зоран	Награда МЂ	1997.	Англистика	са И. Ђурић- Пауновић
8.	Рамадански	Драгиња	Награда МЂ	2004.	Славистика	
9.	Ђурин	Татјана	Награда МЂ	2016.	Романистика	
10.	Ђурин	Татјана	Награда БЈ	2014.	Романистика	
11.	Пауновић	Зоран	Награда „М. Ђорђевић“	2007/2008.	Англистика	
12.	Гордић Петковић	Владислава	Награда ЛК	1996.	Англистика	
13.	Пауновић	Зоран	Награда ЛК	2003.	Англистика	
14.	Ђурић	Ивана	Награда	1999.	Англистика	

* Преузето из електронске публикације Богатство култура и језика: преводи професора Филозофског факултета, ауторке: Наташа Белић и Милица Брацић, Нови Сад, Филозофски факултет, 2017. <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-442-9>

** Пун назив награда: Награда „Милош Н. Ђурић“ (МЂ); Награда „Бранко Јелић“ (БЈ); Награда „Лаза Костић“ (ЛК); Награда „Гордана Б. Тодоровић“ (ГТ); Награда Друштва књижевника Војводине (ДКВ); Награда Нолит за превод (Нолит); Nagrada Bazsalikom za prevodenje i negovanje mađarsko-srpskih veza.

	Пауновић		ГТ			
15.	Ђурић Пауновић	Ивана	Награда ГТ	2000.	Англистика	
16.	Живојновић	Живојин	Награда ДКВ	1990.	Романистика	
17.	Гордић Петковић	Владислава	Награда ДКВ	1997.	Англистика	
18.	Пауновић	Зоран	Награда ДКВ	1998.	Англистика	
19.	Ђурић Пауновић	Ивана	Награда ДКВ	1999.	Англистика	
20.	Рамадански	Драгиња	Награда ДКВ	2000.	Славистика	
21.	Бекић	Томислав	Награда ДКВ	2001.	Германистика	
22.	Бабић	Сава	Награда ДКВ	2002.	Лингвистика	
23.	Попов	Јован	Награда ДКВ	2003.	Књижевност	
24.	Гвозден	Владимир	Награда ДКВ	2004.	Књижевност	
25.	Ђурић Пауновић	Ивана	Награда Нолит	1997.	Англистика	са Зораном Пауновић
26.	Пауновић	Зоран	Награда Нолит	1997.	Англистика	са И.Ђурић Пауновић
27.	Мејџор	Рендал	Награда Српског ПЕН центра	2012.	Англистика	
28.	Бабић	Сава	Nagrada Bazsalikom	1972.	Англистика	
29.	Лесковац	Младен	Nagrada Bazsalikom	1976.	Књижевност	
30.	Јунг	Карољ	Nagrada Bazsalikom	1987.	Хунгарологија	
31.	Рамадански	Драгиња	Nagrada Bazsalikom	2005.	Славистика	
32.	Бабић	Сава	Nagrada Bazsalikom	2006.	Лингвистика	
33.	Негришорац (Станић)	Иван (Драган)	Nagrada Bazsalikom	2011.	Књижевност	

Од укупно 33 награђених особа за преводе на Филозофском факултету УНС у периоду 1979–2011 (за разне престижне награде) добиле су 15 наставница и 21 наставник (с тим да је једна иста особа добијала награде више пута: Ивана Ђурић Пауновић 7, Зоран Пауновић 4, Сава Бабић 4, Драгиња Рамадански 3 , па је укупан број награђених особа мањи). Податак показује да се жене доследније опредељују за преводилачки 'занат' када у њега уђу и добију прве подстицаје у облику награде (не верујем да су доносиоци одлуке о наградама имали на уму родну равноправност).

Svenka Savić

FACULTY OF PHILOSOPHY, UNIVERSITY OF NOVI SAD – THE 65TH
ANNIVERSARY: AN OUTLINE OF HISTORY A GENDER PERSPECTIVE

Summary

The Faculty of Philosophy in Novi Sad, together with the Faculty of Agriculture (1954), is a precursor to the establishment of the University of Novi Sad (UNS) in 1965. There are three Memorials on the history of the Faculty of Philosophy so far (on its 10th anniversary in 1964, 30th anniversary in 1984 and on its 50th anniversary in 2005). Today, when we are celebrating 65 years of active work in 2019, I offer an outline of the Faculty's history from a gender perspective, to draw attention to the high representation of the female potential, on the one hand, and to the established management model of the (less numerous) male potential in the positions of scientific and management power, on the other.

The female potential consists of: female students (those who receive knowledge), professors (those who transfer knowledge), coordinators of scientific research projects (which constitute the scientific youth), library employees, and the women from the university administrative staff. However, these occupations are missing from the recent data in the public sphere, which obscures the amount and value of women's contribution in the dissemination of scientific and educational knowledge in the social sciences and humanities available at the Faculty as a degree programme.

I look at the development of the Faculty from two perspectives: 1) the internal growth of the institution and 2) the external visibility of its growth in public. I measure internal growth in the management functions: the dean's team, council presidents, department heads, enrolled students, as well as the editorial staff of the journals. I show external visibility through examples of presence and memory in the wider area (legacies, busts, hall names, awards received).

I show the distribution of both genders in the network of tasks and responsibilities in the institution and problematise the data on a much larger number of women by asking: is this why the situation is more gender-sensitive at the Faculty of Philosophy UNS today? I conclude that the answer is only partially affirmative.

Keywords: Faculty of Philosophy, gender, women, power

MIGRAČNÉ POHYBY RUSÍNŮV A UKRAJINCŮV ZO SLOVENSKA V PRVEJ POLOVICI 20. STOROČIA

Problematika migračných pohybov obyvateľstva Slovenska a v nej osobitne otázka migrácie Rusínov a Ukrajincov v prvej polovici 20. storočia je pomerne širokou a stále otvorenou témou. Prítom kým migračným pohybom Slovákov bolo venovaných veľké množstvo historických prác, nedá sa to povedať o problematike migrácie Rusínov a Ukrajincov zo Slovenska. Emigrácia (trvala či dočasná) v mnohých prípadoch rozdeľovala rodiny a preriedľovala sídelnú oblasť menšiny a jeho dôsledky rusínsko-ukrajinská populácia na Slovensku pociťuje dodnes. Odchod tisícov ekonomicky aktívnych ľudí za prácou z hospodársky zaostalého regiónu na prelome 19./20 storočia, v medzivojnových 20. – 30. rokoch a v povojnovom období (1945 – 1950), ovplyvnil spomaľovanie reprodukčného procesu menšiny, keď sa celkový prírastok obyvateľstva v tomto období postupne znižoval. Na rozdiel od 19. storočia tak v priebehu 1. polovice 20. storočia populácia Rusínov a Ukrajincov na Slovensku pod vplyvom migrácie stagnovala a po II. svetovej vojne nabrala štatisticky úpadkový charakter. Cieľom tejto štúdie je tak precizovať príčiny a impulzy migračných pohybov príslušníkov tejto minority v období 1. polovice 20. storočia, skúmať jej rozmery vo vzťahu k populačnému vývoju a aj vplyvy na redukciiu prirodzených populačných prebytkov a formovanie populačnej klímy v celkovom kontexte emigračných vln zo Slovenska.

Kľúčové slova: Rusíni a Ukrajinci na Slovensku, migrácia, populačný vývoj, populačná klíma, populácia Slovenska, vysťahovalectvo zo Slovenska.

Ako svojho času poznamenal historik P. Tišliar: „Migrácia tvorí spoločne s populačným prírastkom obyvateľstva základnú čiastku celkového prírastku alebo úbytku obyvateľstva. Ovpľyňuje nielen samotný počet obyvateľstva, ale zasahuje prakticky do všetkých charakteristík a demografických procesov v živote populácie“. Nepochybne obyvateľstvo Slovenska v 20. storočí, jeho počet, charakteristiky, ale z veľkej časti aj populačný vývoj, boli do značnej miery podmienené migračnými pohybmi. Tie boli ovplyvnené rôznymi faktormi,

* michal.smigel@umb.sk

** miroslav.kmet@umb.sk

predovšetkým však ekonomickou motiváciou (Tišliar, 2014c: 44). To zaiste platí aj v prípade rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva obývajúceho severovýchodné regióny Slovenska, ktoré od prelomu 19. – 20. storočia a v priebehu 1. polovice 20. storočia sa výraznou mierou podieľalo na jednotlivých fázach emigrácie z krajiny (dočasnej alebo trvalej). Pritom kým migračným pohybom Slovákov v predmetnom období bolo venovaných veľké množstvo historických prác, nedá sa to povedať o problematike migrácie Rusínov a Ukrajincov zo Slovenska. A preto cieľom nášho príspevku je tak precizovať príčiny a impulzy migračných pohybov príslušníkov tejto minority¹ v období 1. polovice 20. storočia, skúmať jej rozmery vo vzťahu k populačnému vývoju a aj vplyvy na redukciiu prirodzených populačných prebytkov a formovanie populačnej klímy v celkovom kontexte emigračných vln zo Slovenska.

* * * * *

Na prelome 19. – 20. storočia sa Rakúsko-Uhorsko vyznačovalo veľkými kontrastmi vo všetkých sférach spoločenského života, čo bolo dôsledkom nedokončených kapitalistických zmien jej jednotlivých krajín a regiónov. Centrálné industrializované regióny „příkro“ kontrastovali so zaostalými regiónmi, ktoré len vstupovali do začiatkovej fázy industrializácie. Hoci Horné Uhorsko (v zásade dnešné Slovensko) patrilo k najpriemyselnejším oblastiam Uhorska, kontrasty sa prejavovali aj v tejto karpatskej krajine. Práve slovenská a tiež podkarpatská sídelná oblasť Rusínov a Ukrajincov patrila k hospodársky najzaostalejším regiónom Uhorska a sociálne postavenie tohto obyvateľstva bolo najhorším zo všetkých inonárodných skupín v tejto krajine.

Demografická revolúcia sa prejavila na obyvateľstve Horného Uhorska progresívnym populačným rastom v priebehu 19. storočia. V kombinácii s tradičným spôsobom života na slovenskom vidieku a charakterom hospodárstva, v ktorom prevládalo pôdohospodárstvo ako východiskový zdroj obživy, došlo k agrárnej preľudnenosti a nárastu nezamestnanosti (Jakešová, 1987: 381). Ak hovoríme o zaostalosti východného Slovenska v ekonomickej sfére nesmieme zabúdať, že táto sa prejavovala ako v priemysle, tak aj na úseku poľnohospodárstva. Rozvoj tu bol brzdený nedostatkom domáceho kapitálu (v prvých desaťročiach 20. storočia prenikal židovský a neskôr – po vzniku

¹ Zastávame názor, že ide o jednu minoritu, v rámci ktorej časť jej príslušníkov sa identifikovala (identifikuje) za Rusínov a druhá časť za Ukrajincov.

Československa – český kapitál) a zlou infraštruktúrou v členitom horskom teréne (najmä čo sa týka vzdialenosti k železničným dopravným spojom). Zaostalé poľnohospodárstvo a nízka agrotechnická úroveň roľníctva bola podmienená celkovou ekonomickou a kultúrnou zaostalosťou tohto kraja, nedostatkom ornej pôdy a jej nízkou výnosnosťou. Riešenie mohla priniesť len reštrukturalizácia vtedajšieho hospodárstva, čo však vzhľadom k možnostiam, ktoré ponúkal slabý, nedostatočne vybudovaný uhorský priemysel, nebolo možné. Uživiť nové populačné prírastky tak do istej miery pripadlo na zahraničnú migráciu za prácou, ktorá napokon v mnohých prípadoch nadobudla ráz trvalého vyst'ahovania (Tišliar, 2014b: 56).

Tab. 1. Obyvateľstvo Slovenska v rokoch 1880 – 1950
(Šprocha – Tišliar – Šmigel', 2014: 22, 35)

rok*	počet obyv.	materinská reč / národnosť				
		slovenská (československá)	maďarská	nemecká	rusínska a ukrajinská	iná
1880	2 455 928	1 498 808	549 059	225 059	78 941	10 4061
1890	2 587 485	1 600 676	642 484	232 788	84 787	26 750
1900	2 792 569	1 700 842	759 173	214 302	84 906	33 346
1910	2 926 833	1 685 653	896 338	196 948	97 014	50 880
1919	2 923 214	1 954 446	689 565	143 466	81 332	54 405
1921	2 955 998	2 013 675	634 827	139 880	85 628	81 987
1930	3 254 189	2 345 909	571 988	147 501	91 079	97 712
1938	2 656 426	2 338 382	57 897	128 347	69 106	62 694
1940	2 591 368	2 244 264	45 880	130 192	61 270	109 762
1950	3 442 317	2 982 524	354 532	5179	48 231	51 851

* Údaje z rokov 1880 – 1919 za prítomné obyvateľstvo, v rokoch 1921 – 1940 len za česko-slovenských (slovenských) štátnych príslušníkov, v roku 1950 opäť za prítomné obyvateľstvo;

Údaje z rokov 1938 a 1940 len za vtedajšie územie Slovenska. V roku 1938 bolo napočítaných 77 488 Čechov a v roku 1940 ich na Slovensku bolo už len 3253. Tieto osoby boli započítali k slovenskej (československej) národnosti.

V roku 1921 nie rusínska a ukrajinská, ale veľkoruská, ukrajinská a karpatoruská národnosť, roku 1930 – ruská a maloruská, v roku 1938 – opäť rusínska, v roku 1940 – ukrajinská; v roku 1950 – ruská a ukrajinská národnosť.

Predvojnová emigrácia (1880 – 1914). Vyst'ahovalectvo zo žúp Horného Uhorska do zahraničia/zámoria nebolo do 80. rokov 19. storočia masovým zjavom². Zlom nastal v 80. a v 90. rokoch, kedy sa *masová emigrácia* obyvateľstva z tohto územia do zámoria stáva súčasťou mohutného vyst'ahovaleckého prúdu z takmer všetkých európskych krajín. V tomto období dovtedajšie východiskové oblasti emigrácie (tzv. stará imigrácia do Ameriky – *old immigration*), ktorú tvorili regióny západnej, strednej a severnej Európy, postupne nahrádzajú oblasti južnej, východnej, resp. juhovýchodnej Európy a sčasti strednej Európy (tzv. nová imigrácia – *new immigration*). Do tejto masovej pracovnej migrácie patrili vyst'ahovalci z Talianska, Balkánu, Ruska a aj z Rakúsko-uhorskej monarchie (Harušťák, 2013: 215).

Príčiny masovej emigrácie z Európy do zámoria v poslednej tretine 19. – začiatkom 20. storočia (najmä USA, menej do Kanady a Južnej Ameriky) sa v jednotlivých štátoch (alebo regiónoch) od seba v zásade neodlišovali. Boli predovšetkým výsledkom demografického a ekonomického „tlaku“, ktorý vyplýval z nepomeru medzi nárastom obyvateľstva a možnosťami jeho obživy (Bade, 2005: 152). K spúšťacím činiteľom patrila jednoznačne *ekonomická situácia* – hospodárska kríza od roku 1873 a s tým súvisiaci nedostatok pracovných príležitostí, nedostatok pôdy; a tiež *mohutný populačný nárast* (Bade, 2005: 153) (za hlavný impulz v prípade emigračných pohybov z Uhorska sa označuje hospodárska kríza z nadprodukcie v rokoch 1873 – 1879 /pretrvala tu do polovice 90. rokov/ a neúrodný rok 1879). Populácia v regióne stredovýchodnej Európy narástla v rokoch 1860 – 1910 priemerne o 75 %. Tento demografický boom spolu so stagnujúcou alebo upadajúcou hospodárskou situáciou a s pokračujúcim procesom drobenia pôdy uviedol do pohybu státisíce ľudí (Harušťák, 2013: 215, 221-222). K emigrácii dochádzalo aj z politických

² Až na výnimku vnútrohorských presídlení na tzv. Dolnú zem (Veľkú uhorskú nížinu) od konca 17. storočia. Len v priebehu 18. storočia migrovala na Dolnú zem až pätina slovenskej populácie (Kmeť, 2012: 20-21), t. j. aj vrátane Rusínov..

alebo konfesiónálnych dôvodov (napr. mohutná emigrácia Židov zo strednej a východnej Európy do zámoria, najmä USA) (Joseph, 1914: 164).

Na druhej strane svoju úlohu tu zohrala aj príťažlivosť Nového sveta, šíriaca sa prostredníctvom navrátilcov zo zámoria a korešpondencie, prostredníctvom legálne či nelegálne pôsobiacich agentov tzv. paroplavebných spoločností a v neposlednom rade aj prostredníctvom obrazov v dobovej tlači. K ďalším faktorom vplývajúcim na rozhodnutie emigrovať patrila snaha vyhnúť sa povinnej vojenskej službe (v čase kríz, resp. vojen na Balkáne). „*Mobilitu týchto rozmerov umožnil technologický progres v doprave a komunikácii, znižovanie cien cestovného a budovanie transnacionálnych sietí a štruktúr medzi imigrantmi v novej spoločnosti a ich pôvodnou krajinou, čo viedlo k vzniku tzv. reťazových migrácií*“ (Harušťák, 2013: 215-216). V poslednej dekáde pred vypuknutím I. svetovej vojny tento masový transfer obyvateľstva vonkoncom neustával. Práve vysťahovalectvo v rokoch 1900 – 1915 je podľa štatistík najmohutnejšou vlnou európskej emigrácie od roku 1846 (Bade, 2005: 132). Celkovo v rokoch 1880 – 1914 opustilo Európu okolo 20 miliónov osôb. Väčšina emigrantov z priestoru stredovýchodnej, východnej a južnej Európy patrila k minoritným „národnostným skupinám“ Habsburskej monarchie (Poliaci, Slováci, Česi, Rusíni, Slovinci) a Nemecka (Poliaci), obývajúce ekonomicky marginálne regióny (Harušťák, 2013: 216, pozn. 74).

Pokiaľ hovoríme o vysťahovalectve z Uhorska: V roku 1901 zaregistrovali úrady vyše 70 tisíc vysťahovalcov z Uhorska do USA, v roku 1903 ich bolo už 120 tisíc a v roku 1905 dokonca už 180 tisíc (pritom skoro 1/4 z uhorskej emigrácie tvorili Slováci, ktorých v počte nasledovali Rusíni). Okolo roku 1907 vysťahovalectvo z Uhorska (a teda aj zo Slovenska) kulminovalo a prekročilo hranicu 200 tisíc oficiálnych migrantov do USA. Následne snahy o vysťahovanie klesali – napr. v roku 1913 sa do USA vysťahovalo 119 159 uhorských občanov, z toho až 27 234 Slovákov (Harušťák, 2013: 216) – a tesne pred vojnou dosahovali počty mierne nad 100 tisíc ročne (Syrný, 2016: 14-15). Celkovo odišlo z Uhorska (najmä do Spojených štátov amerických) asi 1,5 mil. vysťahovalcov, zväčša príslušníkov nemaďarských etník (Štefánek, 1944: 253). Podľa údajov uhorskej oficiálnej štatistiky z celkového počtu všetkých vysťahovalcov v tomto období emigrovalo okolo 27 % Maďarov, 5 % Nemcov, 24 % Slovákov a 43 % podkarpatských Rusínov (t. j. Rusínov zo severovýchodného Slovenska a Podkarpatska; pričom podiel „slovenských“ Rusínov bol asi polovičný) (Ванат, 1990: 23).

V prípade územia dnešného Slovenska – demograf Ján Svetoň odhadoval počet vysťahovalcov z krajiny v rokoch 1871 – 1914 na približne 650 tis. osôb (Svetoň, 1970: 191). Ministerstvo sociálnej starostlivosti Československej republiky (ČSR) za roky 1899 – 1914 predpokladalo vyše 477 tis. vysťahovaných osôb, čo by čisto štatisticky znamenalo odchod približne 30 000 osôb ročne z územia Slovenska (Deset let..., 1924: 94). Ladislav Tajták na základe uhorskej štatistiky vypočítal, že v rokoch 1900 – 1913 sa z územia štyroch východoslovenských žúp (Zemplínskej, Šarišskej, Spišskej a Abovskoturnianskej) vysťahovalo celkovo 212 930 osôb, kým zo zvyšných jedenástich slovenských žúp to bolo 148 144 osôb. To predstavovalo vzájomný pomer 58,9 % – 41,1 % v prospech vysťahovalectva z východného Slovenska, aj keď vzájomný pomer obyvateľstva predstavoval 27,5 % – 72,5 % v neprospech východoslovenských žúp (Tajták, 1980: 504).

Čo sa týka uhorských Rusínov – podľa niektorých autorov, len počas posledného desaťročia 19. storočia emigrovalo zo severovýchodného Slovenska a Podkarpatska viac než 150 tis. Rusínov – do USA, Kanady, Argentíny a ďalších krajín (Pop, 2011: 57). Celkovo sa počty podkarpatských Rusínov, ktorí sa v rokoch 1880 – 1920 sťahovali z Uhorska, odhadujú na 300 tis. – 430 tis. osôb, prevažne z Užskej, Zemplínskej a Šarišskej župy (Ванат, 1990: 23, pozn. 35). Aj keď odchod do zahraničia/zámoria mal byť v mnohých prípadoch len dočasným riešením, niektorí demografi odhadujú, že až 2/3 všetkých vysťahovaných napokon zostali žiť v novej krajine (Šprocha – Tišliar, 2018: 250). Ak zoberieme do úvahy tento aspekt a narábame z počtom 300 tis. Rusínov-vysťahovalcov, tak v prípade emigrácie do USA (za predpokladu minimálne ½ podielu na celkovom vysťahovalectve) sa tento konštrukt napĺňa. Podľa úradnej štatistiky USA v roku 1920 žilo v krajine 619 866 Slovákov a 95 458 Rusínov (Pútnik... 1928: 98).

Vcelku minimálne polovica všetkých vysťahovalcov z Uhorska pochádzala z hornouhorských žúp – z Užskej, Šarišskej, Spišskej, Zemplínskej, Oravskej, Liptovskej, Turčianskej. Masová emigrácia obyvateľstva z hornouhorských žúp sa objavila najskôr v Šarišskej župe a po nej nasledovali migračné pohyby zo Zemplínskej, Spišskej a ďalších žúp (Harušťák, 2013: 221). Do I. svetovej vojny mala Šarišská župa prvé miesto v rebríčku vysťahovalectva a zo Zemplína odišlo v rokoch 1888 – 1914 vyše 35 tis. ľudí (Vanat, 1976: 56). „V niektorých miestach Zemplínskej župy ostali len ženy, deti a starci, pretože muži sa rozišli po svete za kúskom chleba,“ – konštatovali súčasníci (Ванат, 1990: 23). Od začiatku 20. storočia do roku 1914 sa z východoslovenských žúp

(Spiš, Šariš, Zemplín, Abov, Gemer) ročne v priemere vystaňovalo okolo 17,5 tis. osôb (Tajták, 1975: 383).

Podľa Harušťáka, v sociálnej štruktúre hornouhorských emigrantov logicky prevažovali poľnohospodárski pracovníci (až 80 %), hľadájúci v zámorí najskôr len dočasnú prácu s cieľom zarobiť si na zlepšenie životných podmienok alebo splatiť dlhy; niektorí sa usadili v Novom svete nastálo a iní absolvovali niekoľko ďalších ciest (Harušťák, 2013: 216-217). Kým pre emigrantov z iných európskych krajín pracovná migrácia znamenala zlepšenie ich sociálno-ekonomickej situácie, tak pre väčšinu podkarpatských Rusínov stala sa spôsobom udržania holej existencie, čomu nasvedčuje aj jej masový charakter (Ванат, 1990: 22). Pre mnohých vystaňovalcov znamenala emigrácia formu nemého sociálneho protestu proti nevyhovujúcim životným podmienkam v rodnej krajine, ktorých sa vystaňovalectvom dalo jednoducho zbaviť (Harušťák, 2013: 217).

Avšak príčiny sa odlišovali v rámci hornouhorského regiónu aj v závislosti od hospodárskych, kultúrnych, demografických a prírodných špecifik jednotlivých žúp. Popri hlavných faktoroch emigrácie – ekonomickej situácie a populačného nárastu, sa pridávali ďalšie faktory, ako sú migračné sociálne siete, reťazová migrácia a individuálny rozhodovací proces, ďalej takzvaná vystaňovalecká horúčka, vyhýbanie sa vojenskej službe, činnosť vystaňovaleckých agentov alebo zotrvačnosť pozitívneho obrazu Ameriky (Harušťák, 2013: 222) a v neposlednom rade aj maďarizácia.

Intenzitu a veľkosť emigrácie z hornouhorských žúp neovplyvňovala len túžba po lepšom (alebo vôbec nejakom) finančnom ohodnotení a po lepšom živote; bola determinovaná emigračnou politikou Uhorska a imigračnou politikou Spojených štátov (v podstate až do začiatku 1. svetovej vojny bola imigrácia v USA takmer neobmedzovaná). Uhorská vláda vystaňovalectvo z krajiny de iure nezakazovala (čo by bolo v rozpore s uhorskou ústavou), iba upravovala činnosť vystaňovaleckých agentov a agentúr s pôsobnosťou na území Uhorska (Harušťák, 2013: 217-218).

Masová emigrácia z celého regiónu stredovýchodnej Európy zanechala trvalé stopy v štruktúre obyvateľstva postihnutých regiónov. Od konca 19. storočia sa v niektorých oblastiach znižoval počet mužov, čo vplývalo nielen na natalitu obyvateľstva, ale aj na pracovný trh, ponuku a dopyt po mužskej práci (Harušťák, 2013: 219).

V prípade Rusínov zo severovýchodného Slovenska migrácia za prácou do zahraničia (zámoria) mala priamy populačný efekt – na rozdiel od sezónnej pracovnej migrácie, ktorá sa prejavovala nepriamo vo forme dlhšieho odlúčenia

partnerov (Šprocha – Tišliar, 2018: 103) – a je možné hovoriť o výraznej populačnej stagnácii, keďže za dobu 40 rokov – medzi rokmi 1880 (78 941 osôb) a 1921 (85 629 osôb) ich celkový počet vzrástol len o 6 687 ľudí, t. j. o 8,4 %. Zaiste v týchto číslach je potrebné vidieť aj demografickú krízu rokov 1915 – 1918, prudké zníženie sobášnosti a plodnosti a nárast úmrtnosti. Avšak v rovnakej dobe celkový počet obyvateľov Slovenska štatisticky vzrástol o 500 tis. ľudí – takmer o 20,4 % (vid' tab. 2).

Tab. 2. Počet Rusínov a Ukrajincov na Slovensku a ich podiel na celkovom počte obyvateľstva v rokoch 1880 – 1921³

Rok	Počet obyvateľov Slovenska	Počet Rusínov a Ukrajincov	Podiel Rusínov a Ukrajincov (%)
1880	2 455 928	78 941	3,2
1890	2 587 485	84 787	3,3
1900	2 792 569	84 906	3,0
1910	2 926 833	97 014	3,3
1919	2 923 214	81 332	2,8
1921	2 955 998	85 628	2,9

Medzivojnová emigrácia (1919 – 1939). V rokoch 1914 – 1915 sa východné Karpaty stali dejiskom I. svetovej vojny a frontových operácií rakúsko-uhorskej a ruskej armády. Vojna tu zanechala veľké materiálne škody a utrpenie obyvateľov bolo ohromné. Mnohé obce Bardejovského, Svidníckeho, Stropkovského, Medzilaboreckého a Sninského okresu boli zničené. Obidve armády rekvirovali dobytok a kone. Rovnako boli zničené aj cesty a mosty, čím sa obmedzoval prístup do jednotlivých obcí, pomerne vzdialených od železničných spojov. Po presune frontu späť za Karpaty síce uhorská vláda pristúpila k pomocnej akcii pre poskytnutie núdzového prístrešia vojnou postihnutému obyvateľstvu, ale táto pomoc bola nedostačujúca. Aj prídel vyradených vojenských koní a mladého dobytku pomohol iba čiastočne oživiť zaostalé poľnohospodárstvo v regióne (Vanat, 1976: 52-53).

S týmto dedičstvom vstupovala rusínsko-ukrajinská spoločnosť do novovytvoreného československého štátu (podľa československých štatistických údajov z roku 1921 – celkovo 461 849 Rusínov, z toho 85 628 zo Slovenska) (Tóth – Novotný – Stehlík, 2012: 625; Československá statistika, sv. 9, 1924:

³ Tabuľky 2 – 4 boli vypracované na základe údajov tabuľky 1.

60*). Ten pozostával z dvoch rozdielnych ekonomických celkov: z českých krajín, ktoré patrili k hospodársky najvyspelejším oblastiam Rakúska, a z relatívne zaostalých častí Horného Uhorska – Slovenska a Podkarpatskej Rusi. V sídelnej oblasti Rusínov a Ukrajincov na Slovensku – v severných častiach Zemplínskej, Šarišskej a Spišskej župe, sociálno-ekonomické problémy pretrvávali.

Obyvateľstvo severovýchodných kútov Slovenska očakávalo od novoutvoreného československého štátu zlepšenie svojho postavenia. Avšak ich životné podmienky sa nielen nezlepšili, ale naopak – v dôsledku straty maďarskej nížiny, kam do vojny chodili chudobní roľníci z horských oblastí na sezónne poľnohospodárske práce, ešte sa zhoršili. Ani zamestnanosť v priemysle na východnom Slovensku v porovnaní so západnou a strednou časťou krajiny v roku 1926 nevzrástla, ale naopak, poklesla pod úroveň roku 1900. Zlá zásobovacia situácia, nedostatok tovarov dennej spotreby (múka, cukor, obuv, šatstvo, petrolej) a prekvitajúce pašeráctvo (vývoz prídelov a nedostatkového tovaru do Poľska, čo napokon viedlo – po zásahu vlády – až k vyhláseniu stanného práva v pohraničných okresoch a stráženiu hraníc vybranými vojenskými jednotkami) situáciu vyostrovali (Vanat, 1976: 53-54). Je pochopiteľné, že za takýchto sociálno-ekonomických pomerov nemohlo dôjsť zlepšeniu sociálneho postavenia obyvateľstva. Obzvlášť živorenie roľníctva z tohto regiónu si vyžadovalo viacero okamžitých opatrení, ktoré nová československá administratíva reálne nebola schopná v krátkom čase zrealizovať.

Po skončení I. svetovej vojny sa na Slovensku (a na Podkarpatskej Rusi) opäť obnovila vysťahovalecká horúčka. Totiž prvé povojnové roky priniesli najmä v Spojených štátoch pre imigrantov značnú zárobkovú prosperitu a domov sa vracajúci reemigranti (napr. v roku 1922 až 5 220 osôb (Štefánek, 1944: 247)) budili záujem ďalších, čo využívali viaceré agentúry, zaoberajúce sa migráciou, a spoločnosti lodnej zaoceánskej dopravy. Vysťahovalectvo sa tak stalo v predstavách rusínskych roľníkov jedinou možnosťou ako čo najskôr nadobudnúť prostriedky na živobytie, resp. nadobudnutie kapitálu na vybudovanie domu alebo zveľadenie svojho hospodárstva, prikúpenie niekoľko katastrálnych jutár pôdy. Región sa zaplavil vysťahovaleckými agentmi a pred úradmi denne stáli zástupy ľudí, čakajúcich na vydanie cestovného pasu.

Vysťahovalecká agitácia a pokútne vysťahovalectvo na východnom Slovensku nadobudli také rozmery, že poslanecká snemovňa (na návrh poslancov Sopku, Hodžu, Stodolu atď.) prijala 20. decembra 1920 rezolúciu, ktorou požadovala od vlády, aby zamedzila hromadnému vysťahovalectvu z tohto kraja.

Podľa amerických štatistických údajov sa vo fiškálnom roku 1920/21 presťahovalo do USA 40 884 vysťahovalcov z ČSR – len o niečo menej ako v rokoch najsilnejšej predvojnovovej emigrácie. V tomto počte boli percentuálne najviac zastúpení vysťahovalci zo Slovenska a Podkarpatskej Rusi (Vanat, 1976: 56).

Československý štát nedokázal urobiť také hospodárske i sociálne opatrenia, ktoré by zabezpečili tomuto obyvateľstvu zamestnanie a obživu, a tak vysťahovalectvo neobmedzoval, ba skôr mu priamo napomáhal a uľahčoval odchod ľudí a snažil sa mu dať organizovaný charakter (Tišliar, 2014a: 43-62). Zahraničnú migráciu považoval za akúsi „nutnú ventiláciu“, ktorá odstraňovala možné príčiny rôznych hospodárskych a sociálnych konfliktov, ktorým sa takto do istej miery predchádzalo (Tišliar, 2014b: 59-60). Opatrenia však prišli z druhej strany – v máji 1921 vláda USA prijala tzv. trojpercentný zákon o vysťahovalectve, ktorý určoval ročné kvóty pre jednotlivé štáty. Pre ČSR bola určená kvóta najprv na 14 282 osôb ročne a v roku 1924 bola znížená na 3 073 osôb. V dôsledku opatrení vlády USA sa po roku 1922 jednak znížil počet vysťahovalcov z ČSR v porovnaní s predvojnovými rokmi, jednak sa zmenil smer migrácie (Vanat, 1976: 56-57). V dôsledku týchto rozhodnutí predovšetkým Slováci a Rusíni z Československa pokračovali vo vysťahovaní hlavne však už do Kanady, Argentíny, Brazílie a západnej Európy, ale i do Uruguaja, Čile, Venezuely, Austrálie a na Nový Zéland. Záujem o vysťahovalecké pasy do štátov Strednej Ameriky v rokoch 1920 – 1925 sa postupne zvyšoval každoročne o 200-300 osôb (Fordinálová, 1983: 33).

Počet osôb, ktorým len v rokoch 1922 – 1927 bol vydaný vysťahovalecký pas, predstavoval 195 183, z toho do zámoria 107 222 osôb. Spoľahlivé údaje o počte rusínskych vysťahovalcov z východného Slovenska, resp. o počte vydaných cestovných pasov v tomto období nemáme. Síce podľa československej štatistiky v 20. rokoch zo severovýchodného Slovenska emigrovalo 6 262 Rusínov a Ukrajincov (Vanat, 1976: 57), avšak tieto údaje sa jednoznačne spochybňujú (počet emigrantov bol oveľa väčší). Štatistiky vysťahovalectva sú neúplné, pretože mnohí odišli bez vysťahovaleckých pasov s pomocou vysťahovaleckých agentov. Vysťahovalci z východného Slovenska a taktiež Podkarpatskej Rusi naďalej hľadali svoje umiestnenie v „zámorí“ a – na rozdiel od Slovákov – len malé percento v európskych štátoch (Kmeť, 2014: 73).

Sezónna migrácia obyvateľstva aj naďalej patrila k častým (a od uhorských dôb aj k tradičným) formám zárobku hlavne obyvateľstva severnejších regiónov Slovenska.⁴ Prejavovala sa jednak vnútornou migráciou v rámci Slovenska, častejšie napríklad nachádzali sezónni migranti prácu na juhozápadnom Slovensku a od začiatku 20. rokov aj na území Čiech a Moravy, ale rovnako migrácia smerovala i do zahraničia, najmä do okolitých krajín (Maďarsko, Rakúsko, ale aj Nemecko, Francúzsko atď. (Tišliar, 2014b: 58). V období 20. – 30. rokov takto do zahraničia sezónne migrovalo celkovo vyše 220 tis. osôb (priemerne vyše 11 tis. osôb ročne). Vnútornej migrácie (v rámci územia ČSR) sa zúčastňovalo v 1. polovici 20. rokov ročne vyše 40 tis. osôb. Tieto počty významne poklesli až v 30. rokoch v súvislosti s nástupom svetovej hospodárskej krízy (Svetoň, 1958: 176-178).

Hoci medzivojnová emigrácia Rusínov a Ukrajincov zo Slovenska nebola tak mohutná ako v predchádzajúcom období, napriek tomu možnosti vysťahovalectva neboli úmerné prirodzenému prírastku obyvateľstva a možnostiam umiestnenia voľnej pracovnej sily v priemyselných odvetviach regiónu. Veľmi naliehavou otázkou tak po vojne bola otázka oživenia poľnohospodárstva jeho postupnou intenzifikáciou.

Riešenie tohto problému, od ktorého záviselo zlepšenie sociálneho postavenia obyvateľstva si vyžadovalo viacero okamžitých opatrení: úhradu vojnových škôd, rozšírenie poľnohospodárskej pôdy o pôdu lesnú (rozšírenie pasienkov), sceľovanie pozemkov, zvyšovanie kvalifikácie roľníkov a dočasné oslobodenie roľníkov od platenia daní, poskytovanie štátnej podpory na zakúpenie kvalitného osiva, sadiva, plemenného dobytku a poľnohospodárskeho inventáru, urýchlené vybudovanie infraštruktúry. A hoci boli v tomto smere urobené isté kroky, v zásade viaceré z nich neboli dotiahnuté do konca a tak mali len čiastočný efekt. Podobne aj pozemková reforma na severovýchodnom Slovensku, ktorá sa časovo predĺžila prakticky počas celého medzivojnového obdobia, nijako zvlášť nepomohla rozšíriť pôdny fond rusínskeho a ukrajinského

⁴ V rámci sezónnych prác priťahuje pozornosť fenomén drotárstva na Slovensku. Drotárstvom sa zaoberala časť rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva na Spiši, hlavne v obciach Kamjonka (dnes Kamienka), Jarabina, Litmanová, Veľký Lipník a Folvark (dnes Stráňany). Nízke výnosy z poľnohospodárskej činnosti nútili spišských drotárov odchádzať za prácou nielen do iných krajov republiky, ale i do iných krajín – Rumunska, Juhoslávie, Poľska, Ruska a ďalších štátov, kde často strávili aj pol roka a potom sa vracali späť k svojim rodinám, aby ich mohli zabezpečiť nutnými prostriedkami na živobytie (Vanat, 1976: 50).

roľníctva (na rozdiel od ostatných krajov Čiech, Moravy, Slovenska a aj Podkarpatska), ktoré aj naďalej trpelo nedostatkom pôdy (Šprocha – Tišliar, 2012: 220). V dôsledku toho sociálne postavenie Rusínov a Ukrajincov na Slovensku, u ktorých prevládal drobný agrárny element, bol najhorším zo všetkých národnostných menšín v republike (Vanat, 1976: 58-59, 62-63, 72).

Svetová hospodárska kríza 30. rokov 20. storočia, následky ktorej pocítil celý svet, bola ďalším „úderom“ počas medzivojnového obdobia a dovedla masy roľníkov národnostných periférií medzivojnového Československa k celkovému krachu. K nim opäť patrili Podkarpatská Rus a severné okresy východného Slovenska. Ekonomická kríza paralyzovala najcitlivejšiu oblasť ekonomiky týchto regiónov – lesný a drevospracujúci priemysel, sklársky, drotárstvo. To viedlo k mohutnej nezamestnanosti a niekde aj k bezvýchodiskovej situácii obyvateľstva horských rajónov východného Slovenska. V období krízy opäť zarezonovalo agrárne preľudnenie regiónu (počet obyvateľov v severných okresoch východného Slovenska medzi rokmi 1921 – 1930 stúpol v priemere o 12 %) (Ванат, 1990: 199). Pre schudobnených roľníkov bola východiskom zo zložitej situácie opäť emigrácia.

Podľa oficiálnej štatistiky z roku 1930 spomedzi všetkých národnostných menšín republiky najväčší počet ľudí ochotných vysťahovať z ČSR tvorili práve Rusíni. O vydanie pasu len v roku 1929 požiadalo 2 606 občanov rusínskej (762 zo Slovenska a 1944 z Podkarpatska), 1 668 maďarskej, 1 641 nemeckej, 252 poľskej a 346 židovskej národnosti. Kým v 20. rokoch podiel Rusínov na počte presídlencov zo Slovenska predstavoval 55 % a z Podkarpatskej Rusi 61,3 %, tak v roku 1929 počet presídlencov z východnej časti republiky (teda Slovenska a Podkarpatska spolu) dosiahol 75,6 %, t. j. 2/3 všetkých československých emigrantov. Z celkového počtu emigrantov-roľníkov 86,4 % boli rodáci z Podkarpatskej Rusi a Slovenska (Ванат, 1990: 200).

Vysťahovalectvo do európskych a zaoceánskych krajín z východných častí ČSR dosiahol svoj vrchol v roku 1930 – kedy boli vydané pasy 16 682 občanom zo Slovenska a 2 706 z Podkarpatska. V ďalších rokoch sa počet vydaných pasov (podľa oficiálnej štatistiky) znižoval (Ванат, 1990: 201, tab. 21) ale badateľne opäť nezodpovedal skutočnému počtu presídlencov.

Podľa výpočtov Milana Beleja, v rokoch 1920 až 1937 bolo na Slovensku vydaných dovedna 211 642 vysťahovaleckých pasov (na porovnanie – podľa Tajtákových výpočtov – v rokoch 1900 – 1913 sa vysťahovalo 361 074 osôb). Pritom v rokoch 1922 – 1937 bolo na Slovensku vydaných 183 246 pasov (v rokoch 1922 – 1930 to bolo 153 339 a v rokoch 1931-1937 len 29 907), z toho

na východnom Slovensku 56 834 pasov (31 %) a konkrétnejšie v rokoch 1922 – 1930 to bolo 49 267 a v rokoch 1931 – 1937 len 7 567). Teda výskumy autora potvrdili, že dynamika vystaňovaleckého pohybu na Slovensku a východnom Slovensku mala zostupnú tendenciu. Z pohľadu etnickej štruktúry vystaňovalcov z rokov 1922 – 1947 a celkového počtu 183 246 pasov vydaných na Slovensku obdržalo ich 153 289 osôb slovenskej národnosti (83,7 %), 13 581 – maďarskej (7,4 %), 8 202 – rusínskej (4,5 %), 6 597 – nemeckej (3,6 %), 807 – židovskej (0,4 %), 21 – poľskej a 749 osôb (0,4 %) inej, resp. nezistenej národnosti. V prípade prepočtov čisto za východné Slovensko – zo 56 834 pasov bolo 8 046 vydaných Rusínom (14,2 % podiel) a títo sa zaradili za Slovákov – 39 855 pasov, t. j. so 70,1 % podielom (Belej, 2007: 210-211). Podľa Beleja – „*Rusíni tvorili vyše polovicu obyvateľstva i vystaňovalcov v okresoch Medzilaborce, Snina a Stropkov, avšak medzi vystaňovalcami absolútne dominovali ešte v okrese Stará Ľubovňa. Rusínski vystaňovalci tvorili viac než 10 % vystaňovalcov v okresoch Bardejov, Sabinov a Spišská Stará Ves, v ktorých žilo tiež viac než 10 % rusínskej národnosti. Podiel rusínskych vystaňovalcov na východnom Slovensku najviac spomedzi všetkých národností prevyšoval ich podiel v štruktúre obyvateľstva. Výsledky na regionálnej úrovni síce ukazujú v prevažnej väčšine okresov (až 19, jeden má vyrovnanú bilanciu) nižšie zastúpenie Rusínov medzi vystaňovalcami než medzi obyvateľstvom, avšak práve v okresoch s výrazne dominantným rusínskym vystaňovalectvom (Medzilaborce, Stará Ľubovňa) je rozdiel v prospech vystaňovalcov mimoriadne vysoký. Nie je vylúčené, že išlo o čiastočné pokračovanie v trende, nastúpenom pred I. svetovou vojnou, keď bol síce podiel rusínskych vystaňovalcov nižší než ich zastúpenie medzi obyvateľstvom, avšak vo všetkých troch župách, kde žili Rusíni, dochádzalo k vyrovnávaniu týchto rozdielov.*“ (Belej, 2007: 216-217)

Pri porovnaní celoeurópskych štatistík je evidentným fakt, že vystaňovalci zo Slovenska v 30. rokoch 20. storočia patrili medzi najmasovejších sociálnych migrantov. Kým v roku 1924 pripadalo na Slovensku na 100 000 obyvateľov 1 174 vystaňovalcov, najviac v celej Európe (!), tak v roku 1931 (podobne tomu bolo aj v ďalších rokoch) Slovensko s počtom svojich migrantov (322) nasledovalo za Írskom (826), Portugalskom (476) a Talianskom (335) (Jakešová, 1971: 117-118). Naďalej platilo, že v rámci Slovenska viac ľudí odchádzalo za oceán z východoslovenských regiónov, kým z ostatných oblastí odchádzali skôr do krajín západnej Európy a častejšie len na sezónne práce. Treba však poznamenať, že v rokoch krízy významný počet emigrantov v dôsledku straty zamestnania v zahraničí/zámorí sa vracal na Slovensko.

V dôsledku straty vedľajších zárobkov v miestnom priemysle a v zahraničí desiatky tisíc drobných vlastníkov pôdy Podkarpatska a severovýchodného Slovenska sa ocitlo v kritickom stave. Množstvo z nich niekoľko rokov hladovalo, čo bolo aj výsledkom neúrodného roku 1932 a sčasti aj 1934. Zníženie imunity v dôsledku nedostatočného stravovania viedlo k šíreniu epidémií a zvýšeniu úmrtnosti tohto obyvateľstva. Podľa československej štatistiky z roku 1931 z 1 000 osôb v priemere zomieralo 14,3 osôb (15,08 mužov a 13,68 žien). Pritom mortalita Rusínov sa pohybovala na úrovni takmer 20 osôb, Poliakov – 18,7, Maďarov – 17,42, Čechov s Slovákov – 13,38, Židov – 12,88 a u iných národnosti – 12,5 osôb. Osobitne vysokou bola detská úmrtnosť (napr. v Sninskom okrese dosiahla 15 %) (Ванат, 1990: 204), najmä detí do prvého roku života. Z 1 000 detí narodených rusínskym ženám začiatkom 30. rokov až 190 sa prvého roku nedožilo (v priemere na Slovensku to bolo 160 detí; v niektorých krajinách severnej a západnej Európy len 50) (Šprocha – Tišliar – Šmigel', 2017: 219).

Tab. 3. Počet Rusínov a Ukrajincov na Slovensku a ich podiel na celkovom počte obyvateľstva v rokoch 1921 – 1930

Rok	Počet obyvateľov Slovenska	Počet Rusínov a Ukrajincov	Podiel Rusínov a Ukrajincov (%)
1921	2 955 998	85 628	2,9
1930	3 254 189	91 079	2,8

V absolútnom množstve v období rokov 1921 – 1930 (viď tab. 3) stúpol počet Rusínov o 5 451 osôb (6 %), kým celkový počet obyvateľstva Slovenska sa v rovnakom období (a rovnako postihnutých emigráciou) zvýšil o takmer 300 tis. (10 %). Pritom práve Rusíni mali na medzivojnovom Slovensku najvyššiu úroveň pôrodnosti spomedzi všetkých etnických skupín Slovenska. Kým na Slovensku začala postupne pôrodnosť klesať z priemernej hrubej miery 35 % v rokoch 1919 – 1923 na 24 % v rokoch 1934 – 1937 (Tišliar, 2014c: 47-48) (v priemere v roku 1920 – 4,25, v roku 1930 – 3,49 a v roku 1937 – 2,77 detí na jednu ženu (Šprocha – Tišliar, 2008: 36)), pôrodnosť rusínskych žien až do konca 20. rokov udržiavala sa stabilne na hranici 37-39 % a až v 30. rokoch začala pozvoľne klesať. Aj napriek tomu v druhej polovici 30. rokov bola ešte stále vyššia ako 30 % (Šprocha – Tišliar – Šmigel', 2017: 220-221). Je zaujímavé, že začiatkom 30. rokov rusínske ženy mali aj najväčší index nemanželskej plodnosti oproti ženám z ostatných etnických skupín Slovenska (Šprocha – Tišliar – Šmigel', 2017: 220, tab. 4), hoci v celom medzivojnovom období pre

rusínske ženy bola charakteristická najnižšia nemanželská plodnosť (podiel nemanželských detí sa pohyboval na úrovni 4-7 %).

Ekonomicky motivované migračné pohyby na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia, ktoré mali za cieľ predovšetkým nadobudnúť prácu a tak zabezpečiť existenciu svojej rodiny, sa týkala najmä osôb v produktívnom, ale zároveň aj v reprodukčnom veku. Išlo zväčša o žiteľov rodín – väčšinou ženatú mužskú časť populácie, čo sa následne aj priamo prejavovalo nielen na výške plodnosti, a teda v počte a štruktúrnych charakteristikách obyvateľstva, avšak odchodom ľudí v ekonomicky aktívnom veku Slovensko strácalo aj z hospodárskeho hľadiska. Navyše po získaní trvalejšieho zamestnania v zahraničí či zámorí veľakrát nasledovali otca aj ostatní rodinní príslušníci. Hoci sa celkový počet migrantov v medzivojnovom období znížil (oproti predvojrovej emigrácii – do roku 1914), Slovensko patrilo dlhodobo k migračne stratovým krajinám. Poukazuje nato hlavne celkový objem migračného salda, ktorý v rokoch 1919 – 1937 znamenal migračný úbytok viac ako 186 tis. osôb. Populácia Slovenska do roku 1932 migráciou prakticky len strácala (Tišliar, 2014c: 44-45) a Rusíni, ktorí boli jej súčasťou, sa na tom významne podieľali.

Medzivojnové Československo z pohľadu populačnej politiky zastávalo protichodné, resp. zdanlivo protichodné postoje. Na jednej strane sa v Československu populácia vníma z pozície populacionizmu, kde typickým príkladom bola zvýšená snaha o zlepšenie postavenia rodín (najmä matiek a detí pochádzajúcich z nižších sociálnych vrstiev) a celková sociálna a rodinná politika. Na jednej strane išlo aj o typické pozície neomalthuzianizmu, ktoré sa prejavovali práve v oblasti zahraničnej migrácie. Migračná politika bola považovaná za akúsi „*nutnú ventiláciu*“ (ako regulačný mechanizmus populácie) a tento postoj treba vnímať najmä ako určité východisko z agrárnej preľudnenosti vidieka, nezamestnanosti a sociálneho napätia. Postoj čelných predstaviteľov ČSR v oblasti migračnej politiky však nebol úplne jednotný. Časť politikov istým spôsobom schvaľovala a pozitívne prijímala masové vystaňovanie, druhá časť ho vníma so znepokojením, keďže zahraničná migrácia sa dotýkala najmä osôb v ekonomicky aktívnom veku. Smer, ktorý sa napokon presadil, bol do istej miery kompromisom medzi týmito dvoma politickými východiskami. Takáto „protirečivosť“ medzi migračnou politikou a propopulačnými opatreniami bola „*výsledkom dlhodobo absentujúcej koncepcie premyslenej populačnej politiky, ale aj neschopnosti využiť ekonomický potenciál obyvateľstva v prospech štátu*“ (Tišliar, 2014c: 51).

Povojnová migrácia (1945–1950). Front, ktorý sa prehnal Slovenskom v rokoch 1944 – 1945, zanechal za sebou katastrofálnu spúšť a pre povojnové roky bol charakteristický značný pokles výroby, nefungujúca dopravná infraštruktúra, nedostatok potravín, a ďalej pretrvávajúca preľudnenosť dedín. Z celého Slovenska bola na tom najhoršie jeho východná časť – naďalej hospodársky najzaostalejšia časť republiky (viď Bobák – Šutaj, 1981). Východné Slovensko a v ňom najmä severovýchodné (rusínsko-ukrajinské) okresy Medzilaborce, Svidník, Stropkov, Snina atď. utrpeli počas II. svetovej vojny najväčšie materiálne škody, čo na niekoľko rokov negatívne ovplyvnilo hospodársky a sociálny vývin prevažnej časti ich obyvateľstva (Kováč, 1983: 66). Celkovú situáciu na slovenskom východe veľmi výstižne pomenoval vtedajší predseda Zboru povereníkov Slovenskej národnej rady Gustáv Husák po návšteve tejto časti krajiny v októbri 1946: „...nedostatky Slovenska sa rysujú na východe ešte vypuklejšie, sú akosi preexponované. (...) Ak celkový civilizačný stupeň na Slovensku je nižší ako v českých krajinách, je tento na východe nižší ako na západe Slovenska. Ak bolo celé Slovensko vojnou ťažko postihnuté, bolo východné Slovensko dvojnásobne. Celé Slovensko malo a má ešte dosť biedy, no na východe je jej priveľa. (...) A všetky tieto vojnové, povojnové, ale i stáročné chyby a rany sa liečia pomaly, oveľa pomalšie ako v ostatných častiach Slovenska. Ak sa slovensky západ a stred dosť rýchlo zdvihol po vojne, severovýchodné okresy volajú naliehavu o pomoc“ (Pravda, 20.10.1946; Hlas ľudu, 22.10.1946).

Zložité sociálno-ekonomické pomery, v ktorých sa ocitlo rusínske a ukrajinské obyvateľstvo na severovýchodnom Slovensku v prvých povojnových rokoch, napokon komplikovali ďalšie skutočnosti – zdĺhavé odstránenie vojnových škôd, rôzne chýry o presídlení menšiny do ZSSR (ako tomu bolo v prípade ukrajinskej menšiny v Poľsku v rokoch 1944 – 1946), resp. odstúpení tohto regiónu (až po riekou Poprad) Sovietskemu zväzu (a z toho – vraj aj nezáujem československej vlády o pozdvihnutie celkovej úrovne tohto územia) (Šmigel' – Kruško, 2011: 88-95; Gajdoš – Konečný, 1991: 61-62). Tzv. ukrajinská otázka rezonovala najmä lokálne a vychádzala zo zmenenej politiky štátu k menšinám.

Po oslobodení a obnovení ČSR v roku 1945 národnostná politika (postavená za tzv. prvej republiky na demokratických a právnych zásadách) zaznamenala zreteľný obrat v smere zbavovania sa menšín (ako potenciálneho zdroju konfliktov) a posilnením pozície národného štátu. Tento zvrat bol spôsobený výsledkami II. svetovej vojny v jeho širšom poňatí, ale aj istou

formou vlastenectva a posilnením ľavicových síl v spoločnosti (Konečný, 2010: 73). Podobne aj predstavy o demokratizácii a federalizácii z obdobia SNP, podľa ktorých obnovené Československo malo sa stať federatívnym štátom *troch rovnoprávných slovanských národov* – Čechov, Slovákov a podkarpatských Rusínov (Ukrajincov) – prestali byť aktuálnymi (Vanat, 1968: 367). Košický vládny program z apríla 1945 síce jasne deklaroval *slovanskú orientáciu obnoveného štátu*, ale tým súčasne naznačoval diferencovaný prístup k národnostným menšinám. Politický úzus nasledujúceho obdobia, sústredený na vskutku nereálny zámer vytvorenia čisto etnicky homogénneho (československého) štátu bez národnostných menšín, veľmi negatívne ovplyvnil vzťahy v spoločnosti. V zásade to viedlo k uplatneniu princípu kolektívnej viny a k porušovaniu politických, občianskych a aj ľudských práv menšinových spoločností (Konečný, 2010: 73). Denacionalizačná prax, začatá v období Slovenskej republiky voči židovskej menšine, sa tak v zmiernenej podobe etnických čistiek dotkla ďalších neslovanských minorít v krajine (nemeckej a maďarskej). V prípade iných menšín (rusínsko-ukrajinskej, poľskej, ba aj pozostatkov židovskej) nebola síce vznesená priama požiadavka na ich odsun, ale ich emigračným tendenciám štát nebránil, resp. aj nepriamo ich podporoval. Etnicita sa tak stala jedným z najdôležitejších kritérií uplatňovaných vo vzťahu k spoločenským zmenám a národnostnej politike povojnovej éry na Slovensku, a tu treba jasne konštatovať – prechádzajúcich obdobím politickej, sociálnej a mravnej krízy.

Celkové zmeny etnicity Slovenska v období povojnových rokov 1945 – 1950 zrejme najvýstižnejšie vyjadrujú výsledky „národného sčítania“ obyvateľstva ČSR k 1. marcu 1950 (viď Šprocha – Tišliar – Šmigel', 2014: 32-42). Ich porovnanie s výsledkami cenzu z decembra 1930 umožňuje explikovať dopad vojnových udalostí a povojnovej vládnej protimenšinovej politiky na národnostnú štruktúru obyvateľstva Slovenska.

Tab. 4. Počet Rusínov na Slovensku a ich podiel na celkovom počte obyvateľstva v rokoch 1930 – 1950

Rok	Počet obyvateľov Slovenska	Počet Rusínov a Ukrajincov	Podiel Rusínov a Ukrajincov (%)
1930	3 254 189	91 079	2,8
1938	2 656 426	69 106	2,6
1940	2 591 368	61 270	2,4
1950	3 442 317	48 231	1,4

Kým praktický zánik židovskej a nemeckej menšiny na Slovensku a značná redukcia počtu maďarskej menšiny oproti sčítaniu v roku 1930 vzhľadom na tragické udalosti (Židov) a povojnové odsuny a presídlenia (Nemcov a Maďarov) sa dali predpokladať, nepochybne veľkým prekvapením boli výsledky sčítania z roku 1950 vo vzťahu k počtu Rusínov a Ukrajincov na Slovensku (v štatistike boli označení ako „ruská a ukrajinská národnosť“ – 48 231 osôb). Pokles početnosti príslušníkov tejto minority takmer na polovicu predvojnového stavu vyvolal nielen všeobecný údiv, ale aj isté pochybnosti. Pri cenze v roku 1930 sa k rusínskej národnosti (v štatistike boli označení ako „ruská, karpatoruská a maloruská národnosť“) prihlásilo 91 079 osôb, takže v roku 1950 sa ich počet znížil o 47 %, kým celkový počet obyvateľstva Slovenska za to isté obdobie sa zvýšil o 5,5 %.

Ako uviedol S. Konečný – doslova zaskočení zostali predstavitelia Ukrajinskej národnej rady Prjaševščiny – UNRP (orgán národnopolitickej reprezentácie rusínskeho a ukrajinského obyvateľstva – *pozn. aut.*), ktorí po vojne kalkulovali s počtom asi 150 000 Rusínov a Ukrajincov. „*Pokles ich početnosti na Slovensku až o 50 % oproti roku 1930⁵ viedol dokonca k revízií údajov o národnosti v sčítacích hárkoch celkom až v 295 obciach siedmich okresov severovýchodného Slovenska*“ (Konečný, 2010: 77). Revízná „Správa o výsledkoch sčítania ľudu v niektorých okresoch obývaných Ukrajincami“ len potvrdila javový stav – počet Rusínov a Ukrajincov v týchto obciach klesol o 45,1 % a počet Slovákov stúpol o 65,6 %“.

„*V roku 1930 tvorili Ukrajinci 48,9 % obyvateľstva v uvedených 295 obciach a Slováci 39,8 %. Po odpočítaní osôb s inou národnosťou a cudzincov, ktorých počet v roku 1930 skresľuje vzájomný pomer oboch národností, dostávame pri porovnaní výsledkov sčítania v roku 1930 a 1950 toto národnostné rozvrstvenie pozorovaného súboru: v roku 1930 bolo Slovákov 44,8 % a Ukrajincov 55,2 %, v roku 1950 je Slovákov 71,2 % a Ukrajincov 28,8 %, čo znamená oproti roku 1930 úbytok obyvateľstva ukrajinskej národnosti o 33 720 osôb (45,1 %). Naproti tomu obyvateľstvo slovenskej národnosti zväčšilo sa o 40 056 osôb (65,6 %), pričom celkový počet obyvateľstva za týchto 20 rokov klesol o 9 944 osôb, t. j. 6,5 %. Ak by sme predpokladali rovnomerný úbytok obyvateľstva v týchto okresoch, tak by Slováci participovali na poklese*

⁵ Oproti našim údajom o počte Rusínov na Slovensku v roku 1930 – 91 079 osôb, autori M. Gajdoš a S. Konečný narábajú s údajmi – 95 783 osôb. Z tohto sú aj isté skreslenia v našich a ich prepočtoch.

obyvateľstva asi 4 000 osobami a Ukrajinci 5 000 osobami. Skutočný pokles ukrajinského obyvateľstva bude vyšší v dôsledku optácie Ukrajincov do ZSSR. Podľa odhadu Slovenského úradu plánovacieho malo by byť v zisťovaných obciach v roku 1950 Slovákov cca 57 000 a Ukrajincov cca 70 000, avšak pri sčítaní v roku 1950 sa zistilo 101 151 Slovákov a len 41 100 Ukrajincov, t. j. počet Slovákov vzrástol o 44 000 osôb proti normálne predpokladanému výsledku v roku 1950 (57 000) a počet Ukrajincov klesol o cca 30 000 oproti predpokladu 70 000.

Úbytok Ukrajincov možno len čiastočne odôvodniť optáciou do ZSSR. Podľa hlásenia Ministerstva vnútra optovalo v prospech ZSSR a odišlo 12 039 Ukrajincov. Z toho počtu pripadá asi 9 572 na spomenuté okresy. Toto číslo sa približne rovná celkovému úbytku obyvateľstva v týchto okresoch za posledných 20 rokov vo výške 9 944 osôb. Treba rátať s tým, že niekoľko tisíc obyvateľov ukrajinskej národnosti odišlo za prácou do českých zemí.

Ostáva konštatovať, že približne 20 000 až 23 000 osôb ukrajinskej národnosti v uvedených okresoch sa prihlásilo v roku 1950 k národnosti slovenskej“ (Gajdoš – Konečný, 2014: 215-218, príloha – dok. 11).

Podľa historikov M. Gajdoša a S. Konečného – „neprirodzené zníženie počtu Rusínov a Ukrajincov na Slovensku v rozpätí rokov 1930 – 1950 je evidentne dôsledkom polydeterminácie, teda pôsobenia viacerých príčin alebo faktorov, ktoré mali v tejto súvislosti diferencovaný význam a dopad, ale tiež rôzny politický, sociálno-ekonomický, ako aj osobitný, skôr imanentný charakter“. Pôsobili pritom badateľne už od roku 1938.

Do skupiny politických príčin vyššie uvedení autori zaraďujú predovšetkým asimilačnú politiku slovenskej vlády a regionálnych úradov, a to od vyhlásenia autonómie Slovenska (1938) až do zániku 1. Slovenskej republiky (1945). Podľa ich mienky: „...preto už v roku 1940 počet Rusínov oproti roku 1930 bol nižší o viac než 40 % (viď tab. 4 – pozn. autor.), hoci uvedený údaj skresľuje fakt, že hranice územia pri sčítaniach neboli identické, že sa nepoužívala rovnaká metodika súpisu a počas vojny bol zaznamenaný celkový pokles počtu obyvateľstva v krajine“ (Gajdoš – Konečný, 2014: 40-41). Do tejto kategórie patrí i účelová štatistická asimilácia ako reakcia na „dožívajúce“ snahy, resp. pokusy pripojenia časti východného Slovenska k ZSSR (viď Šmigel', 2013: 102-121) a idea presídlenia všetkých Rusínov a Ukrajincov do Sovietskeho zväzu (môžeme hovoriť až o úzkosti minority z fám o násilnom vyst'ahovaní menšiny do ZSSR, čomu prispel aj pokus o osobitný súpis ruského a ukrajinského obyvateľstva v januári 1947 (Šmigel' – Kruško, 2011: 95-97)), masové

zakladanie ruských škôl, ale aj prvotné prejavy nastupujúcej „ukrajinizácie“ menšiny v rokoch 1945 – 1948 (Gajdoš – Konečný, 2014: 41).

Nepochybné najväčší dopad na negatívny vývoj početnosti Rusínov a Ukrajincov mali opäť ekonomicko-sociálne pomery na severovýchodnom Slovensku a opäť migračné tendencie minority. Tradičné zaostávanie regiónu bolo znásobené prechodom frontu a vojnovými škodami, odstránenie ktorých v povojnových rokoch viazlo a bolo ďaleko nepostačujúce. Práve to v prvých povojnových rokoch viedlo mnohých Rusínov a Ukrajincov k migrácii, najskôr spontánneho charakteru, avšak neskôr bola usmerňovaná a uplatňovaná ako jedna z metód riešenia ekonomických a sociálnych problémov obyvateľstva tejto oblasti (Gajdoš – Konečný, 2014: 41).

Prvé presuny časti rusínskej minority sa realizovali v rámci Slovenska. Boli podmienené možnosťou získania majetku v južných okresoch krajiny, resp. na Spiši po Maďaroch a Nemcoch, ktorí jednak evakovali s odchádzajúcou nemeckou armádou, jednak boli odsúvaní, resp. čakali na presídlenie alebo odsun. Na východnom Slovensku išlo predovšetkým o obsadenie, kolonizovanie opustených nemeckých a maďarských obcí či ich častí obyvateľstvom z chudobných, horských, preľudnených a vojnou poškodených dedín. Avšak komplikované pomery vládli aj na kolonizovaných územiach a Rusíni neboli vždy priaznivo prijímaní miestnymi spoločenstvami (Šmigel' – Kruško, 2011: 121-123). „*Obytné domy nezodpovedajú normám ľudského spôsobu života. Obyvateľstvo takmer všetko chodí neobuté. (...) Cudzie prostredie, obklopujúce našich kolonistov, je nepriateľské,*“ – konštatovala „Prjaševščina“, tlačový orgán UNRP (Пряшевщина, 4.04.1946). Niektorí sa napokon vracali do miest pôvodných bydlísk a po druhýkrát skúšali šťastie. Privábení vidinou nadobudnutia nemeckých majetkov hlásili sa na kolonizáciu českého pohraničia. Iných zlákala možnosť získania hospodárskych usadlostí po reemigrujúcich volyňských Čechoch i povestná úrodná ukrajinská zem, a tak sa prihlásili k opcii a presídleniu do ZSSR.

Veľký záujem prejavovali Rusíni a Ukrajinci o presídlenie do českého pohraničia, vyľudnenom po odsunutých Nemcoch. Podľa súpisu konaného v českých krajinách 22. mája 1947 bolo medzi prítomným obyvateľstvom pohraničných oblastí Čiech, Moravy a Sliezska 110 254 obyvateľov, ktorí sa sem prisťahovali zo Slovenska (Obyvateľstvo Slovenska 1945–2000, 2001: 6, 13). Inými slovami každý jedenásty z nových osídlencov mal predchádzajúce bydlisko na Slovensku, pričom najviac imigrantov prišlo z východného Slovenska, najmä z regiónu Prešova (Šrajerová, 1996: 46). Aj keď časť

osídlencov sa v pomerne krátkom období vrátila naspäť, prevažná väčšina ich však v Čechách zostala natrvalo. Celkovo v rokoch 1945 – 1950 sa do českého pohraničia vysťahovalo asi 20 000 Rusínov a Ukrajincov (Konečný, 2010: 77), ktorých už sčítanie obyvateľstva v roku 1950 zastihlo v Čechách (štatisticky – podľa cenzu z roku 1950 – k „ruskej a ukrajinskej“ národnosti na území českých krajín sa prihlásilo 13 384 osôb) (Šamanová, 2015: 6, tab. 3). Ich disperzné osídlenie, spolu s presídlencami z bývalej Podkarpatskej Rusi a reemigrantmi – Rusínmi z Rumunska (obec Skuješ), medzi českým a moravským obyvateľstvom a tiež slovenskými presídlencami zo Slovenska, ale aj z iných krajín – z Maďarska, Bulharska, Francúzska atď., len posilňovalo asimiláciu. Celkovo v rokoch 1945 – 1950 sa zo Slovenska do českých krajín vysťahovalo okolo 215 000 ľudí, medzi nimi okolo 10 % príslušníkov rusínsko-ukrajinskej minority (Gajdoš – Konečný, 2014: 42-43).

V rámci československo-sovietskej výmeny obyvateľstva v súvislosti s odstúpením Podkarpatskej Rusi a presídlením (repatriáciou) tzv. volyňských Čechov do českých krajín v prospech ZSSR optovalo a v roku 1947 bolo na územie západnej Ukrajiny presídlených 2841 rodín Rusínov a Ukrajincov – spolu 12 401 osôb (z toho z východného Slovenska – 2665 rodín – 12 015 osôb) (Šmigel' – Kruško, 2011: 155-156). Z celkovej masy československých optantov až 97,7 % tvorili roľníci v produktívnom veku (52,4 %) (Вагат, 2001: 40). Hoci opcia a presídlenie na ukrajinskú Volyň sa navonok javili ako politická záležitosť, najdôležitejším motívom bola zložitá hospodársko-spoločenská situácia na severovýchodnom Slovensku a s ňou spojené sociálne problémy regiónu.

Od roku 1948 sťahovali sa mnohí príslušníci menšiny (obzvlášť mladšia generácia) v rámci organizovaného náboru pracovných síl z prešovského regiónu do priemyselných aglomerácií krajiny, čo len urýchlilo ich asimiláciu. Pre nedostatok pracovných príležitostí odchádzal z kraja sústavne a živelne značný počet jeho obyvateľov, vrátane Rusínov. Bez ohľadu na pomerne vysoký prirodzený prírastok, znížil sa celkový počet obyvateľov prešovského regiónu v rokoch 1948 – 1953 približne o 25 000 ľudí (na Slovensku v tom čase pribudlo vyše 151 tis. ľudí). Pokiaľ ide o nábor pracovných síl – pre vtedajší Prešovský kraj, a v ňom aj pre okresy obývané Rusínmi a Ukrajincami, sa určovali vyššie kvóty. Napr. len na rok 1950 plán určoval získať 5 tis. pracovníkov pre slovenské a 6 tis. pracovníkov pre české kraje. Práve rusínske okresy tieto plány spĺňali, resp. aj prekračovali. Podľa oficiálnych údajov v rokoch 1949 – 1953 odchádzalo z Prešovského kraja do iných krajov republiky v priemere 12,6 tis. pracovných síl

ročne. Táto vyst'ahovalecká tendencia bola charakteristická aj pre ďalšie obdobie, v rokoch 1950 – 1955 sa z Prešovského kraja vyst'ahovalo celkom 67 411 tis. osôb, z toho do českých krajín 38 463 a do iných krajov Slovenska 28 948 (najviac do Košického –16 389, Bratislavského – 4 705, Žilinského kraja – 3 875) (Gajdoš – Konečný, 2014: 43).

Napokon asimilačný trend naďalej posilňovali rôzne fámy o vyst'ahovaní všetkých „Ukrajincov“ do Sovietskeho zväzu. Napríklad koncom roku 1948 dôverník III. odboru Povereníctva vnútra hlásil o zmýšľaní slovenských Rusínov nasledovné: *„Ako to bude, nikto nevie, môže sa stať, že v budúcnosti bude podpísaná medzi ZSSR a ČSR nejaká zmluva, na základe ktorej všetci Rusíni či Ukrajinci budú presťahovaní do ZSSR. Preto dnes každý Rusín vďačne sa hlási k národnosti slovenskej, len aby zostal tu“* (Barnovský, 1996: 68). K asimilačným impulzom očividne prispievala aj snaha vyhnúť sa nastupujúcej tzv. ukrajinizácii menšiny, ktorá sa na začiatku (do 50. rokov) prejavovala ukrajinizáciou miestneho školstva, t. j. v snahe sa vyhnúť zapisovaniu rusínskych detí do zriadených ukrajinských škôl ich rodičia, resp. celé rodiny sa hlásili za Slovákov (Virostková, 2013: 39-43). V konečnom dôsledku *„dôležitým faktorom, ktorý akiste ovplyvnil zníženie počtu Rusínov a Ukrajincov na Slovensku, determinované pri národnom sčítaní v roku 1950, bolo aj neukončenie procesu formovania národnej identity menšiny, ako aj malá konzistentnosť národného vedomia určitej časti jej príslušníkov“*. V novej politickej situácii po roku 1948 a v podmienkach istých obáv z možnej straty náboženskej príslušnosti a aj štátneho občianstva, to viedlo k ich účelovej asimilácii (Gajdoš – Konečný, 2014: 44).

Charakterizujúci vývoj rusínsko-ukrajinského obyvateľstva Slovenska v povojnových rokoch 1945 – 1950, je možné konštatovanie, že v zásade nadväzoval na predchádzajúci dlhodobý vývoj. V popredí naďalej zostávali zložité sociálno-ekonomické pomery, ku ktorým sa pridala protimenšinová politika vlády a riešenie problémov na spôsob presídlenia a migrácie obyvateľstva. „Migračný ventil“ sa opäť povolil a mal zmierniť situáciu sídelnej oblasti Rusínov na Slovensku. Táto *„nutná ventilácia“* (ako regulačný mechanizmus populácie), odstraňovala možné príčiny rôznych hospodárskych a sociálnych konfliktov, ktorým sa takto do istej miery predchádzalo (Svetoň, 1958: 164-165).

To, že viacerí slovenskí vládni predstavitelia zaujali kladný postoj k emigrácii Rusínov a Ukrajincov zo severovýchodného Slovenska v povojnovom období je možné ilustrovať prípadom opcie a presídlenia menšiny

do Sovietskeho zväzu v roku 1947. Týmto očakávali čiastkovú konsolidáciu zložitej politickej a sociálnej situácie na východnom Slovensku a predpokladali, že odsun časti obyvateľstva z tohto regiónu by v značnej miere prospel riešeniu ťažkých sociálnych aspektov aj v iných regiónoch Slovenska (Вагат, 2001: 27-28). Domnievali sa, že by sa mohla zopakovať situácia z prelomu 19. – 20. storočia, keď migrácia časti obyvateľstva do zaoceánskych a západoeurópskych krajín sa stala stimulátorom ozdravenia slabo vyvinutej ekonomiky a riešila zložité sociálne problémy regiónu, t. j. preľudnenosť dedín, chudobu obyvateľstva a pod. Jasne to deklaruje napr. dokument z proveniencie Komunistickej strany Slovenska (z konca januára 1947), vyjadrujúci postoj k opcii a presídleniu obyvateľstva do ZSSR: „*Je všeobecne známe, že ukrajinské obce sú veľmi preľudnené a roľníci vlastnia role len o veľmi malej výmere. Opcia veľmi pomôže zmierniť u roľníkov hlad po pôde. Z ukrajinských oblastí aj v minulosti odchádzali ľudia hŕfne do USA, Kanady a Južnej Ameriky a len prospeje tým krajom, keď z nich čiastka obyvateľstva odíde do Sovietskeho zväzu*“ (Вагат, 2001: 156-157),

Kým v prvej polovici 20. storočia populačný vývoj menšiny možno označiť za dlhodobo stagnujúci, tak od roku 1950 už za jednoznačne dekadentný, pragmatický (ako svedčí oficiálna štatistika) až do konca 20. storočia (viď tab. 5). V druhej polovici 20. storočia došlo len dvakrát k štatistickému oživeniu počtu minority. Po prvýkrát v roku 1970 (oproti roku 1961 početnosť minority sa zvýšila o 6 803 osôb), čo bolo spôsobené reemigráciou (reoptáciou) okolo 8 tis. bývalých optantov (z roku 1947) z ukrajinskej Volyne na východné Slovensko v rokoch 1964 – 1968 (z toho sa okolo 7 tis. usadilo vo Východoslovenskom kraji) (Štátny archív v Košiciach, f. VsKNV-K, šk. 229, č. 1200/1968) a zrejme aj vplyvom obnovenia pôsobenia Gréckokatolíckej cirkvi v roku 1968 v Československu. Po druhý raz v roku 2001 (oproti roku 1991 početnosť minority sa zvýšila o 4 738 osôb), čo bolo spôsobené zrejme opätovným uznaním rusínskej národnosti zo strany štátu, a tak možnosti prihlásiť sa k tejto národnosti pri cenzoach z rokov 1991 a 2001. V každom prípade na prelome milénia počet Rusínov a Ukrajincov nedosiahol ich stav povojnového počtu a z hľadiska podielu na celkovom počte obyvateľov Slovenska sa znížil o polovicu (z 1,4 % v roku 1950 na 0,7 % v roku 2001).

Tab. 5. Počet Rusínov na Slovensku a ich podiel na celkovom počte obyvateľstva v rokoch 1950 – 2011 (Šprocha – Tišliar – Šmigel', 2017: 224)

Rok	Počet obyvateľov Slovenska	Počet Rusínov a Ukrajincov	Podiel Rusínov a Ukrajincov (%)
1950	3 442 317	48 231	1,4
1961	4 174 046	35 435	0,8
1970	4 537 290	42 238	0,9
1980	4 991 168	39 260	0,8
1991	5 274 335	31 867	0,6
2001	5 379 455	36 605	0,7
2011	5 397 036	42 909	0,8

Industrializácia Slovenska ako predpoklad zvýšenia životnej úrovne bola až do roku 1950 pomalá, avšak vytvorili sa podmienky na jej zrýchlenie v 50. rokoch. Ďalšie ekonomické opatrenia štátu, urbanizácia a tiež rozvíjajúca sa štátna podpora rodín na konci 60. až začiatkom 70. rokov – komplex progresívnych populačných a pronatálne zameraných opatrení (Šprocha – Tišliar, 2018: 162-163), vytvorili v ďalšom období asi najlepšie podmienky, v ktorých Rusíni a Ukrajinci na Slovensku žili (60. – 80 roky), a aj priaznivé podmienky pre vysokú reprodukciu obyvateľstva najmä v 70. rokoch. Napriek tomu, že v „reálnosocialistickom“ Československu národnostná otázka odišla do pozadia, v istej miere bolo aj „výhodné“ hlásiť sa k ukrajinskej menšine (napr. po stránke línií) a životná úroveň minority stúpala, vystačovalo zo severovýchodného Slovenska pokračovalo. Vzhľadom na uzavretosť sovietskeho bloku, migrácia Rusínov a Ukrajincov bola už len vnútroštátnou – do českých krajín, do iných krajov Slovenska a z rurálneho prostredia do urbanizovaných celkov. Počet Rusínov a Ukrajincov na Slovensku vo všeobecnosti aj naďalej klesal – čo bolo výsledkom opäť viacerých faktorov – avšak zrejme najdôležitejším bola tentoraz dlhodobá slovakizácia etnika, resp. proces prirodzenej asimilácie.

POUŽITÉ ZDROJE A LITERATÚRA:

Štátny archív v Košiciach, f. Východoslovenský Krajský národný výbor v Košiciach (VsKNV-K) – sekretariát predsedu 1960 – 1969, šk. 229, č. 1200/1968. Výsledky prerokovania správy s Východoslovenským KNV na schôdze Predsedníctva SNR v Bratislave 12. 8. 1968 (bez čísla).

Hlas ľudu, 22. októbra 1946.

Pravda, 20. októbra 1946.

Pútnik svätovojeťeský na rok 1928.

Пряшевщина, 4. apríla 1946.

Bade, K. J. (2005). *Evropa v pohybu. Európske migrácie dvou stáletí*. Praha: Nakladateľství Lidové noviny.

Barnovský, M. (1996). K otázke takzvaného ukrajinského buržoázneho nacionalizmu na Slovensku. In: *Historický časopis*, 1, 64–82.

Belej, M. (2007). Vyst'ahovalectvo z východného Slovenska v medzivojnovom období na základe analýzy štatistických údajov (1922 – 1937). In: *Annales historici Presovienses*, 7, 175–219.

Bobák, J. – Šutaj, Š. (1981). Obnova vojnou zničených obcí východného Slovenska v rokoch 1945 – 1948. In: *Historica Carpatica*, XII/1981. *Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach*. Košice: Východoslovenské múzeum v Košiciach. 33–60.

Československá statistika – svazek 9. Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. Praha: [s.n.], 1924.

Deset let Československé republiky III. Praha: [s.n.] 1928.

Fordinálová, E. (1983). Vyst'ahovalectvo zo západného Slovenska v medzivojnovom období. In: *Slováci v zahraničí*, 9. Martin: Matica slovenská. 31–43.

Gajdoš, M. – Konečný, S. (1991). *K politickému a sociálnoekonomickému postaveniu Rusínov-Ukrajincov na Slovensku v povojnových rokoch*. Košice: Spoločenskovedný ústav SAV.

Gajdoš, M. – Konečný, S. (2014). *Ukrajinská menšina na Slovensku ako objekt a subjekt politiky II. (1945 – 1953)*. Prešov: Universum.

Harušťák, I. (2013). Príspevok k diskurzu o dejinách slovenského vyst'ahovalectva. Migračné impulzy a vyst'ahovalectvo z hornouhorských žúp na americký kontinent v kontexte migračných pohybov v strednej a východnej Európe v poslednej štvrtine 19. storočia. In: Dušan Kováč a kol. (2013). *Sondy do slovenských dejín v dlhom 19. storočí*. Bratislava: Historický ústav SAV. 214–226.

Jakešová, E. (1971). Slovenské kultúrne združenie v Kanade v období druhej svetovej vojny. In: *Slováci v zahraničí*, 1. Martin: Matica slovenská.

Jakešová, E. (1987). Sociálno-ekonomické aspekty migrácie obyvateľstva Slovenska v dvadsiatych rokoch 20. storočia. In: *Historický časopis*, 3, 381–399.

- Joseph, S. (1914). *Jewish Immigration to the United States from 1881 to 1910*. New York: Columbia University.
- Kmet', M. (2014). K problematike vyst'ahovalectva zo Slovenska v medzivojnovom období. In: Šmigel', M. – Tišliar, P. a kol. (2014). *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum. 71–85.
- Kmet', M. (2012). *Krátke dejiny dolnozemsých Slovákov 1*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Konečný, S. (2010). Migrácia a národnostná štruktúra obyvateľstva Slovenska. In: Sáposová, Z., Šutaj, Š. (eds.) (2010). *Politické migrácie a výmena obyvateľstva medzi Československom a Maďarskom*. Prešov: Universum. 66–77.
- Kováč, A. (1983). Povojnový vývoj ukrajinskej otázky v Československu. In: *Národnostná tázka a mládež v politike KSC*. Košice : Spoločenskovedný ústav SAV. 62-83.
- Obyvateľstvo Slovenska 1945 – 2000*. Bratislava: INFOSTAT – Inštitút informatiky a štatistiky, Výskumné demografické centrum, 2001.
- Pop, I. (2011). *Malé dejiny Rusínov*. Bratislava: Združenie inteligencie Rusínov Slovenska.
- Svetoň, J. (1958). *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava: Vydavateľstvo SVPL.
- Svetoň, J. (1970). Slovenské vyst'ahovalectvo v období uhorského kapitalizmu. In: *Vývoj obyvateľstva Slovenska: výber z diela k nedožitém 65. narodeninám J. Svetoňa*. Bratislava: Nakladateľstvo Epoque. 181–206.
- Syrný, M. (2016). *Slovenské dejiny. 20. storočie. Diel I. (1900 – 1945)*. Banská Bystrica: Belianum.
- Šamanová, G. (2015). Národnost ve sčítání lidu v českých zemích [on-line]. In: *Naše společnost*, 1/2005. URL: ps://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2_content/documents/c3/a138/f28/100023s_Samanova-narodnost.pdf (18.8.2019).
- Šmigel', M. – Kruško, Š. (2011). *Opcia a presídlenie Rusínov do ZSSR (1945 – 1947)*. Bratislava: Goralinga.
- Šmigel', M. (2013). Ukrajinská národná rada Prjaševščiny a hnutie za pričlenenie severovýchodného Slovenska k sovietskej Ukrajine (1945). In: Gajdoš, M. – Konečný, S. – Šmigel', M. (zost.) (2013). *Národné rady v regióne Karpát na sklonku druhej svetovej vojny*. Krakov, s. 102–121.

- Šprocha, B. – Tišliar, P. – Šmigel', M. (2014). Pohyb etník, etnické hranice, etnický priestor na Slovensku v 1. polovici 20. storočia. In: Šmigel', M. – Tišliar, P. a kol. (2014). *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum. 10–42. Špr
- Slovakia in the inter war years (1920 – 1930). In: *Rusin*, 47 (1), 213–231.
- Šprocha, B. – Tišliar, P. (2008). *Plodnosť obyvateľstva a celková reprodukcia na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: Stimul.
- Šprocha, B. – Tišliar, P. (2012). *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno: Tribun EU.
- Šprocha, B. – Tišliar, P. (2018). *100 rokov obyvateľstva Slovenska: od vzniku Československa po súčasnosť*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. - Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, FF UK v Bratislave.
- Šrajjerová, O. (1996). Migrácia Slovákov do českých krajín po roku 1945. In: *Česko-slovenská ročenka*, 1996. Brno: Masarykova univerzita. 46–50.
- Štefánek, A. (1944). *Základy sociografie Slovenska. Slovenská vlastiveda III*. Bratislava: Slovenská akadémia vied a umení.
- Tajták, L. (1975). Slovenské vysťahovalectvo a migrácia v rokoch 1900 – 1914. In: *Historický časopis*, 3, 377–415.
- Tajták, L. (1980). Vývin, pohyb a štruktúrne zmeny obyvateľstva v predvojnovom období 1900 – 1914). In: *Historický časopis*, 4, 497–530.
- Tišliar, P. (2014a). Beginnings of Organisation of Emigration in the Czechoslovak Republic. In: Tišliar, P., Čéplö, S. (eds.) (2014). *Studies in the Population of Slovakia 2*. Kraków: Towarzystwo Słowaków w Polsce. 43–62. Tišl Československej republiky. In: Šmigel', M. – Tišliar, P. a kol. (2014). *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum. 56–71.
- Tišliar, P. (2014c). Migračná politika na Slovensku v kontexte populačnej politiky v medzivojnovom období. In: Šmigel', M. – Tišliar, P. a kol. (2014). *Migračné procesy Slovenska (1918 – 1948)*. Banská Bystrica: Belianum. 44–56.
- Tóth, A. – Novotný, L. – Stehlík, M. (2012). *Národnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.
- Vanat, I. (1968). K niektorým otázkam zahraničného odboja zakarpatských Ukrajincov počas druhej svetovej vojny. In: *Жовтень і українська*

- культура. Збірник матеріалів з міжнародного симпозіуму. Пряшів: Культурний союз українських працюючих. 351–369.*
- Vanat, I. (1976). Sociálno-ekonomické postavenie Ukrajincov na východnom Slovensku v rokoch 1918 – 1929. In: *Nové obzory, 18*. Košice: Výchoslovenské vydavateľstvo. 39–73.
- Virostková, A. (2013). *Ukrajinské národnostné školstvo na Slovensku (1945 – 1970)*. Dizertačná práca. Banská Bystrica – Košice: Univerzita Mateja Bela – Spoločenskovedný ústav SAV.
- Ванат, І. (1990). *Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини І (1918 – 1938)*. 2. вид. Братіслава : Словацьке педагогічне видавництво.
- Ванат, І. (2001). *Волинська акція. Обмін населенням між Чехословаччиною і Радянським Союзом навесні 1947 року*. Пряшів : Союз русинів-українців Словацької Республіки.

Michal Šmigel' – Miroslav Kmet'

MIGRATION MOVEMENTS OF RUSYNS AND UKRAIANS FROM SLOVAKIA IN THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Summary

The issue of migration movements of the Slovak population, in particular the issue of emigration of Ruthenians and Ukrainians in the first half of the 20th century, is a relatively wide and still unresolved topic. In many cases, emigration (permanent or temporary) divided families and curtailed the settlement area of the minority. The consequences and impact on the Rusynian-Ukrainian population in Slovakia are obvious and visible even today. Thousands of economically active people who were of childbearing age had left due to work. Their departure from an economically underdeveloped settlement area where the minority lived at the turn of the 19th- 20th century, during interwar years in the 1920's and 1930's and the post-war period (1945-1950), had an impact on slowing down the reproductive process of the minority when the total increase in population in this period gradually decreased. Unlike the 19th century, during the first half of the 20th century the population of Rusyns and Ukrainians in Slovakia stagnated under the influence of migration and after the World War II, it took on a statistically declining character. Czechoslovakia after the post-war period clearly followed the population policy of the interwar period and its opposing, i.e. seemingly contradictory attitudes (populationism vs. neomalthusianism). In the migration policy sphere, it supported the repatriation (immigration) of the Slovak and Czech ethnic groups from abroad, the overall strengthening of the Czechoslovak element and the national

homogenization of the republic. In the case of other ethnic groups, it had been of anti-minority character, which was reflected in the statistical numbers of Rusyns and Ukrainians in 1950. The migratory impulses of the Rusyns and Ukrainians in Slovakia were mainly complex socio-economic conditions of their settlement area and migration was a certain starting point and a "necessary vent" from agrarian overcrowding of the country, unemployment and social tensions. The post-war denationalization practice and the solving of problems through resettlement and migration of inhabitants caused a gradual Slovakization of the minority, which was reflected - together with natural assimilation - in the decreasing numbers of Rusyns and Ukrainians in Slovakia in the second half of the 20th century.

Key words: Rusyns and Ukrainians in Slovakia, migration, population development, population climate, population of Slovakia, emigration from Slovakia.

ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК МОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ У СВІТЛІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ХАРТІЇ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН**

З соціолінгвістичного аспекту розглянуто теоретичні положення про мову як систему, що складається з домінантного та рецесивних варіантів. Домінантний варіант мови визначено як нормований літературний стандарт, що функціонує, виявляючи обумовлені попереднім розвитком мови диференційні ознаки без перешкод, а рецесивні варіанти як такі, що виявляють ці риси лише за сприятливих обставин. Показано, що регіональні мови або мови національних меншин – це рецесивні варіанти мов, що переважно співвідносяться з домінантним варіантом – кодифікованим стандартом, який є панівною мовою в певній країні. На конкретних прикладах пояснено конвергентно-дивергентні відношення між домінантним та рецесивними варіантами однієї мови.

Як рецесивні варіанти української мови розглянуто говори української, русинської та лемківської меншин у Європі, що потрапили під захист під назвами окремих мов у тих країнах, які підписали та ратифікували Європейську хартію регіональних мов або мов меншин – Угорщині, Хорватії, Словаччині, Сербії, Чехії, Румунії, Польщі, Боснії і Герцеговині. Подано інформацію про механізм дії Хартії, зокрема виокремлено її переваги та недоліки, та докладно аналізовано, як кожна з перелічених країн виконує свої обов'язки щодо захисту рецесивних варіантів української мови.

Ключові слова: соціолінгвістика, домінантний варіант мови, рецесивний варіант мови, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, українська меншина, русинська меншина, лемківська меншина.

* ljudmila.popovic@fil.bg.ac.rs

** Роботу виконано в рамках наукового проекту 177022 „Народна культура Срба између Истока и Запада“, що фінансується міністерством освіти, науки та технологічного розвитку Республіки Сербії.

1.0 ДОМІНАНТНИЙ ТА РЕЦЕСИВНИЙ ВАРІАНТИ МОВИ ТА СЦЕНАРІЇ ЇХНЬОГО КОНВЕРГЕНТНО-ДИВЕРГЕНТНОГО РОЗВИТКУ

Кожна літературна мова, що водночас є офіційною мовою якоїсь країни, може функціонувати у двох варіантах – домінантному мажоритарному (офіційному державному), який складають унормований стандарт разом з його мовно-територіальними відгалуженнями, та рецесивному міноритарному – варіанті регіональної мови, мови меншини або етнічної мови. Терміни домінантний та рецесивний уживаємо в тому розумінні, в якому їх запозичено з генетики – домінантний варіант мови функціонує, виявляючи успадковані, обумовлені попереднім розвитком мови, диференційні ознаки без перешкод, а рецесивний виявляє ці риси лише за сприятливих обставин. Якщо для повнофункційної стильової реалізації домінантного варіанту теоретично немає обмежень, оскільки живе спілкування та використання мови в різних галузях суспільного життя (господарства, адміністрації, освіти, науки тощо) забезпечують збереження та постійне оновлення абстрактної мовної системи, то рецесивний варіант (або варіанти) перебуває під постійною загрозою бути витісненим або навіть зникнути за несприятливих соціолінгвістичних умов. За сприятливих – рецесивний варіант стилістично розвивається і, коли для цього складаються відповідні суспільно-політичні обставини, стає домінантним. У контексті сказаного можна виокремити декілька сценаріїв:

- 1) домінантний варіант внаслідок політичних обставин переходить у рецесивний, який поступово зникає (такий шлях пройшла, скажімо, мертва прусська мова, що існувала в рецесивному варіанті до 17 століття, після захоплення пруських земель Тевтонським орденом у 13 ст.);
- 2) домінантний варіант переходить у рецесивний, що за сприятливих умов розвиває нову норму і знову стає домінантним згідно з цією нормою (приклад української мови, яка, утративши середньовічний домінантний варіант, розвивалась з 14 ст. у формі рецесивного, а з опертям на нову норму, вироблену в кінці 18 – на початку 19 ст., знову набула статусу домінантного варіанту у 20 ст.);
- 3) домінантний варіант переходить у рецесивний, що розвивається згідно з новою нормою, зберігаючи статус рецесивного (наприклад, ідиш);
- 4) домінантний варіант переходить у декілька рецесивних, що розвиваються згідно з дивергентними новими нормами, одна з яких стає

нормою нового доміантного варіанту, а друга нормою рецесивного (так можна охарактеризувати, скажімо, дивергентний розвиток доміантного та рецесивних варіантів української мови, зокрема говору русинів Воєводини в Сербії, що набула статусу слов'янської мікрмови острівного типу (Dulichenko, 1981; 2018);

- 5) доміантний варіант переходить у рецесивний, що з часом орієнтується на нову норму та офіційно стає доміантним, але практично залишається рецесивним варіантом внаслідок диглосії (таким є приклад білоруської мови, що пройшла шлях від давньо- та старобілоруського варіанту до сучасної білоруської мови, однієї з державних мов Білорусії, яка, втім, немає стилістично розмаїтого застосування, властивого доміантному варіантові мови);
- 6) рецесивний варіант розвивається згідно з автентичною нормою, що немає аналогу в жодному доміантному, поступово набуваючи статусу доміантного (таким є приклад баскійської мови, що перебуваючи в статусі регіональної в Іспанії, з 1980 р. стала офіційною мовою Країни Басків, автономної області в Іспанії);
- 7) декілька наближених рецесивних варіантів, створюють норму койне, що може набути статусу доміантного варіанту (приклад п'яти ретороманських рецесивних варіантів, що з 1982 орієнтуються на штучний уніфікований стандарт, який в 1996 став однією з офіційних мов Швейцарії, хоча мешканці Граубюдена, історичної Реції, де після римських завоювань виникла ретороманська, і далі користуються п'ятьма діалектами; сюди ж можна зачислити й намагання окремих мовознавців створити русинське койне за подібним взірцем¹).

2.0 ДОМІАНТНИЙ ТА РЕЦЕСИВНІ ВАРІАНТИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Єдність доміантного та рецесивного варіантів, різноманітних мовно-географічних та соціолінгвістичних розшарувань єдиної мовної системи, забезпечує літературна норма, загальноприйнята та кодифікована завдяки діяльності мовознавців. Згідно з думкою Василя Німчука, мовно-територіальні відгалуження української мови мають чотириступеневий характер: говірка (охоплює особливості живого мовлення одного або

¹ Див. більше про такі спроби у: (Pljiškova 2018), а також критичні зауваження щодо них у: (Mojsijenko 2018).

кількох поселень), говір (кілька чи багато говірок, які мають спільні риси), діалект (охоплює низку говорів), наріччя (складається з кількох діалектів) (Nimchuk, 2015: 19). Інші науковці у значенні діалект вживають номен говір, уникаючи двозначного терміну діалект. Така система мовно-територіального поділу є триступеневою (говірка – говір – наріччя). Скажімо, Віктор Мойсієнко у своєму підручнику з історичної діалектології подає лінгвогеографічну карту сучасної української мови, на якій означено три наріччя (північне, південно-західне та південно-східне), які, відтак, поділено на 15 говорів та їхні перехідні типи. Згідно з таким підходом, північне наріччя охоплює східний, середній та західний поліський говори; південно-західне наріччя – волинський, подільський, наддністрянський, надсянський, покутсько-буковинський, гуцульський, бойківський, закарпатський та лемківський говори; а південно-східне наріччя – середньонаддніпрянський, слобожанський та степовий говори (Mojsijenko, 2016: 23).

Деякі з цих говорів функціонують як традиційні рецесивні варіанти в семи країнах, з якими межує Україна – Білорусі, Молдові, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, Угорщині, а також у деяких, несусідніх (Боснії і Герцеговині, Сербії, Хорватії та Чехії), під назвою русинська мова. У Польщі такий рецесивний варіант розвивається під назвою лемківська мова.

Рецесивні варіанти української мови – це її говори. Оскільки стандарт є законсервованим узагальненням, він вимагає постійного оновлення норми, що відображає зміни в мовленні з часовою затримкою, необхідною для опрацювання нових даних, які підтвердили б те, що певні риси, які попередньо вважались відхиленням від норми, набули загального розповсюдження і переступили через межі територіального (горизонтального) або соціолінгвістичного (вертикального) розшарування.

Збереження рецесивних варіантів мов та заохочення до спілкування ними пропагує офіційна політика сучасної Європи, напрацьовуючи для цього особливі інструменти. Одним з таких інструментів є Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, про яку піде мова згодом.

Усім варіантам горизонтального та вертикального розшарування мови, однак, притаманні одні й ті ж автентичні риси, що дають підстави зачисляти їх до однієї мовної системи. Ці риси можемо прослідкувати на всіх мовних рівнях – від синтаксичного до фонетико-фонологічного. Останні подають про себе знати в перших писемних пам'ятках, що виникли на теренах теперішнього розташування українців уже в 11-12 століттях

(Pivtorak, 2015: 9). Між ними, скажімо, такі самобутні диференційні риси української мови, як специфічний гортанний приголосний /h/, замість вибухового /g/, суто український голосний /и/, що виник в результаті злиття давніх [ы] та [i], взаємно наближені ненаголошені [e] та [и], голосний /і/ на місці давнього ѣ тощо. Попри те, що ці риси наявні в усіх перелічених вище говорах української мови, одні й ті ж мовні особливості в різних районах поширення, внаслідок лінгвістичних та нелінгвістичних факторів, розвиваються неодинаково. Скажімо, як зазначають дослідники (див.: Mojsijenko, 2016: 12), самобутній голосний /и/ з колишніх [ы] та [i] в закарпатських та північноукраїнських говірках відображає процес злиття цих голосних у одному високо-середньому голосному передньо-середнього ряду з опертям на артикуляцію лиш одного зі злитих елементів. У закарпатських говірках він звучить як [ы] (*хыжа, ты*), а в північноукраїнських – як дієзне [і], перед яким пом'якшується передньоязковий (*кол'і, т'іхо*).

У деяких випадках наявність таких цілком природніх лінгвогеографічних варіантів мовознавці, подеколи безпідставно, трактують як доказ самобутності говору, чи навіть говірки, тобто його невходження в іншу мовну систему. Рецесивні варіанти мови, що внаслідок тривалого дивергентного розвитку стосовно домінантного варіанту, набули характерних ознак, непритаманних домінантному варіантові, визначають як окрему мову. Полишаючи осторонь дискусію на цю тему, оскільки вона не є безпосереднім предметом нашого аналізу, зосередимося на зауваженні, що такі наукові потуги можуть мати сенс, коли говір, внаслідок історичних подій та пов'язаних з ними геополітичних змін, тривалий час перебував у статусі рецесивного варіанту в іншомовному оточенні.

Перебуваючи в рецесивному стані, говір потребує кодифікації з опертям на домінантний варіант. Коли рецесивний варіант знатно відрізняється від домінантного на всіх рівнях мови, переважно на фонетичному та лексичному, може розпочатися процес пошуку за виробленням нової норми, що нагадує домінантний стандарт, але відображає питомі риси говору. Саме такий процес стандартизації пройшов, скажімо, говір русинів сербської Бачки та хорватського Срему (на сході Хорватії), який, як відомо, першим унормував Гавриїл Костельник (саме як говір української мови) у 1923 році (див. Kosteljnyk, 1975; Popović 2010).

Русинські говори та говірки в інших країнах Центрально-східної Європи (Словаччині, Польщі, Угорщині, Румунії) починаючи з кінця 20

століття орієнтуються на нормативні стандарти, які, попри помітне намагання авторів нових граматики цих мовних утворень наполягти на відмінностях між ними та українською мовою, за граматичними ознаками та фонетичним складом усе ж дуже нагадують норму української мови. Не маючи єдиної стандартної основи, а намагаючись об'єднати всіх русинів під однією егідою, поборники гіпотези про відмінний від українського глотогенез русинської мови, працюють у цьому напрямку. Особливо інтенсивними стають ці потуги починаючи з 1991 року, коли відбувся I Всесвітній конгрес русинів у Меджилабірцях. На конгресі було сформовано комісію зі стандартизації русинської мови, яка б охопила ті норми, що вже виробили попередні дослідники – пряшівську у Словаччині (1995), лемківську в Польщі (2000), уже згадану норму русинів Сербії та Хорватії (1923), а також різні спроби внормування говірок та говорів південно-західного наріччя української мови, які, за висловом однієї з поборниць нового об'єданого русинського стандарту Анни Плішкової, «не зазнали ширшої акцептації» (Pljiškova, 2019: 230). Цікаво, що взірцем для подібних пошуків став згаданий ретороманський варіант об'єднання декількох варіантів діалектів у рамках одного койне (Ibid.).

З іншого боку, у всіх вищезгаданих країнах наявна й українська громада. До другої половини XX ст. русинська та українська громади в цих країнах належали до однієї меншини, оскільки при переписах населення їх не розлучали. До того часу русинів, українців, карпаторосів під час офіційних переписів населення подавали в одній спільній графі. У Словаччині, скажімо, це була рубрика руська мова (*rusínska*) до 1950 року, або українська – до 1980 року (див. Mušinka–Mušinka, 2011). У Сербії русини-українці були наведені в одній рубриці до перепису населення 1971 р., а після цього – окремо (див. Таблицю 1).

Таблиця 1 Українська та русинська меншини в Сербії згідно з переписами 1971–2011 рр².

Рік перепису	1971	1991	2002	2011
Русини	20.567	17.795	15.905	14.246
Українці	5.643	4.957	5.354	4.903

² Цитовано за офіційними даними переписів населення в Сербії, див. <http://publikacije.stat.gov.rs>

Відколи русинів та українців Словаччини почали переписувати окремо, представники русинсько-української меншини часами були невпевнені, до якої з меншин (української чи русинської) себе зачислити. Скажімо, згідно з Другим звітом Комітету експертів Європейської хартії регіональних мов або мов меншин стосовно застосування Хартії в Словаччині, перепис населення в цій країні не відображає реального стану справ, зокрема тому, що «неточності були спричинені значним коливанням між меншинами осіб, які відносили себе до русинів чи українців³». Такі коливання свідчать про недоусвідомлення різниці між двома меншинами їхніми ж представниками та ескалації дивергентного процесу на рубежі тисячоліть, що було, з одного боку, обумовлено проголошенням незалежної України, а з іншого, посиленням русинського руху в Європі саме в цей період.

Згідно з останнім переписом населення 2011 р., у Сербії, як наведено в Таблиці 1, мешкає 14.246 русинів та 4.903 українців, а у Словаччині, для порівняння – 33.482 русини та 7.430 українців. Як зазначено в розлогій розвідці „Русини-українці Словаччини у світлі історично-статистичних даних“ (Mušinka–Mušinka, 2011⁴), під час цього перепису у Словаччині «55.469 осіб заявило, що їх рідною (материнською мовою) є русинська, що є на 6.370 осіб більше, ніж 2001 року. Українську мову своєю рідною (материнською) 2011 року вважало 5.689 осіб, що є на 2.190 менше, ніж у 2001 році». Таким чином, у Словаччині помітно тенденцію до зростання кількості представників русинської меншини та зменшення української, що можемо пояснити фактом тривалої офіційної підтримки української мови в соціалістичній Словаччині починаючи з 1950 р. і до розпаду СРСР (Mušinka–Mušinka, 2011). З іншого боку, у позаблоковій СФРЮ надали офіційного статусу саме русинській мові, намагаючись зменшити можливість налагодження потенційних контактів між представниками югославських меншин та народами СРСР під час

³³ “Further inaccuracies have been created by considerable inter-minority fluctuations of persons declaring themselves as Ruthenian or Ukrainian” (2nd Report of the Committee of Experts “Application on the Charter in the Slovak Republic, 2nd monitoring cycle”, Strasbourg, 18.11.2009: 5). Цитовано за

https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/Slovakia%202nd%20report.doc&action=default

⁴ Тут і далі цитовано за http://chtyvo.org.ua/authors/Mushynka_Mykola/Rusyny-ukraintsi_Slovachchyny_u_svitli_istorychno-statystychnykh_danykh/

напруженого періоду у стосунках між цими державами (див. докладніше в: Роровіс 2010). Кінець 20 століття, ознаменований розпадом імперії СРСР, стає поштовхом для перегляду старих стереотипів та тенденції до відкидання всього, що зв'язане з офіційною політикою соціалістичних режимів, що призвело до виникнення нових національних рухів. Особливо актуальним у цьому плані постає так зване русинське питання, про що свідчать відповідні публікації останніх років⁵.

У Польщі, згідно з переписом населення 2002 р., мешкало 27.172 українці та 5.850 лемків, а перепис 2011 р. показав, що їхня кількість, відповідно, зросла на 48.000 українців та 10.000 лемків. Проте, у Першому звіті Комітету експертів Європейської хартії регіональних мов або мов меншин стосовно застосування Хартії в Польщі (2011), зазначено, що за оцінкою самих мовців, у Польщі мешкає близько 200.000 українців та 50.000 лемків⁶. Офіційні дані перепису, як це часто буває, не співпадають з даними представників меншин.

Лемківський рецесивний варіант української мови з початку XXI ст. орієнтується на власну норму. У 2000 р. опубліковано першу граматику лемківської мови, а окремим поштовхом до посилення цієї тенденції став *Третій конгрес русинського язика*, організований у Краківській педагогічній академії 2007 р. Пізніше саме в цьому університеті запроваджено фахове

⁵ Див. збірник *Славянская микрофилология* (Dulichenko–Nomati, 2018), у якому представлено праці членів Комісії з питань мікримов Міжнародного комітету славістів, а також рецензію на цей збірник (Mojsijenko, 2018). Із 15 статей, присвячених опису сучасних слов'янських мікримов, 9 написано на матеріалі різних «русинських» мікримов.

⁶ “In the 2002 census, 5627 people declared that they used the Lemko language in household relations and 5850 declared themselves as belonging to the Lemko national minority. According to estimates by representatives of the Lemko minority, there are approximately 50 000 Lemkos in Poland. [...] In the 2002 census, 22 698 people declared that they used the Ukrainian language in household relations and 27 172 peoples declared themselves as belonging to the Ukrainian national minority. However, according to estimates by representatives of the Ukrainian minority, there are approximately 200 000 Ukrainians in Poland.” (Report of the Committee of Experts presented to the Committee of Ministers of the Council of Europe in accordance with Article 16 of the Charter.1st Report. Poland”, Strasbourg, 7.12.2011: 6). Цитовано за https://cs.coe.int/team21/minlang/Documents/Forms/Recent%20docs.aspx#InplviewHashcaed4574-7e1e-4c28-9d67-b8e90233180c=Paged%3DTRUE-p_SortBehavior%3D0-p_MIN_x002d_LANG_x0020_meeting%3D%252d-p_ID%3D794-PageFirstRow%3D91

студіювання лемківської мови та видано перші підручники з неї (див. Pliškova, 2019: 228–234).

Цей невеличкий огляд історично-статистичних даних про русинсько-українські громади в країнах розповсюдження рецесивних варіантів української мови (див. розлогіше про це Mušinka–Mušinka, 2011; Popović 2019; Pliškova, 2019) подаємо для того, щоб пояснити, як трапилося, що рецесивні варіанти, що з аспекту глотогенезу співвідносяться з одним домінантним, потрапили під захист Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у країнах Європи під різними назвами.

3.0 ЄВРОПЕЙСЬКА ХАРТІЯ РЕГІОНАЛЬНИХ МОВ АБО МОВ МЕНШИН – СТРУКТУРА ТА МЕХАНІЗМ ЗАСТОСУВАННЯ

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин була прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 25 червня 1992 року. Рада Європи – це найстаріша європейська політична організація, заснована 1949 року в Стразбурзі. Сьогодні вона об'єднує 47 країн. До кола питань, що вирішує Рада Європи, входять права людини, парламентарна демократія, пропагування загальнолюдських цінностей тощо. Коли йдеться про захист прав національних меншин, Рада Європи виробила особливі інструменти з метою збереження так званих традиційних мов національних меншин як культурної спадщини Європи. Найважливішим документом, що нормує відношення у цій сфері стала Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (*European Charter for Regional or Minority Languages*). Термін «регіональні мови або мови меншин» стосується лише традиційних мов, тобто таких, що «традиційно використовуються в межах певної території держави громадянами цієї держави, які складають групу, що за своєю чисельністю менша, ніж решта населення цієї держави та відрізняються від офіційної мови (мов) цієї держави; він не включає **діалекти офіційної мови** (мов) [виділення – Л.П.] держави або мови мігрантів» (*European Charter, 1992*⁷).

Уже з самого визначення традиційних мов, що підлягають під захист Хартії, впливає основна проблема у застосуванні цього потужного і надзвичайно впливового правового механізму (прийняття та ратифікація Хартії є однією з передумов для вступу країн до ЄС). Оскільки говори

⁷ Тут і далі цитовано за https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014

певної мови не мають статусу мов меншин або регіональних мов у країні, де ця мова є домінантною, а в рецесивному варіанті, при збереженні автентичної назви говору, набувають такого статусу, це призводить до того, що рецесивні варіанти починають орієнтуватися на власний стандарт, що відрізняється від літературного настільки, наскільки самі говори різняться від літературної норми. Оскільки Статтею 8 Частини III Хартії гарантовано право навчання відповідними регіональними мовами або мовами меншин або вивчення відповідних регіональних мов або мов меншин як складової частини учбової програми на всіх рівнях освіти (від дошкільних закладів до університетів), зрозуміло, що для виконання цього зобов'язання держава повинна докласти зусиль для підтримки проєктів зі створення підручників, граматик, словників мовами, які зобов'язалась захищати. Зважаючи на те, що їх авторами зазвичай є представники громади, яка часто більше воліє плекати свій говір, ніж навчати дітей літературною мовою народу, частиною якого вони є (особливо, коли почуття єдності з цим народом недостатньо розвинено або розхитано внаслідок суспільно-політичних обставин), то цей процес завершується виробленням нового стандарту. Парадоксально однак, що орієнтуючись на новий стандарт, мовці рецесивного варіанту плекають одну культуру з мовцями домінантного варіанту – у них одні звичаї, вірування, народні пісні тощо.

Таким чином виникає зачаклований круг: оскільки говір завжди має відмінну назву від домінантного варіанту він може потрапити під захист як рецесивний варіант під цією ж назвою, але вже як мова (йому не можна надати захист, якщо не вважати **мовою** меншини). Якщо ж це мова меншини, то її можуть почати розглядати і як мову меншини в країні, де вона є говором.

Необхідно передусім мати на увазі, що головне завдання Хартії полягає в уможливленні або полегшенні спілкування мовою меншини в приватному та суспільному житті, з чого випливає, що цей документ переслідує культурологічні, а не політичні цілі. Він створений для захисту саме рецесивних варіантів мов, що є домінантними в певних країнах або мов, яким загрожує зникнення.

Хартія була запропонована для підписання та ратифікації всім державам-членам Ради Європи, і набула чинності в 1998 році, після приєднання перших п'яти країн. Станом на 2017 рік, Хартію ратифікувала лише половина членів Ради Європи, загалом 25 країн. Чотирнадцять країн не підписали цей документ, кожна з власних причин.

Частини II та III Хартії є нормативними документами, які визначають сутність зобов'язань держав, що вступають до ЄС. Частина II визначає загальні принципи та завдання, такі як: визнання регіональних мов та мов меншин як джерела культурного надбання суспільства, запобігання дискримінації та нетерпимості до них, полегшення їх використання, вивчення цих мов та навчання на них на всіх відповідних рівнях освіти тощо. Ця частина стосується всіх країн, що підписали Хартію, і всіх традиційно представлених мов у них, навіть якщо вони не перелічені в ратифікаційних документах або звітах. Виконання зобов'язань із цієї частини неумитне. Частина III конкретизує ці загальні принципи через перелік практичних заходів, які враховують особливості окремих держав і стан регіональних мов та мов меншин у них стосовно до певних сфер суспільного життя. Такими сферами є (1) освіта, (2) судова влада, (3) адміністративні органи та публічні послуги, (4) засоби масової інформації, (5) культурна діяльність та засоби її здійснення, (6) економічне і соціальне життя, (7) транскордонні обміни. Частина III Хартії не поширюється на всі мови, а лише на ті, які кожна держава визначає у процесі ратифікації. Не існує попередньо встановленого переліку таких мов для будь-якої країни або для Європи в цілому – кожна держава, що приєднується до Хартії, визначає свій перелік мов та **їхніх назв**.

Українську мову як мову національної меншини, що підлягає захисту згідно з Частиною III Хартії, визнали Боснія і Герцеговина, Польща, Румунія, Сербія, Словаччина, Хорватія, тоді як Угорщина та Чехія взяли на себе зобов'язання щодо захисту української мови згідно з Частиною II. Інші рецесивні варіанти української мови, означені в ратифікаційних документах як русинська або лемківська мова, підлягають захисту згідно з Частинами II та III в Боснії і Герцеговині, Румунії, Сербії, Словаччині, Хорватії, Угорщині, Чехії (русинська мова) та Польщі (лемківська мова). Ставлення самих мовців цих рецесивних варіантів до домінантного стандарту неоднозначне. Одна частина визнає, що їхні мови є варіантами, що ведуть своє походження від української мови, тоді як інші наполягають на їхній самобутності. Самі ж держави, що взяли на себе зобов'язання захистити ці мови саме під такими назвами, зачисляють їх офіційно до етнічних мов. Про різницю між регіональними і етнічними мовами порівняно з мовами меншин, згідно з тлумаченням Хартії, піде мова далі. У цьому дослідженні для повноти картини розглянемо, як перелічені країни виконують свої зобов'язання стосовно всіх зазначених варіантів

(українського, русинського, лемківського), не вдаючись до дискусії про підставність того чи того підходу.

Стосовно кожної мови, визначеної під час ратифікації, країна зобов'язується застосовувати якнайменш тридцять п'ять пунктів або підпунктів з тих положень, що наведені у Частині III Хартії – якнайменш три зі сфери освіти та культурної діяльності та один з кожної з решти сфер. Тобто, для мов під захистом держава вибирає, принаймні, 35 з 68 запропонованих і точно сформульованих зобов'язань із загального переліку, який передбачає різні типи і ступені захисту. У такому виборі повинні бути представлені всіх сім перелічених галузей, але в різному обсязі. Скажімо, у сфері освіти можна вибрати забезпечення викладання мови в рамках дошкільної, початкової, середньої і вищої освіти; у сфері засобів масової інформації – транслювання радіо- або телепередач і фінансування друкованих видань тощо. Кожен із запропонованих заходів можна прийняти в різному обсязі. Наприклад, якщо радіо і телебачення здійснюють функції громадських засобів масової інформації (Стаття 11, пункт (а) Хартії), таке зобов'язання передбачає три можливі варіанти:

- i) забезпечити створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, які здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин; або
- ii) заохочувати створення якнайменш однієї радіостанції і одного телевізійного каналу, які здійснюватимуть мовлення регіональними мовами або мовами меншин, і/або сприяти такому створенню; або
- iii) вжити належних заходів для того, щоб радіо- і телеорганізації транслювали програми регіональними мовами або мовами меншин (European Charter, 1992).

Загалом, чим більша кількість мовців та зосередженіша громада, тим ширші зобов'язання бажано обрати, тоді як менший перелік можна очікувати у випадку мов, що не задовільняють порогових вимог. Так звані пороги, якими у відсотках визначено мінімум для забезпечення певної міри заохочення до використання мови, встановлює кожна з держав. Скажімо, у Польщі та Словаччині встановлено обмеження з розрахунку 20% від загальної кількості населення на певній території, яке уможливорює користувачам регіональних мов або мов меншин подавати усні чи письмові

заяви до адміністративних органів та отримувати відповідь на них цими мовами.

Отже, на додаток до чисельності, щільність проживання мовців на певній території також є важливою, тому найвищий ступінь захисту може бути забезпечений територіальним мовам, носії яких зібрані в певній географічній зоні.

Хартія як єдиний міжнародний документ такого роду являє собою систематизовану правову основу, набір стандартів, рекомендованих державам-членам Ради Європи з метою захисту та розвитку регіональних мов та мов меншин на їхніх територіях, у тому числі в офіційному використанні.

Різниця між регіональними мовами та мовами меншин полягає в тому, що регіональні мови можуть переважати за кількістю мовців у певному регіоні країни, хоча ними послуговується менша частина загального населення країни, тоді як мови, які у жодній з частин території країни кількісно не переважають, являють собою мови меншин. Регіональні мови, як правило, мають більше носіїв, ніж мови меншин, вони можуть бути пов'язані з етнічно-специфічним колективом та часто мають офіційний статус на території регіону. Скажімо, у Польщі регіональною мовою визнано кашубську, а представники асоціацій з Верхньої Сілезії, згідно зі Звітом експертів від 7 грудня 2011 р., заявили про своє бажання, щоб сілезьку мову теж було визнано регіональною мовою в Польщі⁸.

Хартія також розглядає певні мови як мови етнічних, а не національних меншин. До останніх належать мови, що в процесі нормування зорієнтовано на власний стандарт, який не співпадає з домінуючим варіантом у жодній з країн світу. Такими вважають русинську мову в Сербії, Угорщині, Словаччині, Хорватії, Румунії, Боснії і Герцеговині, Чехії, а в Польщі мовою етнічної меншини, згідно з Хартією, є лемківська, разом з караїмською, ромською та татарською. Мови, представники яких живуть розпорошено, зачисляють до нетериторіальних

⁸ “The Committee of Experts has also been informed by representatives of associations from Upper Silesia of their wish for Silesian to be recognised as a regional language in Poland” (Op.cit., 4).

мов. Такими, відповідно до Хартії, скажімо, Польща визнала іврит, їдиш, караїмську, вірменську та ромську мови⁹.

У Хартії особливо наголошено, що реалізація зазначених заходів жодним чином не звільняє носіїв регіональних мов або мов меншин від обов'язку знати та використовувати офіційну мову або офіційні мови країн, у яких вони проживають. Таким чином, *без шкоди для ідентичності та цілісності окремих країн, Хартія заохочує багатомовність та полікультурність, вважаючи їх важливими компонентами європейської інтеграції*.

Виконання взятих на себе зобов'язань підлягає систематичному моніторингу, для якого створено спеціальний орган – Комітет експертів Хартії. Згідно зі статтею 17 Хартії, «до складу Комітету експертів входять по одному члену від кожної Сторони. Члени Комітету призначаються Комітетом міністрів РЄ із списку кандидатів, які висуваються відповідною Стороною і які повинні відзначатися високою сумлінністю та мати визнаний авторитет у питаннях, які розглядаються у Хартії» (European Charter, 1992). Експерти повністю незалежні у своїй роботі, а це означає, що, на відміну від Комітету міністрів РЄ як політичного органу, вони діють самостійно, а не за вказівками урядів країн, які вони представляють. Комітет уважно розглядає звіти, які періодично подають уряди країн, що підписали Хартію, а також звіти Комітету експертів, які звіряють дані офіційного урядового звіту зі свідченнями представників меншин та неурядових організацій у самій країні. На основі всієї зібраної інформації Комітет експертів подає свій звіт Комітету міністрів РЄ, який затверджує його, беручи до уваги оцінку експертів, і надсилає рекомендації урядові країни щодо подальшого виконання зобов'язань. Зі свого боку, Генеральний секретар РЄ подає щодва роки до Парламентської асамблеї докладний загальний звіт про застосування Хартії. Звіти країн, що підписали Хартію, Комітету експертів та Генерального секретаря РЄ, а також рекомендації Комітету міністрів є публічними документами, доступними для всіх зацікавлених на веб-сторінках Ради Європи.

⁹ “The regional language is the Kashub language. The national minorities languages are Belorussian, Czech, Hebrew, Yiddish, Lithuanian, German, Armenian, Russian, Slovak and Ukrainian. The ethnic minorities languages are Karaim, Lemko, Romani and Tatar. The non-territorial languages are Hebrew, Yiddish, Karaim, Armenian and Romani”. (Op.cit., 106)

Реалізація Хартії, таким чином, спирається на три основні дієві механізми, які приводять в дію Рада Європи, державні органи країн, що підписали Хартію, та неурядові громадські організації самих мовців.

Далі розглянемо практичне застосування Хартії на прикладі захисту рецесивних варіантів, які з аспекту їхнього глотогенезу співвідносимо з українською мовою. Цей огляд подаємо по кожній з країн, де українську мову або рецесивні варіанти, які в аспекті глотогенезу можна співвіднести з нею, визнано традиційними мовами національних меншин. Перелік подаємо в хронологічному порядку підписання та ратифікації Хартії цими країнами.

4.0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В УГОРЩИНІ

Угорщина підписала Хартію 5 листопада 1992 року, щойно її було відкрито для підписання. Ратифікація відбулася на підставі рішення Парламенту № 35/1995, а Хартія набула чинності 1 березня 1998 року, після того як вона була ратифікована достатньою кількістю держав-членів (п'ять). Сторони, що приєдналися до Хартії, зобов'язалися підготувати свої звіти протягом одного року з дати набуття Хартією чинності та поновлювати його щотри роки. Угорщина подала свій перший періодичний звіт Генеральному секретареві РС у вересні 1999 року, а останній, сьомий – у грудні 2017.

У Сьомому звіті Угорщини РС, зокрема, вказано, що з 90-х років 20 ст., тобто з часу зміни політичного режиму, країна приділяє особливу увагу гарантуванню прав національним меншинам, що проживають на її території. Зокрема, має важливе значення прийняття Закону про права національних та етнічних меншин (1993), оскільки він визначає фундаментальні принципи та рамки національної політики Угорщини.

Сьогодні в Угорщині проживають представники 30 національностей, 12 з яких офіційно визнані державою як історичні національні меншини, а одна (роми) – етнічною меншиною. Захист мов національних меншин на актуальному етапі забезпечують у цій країні Основний закон, прийнятий у 2011 році з метою оновлення законодавства, що регулює суспільне життя, та Закон про права національностей (2011). Зберігаючи та розвиваючи досягнуті результати, Закон про права національностей роз'яснює та забезпечує індивідуальні та колективні права людей, що належать до тринадцяти меншин, які проживають в Угорщині. Мовами меншин в Угорщині визнано 13 мов – болгарську, вірменську,

грецьку, німецьку, польську, ромську (ромську та бояську), румунську, русинську, сербську, словацьку, словенську, українську та хорватську мови, а також угорську мову ромів та вірменської меншини.

Згідно з переписом населення 2011 р., в Угорщині проживає 7.396 українців (з них громадян Угорщини **4.638**). Рідною мовою українську визнало **3.384** осіб, 3.245 спілкується нею в родинному або товариському колі, а **21.218** осіб розуміють цю мову.

Русинів в Угорщині, згідно з цим переписом, 3.882 (з них громадян Угорщини **3.695**). Рідною мовою русинську визнало **992** особи, 1.131 спілкується нею в родині, а 3.067 осіб розуміють цю мову¹⁰.

Попри те що українська мова за чисельністю мовців посідає четверте місце серед мов інших меншин Угорщини, вона не підлягає захисту згідно з Частиною III Хартії, яка, як було вказано конкретизує загальні принципи Частини II шляхом переліку практичних заходів. Причиною такого стану угорський уряд вважає те, що „громадяни, які визнають українську мову рідною не проживають компактно в жодному з округів Угорщини“, відтак „через їхню розпорошеність неможливо навіть приблизно визначити географічний регіон, в якому активно спілкуються цією мовою¹¹“.

Населення з русинською рідною мовою, згідно з текстом Сьомого періодичного звіту Угорщини РС, теж підлягає захисту лише в рамках Частини II „із-за низького порогу зосередженого проживання (понад сто мовців мешкає тільки в Будапешті та в кількох інших округах)“¹².

¹⁰ Статистичні дані подано за Сьомим періодичним звітом, який Угорщина представила на розгляд Раді Європи: Seventh periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter. Hungary (Strasbourg, 6.12.2017: 9). Цитовано за https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/HungaryPR7_en.docx&action=default

¹¹ “The situation is slightly different in the case of the Ukrainian nationality. The number of people professing to speak Ukrainian as their native language is above one hundred in several counties, but they do not appear as a compact community in any of the counties, and the number of non-nationals of Hungary is quite high among them. According to the data of the 2011 census, their demands relating to the use of the Ukrainian language and to the Ukrainian culture can hardly be demonstrated due to their small population and local presence” (Op. cit., 13).

¹² “The population of the smallest groups with a nationality native language – Bulgarian, Greek, Polish, Armenian and Rusyn people – was above one hundred only in Budapest and in a couple of other counties” (Loc.cit.).

З іншого боку, з таблиці, яку подано на доказ цих тверджень випливає, що в регіоні Саболч-Сатмар-Берег мешкає 1.461 українець, а в регіоні Боршод-Абауй-Земплін 1.459 русинів. Жодна з інших мов, що підлягають в Угорщині захисту згідно з Частиною II Хартії (болгарська, вірменська, грецька, польська), не мають таких високих показників зосередженості проживання мовців. У випадку цих мов кількість мовців по регіонах рідко перевищує пів сотні.

Важко повірити й у те, що українці та русини не становлять 20% у якомусь з населених пунктів, а саме цей поріг визначено для можливості використання мови у спілкуванні з органами адміністрації, не кажучи вже про зобов'язання надати відповідні гарантії у сфері освіти та культури, передбачені Частиною III Хартії.

Оскільки Угорщина не визнала українську та русинську як мови, яким належить приділяти посилену увагу, на них не розповсюджуються зобов'язання щодо семи зазначених сфер Частини III. Однак, насторожує те, що навіть між мовами, що підлягають захисту в рамках Частини II Хартії, українській та русинській приділяють найменше уваги. Про це свідчить таблиця з Сьомого періодичного звіту Угорщини, в якій наведено кошти, що держава виділяє на підтримку органів національного самоврядування та засобів масової інформації національними мовами. Згідно з цими даними¹³, українцям та русинам виділено у 2016 р., відповідно, 62.2 та 59.6 мільйонів форинтів, тоді як сербам (за переписом 2011 р. сербську мову рідною визнало 3.708 осіб) та грекам (лише 1.872 носіїв мови визнало її в Угорщині рідною за переписом 2011 р.) – по 100 з лишком мільйонів форинтів. Очевидно, що таке ставлення Угорщини до мов української та русинської меншин має політичне підґрунтя, оскільки угорський уряд вважає, що Україна не надає потрібного захисту рецесивному варіантові угорської мови в Україні. Як зазначено у Звіті, такі питання вирішують двосторонні спільні комітети з питань меншин, що діють упродовж десятиліть між Угорщиною та урядами країн, представники національностей яких проживають на території Угорщини. Ці органи, до складу яких входять представники відповідних національностей обох сторін, відіграють провідну роль у проектуванні національної політики – вони регулярно переглядають усі питання, які є важливими для цих громад, і приймають рекомендації для своїх урядів. Рекомендації

¹³ Loc.cit.

заносять до протоколів засідань, які повинні бути затверджені у вигляді урядових резолюцій. Дотримання рекомендацій спільних комітетів з питань меншин є важливим завданням національної політики та дипломатії, вони мають стратегічне значення. Змішана українсько-угорська комісія з питань забезпечення прав національних меншин після її створення у 1991 р. провела 15 засідань (останнє відбулося в Будапешті 19-20 грудня 2011 року), однак підсумкового Протоколу підписано не було через розбіжності у поглядах сторін. Наразі сторонами узгоджуються можливі терміни проведення другого раунду 15-го засідання вищезгаданої Комісії.

Попри всі обмеження політичного характеру, в Угорщині офіційно зареєстровано та діє кілька товариств та культурно-просвітніх організацій української і русинської громад: Товариство української культури в Угорщині (ТУКУ), Державне товариство угорських русинів (ДТУР), Товариство української інтелігенції Угорщини (ТУІУ), низка наукових товариств україністики та русиністики. Всі вони є громадськими організаціями.

У Сьомому періодичному звіті Угорщини РЄ (2017) вказано, що українською та русинською мовами щотижнево транслюють тридцятихвилинні радіопердачі, а по телебаченню щочетверга транслюють інформаційну передачу „Рондо“, з титрами шістьма мовами меншин, включно з українською та русинською.

За сприяння ТУКУ, що діє з 1991 року, в Будапешті, Ніредьгазі та Варпалоті діють початкові українські недільні школи (по 3 класи кожна). Фінансування цих шкіл здійснюється за рахунок державних коштів. На навчальний рік з бюджету Державного самоврядування українців Угорщини (ДСУУ), вибори до якого відбулися в 2014 р., виділяється близько 600 тис. форинтів. Ці школи не мають угорської акредитації, оскільки ДСУУ відмовляється від неї, вважаючи, що це створить підстави для втручання угорської влади в навчальний процес.

В університетах Угорщини існують українознавчі студії:

- кафедра україністики та русинології, що діє з 1993 року в Ніредьгазьком Інституті;
- відділення української філології – з 1997 року при кафедрі слов'янської філології Університету в Сегеді;
- кафедра україністики в Інституті слов'янської та балтійської філології Будапештського університету ім. Лоранда Етвеша – з 2002 року.

Державне самоврядування українців Угорщини (ДСУУ, *Magyarországi Ukrán Országos Önkormányzat*) та Товариство української культури Угорщини (ТУКУ, *Magyarországi Ukrán Kulturális Egyesület*) мають спільну сторінку в інтернеті (www.ukrajinci.hu). Зазначена адреса є об'єднаною для всіх українських організацій Угорщини, де розташовано й інтернет-видання української громади «Громада».

Попри всі наведені в Сьомому звіті Угорщини дані, Комітет експертів Європейської хартії учив недоліки у виконанні Угорщиною зобов'язань, прийнятих на себе згідно з Хартією щодо української та русинської мов. Зокрема, невиконаним вважалося зобов'язання, передбачене пунктом 7.1f «надання форм та засобів навчання та вивчення української мови на всіх відповідних етапах», а невиконаними – завдання 7.1c «рішучі дії щодо пропаганди української мови» та 7.1.d «сприяння використанню та/або заохочення до використання української мови у суспільному житті (освіта, судові органи, адміністративні органи та державні служби, засоби масової інформації, культурні заходи, економічне та соціальне життя, транскордонний обмін)», що стало підставою для *негайних рекомендацій* Комітету експертів Угорщині, таких як: «сприяти викладанню української мови в рамках забезпечення мовної освіти меншин на всіх відповідних рівнях», та *подальших рекомендацій*: «створити умови, які б дозволили дорослим, що не розмовляють українською мовою, оволодіти нею та заохочувати використовувати українську мову, усно та письмово, у громадському житті»¹⁴. Було також запропоновано, щоб уряд Угорщини надав у наступному періодичному звіті докладнішу інформацію про застосування Хартії стосовно русинської мови, оскільки з Сьомого звіту було незрозуміло, чи створені умови для опанування цією мовою на всіх рівнях навчання, а також, чи мають місце транскордонні зв'язки між русинами Угорщини та інших країн.

Підсумувавши сказане, можна зауважити, що оскільки українська та русинська мови не підлягають в Угорщині захисту відповідно до Частини III Хартії, держава виконує свої зобов'язання щодо цих рецесивних

¹⁴ Report of the Committee of Experts presented to the Committee of Ministers of the Council of Europe in accordance with Article 16 of the Charter. Seventh Report. Hungary (Strasbourg, 8.11.2018: 65–66). Цитовано за [https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG\(2018\)29%207th%20Eval%20Rpt%20Hungary%20for%20plenary.docx&action=default](https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG(2018)29%207th%20Eval%20Rpt%20Hungary%20for%20plenary.docx&action=default)

варіантів української мови в рамках Частини II. Вимога забезпечити навчання русинською на всіх рівнях передбачає процес подальшої її стандартизації. Тому виходить, що, з одного боку, механізми Хартії забезпечують умови для подальшого розвитку рецесивного варіанту української мови, що співпадає з літературною нормою, тобто сприяє зміцненню її авторитету, а з іншого, стає на заваді йому, через підтримку процесам стандартизації варіанту, який у самій Україні вважають відповідним говором. Прийняття на себе зобов'язань щодо української мови згідно з Частиною III забезпечило б її подальший розвиток у цій країні, а це можливо за умов досягнення домовленості в рамках Змішаної українсько-угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин.

5.0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В ХОРВАТІЇ

Хорватія підписала та ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин першою зі слов'янських країн, здавши на зберігання ратифікаційні грамоти 5 листопада 1997 року. Хартія набула чинності для Хорватії 1 березня 1998 року. Хорватія заявила під час ратифікації, що територіальними мовами, які підлягають під захист Частини III є сім наступних мов – італійська, русинська, сербська, словацька, угорська, українська та чеська. Пізніше дію Частини II розповсюдили на ще три мови – німецьку, ромську та словенську.

За даними останнього перепису населення 2011 р. у Хорватії проживає **1.878** українців та **1.936** русинів. Порівняно з переписом населення 1971 р. (оскільки саме з цього перепису починають розрізняти русинів та українців) кількість русинів зменшилась практично вдвічі (3.728 за переписом 1971 р.), а українців – за третину (2.793 згідно з переписом 1971 р.)¹⁵. Найбільше зосередження українців та русинів можна спостерегти у Сисачко-Моставацькій жупанії, Бродсько-Посавській, Вуковарсько-Сремській, а також у Загребі. Найбільшими осередками їхнього проживання є міста: Вуковар, Славонський Брод, Осіек, Загреб, та села – Липовляни, Канижа, Петрівці, Шумече, Миклушевці. З них **1.008** визнало своєю рідною мовою українську, а **1.472** – русинську. Якщо порівняти ці дані з переписом 1991 р., то кількість носіїв русинської мови зменшилась на

¹⁵ Цитовано за <https://www.dzs.hr/>

половину (2.845 – за переписом 1991 р.), а кількість носіїв української – на третину (1.430 – за переписом 1991 р.). Попри те що українці та русини офіційно належать до різних меншин, вони часто діють спільно через такі асоціації, як Союз русинів та українців Республіки Хорватія. У 2008 р. частина членства Союзу утворила нову організацію – Українську громаду Хорватії, яка також об'єднує змішане членство у своїх рядах. Фінансування культурно-освітньої діяльності організацій української та русинської національних меншин у Хорватії здійснює хорватська держава. Важливими напрямками діяльності українсько-русинської громади у Хорватії є культурно-освітній та гуманітарний.

Механізм дії Хартії у випадку української та русинської мов у Хорватії можна демонструвати на прикладі забезпечення права навчання рідною мовою. Скажімо, у Третньому звіті експертів за показниками застосування Хартії в Хорватії (2008) було вказано на невиконання зобов'язання країни щодо забезпечення дошкільної, початкової, середньої та професійної освіти українською мовою. Зокрема, було наголошено, що існує потреба надання освіти, навіть якщо не було зроблено жодного запиту з боку представників меншин, оскільки саме цей аргумент хорватський уряд наводив як причину недотримання свого зобов'язання згідно з Частиною III Хартії.

Станом на сьогодні в Хорватії запроваджено вивчення українознавчих предметів у чотирьох хорватських школах – в Липовлянах, Петровцях, Каніжі і Шумече, які відвідує близько 50 учнів. Комітет експертів у П'ятому звіті (2015) зауважив, що кількість учнів у підзвітний період значно зросла порівняно з попередніми циклами (11 учнів було зареєстровано у 2008 р.)¹⁶. З іншого боку, кількість учнів, що вивчають русинську мову з елементами національної культури (Вуковар, Петровці) зменшилась з 72 у попередньому циклі на 52¹⁷.

¹⁶ “According to the fifth periodical report, 47 pupils attended Ukrainian language and culture classes (Model C) in 2011/2012. The Committee of Experts is pleased to note that the number of pupils has significantly increased compared to the two previous monitoring cycles (11 pupils in 2008, 28 in 2006) and that, hence, the number is satisfactory considering the total number of Ukrainian speakers in Croatia“ (Fifth report of the Committee of Experts in respect of Croatia, Strasbourg, 5.02.2015: 65). Цитовано за https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/CM%205th%20Eval%20Report%20Croatia_en.doc&action=default

¹⁷ Op.cit., 42.

Щорічно організують літні школи для дітей з вивчення української й русинської мов, які проходять в Україні та в Республіці Хорватія. Активну українознавчу роботу проводить Кафедра української мови та літератури Загребського університету.

Українською мовою публікують журнал «Вісник української громади в Хорватії», журнал Товариства української культури «Наша газета», журнал Союзу русинів і українців Республіки Хорватія «Нова думка», журнал «Віночок» для школярів та молоді Союзу русинів і українців Республіки Хорватія, а також альманах «Думки з Дунаю» – літопис Союзу русинів і українців Республіки Хорватія.

Діяльність меншини в РХ висвітлюють спеціалізовані програми Хорватського радіотелебачення НРТ «Призма» та «Мозаїка національних меншин», які виходять в ефір двічі на тиждень.

Українська та русинська діаспора в РХ активно працює у напрямку збереження та представлення в Хорватії українських традицій та культури. За організації й при участі діаспори в РХ регулярно відбуваються різноманітні культурні, гуманітарні та протокольні заходи на українську тематику, зокрема, щорічний Центральний фестиваль культурного мистецтва українців Хорватії, щорічний Фестиваль дитячої творчості в м. Славонський Брод, Фестиваль культурного мистецтва русинів і українців «Петрівський дзвін», фестиваль "Липовлянські зустрічі", Шевченківські концерти, концерти класичної та української музики в рамках Днів української культури громади тощо.

На основі викладених фактів можна зробити висновок, що Хорватія є взірцевою державою, коли йдеться про захист українського та русинського рецесивних варіантів української мови з огляду на кількість мовців, а культурна діяльність носіїв цих мов може прислужитися для наслідування в інших країнах, де представники обох меншин часто у взаємоперегонах перешкоджають їх вільному всебічному розвитку. Попри всі успіхи Хорватії у застосуванні Хартії щодо цих мов, Комітет експертів у своєму П'ятому звіті (2015) зауважив, що вважає невиконаними або частково виконаними зобов'язання країни щодо забезпечення дошкільної, середньої та середньої професійної освіти українською та русинською мовами. Комітет закликав уряд Хорватії заохотити до використання української мови в місцевих та регіональних органах влади, а також у контактах українських мовців з органами влади та державними службами; збільшити час трансляції та регулярність передач

українською та русинською мовами на державному телебаченні та забезпечення радіопроеграми цими мовами¹⁸.

6.0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В СЛОВАЧЧИНІ

Словаччина підписала та ратифікувала Хартію в 2001 році. Хартія набула чинності у Словацькій Республіці 1 січня 2002 року і застосовується до дев'яти наступних мов: болгарської, німецької, польської, ромської, русинської, угорської, української, хорватської, чеської (Частина II і Частина III). Ідиш як нетериторіальна мова підлягає захисту згідно з Частиною II. У заяві, зареєстрованій у Генеральному секретаріаті РЄ 27 листопада 2015 року, Словацька Республіка заявила, що вона має намір, відповідно до Пункту 1 Статті 2 Хартії, застосовувати Частину II також до російської та сербської мов.

Згідно з переписом населення 2011 року, у Словаччині мешкає **7.430** українців. Майже всі вони живуть у містах розпорошено між словацьким населенням. У 140 селах, у яких русини досягли понад 20 %, українців виявилось лише 632, тоді як русинів – **10.099**. Згідно з думкою авторитетних дослідників Миколи та Олександра Мушинок, українська національна меншина у Словаччині практично опинилася на грані виживання (Mušinka–Mušinka, 2011).

Українською літературною мовою у Словаччині публікують три часописи: двотижневик Союзу русинів-українців Словацької Республіки «Нове життя», двомісячник Спілки українських письменників Словаччини «Дукля» та щомісячний журнал для дітей «Веселка». Усі три часописи виходять на громадських засадах. Уряд Словаччини з державного бюджету оплачує лише друк, гонорари двом редакторам (які не мають постійної зарплати) та деякі інші видатки. З державного бюджету фінансують Музей української культури у Свиднику та надають фінансову допомогу для проведення фестивалів народної художньої самодіяльності, художніх виставок тощо¹⁹.

Згідно з Другим періодичним звітом Угорщини РЄ (2008), станом на той час 10 дитячих садків у Словаччині забезпечувало дошкільну освіту українською мовою (243 дитини), а три дитячі садки забезпечували

¹⁸ Op.cit., 48, 65–66.

¹⁹ Loc.cit.

двомовну (словацько-українську) дошкільну освіту (96 дітей). У звіті Комітету експертів від 2009 р. було висловлено занепокоєння з цього приводу, оскільки кількість дитячих садків з українською мовою значно зменшилася порівняно з першим циклом моніторингу (з 27 на 10 дошкільних закладів), тоді як у останньому, П'ятому звіті Комітету експертів від 2019 р. висловлено ще більше занепокоєння з приводу поступового згортання освітньо-виховних закладів, що надавали освіту українською мовою на всіх рівнях – починаючи з дитячих садків, яких залишилось лиш три, до початкових (залишилось лише 2) та середніх шкіл (зареєстровано лиш одну таку школу за останній підзвітний період).

Згідно з Другим періодичним звітом, у 2007 р. існувало сім початкових шкіл, де 457 учнів навчалось українською мовою, та одна двомовна початкова школа, у якій 44 учні вивчали українську. У останньому звіті Комітету експертів висловлено занепокоєння з приводу того, що кількість початкових шкіл з українською мовою навчання різко зменшилась порівняно з першим циклом моніторингу (з 18 на 7 у другому циклі та на 2 – у п'ятім)²⁰.

Представники української меншини під час останнього робочого візиту експертів (2018) заявили, що час радіомовлення на радіо скорочено, а час транслявання по телебаченні вони вважають занадто коротким і нерегулярним.

Якщо українці в Словаччині скаржились на погіршення стану, до якого потрапила їхня меншина, то у сфері культурно-освітнього розвитку русинів помітні позитивні зрушення. Згідно з Другим періодичним звітом експертів (2009), у якому оцінювався перший цикл моніторингу, не було виконано зобов'язання Угорщини щодо забезпечення дошкільної освіти русинською мовою. За даними останнього періодичного звіту Словаччини

²⁰ “See 3rd Report of the Committee of Experts on the application of the Charter by the Slovak Republic, ECRML (2013) 1, paragraphs 366 and 369 and the 3rd periodical report on the application of the Charter by the Slovak Republic, MIN-LANG/PR (2012) 3: the information therein refers to five Ukrainian-language kindergartens and 3 bilingual kindergarten, as well as 6 Ukrainian-language primary schools and one bilingual primary school” (Strasbourg, Report of the Committee of Experts presented to the Committee of Ministers of the Council of Europe, Fifth Report, Slovak Republic, 11.03.2019: 18). Цитовано за

[https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG\(2019\)06%205th%20ER%20Slovak%20Republic_en.docx&action=default](https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG(2019)06%205th%20ER%20Slovak%20Republic_en.docx&action=default)

(2018), навчання русинською мовою та опанування русинської мови у 2017/2018 навч. р. здійснювалось як на рівні дитячих садків (3 дитсадки), так і на рівні початкових освітніх шкіл (2 школи). За словами представників меншин, у цих школах не тільки викладають русинську мову як окремих предмет, але й деякі інші предмети на цій мові. У 2016 році близько 360 дітей відвідувало курси русинської мови в рамках «вечірніх шкіл», а в 2017 році розроблено та затверджено стратегію розвитку русинської мови та культури в дитячих садках, початкових та середніх школах. Щодо професійно-технічної освіти, забезпечено підготовку вчителів, зокрема викладачів русинської мови²¹.

Надписи русинською мовою, згідно з Третім періодичним звітом Словаччини РЄ (2018), можна зустріти в публічних місцях, назвах населених пунктів, настінних емблемах та інформаційних вивісках або табличках місцевих державних адміністрацій²². Використання русинської мови в письмовому спілкуванні, зазначають експерти, дуже обмежене. Програми русинською мовою регулярно транслює громадське радіо та телебачення. Активно працює інтернет-радіо «Русин FM». Існує і преса русинською мовою.

Згідно з Другим періодичним звітом, словацькі органи влади підтримали публікацію періодичних та неперіодичних видань русинською мовою. Окрім цього, підтримка була надана театру Олександра Духновича, а в 2007 році в Прешові було відкрито незалежний Музей русинської культури, який фінансує держава.

За словами Миколи та Олександра Мушинок, «представники проукраїнської сторони визнають русинів Словаччини (як і русинів у сусідніх країнах) етнографічною групою українського народу, рівноцінною з етнографічними групами лемків, бойків, гуцулів, буковинців, подолян тощо. [...] Результати перепису населення 2011 року, до якого було видано книгу «*Národnostná menšina pred zánikom?*», були трохи несподіваними. Наперекір очікуванням, що кількість русинів-українців Словаччини буде й надалі зменшуватися, до русинської національності записало себе 33.482 особи, до української – 7.430 осіб; разом – 40.912, що є на 5.897 осіб

²¹ Op.cit., 17.

²² Цікаво, що в останньому звіті Комітету експертів щодо застосування Хартії у Словаччині (2019) зазначено, що існує лише один такий надпис – назва населеного пункту русинською мовою на залізничному вокзалі, причім не вказано, якого саме населеного пункту.

більше, ніж десять років тому. Русини, таким чином, стали третьою найчисленнішою національною меншиною в Словаччині (після угорців та ромів). Разом з тим 55.469 осіб заявило, що їх рідною (материнською мовою) є русинська, що є на 6.370 осіб більше, ніж 2001 року. Українську мову своєю рідною (материнською) 2011 року вважало 5.689 осіб, що є на 2.190 менше, ніж у 2001 році» (Mušinka–Mušinka, 2011).

Комітет експертів Хартії у своєму звіті (2019), рекомендував застосувати негайних заходів для покращення ситуації як українців, так і русинів Словаччини, зокрема збільшити кількість дитячих садків та шкіл, що надають питому частину дошкільної, початкової, середньої, технічної та професійно-технічної освіти русинською та українською мовами; посилити використання русинської мови у спілкуванні мовців з адміністративними органами та державними службами, у трактуванні Статті 10 Хартії, та заохочувати до такого використання на практиці; підвищувати видимість русинської та української мов, використовуючи їх у публічних надписах, включно з назвами населених пунктів²³.

7.0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В СЕРБІЇ

Державний союз Сербія-Чорногорія підписав угоду в березні і ратифікував її у грудні 2005 р. Хартія набула чинності в червні 2006 р., окремо, в Сербії та Чорногорії. У ратифікаційному документі Сербії перелічено десять мов, щодо яких Сербія прийняла особливі зобов'язання, відображені в 43 обраних заходах Частини III. Це албанська, болгарська, бошняцька, ромська, румунська, русинська, словацька, угорська, українська та хорватська мови. Пізніше під захист Частини II потрапили говори буневців, волохів, а також македонська, німецька та чеська мови.

Як уже було вказано (див. відтинок 3.0), у Сербії згідно за даними останнього перепису населення (2011) мешкає **14.246** русинів та **4.903** українців. Русинська мова розвивається за самостійною нормою, виробленою в 1923 р. Гавриїлом Костельником (див. про це питання докладніше Роровіć, 2010). Вона є однією з шести службових мов у регіоні Воєводини. Цією мовою, скажімо, можна робити подання до п'яти нижчих та п'яти вищих судів у шести містах Воєводини (Новий Сад, Сомбор, Суботиця, Вербас, Сремська Митровиця, Шид).

²³ Op.cit., 51, 57.

Зважаючи на кількість мовців та їхнє зосереджене проживання, особливо в селах Руський Крстур та Коцура, русинською забезпечено навчання на всіх рівнях освіти – починаючи з дошкільного і до університетського (у Новосадськiм університетi з 1981р. діє кафедра русиністики, на якій одержало диплом фахового русиніста близько пів сотні студентів). Русинською мовою провадять навчання у трьох восьмилітніх школах – у селах Руський Крстур, Коцура та Джурджево. Товариство русинської мови, літератури та культури, створене в 1970р., у співпраці з Національною радою русинської національної меншини організує факультативне вивчення русинської мови й у інших школах Воєводини. Щорічно русинською публікують по 124–125 примірників підручників з різних предметів для різних класів, тоді як, скажімо, українською лише 2–9 – для опанування української мови у початкових класах²⁴.

Українську мову вивчають у деяких школах Воєводини лиш факультативно, у рамках згаданого предмету «Рідна мова з елементами національної культури». Відсутність відповідного предмету в середніх школах, а також можливості вивчати українську мову в дошкільних закладах або школах для дорослих, сербський уряд мотивує недостатньою кількістю зацікавлених, браком відповідної ініціативи з боку Української національної ради, яка має звернутись до держави з подібною вимогою, та недоліком відповідних кадрів²⁵. Не вдаючись до коментування перших двох причин, стосовно третьої можемо зауважити, що вона не відповідає дійсності, оскільки Белградський університет готує фахових україністів, щороку набираючи групу з 9–14 студентів на кафедру славістики, де з 1991 р. діють студії україністики (див. Роровуч, 2017). З іншого боку, запровадженню вивчення української мови в дошкільних закладах та середніх школах не сприяють надзвичайно високі порогові обмеження, встановлені Сербією, згідно з якими мова меншини може бути мовою виховання в дошкільному закладі, якщо аж 50% батьків дітей проголосує за неї, а для опанування мови в середній школі або гімназії на рівні

²⁴ Fourth periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter, Serbia. (Strasbourg, 15.11.2017: 21). Цитовано за

[https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG\(2017\)PR06%204th%20Periodical%20Report%20Serbia_en.doc&action=default](https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG(2017)PR06%204th%20Periodical%20Report%20Serbia_en.doc&action=default)

²⁵ Op.cit., 177.

факультативного предмету потрібно набрати 15% зацікавлених. Тому навіть у восьмилітніх школах вивчення української мови з елементарної національної культури організовано у зведених групах, де навчаються учні різних шкіл. Оскільки такі уроки дуже важко вписати в напружені графіки учнів, це стає однією з основних перешкод для якісної організації навчання (учні нерегулярно відвідують уроки, що спричиняє брак систематичних знань із рідної мови).

Як уже було згадано, обидві громади в Сербії – русинська та українська, мають свої національні ради. Ці органи сформовано згідно з сербським законодавством, яке з 2002 р. передбачає їхню дію з метою забезпечення прав національних меншин, передусім, у галузі культури, освіти, інформування, а також у сфері службового спілкування мовою меншини.

Якщо порівняти кошти, які Сербія надавала національним радам русинів та українців Сербії у останній підзвітний період, то помічаємо незначне зменшення фінансування української громади та збільшення надання відповідних коштів з державного бюджету для русинської громади.

Таблиця 2 *Кошти, виділені з бюджету Сербії на фінансування русинської та української меншин*²⁶

	2013	2014	2015
Русинська національна меншина	8,708,259.00	8,708,259.00	9,339,131.00
Українська національна меншина	5,014,076.00	5,014,076.00	4,626,892.00

Попри це в Сербії діє видавництво «Рідне слово», що видає українською мовою місячник з відповідною назвою та дитячий журнал «Соловейко», а також декілька надзвичайно активних культурно-мистецьких колективів, таких як «<http://www.ridneslovo.co.rs/>«Іван Сенюк» (Кула), «Карпати» (Вербас), «Кобзар» (Новий Сад), «Коломейка» (Сремська Митровиця), «Калина» (Інджія). Культурну діяльність цих товариств та їхніх заходів фінансово підтримує й Україна, за посередництва Посольства України в Сербії.

Українською мовою на каналі РТВ2 транслюють програму „Українські обрії“ (9 годин в місяць). Транслювання русинською мовою по

²⁶ Op.cit., 23.

цьому ж каналу є щоденним (46 годин щомісяця). Русинську редакцію Телебачення Воєводини було створено ще в 1975 р., а відповідна редакція Радіо Новий Сад існує з 1948р. Українську мову на радіохвилях Воєводини можна почути 20 годин у місяць, а русинську – 202 години.²⁷ Таку диспропорцію не можна пояснити виключно чисельною перевагою користувачів русинської у Воєводині (оскільки їх щойно втричі більше, тоді як години транслявання, як бачимо, переважають у п'ятеро, а то й удесятеро – на радіо), а суспільно-політичними обставинами в колишній СФРЮ, де всіма засобами підтримувалась ідея про окремішність русинського етносу та відсутність у нього етнічного зв'язку з Україною. Така політика провадиться і надалі, зокрема на офіційній веб-сторінці Русинської національної ради можна прочитати, що русини належать до східних слов'ян, що населяли Галичину та північно-східну Угорщину, які входили до Габсбурзької монархії²⁸. Про українців, їхню мову чи культуру, з якими тісно пов'язана русинська, там ніде не згадано, попри те що найвидатніші представники русинської інтелігенції в Сербії про це постійно заявляють (див. докладніше Роровіч 2010).

7. 0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В ЧЕХІЇ

Чеська Республіка підписала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин в 2001 р., але ратифікувала її щойно 2006 року. Після ратифікації Чеська Республіка додатково зобов'язалась застосовувати окремі положення Частини III Хартії до німецької, польської, ромської та словацької мов. Хартія набула чинності в Чеській Республіці 1 березня 2007 р. Українська та русинська мови потрапили під захист Частини II.

Необхідно наголосити, що в Чеській Республіці українська національна меншина, включно з громадянами України, що перебувають у цій країні, посідає перше місце за кількістю (**163.498** осіб) та перевищує словацьку, в'єтнамську і російську національні меншини.

Під час перепису населення у 2011 р. **53.253** громадян Чехії в колонці, яку не потрібно було заповнювати, написало, що вважають себе українцями. З 1989 р. українська національна меншина набагато зросла, що тісно пов'язано з розвитком трудової міграції українців. Порівняно з 1991р.,

²⁷ Op.cit., 47.

²⁸ Цитовано за <http://rusini.rs/sr-istorijat/>

коли їхня кількість становила близько 8 тис., у 2011 р. вона зросла вшестеро. Відсоток українців у загальній кількості населення зріс з 0,1% на 0,5%. Найбільше українців зареєстровано в Празі та Центральній Богемії. Рідною мовою українську назвало під час останнього перепису **53.253** українців. Якщо порівняти ці дані з даними попередніх переписів, то, скажімо, у 2001р. українську мову не визнав рідною жоден з опитуваних. Така радикальна зміна свідчить про те, що українська меншина переважно складається з представників так званої четвертої міграційної хвилі, що не дає достатніх підстав зачисляти українську мову до традиційних мов Чехії.²⁹

З Четвертого періодичного звіту Чехії РЄ (2018) дізнаємось, що сума грантів на підтримку культурної діяльності представників національних меншин у 2014–2016 роках становила для українців приблизно 300 (2014) та 350 (2016) тис. чеських крун, а для русинів – приблизно 70 (2014) та 50 (2016) тисяч крун. Тобто, помітне зростання фінансування у випадку українців та скорочення коштів на фінансування русинів. Станом на 2018 р. на фінансування української меншини було виділено 1 мільйон крун, тоді як на потреби русинської громади виділено близько 250.000 крун³⁰.

Завдяки Робочій групі по трансляції мовами меншин, перша радіопрограма мовами меншин була створена наприкінці 2015 року. Це передача *Mezi námi* (Серед нас) на хвилях *Radio Plus*, де транслюють програму мовами десяти національних меншин, що живуть у Чехії та підлягають захисту відповідно до Частини II Хартії. Ці меншини – білоруська, болгарська, в'єтнамська, грецька, російська, русинська, сербська (та інші меншини колишньої Югославії), угорська, українська, хорватська. По телебаченню транслюють щомісячну передачу мовами перелічених меншин *Sousedé* (Сусіди).

²⁹ Дані подано за офіційними даними переписів у Чеській Республіці. Цитовано за <https://www.czso.cz/documents/10180/20551765/170223-14.docx/6b7c11ea-fde0-4437-9862-ee7a7e3a811f?version=1.0>

³⁰ Fourth periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter. Czech Republic (Strasbourg, 6.03.2018: 8).

Цитовано за

[https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG\(2018\)PR3%20Fourth%20periodical%20report%20Czech%20Republic.docx&action=default](https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG(2018)PR3%20Fourth%20periodical%20report%20Czech%20Republic.docx&action=default)

Зв'язки між носіями різних мов розвиваються переважно під час культурних та соціальних заходів, організованих громадськими об'єднаннями, що представляють окремі національні меншини, які отримують фінансування від державних органів Чеської Республіки. З 2007 року для цієї мети служить Будинок національних меншин у Празі, в якому розташовані асоціації болгарської, грецької, німецької, польської, ромської, русинської, словацької, сербської, угорської та української меншин. Організації можуть використовувати загальні приміщення – виставковий зал, конференц-зал і загальну кімнату з кафе для презентування своєї культури, незалежно від регіональної приналежності носіїв мов меншин.

В царині освіти українську мову викладають на факультеті мистецтв Палацького університету, а в Університеті в Оломоуці українську мову викладають як двофаховий предмет, разом з економікою, правом та туризмом. На факультеті мистецтв Масарикового університету в Брно існують студії україністики.

У 2016–2017 роках окремі закони, документи, бланки та інформаційні документи перекладено 16 мовами меншин, включно з українською та русинською.

Оскільки українська та русинська мови підлягають захисту лише в рамках Частини II Хартії, Чехія не застосовує особливих заходів щодо захисту цих мов, а розповсюджує на них загальні зобов'язання, що гарантують їх вільне застосування, підтримку культурним заходам та мінімум інформативного забезпечення. Зважаючи на кількість українців у Чехії, а також на те, що Чехія, посилаючись на положення Хартії про необхідність надання захисту мовам традиційних меншин, не застосовує щодо української мови Частину III, турботу про розвиток української мови в цій країні, зокрема в галузі освіти, повинна перейняти на себе Україна, яка б могла врегулювати це питання шляхом укладання двосторонніх угод, що гарантують захист української мови в Чехії та чеської в Україні (в Україні мешкає близько шести тисяч чехів, але Україна не передбачила зобов'язань щодо цієї мови у Хартії, що набула повноваження в Україні в 2006р.).

8.0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В РУМУНІЇ

Румунія підписала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин у 1995 р. Ратифікаційна грамота була передана на зберігання Раді Європи 29 січня 2008 року, а 1 травня 2008 року Хартія набула чинності в

Румунії. Румунія застосовує Хартію до 20 регіональних мов або мов меншин, з яких десять охоплені лише Частиною II, а інші десять обома Частинами Хартії.

Українська мова, разом з болгарською, німецькою, російською, сербською, словацькою, турецькою, угорською, хорватською та чеською, належить до мов, що підлягають під дію Части II та III. Згідно з переписом населення 2011 року **50.920** осіб належать до української меншини в Румунії, що, порівняно з даними перепису населення 2002 р., свідчить про зменшення чисельності на 10.000, оскільки в 2002 р. було зареєстровано 61.098 українців. Згідно з переписом 2011 року, **48.910** визнали українську мову своєю рідною мовою. Більшість українців проживає в округах Марамуреш, Сучава, Караш-Северіні, Тиміш, Тулча, Арад, Ботошані, Сату Маре.

Таблиця 3 Відношення між етнічною належністю та рідною мовою українців Румунії у переписах 1992, 2002, 2011 років³¹

	Рік перепису		
	1992	2002	2011
Етнічна належність	65764	61353	50920
Рідна мова	63585	57407	48910
Відношення %	96.7	93.6	96.1

У Тиміші та Тулчі українці складають понад 20% населення, що уможливорює використання в цих регіонах української мови при звертанні до адміністративних органів.

У 2012/2013 навчальному році до україномовних навчальних закладів було зачислено 1.584 дітей. Кількість учнів початкових шкіл з українською мовою навчання тоді ж становила 125 осіб, а 460 учнів було зачислено до відповідних середніх. Українська гімназія ім. Тараса Шевченка в Сігету Марматьє (Марамуреш), де навчання провадять виключно українською мовою, у 2012/2013 навчальному році налічувала 167 учнів. У одному відділенні Національного коледжу «Юлії Хайдеу» в Лугожі (округ Тиміш, 167 учнів) та одному відділенні технічного коледжу

³¹ Second periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter, Romania (Strasbourg, 2.03.2016: 10).

Цитовано за

[https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG\(2016\)PR02%20Romania%20PR2_en.doc&action=default](https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG(2016)PR02%20Romania%20PR2_en.doc&action=default)

«Латку Вода» в Сіреті (Сучавський повіт, 202 учні) навчають теж виключно українською мовою.

Значна кількість учнів середніх (3.237) та початкових (2.944) шкіл вивчала українську мову в 2012/2013 навчальному році як предмет або ж мала організовані українською такі предмети, як музичне виховання або релігієзнавство.

Навчання українською мовою забезпечено в Румунії на всіх рівнях відповідно до чинного законодавства. Загалом існує 93 навчальні заклади, у тім числі дитячі садки, з українською мовою навчання – в округах Марамуреш, Сучава, Тиміш, Караш-Северін, Сату-Маре, Ботошані, Арад, Тулча. Загальна кількість учнів, що вивчають українську мову в дошкільних, початкових та середніх освітніх закладах Румунії становить 8.205 осіб.

Підготовка вчителів української мови здійснюється в університетах, серед яких і Бухарестський університет, а також університети «Штефан чел Маре» в Сучаві та «Бабес-Боляй» в Клуж-Напоці. Для порівняння, 30 студентів було зачислено на перший курс навчання в 2012/2013 р. в Університет «Бабес-Боляй» у Клуж-Напоці, а 12 студентів – у Сучавський університет «Штефан чел Маре».

Для вчителів української мови з Румунії в українських університетах, за посередництвом Посольства України в Румунії, регулярно організують навчальні курси. Наприклад, у 2010 році в м. Чернівці організовано курси, на яких підвищувало кваліфікацію 20 учителів з Румунії; у 2011 році у Львові – 20 учителів; у Івано-Франківську – 10 учителів з Марамуреша (у рамках програми партнерства між Івано-Франківськом та школами округу Марамуреш). У 2012 році 15 учителів удосконалювалось на інших курсах. Було організовано низку педагогічних конференцій, та обмінів³².

Згідно з Другим періодичним звітом Румунії РЄ (2016), українська мова широко застосовується у службовій сфері. Скажімо, у департаменті округу Арад працюють особи зі знанням української мови, а 141 представник української меншини працює у прикордонній поліції переїзду Сігету-Марматє – Україна, ще 12 – у береговій охороні. Загалом, 149

³² Op.cit., 19–20.

представників української меншини обіймає посади в місцевій адміністрації.³³

Українську мову, однак, недостатньо представлено у сфері інформування. Передбачено щойно 14 хвилин у місяць телетрансляції українською на каналі Темішварського телебачення та передачу *Ucraineni* (Українці) на РТБ Клуй (20 хвилин щотижня). Щодо транслявання радіопередач, ситуація набагато краща. Існує десяток радіостанцій, що транслюють передачі українською мовою (Клуй, Сигет, Ясси, Темішвар, Решита, Константа). Приватні кабельні оператори RCS-RDS, ROMTELECOM і UPC ретранслюють українською мовою, включивши її до пакету стандартних програм³⁴.

Русинську мову в Румунії охоплено Частиною II Хартії, разом з албанською, вірменською, грецькою, ідиш, італійською, македонською, польською, ромською, татарською. Уже в I періодичному звіті Румунії РС (2011) зазначено, що на території Румунії русини традиційно присутні. Оскільки згідно з переписом 2002 року, було зареєстровано 292 русинів, русинську мову віднесено до групи «інших мов». Кількість носіїв русинської мови не перевищував двох сотень, що й спричинило віднесення русинської до мов, що підпадають під дію Частини II. У переписі 2011 року русинська мова теж належала до «інших етнічних груп». Згідно з інформацією, наданою Культурним союзом русинів Румунії, у цій країні мешкає 548 етнічних русинів, чисельність яких зросла вдвічі, порівняно з 2002 р. Русинською мовою виходять газета «Русин», місячник «Русинський журнал», журнал «Русинська віра», постійно оновлюється сайт www.rutenii.ro.

Прикладено зусиль до стандартизації русинської мови в Румунії – опубліковано «Румунсько-русинський розмовник» та декілька підручників. Здійснюється обмін викладачами та студентами з русинським відділенням Прешовського університету в Словаччині, а також з русинським відділенням Педагогічної академії м. Кракова та Університетом Ниредьхазу в Угорщині. Процес кодифікації русинської мови дедалі поглиблюється.

Зважаючи на справді велику кількість українців, об'єднаних у традиційну громаду Румунії, влада цієї країни докладє чималих зусиль для всебічного захисту да розвитку української мови, а Хартія надає їй

³³ Op.cit., 32.

³⁴ Op.cit., 40–43.

відповідний механізм для цього. Застосування Хартії стосовно української мови в Румунії задовільняє вимогам, порівняно з іншими країнами, у яких функціонують її рецесивні варіанти. Попри це, Комітет експертів рекомендував владі Румунії докласти додаткових зусиль до підготовки відповідної кількості вчителів української мови, які б забезпечили виконання усіх зобов'язань країни відповідно до Статті 8 Хартії.³⁵

8.0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В ПОЛЬЩІ

Польща підписала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин 12 травня 2003 року, проте ратифікаційна грамота була передана на зберігання Раді Європи лише 12 лютого 2009 року.

У своїй ратифікаційній грамоті Польща заявила, що застосовуватиме Частини II та III Хартії до білоруської, вірменської, івритської, їдишу, караїмської, кашубської, лемківської, литовської, німецької, ромської, російської, словацької, татарської, української та чеської мов.

Свій Перший періодичний звіт РЄ польський уряд представив 30 вересня 2010 року. У звіті наведені дані про захист двох рецесивних варіантів української мови – польських українців та лемків, щодо яких Польща застосовує Частини II та III Хартії. Зокрема, у звіті зазначено, що українська мова має давню традиційну присутність на територіях нинішніх Малопольського, Люблінського, Підляського та Підкарпатського воєводств. За переписом 2002 року **22.698** осіб заявили, що спілкуються українською мовою в родині³⁶, а **27.172** визнали себе представниками української національної меншини. За даними ж перепису 2011 р. у Польщі мешкає

³⁵ “provide the basic and further training of a sufficient number of teachers to fully implement the undertakings under Article 8 with regard to German, Hungarian, Turkish and Ukrainian” (Draft Report of the Committee of Experts presented to the Committee of Ministers of the Council of Europe in accordance with Article 16 of the Charter, Second monitoring cycle, Romania (Strasbourg, 7.11.2016: 7). Цитовано за [https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG\(2016\)42%20Romania%202nd%20Eval%20Rpt_first%20part_en.docx&action=default](https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG(2016)42%20Romania%202nd%20Eval%20Rpt_first%20part_en.docx&action=default)

³⁶ Згідно з даними, поданими у Другому періодичному звіті Польщі (2015), кількість цих мовців зросла на 24.539. (Second periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter. Poland (Strasbourg, 16.02.2015: 8). Цитовано за https://cs.coe.int/team21/minlang/Documents/PolandPR2_en.pdf

48.000 українців (українську, як першу етнічну належність визнало **36.000** осіб).³⁷

У цьому ж звіті наведені відомі факти про насильне переселення українців і лемків у ті райони, з яких раніше було депортовано традиційне німецьке населення (операція «Вісла», 1947), де українська та лемківська мови не мають традиційної присутності. Тим не менш, частині української меншини вдалося уникнути переселення або їм було дозволено повернутися після 1956 року, так що значна кількість українців все ще проживає в регіоні, де українська мова традиційно присутня (згідно з трактуванням Статті 1.а Хартії). Це регіони Малої Польщі та Підкарпатського воєводства.

У Першому звіті польського уряду РЄ (2010) наведено, що лемківська – це слов'янська мова, традиційно присутня в Лемківщині, на території нинішнього Малопольського воєводства, ще з середньовіччя. Частина лемківської меншини все ще проживає в цьому воєводстві. За даними перепису 2002 року, **5.627** осіб заявили, що вони спілкуються лемківською мовою в родині, а **5.850** означили себе як представників лемківської національної меншини. Згідно з переписом 2011 року, у Польщі проживає 10.000 лемків (з них лемківську визнали своєю першою етнічною належністю **7.000** осіб)³⁸.

28 червня 2011 р, уряд Польщі ухвалив Стратегію розвитку освіти української меншини у Польщі, що стала основним актом, що забезпечує систематичне забезпечення цього права.

Згідно з інформацією, яку Комітет експертів отримав під час зустрічі з представниками національних меншин у Польщі в 2011 р., польські українці та лемки заявили, що навчання на мовах меншин обтяжливе і контрпродуктивне для освітніх перспектив їхніх дітей. Комітет експертів вважав, що необхідно підвищити поінформованість про переваги освіти на регіональних мовах або мовах меншин та заохотив польський уряд активно агітувати батьків та учнів вивчати рідну мову³⁹.

³⁷ Статистичні показники подано згідно з офіційними даними перепису 2002 та 2011 р. Цитовано за https://web.archive.org/web/20130116214520/http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf

³⁸ Loc.cit.

³⁹ Application of the Charter in Poland. Initial monitoring cycle (Strasbourg, 7.12.2011: 77).

Під час робочого візиту експертів 2011 р. представники меншин повідомили, що залежно від кількості учнів, які навчаються у школах з українською мовою навчання, школи отримують субсидії у розмірі 20%. Якщо в початкових школах менше 84 учнів, а в середніх менше 42, субсидії складають 150%. Субсидії виділяють щороку на основі запитів батьків. Однак, оскільки розмір виділеної субсидії залежить від кількості учнів, це заохочувало школи обмежити кількість учнів. Крім того, щорічне поновлення субсидій створювало ризик припинення освіти мовою меншини. Комітет експертів був також поінформований про випадки, коли місцеві органи влади зловживали субсидіями⁴⁰.

Станом на 2011 р. дошкільна освіта на регіональних мовах або мовах меншин у Польщі була обмежена пороговим мінімумом з 7 дітей для формування груп. Згідно з Першим періодичним звітом Польщі РЄ, у 2010 р. ще не існувало дошкільних закладів, де б українську мову використовували як мову освіти. У Перемишлі (Підкарпатське воєводство) і Бартошице було створено двомовні (польсько-українські) дитячі садки. У світлі зобов'язань, укладених Польщею, Комітет експертів вважав це зобов'язання у 2011р. невиконаним. Експерти заохотили польську владу докласти додаткових зусиль для забезпечення дошкільної освіти українською мовою⁴¹, що вродило плодом, оскільки вже в Другому періодичному звіті Польщі РЄ (2015) зазначено, що у 2012/2013 р. 293 дітей відвідувало 37 дитячих садків, у яких вивчають українську мову, а в 2014 р. їхня кількість зросла на 336⁴². Проте Комітет експертів зауважує, що йдеться про двомовні дитячі садки, і в Польщі досі немає жодного виключно україномовного закладу цього рівня, тому наполягає на забезпеченні цього права, вважаючи це зобов'язання Польщі невиконаним⁴³.

⁴⁰ Report of the Committee of Experts presented to the Committee of Ministers of the Council of Europe in accordance with Article 16 of the Charter. 1st Report. Poland (Strasbourg, 7.12.2011: 42).

⁴¹ Loc.cit.

⁴² Second periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter. Poland (Strasbourg, 16.02.2015: 38–39).

⁴³ „Ukrainian is taught at pre-school level and some kindergartens offer bilingual education. There are, however, no pre-schools where Ukrainian is used as a language of instruction. In light of the obligation entered into by Poland and the observations made above (see Chapter 2.2.1), the Committee of Experts considers this undertaking not fulfilled“ (Draft Second Report of the Committee of Experts presented to the Committee

Стосовно надання початкової та середньої освіти, у 2011 р. було зазначено, що існує лише декілька початкових та середніх шкіл у Польщі, у яких навчають українською мовою або забезпечують двомовне навчання. Комітет експертів зазначив, що така пропозиція української мови є недостатньою з огляду на кількість мовців у Польщі та підкреслив, що початкова освіта на регіональній мові або мові меншин повинна бути доступною незалежно від попередніх запитів сімей, направлених школам, а також указав на високий пороговий мінімум для організації навчання мовою меншин у середніх школах порівняно з початковими (14 учнів для середніх та 7 для початкових шкіл). Зауваги Комітету експертів щодо забезпечення навчання українською мовою та вивчення української мови у школах, висловлені у Першому звіті Комітету експертів стосовно застосування Хартії в Польщі (2011), здавалось би, призвели до покращення ситуації. У Другому періодичному звіті (2015) уряд Польщі звітував про кількість учнів, що опановують українську мову в школах: у 2012/2013 навчальному році їхня кількість становила 1.656 у 79 початкових школах, 635 у 45 нижчих середніх школах та 259 у 7 вищих середніх школах, а в 2013/2014, відповідно, 1.518 у 79 початкових, 620 у 45 нижчих середніх та 282 у 8 вищих середніх школах⁴⁴. Комітет експертів зауважив, що йдеться про зростання кількості учнів, що вивчають українську мову в початкових школах, але немає жодної початкової школи, де б навчання проводилось виключно українською мовою, тобто відсутнє поступове навчання в україномовних школах на всіх рівнях – від дошкільного до середньоосвітнього. З огляду на кількість мовців, такі школи мали б існувати, тому Комітет експертів вважає і це зобов'язання Польщі невиконаним⁴⁵.

У Польщі надзвичайно розвинена мережа кафедр української мови та українознавчих студій. У Варшавському університеті створено кафедру української мови, у Ягеллонському – кафедру україністики, у Люблінському – кафедру української філології, Познанському – російсько-української філології, у Ольштинському — української філології тощо. Згідно з Першим періодичним звітом Польщі РЄ, 614 студентів вивчало

of Ministers of the Council of Europe in accordance with Article 16 of the Charter. Poland, Strasbourg, 10.06.2015, 81).

⁴⁴ Second periodical report presented to the Secretary General of the Council of Europe in accordance with Article 15 of the Charter. Poland (Strasbourg, 16.02.2015: 19).

⁴⁵ Draft Second Report ... (Strasbourg, 10.06.2015, 82).

українську філологію в університетах та інших вищих навчальних закладах у 2008 році. Комітет експертів у 2015 р. зауважив, що кількість вчителів української мови в Польщі, попри все, не задовільняє вимог, тому закликав до збільшення відповідних кадрів⁴⁶.

Комітет експертів систематично заохочує польський уряд надавати освіту українською мовою на дошкільному рівні, розширювати її на початковому рівні та забезпечувати наступність від дошкільної до середньої освіти, а також забезпечити базову та подальшу підготовку вчителів, необхідну для надання освіти українською мовою на всіх рівнях⁴⁷.

Згідно з переписом, найбільший відсоток українців можна знайти у громадах Підкарпатського воєводства. Українська мова станом на 2011р. не була запроваджена як допоміжна офіційна мова в жодній з громад, оскільки було встановлено обмеження для користувачів регіональних мов або мов меншин подавати усні або письмові заяви на цих мовах до органів адміністрації лиш там, де не менше 20% населення належить до меншини. Таке обмеження, на думку експертів, є несумісним з духом Хартії. Поріг 20% вважають у будь-якому випадку занадто високим, оскільки позбавляє мову, носії якої не досягають порогу в жодній з громад, прав відповідно до статті 10.2b. Хартії. У Першому звіті щодо застосування Хартії в Польщі Комітет експертів заохотив польські органи влади забезпечити правову основу для подання усних або письмових заяв українською мовою та переглянути поріг, що вродило плодом, оскільки вже в Другому звіті Польщі РЄ (2015) наведено, що порушено ініціативу, щоб українську мову використовували як допоміжну в 8 громадах, а в одній і лемківську⁴⁸.

Щодо забезпечення освіти лемківським варіантом, немає дитячих садків та початкових шкіл з навчанням цією мовою. У кількох початкових та середніх школах лемківську мову вивчають як окремий предмет (три години на тиждень). Комітет експертів підкреслює, що дане зобов'язання вимагає, щоб початкова та середня освіта на регіональній мові або мові меншин була доступною. Це передбачає запровадження шкіл з навчанням регіональною мовою або мовою меншини. Комітет експертів заохотив польські органи влади надавати освіту лемківською на дошкільному,

⁴⁶ Op. cit., 83.

⁴⁷ Draft Second Report ... (Strasbourg, 10.06.2015, 82).

⁴⁸ Second periodical report ... (Strasbourg, 16.02.2015: 16).

початковому та середньому рівнях, а також забезпечити наступність від дошкільної до середньої освіти⁴⁹.

У професійно-технічних навчальних закладах, де навчаються лемки, курс лемківської мови є невід'ємною частиною шкільної програми, відповідно до положень Постанови міністра національної освіти від 23 грудня 2008 року щодо основного навчального плану з дошкільної освіти та загальної освіти в конкретних типах шкіл.

Інститут російської філології Краківської педагогічної академії пропонує спеціальність російська філологія з русинсько-лемківською мовою. Створення зазначеної спеціальності стало наслідком потреби підготовки вчителів лемківської мови. Студенти цієї спеціальності, крім предметної підготовки, мають можливість поєднувати цей фах з педагогічною та культурологічною освітою, а також журналістським фахом.

Згідно з Другим періодичним звітом (2015), найбільша частка лемків мешкає у громаді *Uście Gorlickie* (12,5%), у районі Горлицького воєводства. Такий відсоток не задовільняє вимоги щодо запровадження лемківської як допоміжної мови, оскільки для надання такого права Польща встановила пороговий мінімум – 20% населення⁵⁰.

Щодо розвитку культури лемків, то, за даними польської влади, отримують підтримку уряду Музей лемківської культури в Зиндранові, Меморіальна кімната ім. Івана Русенка при Лемківському культурному центрі, Лемківський ансамбль пісні і танцю «Кучері» тощо.

Міністерство внутрішніх справ та адміністрації щорічно фінансує організації українців та лемків, підтримує фінансові установи, які збирають, зберігають і презентують твори мистецтва, створені мовами меншин, серед яких: Студія досліджень Лемківського ансамблю народних пісень і танців ім. Горлиці, Бібліотека та Архів у Музеї лемківської культури в Зиндранові.

Польща та Україна уклали Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво (1992) та Договір про співробітництво в галузі культури, науки та освіти (1997). Ці договори стосуються, зокрема, сприяння контактам між українцями в обох країнах у сфері культури, освіти, засобів масової інформації, навчання та освіти.

⁴⁹ Draft Second Report ... (Strasbourg, 10.06.2015, 60).

⁵⁰ Draft Second Report ... (Strasbourg, 10.06.2015, 63).

Як бачимо, Комітет експертів Хартії трактує український та лемківський рецесивні варіанти як окремі мови і наполягає на забезпеченні однакових прав для обох. Одна з основних рекомендацій польському урядові в обох випадках (попри велику різницю в кількості мовців) стосується надання освіти мовами меншин на дошкільному, початковому та середньому рівнях, забезпечення підручників для викладання цих мов відповідно до Нової національної навчальної програми, а також подальшої підготовки достатньої кількості вчителів, які можуть викладати всі предмети на українській та лемківській мовах. Однакові вимоги випливають з того, що обидві мови підлягають під захист Частини III.

9. 0 ЗАСТОСУВАННЯ ХАРТІЇ В БОСНІЇ І ГЕРЦЕГОВИНІ

Боснія і Герцеговина ратифікувала Хартію, підписану в 2005 році, лише у 2010 році. Документ набув чинності 1 січня 2011 р. Загалом, країна представила Раді Європи два періодичні звіти, останній з яких 2015р. Звіт Комітету експертів щодо застосування Хартії в Боснії та Герцеговині було затверджено в березні 2016 р.

У Першому періодичному звіті було зазначено, що до Частини III потрапило аж 17 мов (албанська, італійська, ідиш, ладіно, угорська, македонська, німецька, польська, ромська, румунська, русинська, словацька, словенська, турецька, українська, чорногорська та чеська). Комітет експертів, однак, у Другому звіті (2016) наполіг, що чорногорська та македонська мови не можуть вважатися традиційними мовами меншин, оскільки таке їх трактування суперечить Хартії⁵¹.

Українська та русинська меншини зосереджено проживають на території громад, що входять до складу Республіки Сербської⁵². Назви

⁵¹ “The Committee of Experts notes that Macedonian and Montenegrin are not “traditionally used” in Bosnia and Herzegovina in conformity with the definition of a “regional or minority language” contained in Article I.a of the Charter” (Second Report of the Committee of Experts presented to the Committee of Ministers of the Council of Europe in accordance with Article 16 of the Charter. Bosnia and Herzegovina (Strasbourg, 29.03.2016). Цитовано за [https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG\(2016\)05%202nd%20Eval%20Report%20BiH%20for%20comments.docx&action=default](https://cs.coe.int/team21/minlang/_layouts/15/WopiFrame.aspx?sourcedoc=/team21/minlang/Documents/MINLANG(2016)05%202nd%20Eval%20Report%20BiH%20for%20comments.docx&action=default)

⁵² Державне утворення у складі федеративної Боснії і Герцеговини, утворене в результаті Дейтонської угоди (1995).

населених пунктів, написані українською мовою, та використання української мови на офіційних веб-сайтах окремих громад свідчать про зосереджене проживання українців у містах Баня Лука, Прнявор, Козарик, Трнополе, Дервента, Лакташі, Градишка, Сербачь та селах Брезік, Бошковиці, Гаєва громади Прнявор, Дев'ятина та Яблан громади Лакташі та Церовляни, Кам'яниця, Лужани громади Градишка тощо⁵³. Загалом у Республіці Сербській проживає **2.197** українців. Порівняно з переписом 1971р. (5.333), їхня кількість зменшилась вдвічі, особливо після подій 90-х років. Русинів у Республіці Сербській лиш близько сотні. Культурно-освітня діяльність українців зосереджена навколо Національної ради, численних культурно-мистецьких товариств (Культурно-освітнє товариство українців імені Тараса Шевченка (Баня-Лука), «Козак» (Трнополе), Культурно-освітнє товариство імені Тараса Шевченка (Прнявор), «Червона калина» (Насеобина-Лишня), Українське молодіжне товариство «Україна» (Прнявор), Українська матиця Республіки Сербської, Товариство українців громади Градишка «Верховена»⁵⁴) та релігійних центрів. Загалом у Республіці Сербській двадцять українських церков, з них 19 греко-католицького сповідання, що традиційно об'єднують представників місцевих громад⁵⁵.

З усіх перелічених мов на рівні мови національної меншини у окремих громадах Боснії і Герцеговини факультативно вивчають лиш італійську та українську, тоді як німецьку та турецьку вивчають як іноземні мови⁵⁶. Під час робочого візиту до Боснії представники Комітету експертів установили, що в Республіці Сербській українську мову вивчають у кількох початкових школах громади Прієдор. У одній початковій школі м. Баня-Лука віднедавна припинилось вивчення української мови через відсутність зацікавлених⁵⁷. У Звіті Комітету експертів щодо застосування Хартії в Боснії і Герцеговині (2016) вказано, що зобов'язання, взяті на себе країною згідно зі Статтею 8 (Освіта), можна вважати виконаними лише стосовно української мови, і то на початковій рівні освіти, у випадку італійської вони частково виконані, а щодо інших мов – невиконані. Загалом, українську

⁵³ Op. cit., 26.

⁵⁴ Цитовано за <http://www.snm.rs.ba/index.php?idsek=312>

⁵⁵ Цитовано за <http://www.snm.rs.ba/index.php?idsek=313>

⁵⁶ Op. cit., 9.

⁵⁷ Op. cit., 12.

мову факультативно вивчає близько 50 учнів у трьох початкових школах республіки Сербської (дві години тижнево).

Жодну з перелічених мов не можна вивчати як мову меншини на рівні дошкільного закладу, середньої або професійної школи, а лиш окремі з них (італійську та турецьку) можна вивчати в університетах, тому Комітет експертів закликав боснійську владу створити необхідні умови для вивчення албанської, німецької, угорської, італійської, польської, ромської, румунської, руської, словацької, словенської, турецької та української мов на всіх рівнях та активно заохочувати учнів і батьків до вивчення цих мов та їх активного використання.

Згідно з Другим періодичним звітом Боснії і Герцеговини РС, не вжито достатніх заходів по виконанню зобов'язань, передбачених Частиною III, тому Комітет експертів очікує від уряду країни рішучих заходів.

Висновки

Попри те що Європейська хартія регіональних мов або мов меншин і раніше була предметом аналізу як знаряддя захисту у слов'янських країнах, зокрема в Україні (Besters-Dilger 2014), у попередніх дослідженнях не було розглянуто питання захисту української мови та її говорів як мов національних меншин або етнічних мов. Запропонований поділ мовної системи на домінуючий та рецесивні варіанти дозволяє пояснити, чому різні говори однієї мови потрапляють під захист Хартії під різними назвами. Такий механізм виявляє себе як єдиний можливий, коли йдеться про збереження варіантів мови, споріднених з аспекту глотогенезу. Тенденція до розвитку цих варіантів згідно з новими нормами, що не співпадають з нормою домінуючого варіанту мови є неумитною, оскільки влади країн, що взяли на себе зобов'язання захищати ці мови, повинні забезпечити навчання цієї мовою на всіх рівнях освіти, згідно зі Статтею 8 Хартії. Для забезпечення такого процесу необхідні підручники, граматики, словники, наукові дослідження. Зрозуміло, що мовці, користуючись певним говором у побуті в іншомовному оточенні зацікавлені у збереженні самотності саме цього говору, і чим віддаленіший він від літературного стандарту, тим це бажання мотивованіше. Говори, що орієнтуються на власний стандарт упродовж довшого періоду, як наприклад говір русинів Воєводини, який занесено мовознавцями до слов'янських мікромов, показують, що цей процес незворотній. Відкритим залишається, однак, питання про варіантність рецесивних варіантів з однією назвою «русинська

мова». Якщо кожен з варіантів орієнтуватиметься на власну норму, то виникне поліцентрична модель мови, якщо ж домовляться про застосування однієї норми, то виникає питання, чому в такому випадку не прихилитися до стандарту доміантного варіанту, який набагато ближчий до русинських говірок Словаччини чи лемківського говору Польщі, ніж, скажімо, мовна норма русинів Сербії. Очевидно, що в даному випадку йдеться не тільки про питання мови як такої. Ставлення мовців до назви своєї мови теж неоднакове, скажімо з 3.695 русинів, що за переписом населення 2011 р. проживають в Угорщині, лиш чверть (992) вважає своєю рідною мовою русинську.

Рецесивні варіанти української мови можемо вважати її регіональними варіантами з аспекту глотогенезу, але на синхронному рівні краще застосовувати термін рецесивний варіант, оскільки, як вже було вказано, русинський говір у Сербії діє як самостійна мова на всіх стилістичних рівнях – від розмовно-побутового та художнього до публіцистичного, наукового та офіційно-ділового, тобто за всіма показниками це повноцінна у стильовому відношенні мова. Це прекрасний приклад для ілюстрації того, як рецесивний варіант переходить у доміантний за сприятливих умов розвитку.

Рівень захисту рецесивних варіантів мови, як впливає з аналізу, залежить не стільки від кількості мовців, скільки від їх традиційності (згідно з визначенням Хартії) та зосередженості проживання. Саме з цих причин Частина III Хартії не розповсюджується на українську мову в Чехії та Угорщині, де українська громада кількісно перевищує громади, скажімо, в Боснії або Хорватії (див. Таблицю 4). З іншого боку, на якість засосування Хартії впливає показник тривалості такого досвіду. Чим довше застосовують Хартію у країні, тим вагоміші результати її дії. Тому захист української мови в Хорватії, скажімо, дав набагато кращі результати, за показниками періодичних звітів РЄ, ніж у Боснії і Герцеговині, де однаково застосовується Частина III відносно української, а українська мова в Угорщині, що підлягає захисту згідно з Частиною II, має більші можливості для розвитку, ніж у Чехії, де на неї розповсюджено теж лише Частина II.

ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК МОВИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ...

Таблиця 4 *Кількість представників української, русинської та лемківської меншин у країнах, що ратифікували Хартію (станом на 2011 р.)*

Країна	Кількість представників в українській національній меншини (2011)	Кількість представників в русинській національній меншини (2011)	Кількість представників в лемківській національній меншини (2011)	Рік набуття чинності Хартії у країні	Рівень застосування Хартії стосовно мови (Частина)
Угорщина	4.638	3.695		1998	II
Хорватія	1.878	1.936		1998	II та III
Словаччина	7.430	10.099		2001	II та III
Сербія	4.903	14.246		2006	II та III
Чехія	53.253			2007	II
Румунія	50.920	548		2008	II (русин.) II та III (укр.)
Польща	36.000		7.000	2009	II та III
Боснія і Герцеговина	2.197	150		2011	II та III

Те що, однак, насторожує це зменшення кількості представників української та русинської меншин у окремих країнах попри застосування Хартії. Окрім у Польщі та Чехії, де зареєстровано ріст української громади порівняно з попереднім переписом, у інших країнах вони зменшуються, на що, звичайно, впливають загальні міграційні процеси, але не виключено, що відбувається подальша асиміляція цих меншин. Особливе занепокоєння викликає скорочення кількості освітніх закладів, у яких вивчають мови цих меншин у окремих країнах, передусім у Словаччині. Комітет експертів Хартії неодноразово наполіг на негайних заходах щодо припинення таких та подібних тенденцій, про що свідчать цитовані витяги звітів, представлених Раді Європи цим органом. Попри всі недоліки, Хартія дає ефективні результати та служить надійним механізмом захисту мов меншин у Європі, куди належать і рецесивні варіанти української мови.

ЛІТЕРАТУРА:

- Besters-Dilger, J. (2014). Efektyvnistj Jevropejskoji khartiji regionaljnykh abo minorityrnykh mov jak znarjaddja zakhystu movnykh prav u slovjansjkykh krajinaх. U: Azhnjuk, B. (red.) (2014). *Movni prava v suchasnomu sviti*. Uzhhorod: NAN Ukrajinu, Instytut movoznavstva imeni O.O.Potebni, Ukrajinjske bjuro lingvistychnykh ekspertyz NAN Ukrajinu. 37–46. (Cyrillic).
- Dulichenko, A. (2018). Slavjanskaja mikrofilologija. U: Dulichenko, A.–Nomati, M. (red.) (2018). *Slavjanskaja mikrofilologija*. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University, [Slavic Eurasian studies; no. 34]. 3–19. (Cyrillic).
- Dulichenko, A. (1981). *Slavjanskije literaturnyje mikrojazyki. Voprosy formirovanija i razvitija*. Tallin: Valgus. (Cyrillic).
- Dulichenko, A.–Nomati, M. (red.) (2018). *Slavjanskaja mikrofilologija*. Sapporo: Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University, [Slavic Eurasian studies; no. 34]. 3–19. (Cyrillic).
- Kosteljnik, H. (1975). Hramatyka bachvanjsko-ruskej beshedy. U: *Proza na bachvanjsko-srimskim literaturnym jazyku*. Novi Sad: Ruske slovo. 207–313. (Cyrillic).
- European Charter for Regional or Minority Languages* (1992). Strasbourg. Cytovano za https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014
- Mojsijenko, V. (2016). *Istorychna dialektologija ukrajinsjkoji movy. Pivnichne (polisjske) narichchja*. Kyjiv: VC „Akademija“. (Cyrillic).
- Mojsijenko, V. (2018). Mikrofilologija chy dialektologija? *Slavistika*, 22/2. 283–288. (Cyrillic).
- Nimchuk, V. (2015). Prychynky do zakarpatsjkoho dialektohenezu. U: Mojsijenko, V. (2015). *Ukrajinsjkyj hlotohenez*. Zhytomyr: „Polissja“. 19–38. (Cyrillic).
- Pivtorak, H. (2015). Dejaki metodolohichni problemy doslidzhennja istoriji ukrajinsjkoji movy na suchasnomu etapi. U: Mojsijenko, V. (2015). *Ukrajinsjkyj hlotohenez*. Zhytomyr: „Polissja“. 5–19. (Cyrillic).
- Pljiškova, A. (2019). Jazyk karpatjskyh Rusyniv protjahom stoljitj i jego status na zachatku 21 stoljitja. U: Ktretscher, A.–Neweklowsky, G.–Newerkla S.M.–Poljakov F. (Hrsg.) (2019). *Minderheiten in der slawischen Welt. Sprachkontakte und kulturelle Identitäten*.

- Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Warszawa–Wien: Peter Lang, [Philologia Slavica Vindobonensia 5]. 221–239.
- Popović, Lj. (2010). Rusini i Ukrajinci u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 78. 69–100. (Cyrillic).
- Popović, Lj. Nacionalna manjina u uslovima političke krize u zemlji porekla. U: Kretschmer, A.–Neweklowsky, G.–Newerkla S.M.–Poljakov F. (Hrsg.) (2019). *Minderheiten in der slawischen Welt. Sprachkontakte und kulturelle Identitäten*. Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Warszawa–Wien: Peter Lang, [Philologia Slavica Vindobonensia 5]. 249–267. (Cyrillic).
- Popovych, L. (2017). Ukrajinstyka v Srbiji. U: Palamarchuk, O. (2017). *Komparatyvni doslidzhennja slovjanskykh mov i literatur: Pamjati Leonida Bulakhovsjkoho. Zbirnyk naukovykh pracj*. Kyjiv: Kyjivskyj nacionalnyj universytet imeni Tarasa Shevchenka, Instytut filolohiji, „Osvita Ukrainy“. 143–160. (Cyrillic).
- Mušinka, M.–Mušinka, A. (2011). „*Národnostná menšina pred zánikom?*“ *Štatistický prehľad rusínsko-ukrajinských obcí na Slovensku v rokoch (1773) 1881–2001*. Prešov: Knižnica CAV.

Ljudmila Popović

PROTECTION OF THE UKRAINIAN LANGUAGE AS A NATIONAL
MINORITY LANGUAGE IN THE LIGHT OF THE EUROPEAN CHARTER FOR
REGIONAL OR NATIONAL MINORITY LANGUAGES

Summary

The article is based on the theoretical perspective on language as a system consisting of dominant and recessive variants. These terms are borrowed directly from biology and used in the sense in which they are used in genetics. That is, the dominant variant of a certain language develops with its own differential markers, which are due to previous development of the language, without any obstacles. These traits are revealed by recessive language only under favorable circumstances.

I argue in the paper that regional or national minority languages are recessive variants of a language that can correlate with the dominant variant – a codified standard that is the dominant language in a particular country. On the other hand, ethnic languages are recessive variants that tend to develop their own norms, without correlating with a particular dominant variant.

Several possible scenarios of convergent-divergent development of dominant and recessive variants are discussed in the paper.

As recessive variants may disappear under adverse conditions, their preservation and encouragement for their use in communication are promoted by the official policies of modern Europe, by development of specific instruments. One such tool is the European Charter for Regional or National Minority Languages.

Recessive variants of the Ukrainian language are the languages of the Ukrainian, Ruthenian and Lemko minorities that are under the protection of the countries of Central and Southern Europe, which have signed and ratified the Charter – Hungary, Croatia, Slovakia, Serbia, Czech Republic, Romania, Poland and Bosnia and Herzegovina.

The article provides information on the mechanism of action of the Charter, in particular its advantages and disadvantages, and analyzes in detail how each of the listed countries fulfills its obligations to protect these recessive variants of the Ukrainian language.

Keywords: Sociolinguistics, dominant language variant, recessive language variant, European Charter for Regional or National Minority Languages, Ukrainian minority, Ruthenian minority, Lemko minority.

ROK 2019 A VÝZNAMNÉ VÝROČIA V DEJINÁCH KARPATSKÝCH RUSÍNŮV**

Príspevok v úvode prináša krátku analýzu pojmu *historické jubileá*, ich možné základné rozdelenie a istý model viacerých eventuálnych úloh, ktoré vo všeobecnosti môžu plniť a zvyčajne tiež plnia. V hlavnej časti prezentuje výber konkrétnych okrúhlych výročí historických udalostí z dejín karpatských Rusínov, ktoré pripadli na rok 2019. Týkajú sa jednak niektorých dôležitejších medzníkov v politickej histórii etnika a jeho sídelného územia, ale i cirkevných dejín tohto regiónu aj etnogenézy rusínskeho obyvateľstva v tomto priestore. Autor sa snaží stručne vystihnúť význam uvedených jubileí, v skratke popísať najmä hlavný obsah v komunite pripomínaných javov, procesov a udalostí a charakterizovať ich celkový dosah na pozitívne či negatívne stránky vo vývoji rusínskeho etnika.

Kľúčové slová: historické výročie, Rusíni, Ukrajinci, Uhorsko, Československo, Podkarpatská Rus, Karpatská Ukrajina, Užhorodská únia, gréckokatolícka cirkev, romantický historizmus.

Historické výročia sú v súčasnosti bežnou súčasťou politického a verejného života nielen všetkých krajín, ale aj mnohých národov, ba i národnostných menšín. V popredí pritom často nie je vecná stránka tých udalostí, ktoré sa pripomínajú, pretože tá je spravidla zaradená do obsahu výchovnovzdelávacieho systému v jednotlivých štátoch a je súčasťou výchovy ľudí k občianstvu či kultúrnoosvetovej práce, prípadne politickej propagandy v krajine. Na druhej strane, má téma výročí, a to najmä okrúhlych jubileí, určitý faktický význam, predovšetkým z hľadiska inšpirácie vedeckovýskumnej činnosti inštitúcií i jednotlivcov zameranej na veľmi dôležité zvraty v politickom a kultúrnom vývoji spoločnosti. Výskum a detailná analýza totiž vždy objektívne vedie k rozšíreniu a prehĺbeniu našich poznatkov o javoch a procesoch, ktoré ovplyvnili našu minulosť, ale, aspoň nepriamo, aj súčasnosť.

* konecny@saske.sk

** Príspevok bol v skrátenej podobe prezentovaný na druhom karpatskom sympóziu – VII. medzinárodnej vedeckej konferencii „Lemki, Bojki, Huculi, Rusíni – istorija, súčasnosť, materjalna i duchovna kultura“ v Novom Sade 21. – 22. júna 2019.

Historické výročia majú však predovšetkým politickú a ideologickú náplň a funkciu. Predstavujú akési majáky či piliere hodnotovej orientácie občanov jednotlivých krajín alebo príslušníkov národov či etnických menšín. Prezentujú najmä pozitívne alebo len k takýmto výsledkom vedúce javy a udalosti štátoprávneho či vojenského charakteru v rámci politických dejín, resp. vznik cirkví, provincií, diecéz, únií alebo denominácií v cirkevnej histórii. Určitý význam majú však tiež niektoré akty v kultúrnych dejinách, ktoré rovnako výrazne podporujú národnú hrdosť, posilňujú historické vedomie, zintenzívňujú vlastenecké cítenie a formujú aj občianske postoje.

Je pravdou, že vo viacerých komunitách sa zvyknú pripomínať tiež niektoré, najmä okrúhle, výročia negatívnych javov, ba až tragických udalostí, akými bývajú napríklad straty štátnej zvrchovanosti, vojenské porážky, politické zrady a prevraty, prírodné katastrofy, veľké dopravné nehody či dokonca rozsiahlejšie epidémie. Sú síce skôr smutnými jubileami, avšak zároveň predstavujú veľmi účinnú výstrahu. Vcelku efektívne totiž varujú celú spoločnosť najmä pred zbytočnými chybami, niektorými nedostatkami, istým egoizmom, sebeckom, elitárstvom, ľahostajnosťou alebo ignorantstvom a v tomto zmysle posilňujú jej obranné mechanizmy, prípadne už existujúce i novovytvárané bezpečnostné záruky a poisťky.

Historické výročia majú dokonca taký ohlas a spoločenský či politický vplyv, že neraz sa hľadajú vecné, časové, ale aj numerické súvislosti medzi udalosťami, ktoré reprezentujú. Takýmto spôsobom napríklad vznikla fáma syndrómu tzv. osmičkových rokov v dejinách bývalého Československa. Je odvodená zo skutočnosti, že mnohé dôležité dejinné udalosti v československej histórii sa odohrali v rokoch končiacich číslicou osem. Boli to vytvorenie Československa v roku 1918, Mníchovská dohoda v roku 1938, komunistický prevrat v roku 1948 alebo pokus o reformu socialistického systému a jeho ukončenie v roku 1968. Pravda, neexistuje žiadna zákonitá súvislosť medzi týmito fenoménmi. Ide totiž v podstate o dielo náhody, hoci istú úlohu môže zohrávať určitá periodicita niektorých javov vo vývoji každej spoločnosti (Čaplovič, 2018: 13).

V dejinách karpatských Rusínov sa zase takouto magickou číslicou javí byť deviatka, ktorou končia mnohé významné letopočty vo vývoji rusínskeho etnika a jeho kultúry vlastne už od 18. storočia, a to tak v ich politických dejinách, v rámci cirkevných dejín, dokonca aj v niektorých kultúrnych súvislostiach. Preto sa aj na rok 2019 viažu viaceré okrúhle výročia prezentujúce dejinné fakty, ktoré zohrali dôležitú úlohu tak z hľadiska formovania etnických

atribútov rusínskeho obyvateľstva v duchovnej sfére, ako aj z aspektu jeho zakotvenia medzi novodobými národmi v strednej Európe. Prirodzene, z praktických dôvodov sa zmienime len o najznámejších javoch, ktoré nie je potrebné detailne analyzovať a ich úloha v naznačených smeroch je viac-menej jednoznačná.

V rámci politickej histórie sa nám v roku 2019 asi najprv vynorí 170. výročie vzniku prvého politického programu uhorských Rusínov, ktorým ich národno-emanipačné hnutie získalo politický charakter a s časovým odstupom sa zaradilo do národnooslobodzovacieho boja utláčaných národov habsburskej monarchie, ktorá čelila revolučnému tlaku v korunných krajinách i v centre najmä od marca 1848. Dňa 29. januára 1849 totiž A. I. Dobrjanskij, vtedy už uznávaný líder rusínskeho národného hnutia v Uhorsku a tribún slovanských národov celej monarchie, predložil viedenskému dvoru návrh *O zjednotení ruských korunných krajín do jedného politického administratívneho celku*. Išlo o propozíciu spojiť Halič, Bukovinu, ale aj Užskú, Berežskú, Ugočskú a Marmarošskú stolicu zo severovýchodného Uhorska do jednej provincie v rámci Rakúskeho cisárstva (Geremešová, 2017: 14). Tuto myšlienku v tlači podporil aj A. V. Duchnovič, ktorý pritom argumentoval spoločným pôvodom a rovnakým historickým osudom ľudu po oboch stranách Karpát (Duchnovič, 1849: 182–183). Aj keď vízia A. Dobrjanského bola v súlade s ideológiou austroslavizmu i s centralizačnou politikou Viedne, vzhľadom na odpor poľskej a maďarskej šľachty bola vtedy neprierodným plánom.

K roku 1849 sa tiež viaže aj 170. výročie vytvorenia interného politického programu uhorských Rusínov. Bol dielom malej skupiny Rusínov pochádzajúcich z východu Slovenska pod vedením A. Dobrjanského, ktorí ho formulovali v podobe memoranda určeného cisárovi, preto sa odobrali do Viedne. V delegácii, okrem A. I. Dobrjanského či jeho brata, kanonika V. I. Dobrjanského, boli aj gréckokatolícki kňazi J. Šoltés z Prešova a A. Janický z Maľcova. Až vo Viedni sa k nim pridali dvaja viedenský lekári rusínskeho pôvodu, a to Dr. M. Visjanik, dekan Lekárskej fakulty univerzity vo Viedni a Dr. V. Aleksovič, riaditeľ tamojšej nemocnice sv. Jozefa (Beskid, 1928: 274).

Na audiencii u cisára Františka Jozefa 19. októbra 1849 mu odovzdali memorandum pod názvom *Памятник Русинов Угорськиххъ*, a to vo forme jedenástich, vcelku umiernených politických a národno-kultúrnych požiadaviek. Prvou bolo rozšírenie platnosti oktrojovanej ústavy zo 4. marca 1849 aj na Rusínov v Uhorsku, pretože prejudikovala tiež prijatie zákona o národnej a jazykovej rovnoprávnosti národov Predlitavska. Kľúčovou požiadavkou bolo

však vytvorenie rusínskych správnych jednotiek, okresov, všade tam, kde žilo minimálne 15 000 Rusínov, a to bez ohľadu na administratívne členenie Uhorska. V nich mal byť do škôl a úradov zavedený ruský jazyk, pritom úradníkmi by boli prednostne Rusíni či aspoň osoby ovládajúce ruštinu. Navyše, Rusíni žiadali primerané zastúpenie aj v tých okresoch, v ktorých boli v menšinovom postavení s tým, že by to recipročne platilo i pre iné minority v rusínskych okresoch. V oblasti školstva a kultúry, okrem ľudových škôl s vyučovacím jazykom ruským, mali byť zriadené i ruské gymnáziá a tiež právnická akadémia v Užhorode. Rusínski študenti z Uhorska mali mať tiež prístup na univerzitu vo Lvove. Tiež sa požadovalo vydávanie ruských novín a zákonov aj v ruskom preklade. Rusínski úradníci, kňazi, učitelia a kantori mali byť v služobných záležitostiach plne rovnoprávni a zvýšiť sa malo i zastúpenie Rusínov v dôstojníckom zbore a v ústredných úradoch vo Viedni. Zároveň sa predpokladalo kreovanie inštitútu ruských poľných kurátov v plukoch zložených najmä z vojakov východného obradu (Rusynko, 1972: 70–71). Zdá sa, že body memoranda predstavovali maximálne dosiahnuteľný program, ktorý sa v ďalšom vývoji viac-menej už len redukoval.

Nevšedným výročím každej významnej dejinnej udalosti je najmä jej storočnica. V dejinách karpatských Rusínov v roku 2019 možno vlastne pripomínať uplynutie sto rokov od vytvorenia prvej oficiálnej jednotnej politickej reprezentácie juhokarpatských Rusínov, od ich medzinárodne akceptovaného uznania ako etnického celku a subjektu medzinárodného práva i veľmocami garantovaného vymedzenia ich sídelného územia, ako aj od vzniku ich prvých orgánov. Tieto relatívne veľmi veľké úspechy neboli len odrazom vývoja rusínskeho obyvateľstva v tomto priestore, ale aj aktivity rusínskych krajanských organizácií v USA, ale najmä priaznivých medzinárodných okolností po skončení prvej svetovej vojny a pri riešení povojnového usporiadania Európy.

Vzhľadom na práve prebiehajúce rokovanie o československej otázke na versailleskej konferencii očakávalo sa stanovisko domácej reprezentácie uhorských Rusínov k návrhu *Americkej národnej rady Uhro-Rusínov* a niekoľkých regionálnych orgánov na pripojenie ich územia k československému štátu. Dňa 8. mája 1919 v Užhorode sa stretli predstavitelia troch národných rád, ktoré vznikli v Užhorode, v Prešove i v Chuste a dohodli sa tak na vytvorení spoločnej *Centrálnej ruskej národnej rady* (CRNR). Jej predsedom sa stal Dr. A. G. Beskid, podpredsedami A. Vološin a Dr. J. Braščajko. CRNR si pritom osvojila postoj *Karpatoruskej národnej rady* o pripojení regiónu k Československu, presvedčila stúpencov integrity Uhorska

aj spojenia s Ukrajinou a vyslala do Prahy 112-člennú delegáciu, ktorá oznámila prezidentovi a vláde svoj súhlas so štátovým riešením otázky Rusínov Uhorska (Pop, 2005: 110–111).

Najviac nejasností a rôznych názorov vzniklo okolo otázky západných hraníc medzi rusínskym územím a Slovenskom. Maximalistický postoj k posunu hranice na západ zaujímal zástupca amerických Rusínov a čestný predseda CRNR G. I. Žatkovič, len sčasti ho korigoval A. Beskid. Československá vláda bola ochotná ustúpiť v tomto smere len minimálne, avšak predstavitelia slovenskej politiky to odmietali úplne. Dňa 18. augusta 1919 bola už známa hranica medzi Podkarpatskou Rusou a Slovenskom, ktorá bola určená teritoriálnou komisiou tak, že začínala dva km východne od Čopu a pokračovala na sever pozdĺž rieky Uh s tým, že Užhorod pripadol Podkarpatskej Rusi. Polovica Užskej župy, rovnako ako Šarišská, Spišská a Zemplínska župa zostali v rámci Slovenska (Beskid, 1920: 55–56).

V oficiálnych dokumentoch mierovej konferencie v Paríži boli rozhodujúce závery formulované v čl. 53 mierovej zmluvy s Rakúskom, ktorá bola podpísaná dňa 10. septembra 1919 v zámku Saint-Germain en Laye a v čl. 10 až 13 sprievodnej tzv. menšinovej zmluvy medzi dohodovými mocnosťami a Československom. Obsahovali totiž záväzok zriadiť na území Rusínov južne od Karpát autonómnu administratívnu jednotku a poskytnúť jej najširšiu samosprávu, ktorá by bola zlučiteľná s jednotnosťou československého štátu. Zmluva zaväzovala republiku vytvoriť nezávislý rusínsky snem so zákonodarnou mocou v oblasti jazyka, školstva, náboženstva a miestnej správy, resp. aj na ďalších úsekoch, pokiaľ to umožní československá legislatíva. Rusínskemu snemu mal byť zodpovedný guvernér menovaný prezidentom republiky. Štátni úradníci v samosprávnom regióne mali podľa daných možností pochádzať z radov miestneho obyvateľstva. Riešenie otázok štátového postavenia autonómneho územia však bolo dané do kompetencie československých orgánov a nie *Spoločnosti národov*, ako si to priala rusínska reprezentácia (Kolář, 1997: 69).

Sto rokov v roku 2019 uplynulo aj od vzniku prvého, vládnym nariadením zriadeného politického orgánu karpatských Rusínov – Dočasného autonómneho direktória. Už v októbri 1919 bol vymenovaný za jeho predsedu Dr. G. I. Žatkovič a jeho členmi sa stali A. Vološin, Dr. J. Braščajko, K. Prokop, Dr. J. Hadžega a tiež, ako predstaviteľ Rusínov zo Slovenska, Dr. E. Toronský. Na Žatkovičovo naliehanie bol 9. decembra 1919 K. Prokop nahradený jeho tajomníkom mjr. Eugenom Puzom. Direktorium Podkarpatskej Rusi a jeho úrad

mali za úlohu pripravovať návrhy zákonov, ktoré sa týkali autonómie a iných záležitostí regiónu, predložiť ich rusínskemu snemu a realizovať ich do vytvorenia autonómnej správy. Podľa štatútu, úrad pozostával z odborov, ktoré pokrývali školstvo, kultúru, ako aj oblasť cirkevných záležitostí, odvetvia priemyslu a obchodu, rezort spravodlivosti, oddelenie poľnohospodárstva a výživy, administratívu a finančné záležitosti (Hrančák, 1995: 119).

Výpočet významných výročí karpatských Rusínov v roku 2019 by nemohol byť úplný bez pripomenutia 80. výročia od vzniku prvej, nemytologickej, hoci len niekoľkohodinovej štátnosti ich tradičného sídelného územia. Pravda, rozhodne ide do istej miery o kontroverzné jubileum, avšak vyhlásenie Karpatskej Ukrajiny ako samostatného či nezávislého štátu má svoj historický význam napriek tomu, že asi nezodpovedalo predstavám všetkého, možno ani väčšiny obyvateľstva regiónu, že bolo skôr núdzovým riešením a istým pokusom získať v prekejnej situácii najviac morálnych síl a istého historického sebavedomia do obdobia očakávaných, dokonca snád aj existenčných problémov. Na tom nič nemení častá výčitka, že sa tak stalo na hrane ústavnosti a v kritickej chvíli pre Československú republiku, evidentne s pomocou zahraničných síl, v prospech nacistického Nemecka a bez pozitívneho vplyvu na vtedajší osud rusínskeho obyvateľstva.

Autonómna vláda A. Vološina sa od začiatku roku 1939 opierala o stranu *Ukrajinské národné zjednotenie* (UNZ) [Українське національне об'єднання], najmä keď 22. januára 1939 bola činnosť ostatných strán zastavená. Podporovala tiež príchod ďalších haličských utečencov, pre pôsobenie ktorých vytvárala vhodné politické podmienky. Tí však spravidla nechápali tamojšiu realitu ani charakter československého režimu v regióne, preto často vyvolávali chaos a nevôľu obyvateľstva (Suško, 1997: 161-162). A. Vološin sa preto aj viac spoliehal na pomoc zo strany Nemecka. Súhlasil so vznikom Nemeckej národnej rady, taktiež akceptoval funkciu štátneho tajomníka Franza Karmasina pre nemecké obyvateľstvo a skoro všetky svoje rozhodnutia konzultoval s nemeckým konzulom H. Hoffmannom, ktorý začal pracovať v Chuste a sprostredkoval podporu tohto trendu z Ríše (Švorc, 1996: 97).

V nedemokratických voľbách s praktickým vylúčením opozície, s fakticky jednotnou kandidátkou UNZ a za asistencie ozbrojencov z Karpatskej Siče napokon pre navrhovaných kandidátov hlasovalo 92,4 % často značne dezorientovaných voličov (Suško, 1997: 161-162). Bolo zvolených 32 poslancov autonómneho snemu, ktorý prezident E. Hácha nakoniec zvolal do Chustu na 15. marca 1939. Jeho prípravu, celkovú atmosféru a prirodzene, aj celý priebeh

a výsledky zasadnutia snemu Podkarpatskej Rusi ovplyvnilo najmä vyhlásenie samostatného slovenského štátu 14. marca 1939, čo signalizovalo zánik Československej republiky a spolu s rezervovaným postojom A. Hitlera vyvolávalo dojem bezbrannosti regiónu voči ambíciám Maďarska (Pop, 2005: 138–144).

Snem Podkarpatskej Rusi sa začal 15. marca 1939 o 15:20 hodine v telocvični gymnázia v Chuste a mal veľmi rýchly priebeh, keď za necelé štyri hodiny sa uskutočnilo šesť zasadnutí snemu. Zvolení na nich boli jednak jeho funkcionári, prezident Karpatskej Ukrajiny a po troch čítaniach v skrátenom legislatívnom konaní boli jednomyseľne schválené dva ústavné zákony. Prvých zasadnutí sa zúčastnilo 22 poslancov z počtu 32 zvolených osôb, teda 68,75%, takže snem bol schopný uznášania. Po zvolení A. Vološina za prezidenta počet poslancov poklesol na 21 ľudí. Predsedajúcim snemu bol A. Štefan, jeho zástupcami F. Révay a Dr. S. Rosocha. (Rosocha, 1949, 58–60).

Podstatným rozhodnutím snemu bolo prijatie ústavného zákona č. 1 pozostávajúceho celkom z ôsmich paragrafov, ktoré právne zakotvovali nezávislosť nového štátu pod názvom *Karpatská Ukrajina* s ukrajinským štátnym jazykom. Podľa § 3 tohto zákona mala byť bola Karpatská Ukrajina republikou na čele s prezidentom, ktorého volil snem. § 5 zase stanovoval modro-žltú štátnu vlajku a siedmy paragraf určoval za štátnu hymnu pieseň „*Ще не вмерла України ...*“. Relatívne najrozsiahlejšie bolo znenie paragrafu 6 o štátnom znaku. Pôvodne navrhovaný krajinský erb Podkarpatskej Rusi bol pozmeňujúcimi návrhmi napokon doplnený o trojzubec s krížom na strednom zube s tým, že jeho konkrétne zobrazenie bude určené až osobitným zákonom. V zmysle § 8 Zákon č. 1 nadobúdala platnosť momentom jeho prijatia, teda okamžite (Rosocha, 1949, 79–81).

Snem Karpatskej Ukrajiny prerokovával i tzv. zmocňovací zákon, ktorý bol navrhnutý ako Zákon č. 2 v podobe troch paragrafov. Podľa § 1 zákon umožňoval vláde až do odvolania vydávať so súhlasom prezidenta nariadenia s mocou zákona, s výnimkou ústavných zákonov. § 2 vyžadoval takéto nariadenia dodatočne schváliť na najbližšom zasadnutí snemu, inak by stratili záväznosť. Tretím paragrafom bola zase určená okamžitá platnosť uvedeného zákona, a to dňom jeho schválenia. K návrhu neboli žiadne pripomienky a po všetkých troch čítaniach bol prijatý jednomyseľne (Rosocha, 1949: 85–87). Karpatskí Rusíni, zvlášť tí, ktorí akceptujú ukrajinskú identitu, si pripomínajú i 80 výročie vzniku prvej, ale i poslednej vlády Karpatskej Ukrajiny. Prezident A. Vološin totiž zároveň vymenoval i vládu na čele s práve neprítomným

premiérom J. Révayom, ktorý získal aj post ministra zahraničných vecí. Ministrom vnútra sa stal J. Pervuznyk, ministrom hospodárstva a obrany S. Kločurak, financií, dopravy a spojov Dr. J. Braščajko, zdravotníctva a sociálnej starostlivosti Dr. M. Dolinaj a za ministra školstva, osvetu a náboženských záležitostí bol vymenovaný A. Štefan (Rychlík, 2016: 79).

V čase, keď snem v Chuste vyhlasoval nezávislosť Karpatskej Ukrajiny, maďarská armáda na 170 km širokom fronte prekročila hranice a začala s obsadzovaním jej územia. Účinného odporu bola schopná len československá armáda a *Stráž obrany štátu*, ktoré však 16. marca, vzhľadom na zriadenie Protektorátu Čechy a Morava dostali rozkaz k evakuácii. Mobilizácia domácich síl nebola úspešná, pretože Karpatská Sič nemala potrebnú výzbroj, jednotné velenie ani skúsenosti, preto smrť študentov, ktorí boli nerozmyslene nasadení proti pravidelnej maďarskej armáde, sa javí ako zbytočná tragédia. Vláda a iní politickí a vojenský exponenti emigrovali do zahraničia. 18. marca 1939 bolo celé územie Karpatskej Ukrajiny okupované maďarskou armádou, región bol plne integrovaný do Maďarského kráľovstva a sľúbená okamžitá autonómia sa nikdy neuskutočnila. Isté ústupky Rusínom v oblasti školstva a kultúry, za predpokladu plnej lojality k režimu, boli len slabou náplast'ou.

Nemenej protirečivé sú niektoré výročia pripadajúce na rok 2019 v rámci cirkevných dejín karpatského regiónu. Nazdávame sa, že ich pripojenie k nášmu doterajšiemu výpočtu jubileí je oprávnené, pretože dejiny kresťanských cirkví východného obradu sú s históriou karpatských Rusínov až natoľko späté, že sa v istom zmysle stali jej imanentnou súčasťou. Je totiž nepopierateľnou skutočnosťou, že to bol práve silný pocit príslušnosti k nábožensko-cirkevnému spoločenstvu, ktorý predchádzal vzniku etnickej identity rusínskeho obyvateľstva v Karpatoch a bol na začiatku celého procesu jeho zložitej etnogenézy od konca 17. storočia.

V tejto súvislosti sa nám priamo ponúka zmienka o 330. výročí menovania Jána Jozefa Decamellisa za titulárneho biskupa sebatijského a apoštolského vikára veriacich, ktorí prijali úniu katolíckej cirkvi a pravoslávia roku 1646 nachádzajúcu sa však v zložitých podmienkach protihabsburských stavovských povstaní v Uhorsku a v centre rákócziovských dŕžav. Pápež Alexander VII. 5. novembra 1689 ho vlastne poveril úlohou konsolidovať Užhorodskú úniu, čo sa mu do značnej miery podarilo. Prostredníctvom synod zjednocoval duchovných pôvodu rusínskeho, slovenského aj rumunského, a aj s podporou ostrihomského arcibiskupa kardinála L. Kolonicha presvedčil cisára Leopolda I., aby diplomom z 23. augusta 1692 zrovnoprávnil kňazov latinského

a gréckeho obradu. Usiloval sa zvýšiť ich vzdelanostnú úroveň a hoci si prísnejším výberom získal i nepriateľov, umožnil tým rozšírenie počtu rusínskych kňazov, ktorí neskôr zohrávali rozhodujúcu úlohu v priebehu národného obrodzenia Rusínov.

J. J. Decamellis bol síce pôvodom Grék, ale napísaním katechizmu a šlabikára v cirkevnoslovanskom jazyku i podporou vzdelávania detí vo všetkých farnostiach a tiež školovaním kantorov v tomto smere sa zaslúžil o zvyšovanie kultúrnej úrovne karpatských Rusínov. Zo strany historikov pravoslávnej cirkvi sa mu vyčíta boj proti pravosláviu, ktoré malo podporu protestantskej šľachty, avšak to bolo jeho, ako bývalého misionára, poslaním. Vystupoval najmä proti uchádzačovi o post biskupa M. Andrellovi, ktorý sa vrátil k ortodoxii. Napokon bol sám z Mukačeva vypovedaný, uchýlil sa do Ruskej Novej Vsi na Slovensko, kde v roku 1706 v Prešove aj zomrel (Pap, 2002: 225–237).

Pripomenutím skôr negatívnych sociálnopolitických súvislostí je 70. výročie zrušenia gréckokatolíckej cirkvi v Zakarpatskej oblasti Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky a masového inkorporovania veriacich a aj časti duchovenstva do štruktúr pravoslávnej cirkvi. Likvidácia Užhorodskej únie v regióne, v ktorom práve vznikla a rozšírila sa, nemala však len symbolický význam, ale najmä konkrétny obsah, pretože si udržiavala dominantné postavenie v náboženskej štruktúre populácie tejto oblasti. V roku 1941 gréckokatolíci tvorili 61,9 % a pravoslávni veriaci 17,2% obyvateľstva Podkarpatska. V roku 1947 gréckokatolícka cirkev pozostávala z 289 farností, v ktorých bolo 357 kostolov a k dispozícii mala 252 duchovných (Boldyžar, 2003: 559–560). Pravda, od roku 1945 sa nachádzala pod sústavným politickým tlakom prosovietskeho režimu Zakarpatskej Ukrajiny a po jej pripojení k ZSSR sa nápor len vystupňoval.

Rozhodujúce akty v tomto smere sa však uskutočnili v roku 1949. Po zatknutí preláta a tajného biskupa A. Chiru a odovzdaní katedrálneho chrámu i biskupskej rezidencie do rúk pravoslávnej cirkvi bol kapitulárny vikár M. Muráni, ktorý spravoval eparchiu po zavraždení biskupa T. Romžu, bezpečnostnými orgánmi donútený podpísať list, ktorý odoslali všetkým parochiám 18. februára 1949. V ňom oznamoval zrušenie správy mukačevskej eparchie, ako aj svoju abdikáciu, aby bol vyvolaný dojem, že gréckokatolícka cirkev sa rozpustila sama a tak získaní niektorí kňazi a veriaci pre Ruskú pravoslávnu cirkev. V tomto duchu bola uverejnená aj výzva 14 gréckokatolíckych duchovných na čele so správcom katedrálneho chrámu I.

Kondratovičom z 5. apríla 1949 s účelovým podobenstvom o tom, že Rím im bol len macochou, ale pravoslávny Kyjev bude ich matkou (Veheš, 2010: 338–339).

Nostalgický resentment tohto výročia do istej miery však neutralizujú ďalšie jubileá v nábožensko-cirkevnom živote tohto teritória. Napríklad, v roku 2019 uplynulo práve 40 rokov, keď v januári 1979 pápež Ján Pavol II., hneď po smrti apoštolského administrátora mukačevskej eparchie M. Muraniho, vymenoval za biskupa - ordinára J. Semediho, ktorého tajne vysvätil A. Chira už v auguste roku 1978 v Onokivciach (Veheš, 2010: 571). Znamenalo to významnú udalosť, ktorá demonštrovala, že aj v podmienkach ilegality gréckokatolícka cirkev na tomto území žila a jej rešpektovanie zo strany Ríma bolo pre jej príslušníkov, tak z radov duchovenstva ako aj z laickej verejnosti, určitým zadosťučinením za príkoria, ktoré priniesol sovietsky systém gréckokatolíckym veriacim. Bolo ale i povzbudením pri očakávaní nápravy dejinnej nespravodlivosti, keď cirkev žila a pracovala v utajení.

Práve 30. výročie jej uskutočnenia si pripomínajú aj karpatskí Rusíni, ktorí vtedy žili v sovietskej Ukrajine, pretože roku 1989 došlo k legalizácii gréckokatolíckej cirkvi v ZSSR. Hnutie s takouto požiadavkou síce jestvovalo už skôr, v druhej polovici osemdesiatych rokov sa však v súvislosti s politikou prestavby a glasnosti zintenzívnilo a rástol i tlak zo zahraničia. Pod vplyvom príprav na stretnutie Jána Pavla II. a M. S. Gorbačova 1. decembra 1989, Rada pre náboženské záležitosti pri Rade ministrov USSR 28. novembra 1989 vydala vyhlásenie, podľa ktorého gréckokatolíci majú právo zakladať a registrovať náboženské obce a využívať všetky práva, ktoré zakotvoval zákon o náboženských združeniach. Kyjevské politické orgány 13. decembra 1989 odvolali uznesenia z roku 1949, ktoré zakazovali činnosť gréckokatolíckej cirkvi (Veheš, 2010: 413). Pravda, v roku 1989, ale ani v nasledujúcich rokoch, neboli hneď vyriešené všetky problémy spojené s obnovením legálneho pôsobenia gréckokatolíckej cirkvi a s jej revitalizáciou. Boli síce politicky rehabilitovaní jej niekdajší predstavitelia a vytvorené štruktúry podľa kanonického práva, ale pravoslávna cirkev sa nevzdávala svojich pozícií bez boja a isté napätie vyvolávali tiež spory ohľadom samostatnosti mukačevskej eparchie voči Ukrajinskej gréckokatolíckej cirkvi. Zrejme však platí, že ukrajinský národ svoje náboženské cítenie nedokáže vyjadriť v jednej konfesii a snaha o unifikáciu, o vytvorenie jednej, štátnej cirkvi je nielen nezákonná, ale aj neproduktívna (Myhovyč, 1997: 126).

Svoje miesto medzi okrúhlymi výročiami v roku 2019 si nesporne zaslúžia i niektoré jubileá kultúrno-historického charakteru, najmä ak nám

pripomínajú dejinné fakty na zložitej ceste národnej identifikácie rusínskeho etnika v Karpatoch. Nie sú síce zďaleka tak notoricky známe ako vyššie spomínané a komentované udalosti, ale rozhodne si zaslúžia istú pozornosť minimálne medzi odborníkmi a kultúrno-osvetovými pracovníkmi. Patrí k nim 270. výročie napísania vôbec prvej práce o dejinách Rusínov od Adama Františka Kollára, ako aj uplynutie 220 rokov od prvého knižného vydania dejín Rusínov od Joannikija Baziloviča. Obe práce sa stali na relatívne dlhé obdobie základnými prameňmi v začiatkoch rusínskej historiografie.

Je trochu paradoxné, že autorom prvého diela o dejinách karpatských Rusínov bol Slovak, riaditeľ Dvorskej knižnice vo Viedni a radca cisárovnej Márie Terézie A. F. Kollár. Jeho rukopis napísaný roku 1749 o pôvode, rozvoji a osídlení rusínskeho národa v Uhorsku [*Humillium promemoria de ortu, progressu et in Hungaria incolatu gentis Ruthenicae*] však vznikol na základe žiadosti rusínskeho duchovenstva, ktoré sa na základe Užhorodskej únie, dožadovalo nezávislosti od jágerského biskupa, a po konzultáciách s vtedajším arcidekanom a budúcim biskupom J. Bradačom. Hoci A. F. Kollár stotožňoval dejiny Rusínov s históriou mukačevskej eparchie, je to prvý pokus o výklad ich dejín v Uhorsku. Práca, ktorá nevyšla tlačou, je však poplatná snahe nahradzovať údaje mýtmi, čo sa prejavuje vo formuláciách o autochtónnosti Rusínov v Panónii, o „ruskom kniežatstve“ v období raného stredoveku či o prijatí kresťanstva a biskupstva v predmetodovskom období (Marsina, 1985: 155–170).

Jubileom podobného typu je 220. výročie vydania prvej historickej prácou z pera rusínskeho autora. V roku 1799 vyšiel v Košiciach prvý zväzok diela Joannikija Baziloviča pod názvom *Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovics, olim ducis de Munkács, pro religiosis Ruthenis ordine sancti Basili Magni, in monte Csernek ad Munkacs*. Má rovnako apologetický charakter ako viaceré prvotiny z produkcie prebúdajúcich sa národov s ich výhodami i slabínami. Mali totiž veľký ohlas a význam pre národné hnutie, avšak značnými nedostatkami boli relígiózizmus, klérocentrismus, využívanie mýtov a legend, nedostatočná kritika zdrojov a ďalšie prvky romantického historizmu (Bazilovič, 2012).

Naznačené výročia viažu sa na rok 2019 a vzťahujúce sa na dejiny karpatských Rusínov, na históriu s nimi úzko spojenej gréckokatolíckej cirkvi v tomto priestore aj na niektoré jubileá z ich národnokultúrneho života sú fakticky len príklady, ktorých by sme v každom kalendárnom roku asi napočítali dostatočné množstvo. Je to predovšetkým dôkaz toho, že vývoj spoločnosti a jej jednotlivých segmentov má kontinuálny charakter, je vždy vnútorne protirečivý

a obsahuje progresívne i regresívne elementy a stránky, ktoré vo svojom komplexe tvoria historickú realitu, ktorá by mohla a mala byť zdrojom poznania, skúseností a poučenia pre všetkých aktérov spoločenského vývoja i nositeľov jeho ideovej reflexie.

PRAMENE A LITERATÚRA:

- Bazilovič, J. (2012). Dejiny gréckokatolíckej cirkvi v Uhorsku. Preklad M. Slaninka, P. Strážca. Prešov: Prešovská univerzita, 478 s.
- Beskid, N. A. (1920). Karpatskaja Rus'. Prjašev: Izdatel'stvo sv. Nikolaja, 153 p. (Cyrillic)
- Beskid, N. A. (1928). Popradov. Karpatskij svet, 8, 269-275. (Cyrillic)
- Boldyžar, M. M. et al. (2003). Narisy istoriji Zakarpattja : Tom III (1946 – 1991). Užhorod: Gosprozrachunkovij redakciono-vydavnyčyj viddil upravlinnja u spravach presy ta informaciji, 648 p. (Cyrillic)
- Čaplovič, D.- Čaplovič, M. (2018). Osmičky v našich dejinách. Bratislava: Perfekt, 2018, 224 s.
- Duchnovič, A. V. (1849). Sostojanije Rusinov v Uhorsčine. Zorja Halic'ka, 31, 181-183. (Cyrillic)
- Geremešová, G. (2017). Historický kontext sformovania súčasných politických identít východného Slovenska a Zakarpatska : Stručný náčrt. Annales Scientia Politica, 6, 1, s. 6-26.
- Hrančak, I.- Balahuri, E.- Hrycak, I.- Il'ko, V.- Pop, I. (1995). Narisy istoriji Zakarpattja. Užhorod: Vydavnyctvo Zakarpattja, 663 p. (Cyrillic)
- Kolář, F. Podkarpatská Rus na Pařížské mírové konferenci. In: Goněc, V. (ed.). Česko-slovenská historická ročenka 1997. Brno: Vydavatelství Masarykovy univerzity, s. 61-69.
- Marsina, R.(1985). Adam František Kollár ako historik. In: Literárnomuzejný letopis 19. Martin: Matica slovenská, s. 155-170.
- Myhovyč, I. (1997). Sociolohični aspekty vytokiv i naslidkiv Užhorods'koji cerkovnoji uniji (1646 – 1996 rr.). In: Hrančak, I. et al. (eds.). Užhorods'kij uniji – 350 rokiv: Materialy mižnarodnych naukovych konferencij. Užhorod, kviteň 1996 r. Užhorod: Užhorods'kyj dežavnyj iniversytet; Zakarpats'ka oblsna dežavna administracija; Zakarpats'kyj rehional'nyj centr social'no-ekonomičnych i humanitarnych doslidžeň NAN Ukrajiny; Mukačivs'ka greko-katolyc'ka jeparchija; Zakarpats'ke oblasne tovarystvo „Znannja“, p. 120-126. (Cyrillic)

- Pap, S. (2002). Istorija Zakarpattja : Tom II. Ivano-frankivsk: Vydavnyctvo „Nova Zorja“, 448 p. (Cyrillic)
- Pop, I. (2005). Podkarpatská Rus. Praha, Nakladatelství Libri, 192 s.
- Rosocha, S. (1949). Sojm Karpats'koi Ukrajinny : 10-tylittja prohohošennja samostijnosti. Vinnipeg: The Ukrainian National Publishing Company, Ltd., 96 p. (Cyrillic)
- Rusynko, M. (1972). „Vyslanstva Rusyniv Uhors'kych u Vidni 1849 r.“. In: Čabyňak, I. (ed.). Naukovyj zbirnyk Muzeju ukrajins'koi kul'tury u Svydnyku 6: Knyha perša. Bratislava; Prjašiv: Slovac'ke pedahohične vydavnyctvo, viddil ukrajins'koi literatury, p. 63-95. (Cyrillic)
- Rychlík, J.- Rychlíková, M. (2016). Podkarpatská Rus v dějinách Československa 1918 – 1946. Praha: Vyšehrad, 240 p.
- Suško, L. (1997). Podkarpatská Rus ako autonómna krajina pomníchovskej – druhej ČSR. In: *Česko-slovenská historická ročenka ..., 145-162.*
- Švorc, P. (1996). Zakliata krajina : Podkarpatská Rus 1918 – 1946. Prešov: Universum, 128 s.
- Veheš, M.- Fedyneč, Č. et al. (2010). Zakarpattja 1919 – 2009 rokiv : istorija, polityka, kul'tura (ukrajinomovnyj variant ukrajins'ko-uhors'koho vydannja. Užhorod: Lira, 720 p. (Cyrillic)

ŁEMKOWIE NA ZIEMI MIĘDZYRZECKIEJ

W 1947 r. polska armia przeprowadziła operację „Wisła”. Podczas tej operacji, z południowo – wschodnich ziem Polski wysiedlono około 150.000 Ukraińców i członków rodzin mieszanych. Zostali oni deportowani na zachodnie i północne ziemie państwa polskiego i rozproszeni między ludnością polską. Część wysiedlonych osób została osiedlona w mikroregionie międzyrzeckim w zachodniej Polsce. To byli głównie Łemkowie.

Słowa kluczowe: operacja „Wisła”, deportacja, Polska, Międzyrzecz, Łemkowie.

W 1947 r. polskie władze komunistyczne przeprowadziły masową akcję deportacji ludności ukraińskiej z południowo – wschodnich ziem państwa polskiego. Deportowana ludność ukraińska została osiedlona przymusowo, w dużym rozproszeniu na zachodnich i północnych terenach państwa polskiego, które zostały w 1945 r. odłączone od Niemiec i przyznane Polsce. Akcja ta znana jest pod kryptonimem „Wisła”. Oficjalnie akcję deportacyjną władze komunistyczne tłumaczyły koniecznością likwidacji zaplecza dla działalności w południowo – wschodniej Polsce zbrojnego podziemia ukraińskiego – Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA). Rzeczywistym celem akcji była jednak „likwidacja kwestii ukraińskiej” w Polsce (Halczak, 2017: 200–201).

Część ludności deportowanej, w ramach akcji „Wisła” osiedlono na Ziemi Międzyrzeckiej. To mikroregion położony w zachodniej Polsce, którego stolicą jest miasto Międzyrzecz. Historia tego miasta sięga wczesnego średniowiecza. Międzyrzecz nigdy nie przekształcił się jednak w duży ośrodek miejski. Obecnie liczy około 20 tysięcy mieszkańców. W skali polskiej jest to więc małe miasto. Drugim miastem mikroregionu jest Skwierzyna, licząca obecnie około 10 tysięcy mieszkańców.

Do XVIII wieku Ziemia Międzyrzecka znajdowała się w granicach państwa polskiego. Historycznie przynależy do regionu Wielkopolska. Kiedy państwo polskie utraciło niepodległość w XVIII w. Ziemia Międzyrzecka przeszła pod władzę niemieckich Prus. Region uległ stopniowo silnej

* b.halczak@wpa.uz.zgora.pl

germanizacji (Kirmiel, 2004: 95). Kiedy w 1918 r. odrodziło się niepodległe państwo polskie Ziemia Międzyrzecka nie weszła w jego skład, lecz pozostała w granicach Niemiec. W okresie międzywojennym Polacy stanowili na Ziemi Międzyrzeckiej niewielką mniejszość (Dominiczak, 1975: 44). Region zamieszkały był w zdecydowanej większości przez Niemców. Po II wojnie światowej, w wyniku układów poczdamskich mikroregion międzyrzecki został przyznany Polsce. Miejscowych Niemców wysiedlono niemal całkowicie a na ich miejsce osiedlono ludność wywodzącą się z różnych regionów Polski. W 1947 r. Ziemia Międzyrzecka przynależała administracyjnie do województwa poznańskiego i była podzielona na dwa powiaty – międzyrzecki i skwierzyński. W 1950 r. została włączona do nowo utworzonego województwa zielonogórskiego.

Dla niektórych osób deportowanych w ramach akcji „Wisła” podróż na Ziemię Międzyrzecką miała charakter traumatyczny. Popularny w środowisku łemkowskim pisarz Aleksander Maślej opisał barwnie, w jednym ze swoich opowiadań drogę mieszkańca łemkowskiej wsi Czertyżne do przysiółka Wojciechówek (niem. Georgsdorf) koło Międzyrzecza (Maślej, 2017: 23–26). Opowiadanie to jest w istocie fabularyzowanym reportażem.

„30 czerwca 1947 roku. Na majdanie, za szlabanem w Łosiu, pomiędzy cmentarzem i cerkwią tłoczą się deportowani z różnych wsi. (...) Gorlicki ubek (...) wyczytuje nazwiska. Sycz doczekał się, wyczytali i jego. Kiedy prowadzony przez polskich żołnierzy schodził do piwnicy, wywlekli z niej jakiegoś skrwawionego i nieprzytomnego biedaka. Wepchnęli go do pomieszczenia, dostał pięścią w twarz. Poczul ciepły i słodkawy smak krwi w ustach. Biją i pytają od kiedy współpracuje z UPA. Zaprzeczał. Ubek bije pięściami po twarzy. Dalej zaprzecza, łąduje na ławce, przywiązują mu ręce i nogi, ściągają oficerki, onuce same spadają, kiedy wyciorem od mausera uderzają mu po stopach. Nie pamięta ile to trwało. Nie pamięta, czy wywlekali jego, a następny schodził. Nieprzytomnego i bosego wrzucili na majdan. Nie pamięta jak go wnosili do węglarki w Gorlicach. (...) 4 lipca 1947 roku, godzina trzecia nad ranem. Ocknął się w węglarce nocą, zobaczył gwiazdziste niebo, pomyślał: „Jestem w niebie”. Ale kiedy dotarł do niego ból zrozumiał, że jeszcze żyje. Pewnie obudził go ryk krów i tupot koni, maszynista strasznie szarpał pociągiem. Nieświadomie chciał stanąć na nogi, kiedy spróbował, zemdlął z bólu.

Znowu wyczytują nazwiska. Prowadzą wyczytanych do namiotu. Czytają i jego nazwisko, nie wychodzi. Żołnierz wchodzi do jego wagonu, wali go kolbą karabinu w żebra, nie budzi się. Zawraca do namiotu, wraca z ubekiem.

Ubek patrzy dłuższą chwilę, kopie go, ręka bezwładnie spada z jego piersi, macha ręką. – Zostawcie go, on już zdycha.

Dzięki temu, że się nie budzi, omija go COP Jaworzno. Komunistyczny obóz koncentracyjny zaadoptowany z filii KL Auschwitz-Birkenau - NeuDachs nr 147. To szczęście nie omija prawie czterech tysięcy „winnych”, deportowanych z ukraińskich wsi. 12 lipca 1947 roku. Obudził się, na suficie paliła się żarówka, pomyślał: „Jasno, jestem w niebie?”. Jeszcze nie wie, że obudził się w folwarku Georgsdorf - Wojciechówek” (Maślej, 2017: 23–26).

Bohater fabularyzowanego reportażu Maśleja miał pewne szczęście, że nie został, w trakcie transportu zabrany do Centralnego Obozu Pracy (COP) w Jaworznie. Więziono tam osoby podejrzewane o współpracę z UPA, w stosunku do których nie posiadano jednak dowodów winy. Uwięzionych poddawano wymyślnym torturom fizycznym i psychicznym. Ogółem w obozie znalazły się 3873 osoby narodowości ukraińskiej, spośród których życie straciło co najmniej 161 osób (Drozd, 2001: 74). Podróż ludności deportowanej w ramach akcji „Wisła” na ogół nie miała tak drastycznego charakteru jak przypadek opisany przez Aleksandra Maśleja. Niemniej deportowani doświadczali nierzadko aktów brutalności i upokorzenia (Halczak, 2017: 195–196).

Wg szacunków Eugeniusza Misiło (Misiło, 2017: 1082–1083) oraz Romana Drozda (Drozd, 1997: 104, 108) w 1947 r., w ówczesnym powiecie międzyrzeckim osiedlono, w ramach akcji „Wisła” 861 osób, co stanowiło 3,4% populacji powiatu. Natomiast w powiecie skwierzyńskim osiedlono 677 osób, co stanowiło 5,4% populacji powiatu. Wg szacunków Misiły i Drozda w obu powiatach osiedlono więc 1538 osób, deportowanych w ramach akcji „Wisła”.

W 1952 r., na zlecenie Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej (Prezydium WRN) w Zielonej Górze, będącego najwyższym organem administracji państwowej na szczeblu wojewódzkim został opracowany tajny raport o położeniu ludności ukraińskiej w województwie zielonogórskim. W skład tego województwa wchodziła także Ziemia Międzyrzecka (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613). Wg wspomnianego dokumentu: „Na terenie województwa zielonogórskiego ogółem zostało osiedlonych 9.052 osób w ramach t.zw. akcji „W” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613). Z tej liczby, w powiecie międzyrzeckim – wg analizowanego raportu - zostało osiedlonych 788 osób, co stanowiło 3% ówczesnej populacji powiatu. Natomiast w powiecie skwierzyńskim osiedlono 756 osób, co stanowiło 5% populacji powiatu. Łącznie w obu powiatach osiedlono – wg wspomnianego raportu – 1544 osoby.

W analizowanym raporcie przedstawiono również rozsiadlenie ludności ukraińskiej w gminach. W powiecie międzyrzeckim przedstawiało się ono następująco (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613):

- Międzyrzecz miasto – 334 osoby
- Brójce – 48
- Dąbrówka Wielkopolska – 72
- Kaława – 43
- Kursko – 106
- Pszczew – 96
- Trzciel – 72.

W powiecie skwierzynskim rozmieszczenie przesiedleńców w gminach, wg analizowanego raportu przedstawiało się następująco:

- Skwierzyna miasto – 71
- Skwierzyna gmina – 165
- Bledzew – 282
- Krobielewko – 106
- Przytoczna 132.

Zawarte w analizowanym raporcie dane statystyczne, odnoszące się do ludności ukraińskiej wymagają ostrożnej interpretacji ponieważ dokument został przygotowany dosyć niestarannie (Halczak, 2018: 229).

W 1956 r., na polecenie Prezydium WRN w Zielonej Górze zostało przygotowane kolejne sprawozdanie o rozmieszczeniu ludności ukraińskiej w województwie zielonogórskim (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 691). Tym razem ogólną liczbę tej ludności określono na 9300 osób. W powiecie Międzyrzecz miało zamieszkiwać 788 osób narodowości ukraińskiej, a w powiecie Skwierzyna 851. Łącznie zatem oba powiaty miało zamieszkiwać 1639 osób narodowości ukraińskiej. Były to dane większe niż zawarte we wspomnianym raporcie z 1952 roku.

Ludność przesiedlona, w ramach akcji „Wisła” do mikroregionu międzyrzeckiego wywodziła się niemal wyłącznie z Karpat, z Łemkowszczyzny. Także w innych powiatach, które weszły w 1950 r. w skład województwa zielonogórskiego przesiedleńcami byli głównie Łemkowie. Duża część Łemków nie posiadała ukształtowanej tożsamości narodowej. Utożsamiali się przede

wszystkim z Łemkowszczyzną. Często nie uważali się za przynależnych do narodu ukraińskiego. Dla polskich władz komunistycznych fakt ten nie miał większego znaczenia. Wysiedleniem objęto całą ludność, którą uznawano za przynależną do narodu ukraińskiego, bez względu na jej postawę wobec państwa polskiego czy deklarowaną narodowość.

Pierwszy okres pobytu deportowanej ludności na ziemiach zachodnich i północnych był bardzo ciężki. W 1947 r. gospodarstwa, z których wysiedlono wcześniej ludność niemiecką zostały w większości już zasiedlone przez polskich osadników. Władze osiedlały ludność ukraińską tam, gdzie było miejsce. Podobna sytuacja panowała również na Ziemi Międzyrzeckiej. W sprawozdaniu Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Skwierzynie, dotyczącym ludności ukraińskiej, z dnia 8 lipca 1954 r. stwierdzono: „Stan zagospodarowania poszczególnych gospodarstw jest słaby, ponieważ ludność ukraińska osiedliła się na terenie tut. powiatu dość późno i wszystkie lepsze gospodarstwa zostały zajęte.” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 8040).

Na Ziemi Międzyrzeckiej powszechnym zjawiskiem było osiedlanie rodzin łemkowskich w tak zwanych „resztówkach pomajątkowych”. Do roku 1945 były to folwarki wielkich, niemieckich właścicieli ziemskich. Zlokalizowane były w oddaleniu od okolicznych miejscowości, często wśród lasów. Na terenie folwarku znajdował się najczęściej pałacyk dla rodziny właściciela, pomieszczenia dla służby oraz zabudowania gospodarcze, dostosowane do potrzeb gospodarstwa uprzemysłowionego: duże obory, chlewnie, stodoły a także gorzelnie, w których produkowano spirytus. Po wysiedleniu niemieckich właścicieli władze przekształcały dawne majątki w przysiółki i starały się osiedlać tam ludność polską. W „resztówkach pomajątkowych” nie istniały jednak warunki odpowiednie do prowadzenia niewielkich, chłopskich gospodarstw rodzinnych. Polskie rodziny nie chciały się tam osiedlać.

Przymusowi osiedleńcy z akcji „Wisła” nie mieli możliwości wyboru miejsca osiedlenia. Musieli osiedlić się tam, gdzie im władze nakazały. Nie mogli także opuścić miejsca osiedlenia ponieważ obowiązywały ich drastyczne przepisy meldunkowe. Łemkowskie rodziny kierowano więc do „resztówek pomajątkowych” i osiedlano w poniemieckich pałacykach oraz w obiektach gospodarczych. Nie oznacza to, iż jedna rodzina otrzymywała do swej dyspozycji cały pałacyk. W dawnych folwarcznych obiektach osiedlano tyle rodzin ile tylko było możliwe. W cytowanym sprawozdaniu Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Skwierzynie, z dnia 8 lipca 1954 r. stwierdzono: „W Chełmsku 7

rodzin ludności ukraińskiej zamieszkuje w dawnym pałacu...” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 8040). Podobna sytuacja panowała także w innych przysiółkach.

Co gorsza, dawne budynki folwarczne, w których zostali osiedleni Łemkowie w ramach akcji „Wisła” często były już wcześniej przejęte na skarb państwa i miejscowe władze formalnie nie mogły nimi dysponować. Przesiedleńcy nie otrzymali więc aktów własności. Działanie takie było jaskrawym naruszeniem zasad akcji „Wisła”. W zamian za gospodarstwa pozostawione na Łemkowszczyźnie przesiedleńcy mieli otrzymać podobne gospodarstwa w nowym miejscu osiedlenia. Miejscowe władze mogły uregulować stan prawny łemkowskich przesiedleńców w „resztówkach pomajątkowych”, lecz wymagało to podjęcia pewnych działań. Urzędnicy nie zawsze mieli na to ochotę.

W niektórych przysiółkach Ziemi Międzyrzeckiej wytworzyły się więc niewielkie łemkowskie enklawy. Dobrą stroną tej sytuacji było to, iż przesiedleńcy mogli przynajmniej żyć wśród swoich. Dzięki temu czuli się lepiej i bezpieczniej bowiem miejscowa ludność polska odnosiła się do przesiedleńców z akcji „Wisła” często niechętnie, lub nawet wrogo. Pewne informacje na temat ludności łemkowskiej na Ziemi Międzyrzeckiej zawiera, wspomniany wcześniej, pochodzący z 1952 r. tajny raport Prezydium WRN w Zielonej Górze o sytuacji ludności ukraińskiej w województwie zielonogórskim. Z punktu widzenia władz komunistycznych kluczowe znaczenie miała kwestia asymilacji czyli polonizacji przesiedlonej ludności. Kwestię tę podsumowano w raporcie krótko: „Na terenie województwa zielonogórskiego asymilacji przesiedleńców z ludnością polską nie daje się zauważyć.” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613). Stwierdzono, że: „Osadnicy z akcji „W” stosują politykę izolacji przez wyraźne podkreślenie swej odrębności narodowej i stronienie od ludności polskiej. Nie uczęszczają na zebrania gromadzkie oraz do świetlic gminnych. Na zabawach z reguły tworzą oddzielne grupy.” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613).

Opór przesiedlonej ludności przed asymilacją z polskim otoczeniem wynikał – zdaniem autora analizowanego raportu – z bliskich stosunków jakie utrzymywali przesiedleńcy z członkami swych rodzin, przebywającymi na emigracji w Ameryce. Od krewnych z USA i z Kanady przesiedleńcy otrzymywali wsparcie duchowe i pomoc materialną. W raporcie zwrócono uwagę, że dużą pomoc od krewnych z Ameryki otrzymują m. in. łemkowscy przesiedleńcy z powiatu międzyrzeckiego: „Pieniądzy posiadają dużo w związku

z przesyłkami z USA. (...) do ob. Korbisz gromada Wysoka Brzoza przyjeżdżali w odwiedziny z U.S.A. (...) W święto chodzą ubrani po amerykańsku – szczególnie na terenie pow. Międzyrzecz (...) W paczkach otrzymują wszystko nawet kalendarze ścienne np. w gminie Międzyrzecz gr. Wysoka Brzoza” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613). Istotnie, praktycznie każda rodzina łemkowska miała krewnych w Ameryce. Otrzymywana z USA i Kanady pomoc materialna nie była wielka, lecz często umożliwiała przetrwanie najtrudniejszych chwil po przesiedleniu. Na pomoc ze strony państwa polskiego przesiedleńcy liczyć nie mogli.

W analizowanym raporcie z 1952 r. zwrócono także uwagę, że znaczna część przesiedleńców z akcji „Wisła” została osiedlona na terenach leśnych, z dala od osiedli ludności narodowości polskiej. Ułatwiało to przesiedleńcom: „odbywanie zebrań i nie pożądanych kontaktów, wymykających się z pod kontroli.”. W raporcie wskazano kilka miejscowości, w których dochodziło do takich, niepożądanych z punktu widzenia władz zebrań przesiedleńców. Część z nich znajdowała się w powiatach międzyrzeckim i skwierzyńskim: „Stwierdzono, że na terenie (...) gromady Nowe Pieski [obecnie Pieski – przyp. aut.] pow. Międzyrzecz (...) urządzone są zebrania z okazji różnych świąt religijnych i nacjonalistycznych, na które zjeżdżają się z odległych gromad i innych powiatów. (...) W gromadzie Krobielewko pow. Skwierzyna u Dziubińskiego i Polańskiego często zjeżdżają się inni osadnicy z terenu powiatu gorzowskiego. W domu rozmawiają wyłącznie językiem ukraińskim. Na teren Bledzewa z okazji różnych świąt zjeżdżają się w dużej ilości i świętują do czterech dni.” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613).

Analizowany raport z 1952 r. o przesiedleńcach z akcji „Wisła” w województwie zielonogórskim świadczy, że duża część tej ludności, mimo trudnych warunków życia nie zatraciła hartu ducha. Podtrzymywano własną tożsamość, separowano się od polskiego otoczenia. Stopniowo formowała się grupa lokalnych liderów. Poza odbywaniem nieoficjalnych spotkań przesiedleńcy nie mieli jednak żadnej możliwości kultywowania swej tożsamości. Władze nie zezwalały na jakąkolwiek ukraińską aktywność o charakterze kulturalnym. Na Ziemi Międzyrzeckiej nie istniała żadna cerkiew greckokatolicka ani prawosławna. Przesiedleńcy podlegali natomiast drastycznej kontroli ze strony organów bezpieczeństwa i administracji.

W 1956 r. doszło w Polsce do ciężkiego kryzysu politycznego i władze komunistyczne dokonały pewnej liberalizacji swej polityki wewnętrznej (Roszkowski, 1994: 236-240). Także położenie mniejszości ukraińskiej uległo

poprawie. Przede wszystkim zniesiono drastyczne ograniczenia meldunkowe. Rodziny ukraińskie mogły wybierać, w miarę swobodnie miejsce zamieszkania. Część przesiedlonych rodzin podjęła więc próbę powrotu do miejscowości, z których zostali wysiedleni.

W roku 1958 Urząd Spraw Wewnętrznych Prezydium WRN w Zielonej Górze opracował sprawozdanie o „składzie ludnościowym” województwa zielonogórskiego. Zawarto w tym dokumencie również informację o liczbie ludności ukraińskiej w województwie oraz jej rozmieszczeniu w powiatach (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 8026). Wg wspomnianego dokumentu województwo zielonogórskie zamieszkiwały 8.293 osoby, zaliczane do narodowości ukraińskiej, w tym w powiecie Skwierzyna 738 osób, a w powiecie międzyrzeckim 380 osób. Łącznie więc oba powiaty miało zamieszkiwać 1118 osób narodowości ukraińskiej. Z przedstawionych danych wynikałoby, że w latach 1956 – 1958 liczba ludności ukraińskiej w mikroregionie międzyrzeckim zmniejszyła się o 521 osób czyli ponad 30%.

Około 70% przesiedleńców z akcji „Wisła” pozostało jednak po roku 1956 nadal na Ziemi Międzyrzeckiej. Podobna sytuacja panowała na całym obszarze ziem zachodnich i północnych państwa polskiego. W większości przypadków powrót do rodzinnych wsi nie był możliwy ponieważ w dawnych gospodarstwach przesiedleńców osiedlono już rodziny polskie. Niemniej w latach późniejszych liczba ludności łemkowskiej w mikroregionie międzyrzeckim zmniejszała się. Niektóre rodziny powracały na Łemkowszczyznę po odkupieniu swych dawnych gospodarstw od nowych polskich właścicieli. Część przedstawicieli społeczności łemkowskiej, dzięki pomocy krewnych emigrowała za granicę (głównie do USA i Kanady). Przede wszystkim jednak młodzi ludzie z rodzin łemkowskich licznie migrowali do większych miast, które zapewniały pewną anonimowość i wyższy poziom życia. Nie odczuwali silnej więzi z ponemieckimi gospodarstwami, w których zostali osiedleni ich rodzice.

Zniesienie w 1956 r. drastycznych przepisów meldunkowych dla przesiedleńców z akcji „Wisła” i obawa przed wyjazdem z regionu stosunkowo znacznej liczby rodzin zmusiła władze województwa zielonogórskiego do większego zainteresowania położeniem tej ludności. W trakcie posiedzenia Prezydium WRN w Zielonej Górze, w dniu 8 marca 1956 r. stwierdzono między innymi: „Wojewódzki Zarząd Urządzeń Rolnych przeprowadził pewne rozeznanie potrzeb ludności ukraińskiej na odcinku polepszenia warunków gospodarczych, remontu zagród, przydzielenia obiektów zastępczych chłopom

Ukraińcom z Wojciechówka pow. Międzyrzecz. (...) Zarząd Rolnictwa dopomógł dwóm rodzinom ukraińskim z Wojciechówka przenieść się na obiekty zastępcze, dwóm dalszym rodzinom ułatwi się to w okresie wiosennym. Należy dodać, że rozładowanie sytuacji w Wojciechówku natrafia na poważne trudności z uwagi na to, że pozostałe 10 rodzin – poprzednio było 15, nie wyraża chęci na przeniesienie się do obiektów zastępczych” (Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 691). Z analizowanego dokumentu wynika, że mimo trudnych warunków życia w przysiółku Wojciechówek zamieszkałe tam rodziny odmawiały przeniesienia się do innych miejscowości, pragnąc zachować małą łemkowską wspólnotę

Jak wynika z dalszej części protokołu wspomnianego posiedzenia Prezydium WRN w dniu 8 marca 1956 r. przeprowadzona kontrola położenia ludności ukraińskiej wykazała, iż: „Poważnym niedociągnięciem na odcinku rolnym jest nie uregulowanie stosunku prawnego wielu rolników Ukraińców (...) osiedlonych na tak zwanych resztówkach jak: Wojciechówko pow. Międzyrzecz, Chełmsko pow. Skwierzyna (...). Osiedleni tam rolnicy otrzymali akty nadania wyłącznie na ziemię, natomiast budynki są własnością albo Gospodarki Komunalnej lub Państwowego Funduszu Ziemi. Sytuacja taka nie sprzyja rozwojowi tych gospodarstw i nie budzi pełnego zainteresowania wśród tych rolników odnośnie remontów i rozbudowy obiektów.” (Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 691). Zatem jeszcze w 1956 r. sytuacja prawna niektórych przesiedleńców z akcji „Wisła”, w powiatach międzyrzeckim i skwierzyńskim nie była uregulowana.

W trakcie posiedzenia Prezydium WRN w Zielonej Górze, w dniu 20 września 1956 r.: „zwrócono uwagę na konieczność szybkich kroków w celu faktycznego doprowadzenia do ludności ukraińskiej kredytów i materiałów budowlanych na odbudowę najbardziej zniszczonych zagród, aby w ten sposób zahamować występujące masowo wśród tego odłamu ludności tendencje do ucieczki z województwa zielonogórskiego i powrotu do województwa rzeszowskiego. Tendencje te są tym silniejsze, że dotychczas poza obietnicami nie właściwie dla tej ludności nie zrobiono, a wielu z nich mieszka i bytuje w okropnych warunkach, np. w Wojciechówku w jednej izbie mieszka 10 osób” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 703).

Położenie większości rodzin ukraińskich, osiedlonych w ramach akcji „Wisła” w całym województwie zielonogórskim było zresztą ciężkie. W liście Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, wysłanym w lipcu 1956 r. do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych stwierdzono: „Na terenie województwa

Zielonogórskiego zamieszkuje na gospodarstwach rolnych ogółem 1.860 rodzin ludności ukraińskiej z czego ca 1.100 rodzin zamieszkuje w budynkach wymagających natychmiastowego remontu względnie zajmuje resztówki pomajątkowe nie przystosowane do prowadzenia gospodarstwa rolnego” (APZG, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 698).

Władze komunistyczne wyraziły w 1956 r. zgodę na powołanie w Polsce legalnej organizacji ukraińskiej. W dniach 16 – 18 czerwca 1956 r. odbył się w Warszawie zjazd założycielski Ukraińskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego (UTSK), z udziałem 224 delegatów (Syrnyk, 2008: 32-37). Powiat międzyrzecki reprezentował Piotr Stawiski (Dudra, 2008: 175). Wkrótce zaczęły formować się terenowe koła Towarzystwa. W 1959 r. funkcjonowało w województwie zielonogórskim 10 kół UTSK. Do najbardziej aktywnych należało koło w Osiecku, w powiecie Skwierzyna.

Rozwój Towarzystwa w województwie zielonogórskim był w dużej mierze zasługą Michała Kowalskiego, który objął w 1957 r. funkcję sekretarza Zarządu Wojewódzkiego UTSK. Wywodził się z Łemkowszczyzny, ze wsi Polany w powiecie nowosądeckim (Świątkowska, 2007: 305). W wyniku akcji „Wisła” jego rodzina została osiedlona przymusowo we wsi Nowiny koło Goraja, w okolicach Skwierzyny. Michał Kowalski podjął pracę w miejscowym Państwowym Gospodarstwie Rolnym, a jednocześnie ukończył zaocznie szkołę średnią w Skwierzynie i uzyskał maturę. Później ukończył wyższe studia o profilu ekonomicznym w Szczecinie. W 1956 r. podjął działalność w UTSK i wkrótce stał się niekwestionowanym liderem ludności ukraińskiej w województwie zielonogórskim. Był dobrym organizatorem, ofiarnym działaczem i odważnym człowiekiem. Niejednokrotnie krytykował publicznie politykę narodowościową polskich władz komunistycznych. Domagał się umożliwienia wysiedlonej ludności powrotu na ziemię przodków. Był postacią bardzo nielubianą przez władze komunistyczne w województwie zielonogórskim.

Przemiany polityczne, które nastąpiły w Polsce w roku 1956 umożliwiły także odrodzenie działalności Cerkwi grekokatolickiej. W roku 1947 została ona faktycznie zlikwidowana przez władze komunistyczne, a grekokatolików pozbawiono możliwości korzystania z posługi duszpasterskiej we własnym obrządku. Tymczasem większość przesiedleńców z akcji „Wisła” była wyznania grekokatolickiego. W nieco lepszej sytuacji znajdowali się prawosławni ponieważ Cerkiew prawosławna była tolerowana przez władze komunistyczne w Polsce. Od roku 1948 funkcjonowała parafia prawosławna w Torzymiu, w powiecie sulęcińskim i tam udawali się wyznawcy prawosławia z Międzyrzecza

na niedzielną mszę świętą. Większość przesiedleńców z akcji „Wisła” w mikroregionie międzyrzeckim stanowili jednak grekokatolicy. W 1956 r. władze komunistyczne w Polsce, chociaż niechętnie zaakceptowały prowadzenie działalności duszpasterskiej przez duchownych grekokatolickich w ramach parafii rzymskokatolickich. Było to rozwiązanie kłopotliwe ponieważ duża część księży rzymskokatolickich była ustosunkowana niechętnie do grekokatolików.

Starania o umożliwienie grekokatolikom z Międzyrzecza własnej posługi duszpasterskiej podjęli miejscowi działacze UTSK w 1957 r. (Wanatko, 2018: 131). Szczególnie zaangażowany w te starania był sekretarz międzyrzeckiego Zarządu Powiatu UTSK Jan Furtak. Konieczne okazało się przede wszystkim przełamanie oporu ze strony duchowieństwa rzymskokatolickiego w Międzyrzeczu, którym kierował ks. dziekan Paweł Mikulski. Również duża część społeczności polskiej Międzyrzecza była niechętnie ustosunkowana do grekokatolików. W 1957 r. grekokatolicy w Międzyrzeczu uzyskali jednak zezwolenie na odprawianie mszy w miejscowym kościele pogarnizonowym w rynku. Msze odprawiał kapłan grekokatolicki Michał Paślawski, zatrudniony w parafii rzymskokatolickiej w Bledzewie. W 1958 r. rozpoczęła w Międzyrzeczu działalność parafia grekokatolicka.

Ważnym wydarzeniem dla parafii grekokatolickiej w Międzyrzeczu jak i dla całej społeczności ukraińskiej w województwie zielonogórskim był ślub wspomnianego wcześniej lidera UTSK Michała Kowalskiego z wywodzącą się z Florynki Antoniną Pecuch. Uroczystość odbyła się 12 lipca 1959 r. właśnie w Międzyrzeczu (Świątkowska, 2007: 307). Druhny i družbanci wystąpili w tradycyjnych łemkowskich strojach. Przed kościołem, na rynku śpiewano łemkowskie pieśni. Była to pierwsza w województwie zielonogórskim otwarta manifestacja odrębności przez ludność łemkowską.

Niestety, nad Michałem Kowalskim zbierały się przysłowiowe „ciemne chmury”. W 1962 r. został aresztowany pod spreparowanym zarzutem współpracy z nacjonalistycznymi ośrodkami ukraińskimi na Zachodzie. Po skandalicznym procesie prawie 6 lat spędził w ciężkich więzieniach. Wydany z rażącym naruszeniem prawa wyrok został uchylony dopiero po upadku rządów komunistycznych, w 1998 r. Wykorzystując aresztowanie Michała Kowalskiego władze komunistyczne zlikwidowały struktury UTSK w województwie zielonogórskim. Działacze Towarzystwa zostali zmuszeni do działalności w warunkach półkonspiracyjnych. Oficjalne odrodzenie Towarzystwa nastąpiło dopiero w latach siedemdziesiątych XX w.

Upadek systemu komunistycznego w Polsce, w 1989 r. zmienił radykalnie położenie mniejszości narodowych. Znikła wszechobecna komunistyczna „bezpieka”. Rzeczpospolita stała się państwem prawa. Przemiany gospodarcze lat dziewięćdziesiątych były jednak niekorzystne dla środowiska łemkowskiego w mikroregionie międzyrzeckim. Nastąpiła masowa emigracja młodych ludzi do większych miast i za granicę. Niewielka społeczność łemkowska odczuła ten proces bardzo dotkliwie. Oczywiście postępuje także proces asymilacji, który prowadzi nierzadko do całkowitej utraty przez Łemków tożsamości kulturowej.

W 2002 r., w województwie lubuskim, podczas spisu powszechnego narodowość ukraińską zadeklarowało 615 osób, a 784 osoby narodowość łemkowską (Wyniki, 2002). W powiecie międzyrzeckim narodowość ukraińską zadeklarowały 164 osoby, a łemkowską 131. Łącznie obie narodowości deklarowało w powiecie międzyrzeckim 295 osób. W trakcie spisu w 2011 r., w województwie lubuskim narodowość ukraińską zadeklarowało 1.227 osób a łemkowską 1.566 osób (Ludność, 2012). W tym około 200 osób wskazało jednocześnie narodowość ukraińską i łemkowską. Łącznie obie narodowości deklarowały w województwie 2.593 osoby. Nie powiodła się próba uzyskania informacji jakie były deklaracje w powiecie międzyrzeckim w 2011 r. Fakt, że współcześnie stosunkowo pokaźna liczba ludzi nadal deklaruje w województwie lubuskim narodowość ukraińską lub łemkowską jest przede wszystkim sukcesem ofiarnych działaczy, którzy przez wiele lat starali się w tym środowisku podtrzymywać tożsamość kulturową wśród ludzi deportowanych w ramach akcji „Wisła” oraz ich potomków. Niestety, obecnie starszego pokolenia działaczy często nie ma komu zastąpić.

Dla autora niniejszego artykułu „zagadnienie łemkowskie” w mikroregionie międzyrzeckim jest związane z przysiółkiem Wysoka Brzoza koło Międzyrzecza, w którym została osiedlona także rodzina Halczaków. Autor nie mieszkał w tej miejscowości, lecz wielokrotnie przebywał tam, jako dziecko podczas wakacji. W małym przysiółku zamieszkiwały niemal wyłącznie rodziny łemkowskie. Powszechnie nie posługiwano się zresztą oficjalną nazwą miejscowości Wysoka Brzoza, lecz po prostu Bereza. Łemkowska nazwa tak rozpowszechniła się w lokalnej społeczności, że posługiwali się nią również niektórzy Polacy z Międzyrzecza. Być może dlatego oficjalną nazwę przysiółka zmieniono w latach sześćdziesiątych na Kwiecie. Dla Łemków nadal była to Bereza.

Jeszcze w latach sześćdziesiątych „na Berezi” posługiwano się powszechnie gwarą łemkowską. Język polski słyhać było rzadko. Mieszkańcy przysiółka zachowywali tradycyjny styl życia łemkowskiej wsi. Niezapomniane były zwłaszcza letnie wieczory. Starsi schodzili się w wybranych domach i wiedli długie, poważne rozmowy. Najczęściej wspominano dawną Łemkowszczyznę. Wśród rozmówców wyróżniał się dziadek autora Hilary Halczak. Jego słów zawsze słuchano z uwagą. Był swoistym „ludowym mędrcem”. Nie miał właściwie żadnego wykształcenia, lecz zdobył dużą wiedzę drogą samokształcenia. Często zwracano się do niego po radę w sprawach życiowych. Podczas wesel i pogrzebów wygłaszał wspaniałe przemówienia. Kiedy starsi prowadzili poważne rozmowy młodzież z Berezy zbierała się w innych miejscach. Nastrój tych zgromadzeń był wesoły. Żartowano i śpiewano. Często zjawiał się ktoś z harmonią i spotkanie zmieniało się w zabawę taneczną. Autor krążył często między tymi zgromadzeniami, wysłuchując barwnych opowieści o dawnej Łemkowszczyźnie i wspaniałych łemkowskich pieśni.

Warunki życiowe „na Berezi” były jednak bardzo ciężkie. Dawny niemiecki folwark przydzielono rodzinom łemkowskim, które podzieliły pomiędzy siebie dawny pałac właściciela oraz pomieszczenia dla pracowników. Podzielono także „niewidzialnymi liniami” dużą folwarczną stodołę, chlewnię, oborę oraz inne budynki gospodarcze. Prowadzenie efektywnej gospodarki było w takich warunkach oczywiście niemożliwe. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze, w liście z dnia 2 marca 1955 r., skierowanym do Przewodniczącego Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Międzyrzeczu, odnosząc się do otrzymanego wcześniej sprawozdania na temat ludności ukraińskiej w powiecie międzyrzeckim stwierdziło: „Nie wskazano (...) w nadesłanym sprawozdaniu sposobu rozładowania ciężkich warunków bytowych niektórych rodzin ukraińskich w najbliższym okresie czasu. Zdaniem tut. Prezydium należałoby np. m. Wysoką Brzozę przekazać pod zagospodarowanie miejscowemu Zespołowi PGR a rodziny narodowości ukraińskiej przesiedlić na odpowiednie gospodarstwa indywidualne” (APZG, Prezydium WRN, sygn. 8041). Władze nie uczyniły jednak niczego aby pomóc mieszkańcom miejscowości Wysoka Brzoza.

Liczba rodzin łemkowskich, zamieszkałych „na Berezi” stopniowo zmniejszała się. Pewna liczba powróciła na Łemkowszczyznę. Niektórzy mieszkańcy przysiółka wyemigrowali za granicę. Przede wszystkim jednak młodzi nie chcieli przejmować gospodarstw rodziców. Przenosili się do miast a starsi ludzie stopniowo wymierali. Obecnie w folwarku Kwiecie zamieszkuje

tylko jedna rodzina łemkowska. Po łemkowskiej enklawie w okolicach Międzyrzecza pozostało tylko wspomnienie.

LITERATURA I ŹRÓDŁA ARCHIWALNE:

- Dominiczak H. (1975). Proces zasiedlania województwa zielonogórskiego w latach 1945 – 1950. Zielona Góra: Lubuskie Towarzystwo Naukowe.
- Drozd R. (1997). Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych w ramach akcji „Wisła”. Warszawa; TYRSA.
- Drozd R. (2001). Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944 – 1989. Warszawa: TYRSA.
- Dudra S. (2008). Poza małą ojczyzną. Łemkowie na Ziemi Lubuskiej. Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT.
- Halczak B. (2017). Między nacjonalizmem i odwetem a pragmatyzmem. Akcja „Wisła” w świetle idei polskiego egoizmu narodowego. *Ethos*. 118, s. 195 – 209.
- Halczak B. (2018). Liczebność przesiedleńców z akcji „Wisła” w województwie zielonogórskim w świetle dokumentacji Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze w latach 1950 – 1968, (in:) Konteksty społeczno – polityczne akcji „Wisła” w 70. rocznicę wydarzeń, eds. P. J. Krzyżanowski, P. A. Leszczyński, B. A. Orłowska, M. Pecuch. Gorzów Wielkopolski: Akademia im. Jakuba z Paradyża.
- Kirmiel A. (2004). Skwierzyna – miasto pogranicza. Historia miasta do 1945 roku. Bydgoszcz: Max Medium.
- Ludność (2012). Ludność w województwie lubuskim. Stan i struktura demograficzno-społeczna. Narodowy Spis Powszechny Ludności i mieszkań 2011. Zielona Góra: Urząd Statystyczny w Zielonej Górze.
- Maślej A. (2017). Słońce we łzach wygnanych. Opowiadania. Warszawa: TYRSA.
- Misiło E. (2017). Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały. Warszawa: Wydawnictwo Archiwum Ukraińskie.
- Roszkowski W. (1994). Historia Polski 1914 – 1993. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Syrnyk J. (2008). Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956-1990). Wrocław: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu.
- Świątkowska L. (2007). Michał Kowalski (1924-1999) – działacz łemkowski z Gorzowa Wlkp., [in:] Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia,

- współczesność, kultura materialna i duchowa, eds. S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński. Legnica – Zielona Góra: Wydawnictwo Edytor.
- Wanatko G. (2018). Kulisy erygowania parafii greckokatolickiej w Międzyrzeczu. *Studia Zachodnie*. 20. s. 129 – 142.
- Wyniki (2002). Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu. Preuzeto12.10.2008, sa <http://www.stat.gov.pl/>.
- Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (APZG)
- APZG, Protokół posiedzenia Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze odbytego dnia 25 września 1952 r., Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 613.
- APZG, Protokół posiedzenia Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze odbytego dnia 8 marca 1956 r., Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 691.
- APZG, Protokół posiedzenia Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze odbytego dnia 5 lipca 1956 r., Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 698.
- APZG, Protokół posiedzenia Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Zielonej Górze odbytego dnia 20 września 1956 r., Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 703.
- APZG, Sprawozdania z zakresu zagadnień dotyczących ludności ukraińskiej 1954 r., Urząd Spraw Wewnętrznych, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 8040.
- APZG, Sprawozdania z zakresu zagadnień dotyczących ludności ukraińskiej 1955 r., Urząd Spraw Wewnętrznych, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 8041.
- APZG, Skład ludnościowy województwa zielonogórskiego (ludność rodzima, napływowa, repatrianci) 1958, Urząd Spraw Wewnętrznych, Prezydium WRN w Zielonej Górze, sygn. 8026.

ПЕРШЕ РУСКЕ НАРОДНЕ СОБРАНЕ 1919. РОКУ И СНОВАНЕ РУСКОГО НАРОДНОГО ПРОСВИТНОГО ДРУШТВА

Народне собрание Руснацах отримане у Новим Садзе 2. јулия 1919. року за своје посцигнуће мало сноване першей рускей националней организацији на просторе Бачки, Срима и Славонији од часу их приселеня штредком XVIII вику – Руского народног просвитног друштва (РНПД – Просвита). Праве РНПД одбавело фундаменталну улогу у културним и националним препороду Руснацах у Краљовини Сербох, Горватах и Словенцох, те. Краљовини Југославији. У својој работи автор розпатра ширше друштвене и историјне значене першого народног собрания Руснацах у контексту ствареня јужнославјанскей держави и пријединеня Войводини гу Краљовини Србији. Пробује обгрунтовац тезу же ше на ше тим собору Руснаци по першираз организовали и конституовали як единствену националну заедницу зоз своју културно-просвитну програму и идентитетом.

Ключни слова: Руснаци у Југославији, Руске народне просвитне друштво, национални индентитет, национална заедница, културно-просвитна діялносц.

Перше руске народне собрание, отримане у Новим Садзе у велькей сали будинку гордского Магистрату 2. јулия 1919. року, без сумніву еден з најзначнейших датумох у историји Руснацах у Войводини. На тим сходу, насампредз, було основане Руске народне просвитне друштво (РНПД – Просвита) – перша национална организација при Руснацах на просторе Бачки, Срима и Славонији од штредку XVIII вику, од часу их приселеня до Јужней Угорскей и „снованя“ их двох матичних населеньох – Руского Керестура (1751) и Коцура (1763) у Бачкей.¹ Патрене з нешкайшей хронологийней дистанци можеме висловиц становиско же РНПД було главни ношитель културно-националног препороду Руснацах у

* hardidjura@gmail.com

¹ О историји Руснацах у Јужней Угорскей по 1918. рок: Я. Рамач, *Руснаци у јужней Угорскей* (1745-1918), Нови Сад 2007.

Войводини, тє. Кральовини Сербох, Горватах и Словенцох (СГС) и Кральовини Югославїї медзи двома шветовима войнами.²

Руски национални препород, ношени на идейних и материалних кридлох Просвити и поштредно грекокатолицкей церкви, манифестовал ше на вецей дружтвених польох. На першим месце, тримама же би требало наглашиц заслугу Дружтва у розвою модерней рускей литератури и литературного языка, хтори ше витворели на кодификованим народним языку. У тим контексту нешка язык Руснацох у Войводини припознати литературни язык у шветовой славистици.³ На початку, медиум того руху було друковане слово хторе виходзело у двох периодичних виданьох РНПД: рочніку *Руски календар*, хтори виходзел од 1921. по 1941. рок,⁴ и тижньовніка *Руски новини* (1924-1941).⁵ О популярносци и уплїву тих виданьох пошведоча нам слїдующи податки. По пописох, у южнославянскей монархїї 1921. року жили 20.382 Руснаци, а 1931. року – 27.681.⁶ *Руски календар* мал стандартни тираж 3.000 прикладніки, док *Руски новини* 1939. року мали 1.071 предплатніка.⁷ Можеме заключиц же скоро у каждам руским обисцу исновал *Руски календар*.

² История РНПД источашне и история Руснацох у Войводини медзи двома шветовима войнами. О діялносци РНПД написани числені статї, але не и окремна тематична монографія. Недавно, доприношене у виглядованю тей теми, зоз преглядом иснуючей литератури, дал професор Янко Рамач у кнїжки своїх позбераних студийох. Опатриц: Я. Рамач, *На крижней драги*, Руснаци у Югославїї од 1918-1941. року, Нови Сад 2016.

³ Подробнейше: Ю. Тамаш, *История русской литературы*, Београд 1997, 91–132. и далей.

⁴ Редакторе *Руского календара*: Дюра Биндас (1921–1932 и 1935–1939), Михайло Фирак (1933–1934), редакційни колегиум (1939–1941).

⁵ *Руски новини*, редакторе: Дюра Павич (1924–1930), не виходза пре пошлїдки шветовой економскей кризи од новембра 1930. по август 1931. року, Михайло Фирак (1931-1940), редакційни колегиум (1940–1941).

⁶ Дю. Биндас, *Народна иштатистика бачко-сримских Русинох 1921. року*, *Руски календар*, 1923, 131; Dj. Hardi, *Minority Rights in the Autonomous Province of Vojvodina in the Context of Historical Heritage of the XVIII-XXth Centuries*, In: *Political and Legal Doctrines In Theoretical and Practical Terms Regarding Contemporary Challenges*, Acta Iuridica Lebusana vol. 5, eds. Bohdan Halczak, Barbara Szura, Bernadetta Nitschke-Szram, Ewaryst Kowalczyk, Sławomir Maciejewski, Michał Zieliński, Agnieszka Szczap, Zielona Góra 2017, 85.

⁷ Дю. Гарди, *Становиска и политични ориєнтациї РНПД спрам Кральовини СГС (Югославїї) и єї политичного живот, Руснаци– Русини 1745-1995*, ред. Ю.Тамаш, С. Сабо, Београд – Нови Сад 1996, 216.

Просвита од 1921. року у подполносни финансиє и организує издаванє руских учебнїкох хтори ше хасновали у державних школах на руским язїку.⁸ Гоч були малочислена заеднїца, на тот способ Руснаци вихасновали прихильносц державних власцох и преїг подняца и формалного заступнїцтва РНПД витворели приступ гу просвити на мацеринским язїку як своїо меншинске националне право у Кральовини Югославиї. По єдним официалним звиту послатим до Дружтва народох 1931. року, у державних школах на руским язїку робели 18 оддзелєня, хтори мали 27 учительох.⁹ По другей статистици, составеней децению познейше, 1940. року, у народних школах на подручу Дунайской бановини исновали 22 оддзелєня на руским язїку до хторих були уписани 1376 руски дзеци.¹⁰ Организация тиж, преїг своїх филиялох, успишно розвила културно-уметнїцки живот и дїялносц скоро по шицких руских местох, окреме пестуюци театрални аматеризем.¹¹ Коло РНПД и крижевского грекокатолицкого владика др Дионизия Нярадия, велького народного мецени, медзи двома шветовима войнами настава пасмо новей рускей интелїгенциї.¹² Мушїме знац же у микродружтве бачко-сримских Руснацох, хтори у векшини були стреднї и дробни земледїлци, не исновали вельки жемовласнїки анї индустрийни поднїмателе, але же ше їх интелїгенция зводзела на малочислєних паноцох, валалских учительох,

⁸ Дю Варга, *Перши написал и зложел руски школски кнїжки. Стодваецерочнїца народзєня Михаїла Поливки (1868–1988)*, Шветлосц 4/1988, 435–461; Я. Рамач, *Прилог исторїї школства Руснацох у Югославиї у периодзе медзи двома шветовима войнами*, у: Я. Рамач, *На крижней драги*, Руснаци у Югославиї од 1918–1941. року, Нови Сад 2016, 87–108.

⁹ J. Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2005, 126. тиж поровнац: Я. Рамач, *Прилог исторїї школства Руснацох*, 87–108.

¹⁰ Б. Шимуновић-Бешлин, *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Нови Сад 2007, 281–282.

¹¹ Опатриц: Дю. Латяк, *Театрални живот Руснацох, I, Театрални живот од початкох по 1945. рок*, Нови Сад 2008.

¹² J. Šimrak, *Život i rad Vladike, razgovor s Jankom Dudašem*, Spomenica gr. katolika Križevačke biskupije za godinu 1936, Zagreb 1936, 67–95; Ю. Тамаш, *Руски Керестур, літопис и исторія, (1745–1991)*, Руски Керестур 1992, 397–399; М. Малацко, *Преосвященний владика Д-р Діонізій Няраді – апостол і місіонер*, Bohoslovia, Roma, 59 (1995), 147–193; М. Малацко, *Политичносц чи аполитичносц преосвященого владика др Дионизия Няради. (w:) Руснаци – Русини 1745–1995*, ред. Ю. Тамаш, С. Сабо, Београд – Нови Сад 1996, 240–254.

подаєдного нотаря як локального державного урядніка, адвоката и дохтора.¹³ На чолє такей интелігенції, гоч жил и робел у Львовє, далєко од своїх сонароднікох, „стал“ учени и харизматични др Гавриїл Костельник и други священїки, же би им ше трицетих рокох поступно придружела и генерация новошколованих Руснацох у мирских професийох.¹⁴ Конечно, здобутки Просвити источашнє представляю фундамент будуцого розвою и идентитету Руснацох у Войводини и Републики Сербиї. На приклад, друкарня РНПД у Руским Керестуре, 1945. року у нових условийох постала зачаток роботи новинско-видавательней хижи «Руске слово» хтора ше под своїм меном, а поправдзе як нашлїдник Просвити, може похвалїц зоз, вериме, найвекшим числом авторских руских литературних виданьох на швецє (коло 700).¹⁵ «Руске слово» и нєшка публикує *Заградку*, часопис за дзеци на руским язїку чийо перше число 1937. року обдумал и написал у друкарнї РНПД керестурски учитель и писатель Михайло Ковач.¹⁶

Медзитим, на тим месце ше застановимє зоз приказом здобуткох РНПД од 1919. року по 1941. рок, кед ше у условийох Другей шветовой войны и мадярской окупациї Бачки робота дружтва гаши. Охабяюци Дружтво нїби з боку, мамє насампредз намиру розпатриц ширше историйнє значенє першого народного собрания Руснацох, отриманого 2. юлия 1919. року у Новим Садзе, на хторим воно було и основанє.

Порушовач идеї за отримованє собрания бул дюрдьовски парох Дюра Биндас, хтори непостредно по отримованю Велькей народней скупштини призединєня Банату, Бачки и Баранї гу Кральовини Сербиї отриманей у Новим Садзе 25. новембра 1918. року, уж 13. децембра 1918. року послал першу поволанку рускей интелігенції же би ше зишла и обдумала свою културно-просвитну будучносц у новей южнославянскей держави.¹⁷ З тим вон започал процес кореспонденції и планованя того собору у хторим участвовала векша група руских интелектуалцох. Медзи

¹³ A. Lebl, *Rusni od 1890. do 1918, ekonomski položaj*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine, 1977, 255–273.

¹⁴ Опатриц: Ю. Тамаш, *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*, Нови Сад 1986.

¹⁵ Опатриц: М. Чурчич, *Библиография Руснацох у Югославиї 1918–1980*, Библиография кнїжкох, календарох, часописох и новинох на руским язїку, Нови Сад 2006.

¹⁶ Ю. Тамаш, *История русской литературы*, 535–540; поровнац и: Ю. Тамаш, *Євангелиста Михайло Ковач*, Нови Сад 2009.

¹⁷ Р. Миз, *Гу „Хронїки єдного часу“ (I)*, Шветлосц 3/1969, Нови Сад, 1969, 254–255.

німа ше находзели мена инициатора руху Дюри Биндаса,¹⁸ новосадского пароха Йована Храниловича,¹⁹ крижевского владики др Дионизия Нярадия, коцурского учителя и дзияка Емилияна Губаша,²⁰ керестурского пароха Михайла Мудрого,²¹ керестурского учителя и управніка школи Михайла Поливки.²² Вони неодлуга постали главни предняки РНПД. Тоти збуваня, на щесце, добре познати историографії дзекуючи опубликованим жридлом (кореспонденції) и роботом пошвеченим пририхтованю першого руского народного собрания и сновательней схадзки РНПД. Процес ше одцагнул пре почежкосци коло транспорту и пре зложени общи условия. Железніца єден час не функционовала, як ані вязи медзи Сримом, хтори мал другу управу, и Бачку. Австро-Угорска монархия ше розпадала, а нова держава Кральовина СГС лем цо ше недавно конституовала. Тиж требало ускадзиц *Правила роботи РНПД* и, увидзиме, зложене питане языка хтори бачко-сримски Руснаци жадали увесц до своїх школах у новей держави.²³

Конечно, пририхтованя после шейсцох мешацох принесли плоди: 2. юлия 1919. року, як зме уж вецей раз спомли, у Новим Садзе у святочней,

¹⁸ Биография и діялносц Дюри Биндаса: Р. Миз, *Священіки дакедишнього Осецкого викарията*, Нови Сад, 2016, 55-60; Janko Ramač, *Dura Bindas kao publicista i kulturno-prosvetnom i nacionalnom preporodu Rusina u Jugoslaviji (1918–1941.)* у: Я. Рамач, *На крижней драги*, Руснаци у Югославиї од 1918-1941. року, Нови Сад 2016, 31–48; о. Дюра Биндас (1877–1950), *национални будителъ и просвितелъ Русинох*, зборнік роботох о живоце и ділу о. Дюри Биндаса и його писаней діялносци, ред. Михайло Биндас, Нови Сад 1918;

¹⁹ О Йованови Храниловичови и Руснацох: Дю. Гарди, *Улога Йована Храниловича у дружтвеним живоце Руснацох у перших роках Кральовини Сербох, Горватох и Словенцох*, Русинистични студии - Ruthenian Studies, Нови Сад 2015, 171–186.

²⁰ Биография Емилияна Губаша: Дю. Варга, *Учителє-дзияци – „народни предняци”*, Шветлосц, 1/1988, 39–63.

²¹ Биография Михайла Мудрого: Р. Миз, *Священіки дакедишнього Осецкого викарията*, 236–237; Ю. Тамаш, *Руски Керестур, літопис и история, (1745–1991)*, Руски Керестур 1992, 401–402.

²² Биография Михайла Поливки: Дю. Варга, *Перши написал и зложел руски школски кніжки, Стодваецирочніца народзєня Михаила Поливки (1868-1988)*, Шветлосц, 4/1988, 435-464.

²³ Документи и прегляд пририхтованя: Р. Миз, *Гу „Хроніки єдного часу” (I)*, 253-257; М. М. Цап, *Прилоги за историю рускей култури у Югославиї*, Шветлосц, 4/1980, 444-464; Дю. Варга, *Учителє-дзияци – „народни предняци”*, 48–63; Дю. Варга, *Початки национално-културного руху при Руснацох Югославиї. 70-рочніца Руского народного просвितного дружтва*, Шветлосц, 4/1989, 509–540; Ј. Рамач, *Припреме за оснивање Русинског народног просветног дружтва*, у: Я. Рамач, *На крижней драги*, Руснаци у Югославиї од 1918–1941. року, Нови Сад 2016, 9-30.

велькей сали будинку гордского Магистрату на 9 годзин рано отворена робота першого руского собрания. О цеку скупштини знаме дзекуюци *Записнику I-го руского народного собрания*,²⁴ хтори ведно зоз *Правилами Руского народного просвѣтного друштва у кральовини Сербох Хорватах и Словенцох*²⁵ публиковани у першим виданю новоснованого Дружтва – у *Руским календаре за южнославянских Русинох на прости рок 1921. котри ма 365 дньи*, хтори друковани у Сримских Карловцох у Сербскей манастирскей друкарні (Српска манастирска штампарија) концом 1920. року.²⁶

Зоз *Записнику* дознаваме же ше у штредзиску цивилней власци города Нового Саду позберали коло 150 особи. Не знаме точно по хторим принципу були избрани руски посланіки. Можебуц их делеговал збор церковней општини, чи ше заправо одволали тоти хтори мали интерес, превозне средство и пенєжу же би найменей дзень скорей допутовали до Нового Саду. Випатра же посланіки зоз Сриму могли постац шицки зацикавени хтори ще одважели рушиц на тоту драгу.²⁷ Не знаме чи медзи учасніками було жени. Дюра Биндас у своєй привитней бешеди на собраню плановал ше обрациц „братом и шестром“.²⁸ На сходу випатра не була направена ані една фотографія учашнікох.²⁹ Лем часточно нам познати идентитет присутних и їх дружтвена структура, насампредз дзекуюци *Записнику*. Винімок керестурски делегати. Їх мена остали записани од страни Дюри Биндаса. Було их 43 особи, шицки хлопи. Допутовали на 13 кочох. На хвильку патраци на тот список, видзимо же то була керестурска елита: парох Мудри, капелан Дюра Павич, валалски бирив Илия Сопка, нотар Манойло, учителе Поливка и Тимко, дохтор права Михайло Гайнал, валалски дохтор, власнік Панскей карчми Павлович и числени валаски углядни газдове.³⁰ Вироятно же подобни состав пришол и зоз Коцура и

²⁴ *Записник I-го руского народного собрания*, Руски календар 1921, 6–7.

²⁵ *Правила Руского народного просвѣтного друштва у кральовини Сербох, Хорватах и Словенцох*, Руски календар 1921, 8–12.

²⁶ Подробнейше: М. М. Цап, *На жридлих духовноски*, Руске слово, Нови Сад, 2014, 97–106.

²⁷ Так виходзи зоз єдного писма Емилияна Губаша Дюрови Биндасови (10. юния 1919): Дю. Варга, *Учителе-дзияци – „народни предняци”*, 63; Опатриц анализу: Ј. Рамач, *Припреме за оснивање Русинског народног просветног друштва*, 23.

²⁸ М. Цап, *Прилоги за историю рускей култури*, 460.

²⁹ Поровнац: М. Цап, *На жридлих духовноски*, 103.

³⁰ М. Цап, *Прилоги за историю рускей култури*, 463-464.

других руских местох.³¹ Тото питанє заш лем муши причекац на резултат даєдних нових вигледованьох.

Записник нам одкрива же на Собраню били присутни представніки зоз шицких местох у Бачки, Сриму и Славонїї дзе Руснаци жили у векшим чишле и мали свойо парохїї. Було их зоз 14 населеньох: з Керестура, Коцура, Вербасу, Дюрдьова, Нового Саду, Бачинцох, Сримскей Митровици, Шиду, Беркасова, Бикич Долу, Миклошевцох, Петровцох, Раєвого Села и Пишкуревох. Уж записничар и организаторе сходу мали свідомосц же слово було о *Першим руским народним собраню*.³² Насправди, сцеме наглашиц же од часу приселєня Руснацох на тоти простори, значи од штерацетих рокох XVIII вику, после скоро 170 рокох, Руснаци ше 1919. року першираз плебисцитарно зишли на єдним організованим сходу зоз намиру же би виступели зоз свою националну програму. Правда, Руснаци и скорей манифестовали свой окремени национални и културни идентитет и були організовани у погляду вири и церковних школах, але зоз сходом у Новим Садзе и зоз снованьом Руского народного просвітного друштва пред ширшу явносцу и державнима власцами виступели як конституована национална заєднїца чия новооснована организация здобула легитимитет же би заступала єй интереси и потреби.

Одбуванє першого руского народного собрания не мож одвоїц од ширшого дружтвеного и политичного контексту, розпаду Австро-Угорскей монархїї, приєдинєня Войводини гу Кральовини Сербїї и наставню новей южнославянскей держави, у чим участвовали и Руснаци. Заправо, вяза двох процесох индикативна. Єй символ и капча бул грекокатолицки священїк, руски парох новосадски Йован Хранилович. О тим зме уж писали на другим месце, але вредзи повториц. Домашнї и председатель руского народного собрания 2. юлия 1919. роки бул Йован Хранилович. Лем пол рока

³¹ Спрам усней вияви Йовгена Шарика (1907-1992), котри як дванацрочни хлапец з дїдом ишол на кочу на Сновательну скупштину РНПД до Нового Саду, векшина Коцурцох не допутовала на кочох, але на гайзибану до Нового Саду. Так, по його здогадованю, евидентована 21 особа з Коцура (з меном и презвискон), котри були на тей историйней подїї, од чого 7 особи пришли на кочох, а 14 на гайзибану. (Вияву призначел Микола М. Цап, у Коцуре 25. марца 1979. року). По думаню Миколи М. Цапа, Коцурцох вироятно було вельо вещей з оглядом на улогу яку вони мали пред и у чаше отримованя Сновательней скупштини РНПД.

³² *Записник I-го руского народного собрания*, Руски календар 1921, 6–7.

пред тим, 25. новембра 1918. року, Хранилович у Новим Садзе отворел роботу Велькей народней скупштини призединеня Банату, Бачки и Баранігу Кральовини Сербії и бул ей перши председаючи. На Скупштини ведно зоз Храниловичом, хтори бул избрани як руски посланік, участвовал и 21 бачки Руснак.³³ Кед спатримо же руске народне собрание отримане у репрезентативней необарокней сали новосадского Магистрату и же сход привитали и на нїм були присутни найвисши представніки державней власци новей держави, городски капитан др Александар Моч и вельки жупан др Йован Живоїнович, можеме заключиц же то була заслуга праве Йована Храниловича. Пре велі почежкосци, було роздумованя же би ше руске народне собрание отримало у Керестуре лебо у Коцуре, але прагматични Дюра Биндас инсистовал же би то було у Новим Садзе, рахуюци на помоц Йована Храниловича.³⁴ На таки способ, дзекуюци угляду протоерея Храниловича, мала руска заєднїца ше у найлєпшим шветле представела пред сербску политичну явносцу и державнима власцами у историйней хвильки снованя своей першей национальной організації.

На наовосадским руским собранию, зоз прилапйованьом статуту РНПД и його цильох виражених у словох „зачувац народни характер южних Русинох, розвивац руску народну просвиту и заступац их у культурних вопросох“, було конституоване и руководство організації. За председателя избрани керестурски парох Михал Мудри хтори на тим положеню остал по свою шмерц 1936. року. За його двох подпредседательох предложени дюрдьовски парох Дюра Биндас (од 1936. року и председатель) и коцурски учитель Емилиян Губаш (на жаль умар пошвидко 1919. року). Секретаре постали керестурски учитель Михал Поливка и тутейши капелан Дюра Павич. За касирох избрани Михал Шимко и Петро Колесар, перши з Керестура, други Коцурец. Патрене очиглядно же би два найвекши руски валали були равномерно заступени у руководству. З тим же священїки були у векшини, цо вироятно одвитовало структури елити руского микродружтва и нависцело клерикални характер Просвити.

³³ Подробнейше: Ђ. Харди, *Бачки Русини и Јован Храниловић у данима присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, Култура 159, 2018, 70-92

³⁴ М. Цап, *Прилоги за историю рускеј култури*, 453, 454; О вязи и кореспонденциј Биндаса и Храниловича у мешацох организовања сновательней схадзки РНПД: Р. Миз, *Гу „Хроніки єдного часу“ (1)*, 255-257.

Медзитим, кед поставене питанє вибору языка хтори ше мал запровадиц у руских основних школах у новей просвитней системи Кральовини СГС, на сходзе пришло до розиходзеня. Векшина прилапела предлог Михала Мудрого же би ше за руску писменосц вибрал бешедни язык бачко-сримских Руснацох.³⁵ Представніки Коцура на чолє з Емилияном Губашом остали у меншини и твардо ше тримали при традиції карпаторуского языка, форми штучного языка на хторим виходзел часопис Недѣля у Будимпешти.³⁶ Выбор бул барз важни, прето же пред власцами требало гледац право на отверанє руских державних школах. Правда, сербска векшина була наклонєна славянским меншином у Войводини и їх школству у рамикох державней просвитней системи, цо Руснаци у перспективи и вихасную.

Коло питаня языка победзела модернистична идея Гавриїла Костельнка хтори 1904. року у Жовкви, з потримовку Володимира Гнатюка и Алексея Шахматова, на народним языке публиковал кнїжку *З мойого Валала, Идилски веньєц*. Вона представляла зачаток модерней литературы при Руснацох у Войводини.³⁷ Проблем бул медзитим зложени, прето же Коцурци, а з нїма и новосадски Руснаци на чолє з Йованом Храниловичом по 1918. рок отримали руски конфєсионални школи на традиційним карпаторуским языке. Тот вибор вимагал вельки финансийни видатки за їх церковни општини. Руска локална елита у Керестуре и Дюрдьове концом XIX вику одрєкла ше школскей автономії и прилапела преход на малярски державни школи.³⁸ Коцурци пре свою витирвалосц и характер, як то записанє 1919. року, були заслужни най „и дальєй предок водза югословенским Руснацом! Дай Боже да ше у одушевльєнию и труду за нашу льєпшу будучносц обегуеме.“³⁹

Розправа коло вибору языка потвердзела иснованє плурализма медзи Руснацами у Кральовини СГС, тє. Югославії. З часом, Просвита

³⁵ М. Мудри, *О языке за южно-славянску руску писменосц, Реферат на собранію руск. просвитного друштва у Варадиньє для 2. VII. 1919. преподал о. М. Мудри*, Руски календар 1921, 35–42.

³⁶ *Записник I-го руского народного собрания*, Руски календар 1921, 7–8.

³⁷ Ю. Тамаш, *Гавриїл Костельник; Исти, История русской литературы*, 74–100.

³⁸ Я. Рамач, *Руснаци у южней Угорскей*, 335–403; Дю. Гарди, *Школа и дружтвена елита при бачванских Руснацох концом XIX столїтия*, Шветлосц, 1/2004, 64–73.

³⁹ З писма Дюури Биндаса Емилиянови Губашови 15. януара 1919: Дю. Варга, *Учителе-дзияци – „народни предняци”*, 60.

достала опозицію у руским дружтве: у Старим Вербаше 1933. року основана друга руска організація, *Културно-просвітни союз югославянских Руснацох*. Против РНПД, його клерикального упліву, иснованя обачлівей української орієнтації и предности Руского Керестура, члени *Културно просвітного союзу* були орієнтовани на православие, проросійски и просербски.⁴⁰ Заш лем, остали у виразней меншини медзи Руснацами. На концу и вони прилапа народну бешеду за литературни язык, як и правила граматики Гавриїла Костельника⁴¹

Историйни події, независно од велькосци и обчєкованьох сучаснікох, вше плод длугих процесох хтори им предходза як глібока вода. Їх пошлідки и резултати тиж видліви лем у жвератку часу. За Руснацох у Войводини и Сербії, кед ше 2. юлия 1919. року у Новим Садзе у велькей сали городского Магистрату отримало *Перше руске народне собрание*, на хторим основане Руске народне просвітне дружтво, одбула ше подія хтора опредзелі будучносц їх малочисленей заєдніци. Єй націонално конститутивни характер бул виснік руского културного и національного препороду у Краљовини Югославиї.

ЖРИДЦА:

Записник I-го руского народного собрания отриманого 2./VII. 1919. року у Новим-Саду, *Руски календар 1921*, 6–8.

Миз Р. (1969). Гу „Хроніки єдного часу” (1). *Шветлосц* 3/1969, 253–266.

Мудри М. (1921) О языку за южно-славянску руску писменосц, Реферат на собранію руск. просвітного друштва у Варадинье для 2. VII. 1919. преподал о. М. Мудри. *Руски календар 1921*, 35–42.

⁴⁰ V. Biljnja, *Rusini u Vojvodini, Prilog izučavanju istorije Rusina Vojvodine (1918-1945)*, Novi Sad 1987, s. 83–91; Дю. Гарди, *Становиска и политични орієнтації РНПД спрам Краљовини СГС (Югославиї) и єї политичного живот*, (w:) *Руснаци–Русини 1745–1995*, ред. Ю. Тамаш, С. Сабо, Београд – Нови Сад 1996, 215–231; О. Румянцев, *Питання національної ідентичности русинів і українців Югославиї (1918–1991)*. München – Berlin 2010, 68–78, 81–90, 160–176; J. Рамач, *Руски батог (Русински бич) из 1922. године – памфлет или политичка, верска и национална платформа*. (w:) *Susret kultura*, knjiga 2, red. Ivana Živančević Sekeruš, Novi Sad 2013, 865–874; С. Сабадош, *Одношенє власцох Дунайскей бановини гу руским културним організаційом у Новим Садзе по зачуваней архивней документациї*, Русинистични студиї – Ruthenian Studies, Нови Сад 2015, 233–247.

⁴¹ Г. Костельник, *Грамматика бачваньско-рускей бешеди*, Руски Керестур, 1923.

Правила Руского народного просвѣтного друштва у кральовини Сербох Хорватох и Словенцох. *Руски календар 1921*, 8–12.

Цап М. М. (1980). Прилоги за историю рускей култури у Югославиї. *Шветлосц*, 4/1980, 444–464.

ЛИТЕРАТУРА:

Biljnja V. (1987). *Rusini u Vojvodini*, *Prilog izučavanju istorije Rusina Vojvodine (1918–1945)*, Novi Sad 1987.

Биндас, Дю (1923). Народна штатистика бачко-сримских Русиных 1921. року. *Руски календар 1923*, 130–131.

Варга Дю.. (1988). Перши написал и зложел руски школски кнїжки. Стодваецрочнїца народзєня Михаила Поливки (1868–1988). *Шветлосц*, 4/1988, 435–464.

Варга Дю. (1989). Початки национално-културного руху при Руснацох Югославиї. 70-рочнїца Руского народного просвѣтного друштва. *Шветлосц*, 4/1989, 509–540.

Варга Дю. (1988). Учителе-дзияци – „народни предняци”. *Шветлосц*, 1/1988, 39–63.

Гарди Дю. (1996). Становиска и политични ориєнтациї РНПД спрам Кральовини СХС (Югославиї) и єй политичного живот. у: *Руснаци - Русини 1745–1995*, ред. Ю. Тамаш, С. Сабо, Београд – Нови Сад 1996, 215–231.

Гарди Дю. (2004). Школа и дружтвена елита при бачванских Руснацох концом XIX столїтия. *Шветлосц*, 1/2004, 64–73.

Гарди Дю. (2015). Улога Йована Храниловича у дружтвеним живоце Руснацох у перших роках Кральовини Сербох, Горватох и Словенцох. *Русинистични студии - Ruthenian Studies*, Нови Сад 2015, 171-186. о. Дюра Биндас (1877–1950), национални будитель и просвѣтитель Русиных, зборник роботох о живоце и дїлу о. Дюри Биндаса и його писаней дїялносци, ред. Михайло Биндас, Нови Сад 1918.

Janjetović J. (2005). *Deca careva, pastorčad kraljeva, Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005,

Костельник Ѓ. (1923). *Грамматика бачваньско-рускей бешеди*, Руски Керестур 1923.

Латяк Дю. (2008). *Театрални живот Руснацох, 1, Театрални живот од початкох по 1945. рок*, Нови Сад 2008.

- Lebl A. (1977). Rusni od 1890. do 1918, ekonomski položaj. *Godišnjak Društva istoričra Vojvodine*, 1977, 255–273.
- Малацко М. (1996). Политичносо чи аполитичносо преосвященого владики др Дионизия Нярадия. (у:) *Руснаци - Русини 1745–1995*, ред. Ю. Тамаш, С. Сабо, Београд – Нови Сад 1996, 240–254.
- Маляцко М. (1995). Преосвященный владики Д-р Діонізії Няраді – апостол і місіонер. *Bohoslovia, Romaе*, 59 (1995), 147–193.
- Миз Р. (2016). *Священіки дакедишнього Осецкого викаријата*, Нови Сад, 2016.
- Рамач Ј. (2016). Đura Bindas kao publicista u kulturno-prosvetnom i nacionalnom preporodu
- Rusina u Jugoslaviji (1918–1941) у: *Ј. Рамач, На крижней драги, Руснаци у Југославиї од 1918–1941. року*, Нови Сад 2016, 31–48.
- Рамач Ј., (2016). Прилог историї школства Руснацох у Југославиї у периодзе медзи двома шветовима войнама, у: *Ј. Рамач, На крижней драги, Руснаци у Југославиї од 1918–1941. року*, Нови Сад 2016, 87–108.
- Рамач Ј.(2016). Припреме за оснивање Русниског народног просветног друштва, у: *Ј. Рамач, На крижней драги, Руснаци у Југославиї од 1918–1941. року*, Нови Сад 2016, 9–30.
- Рамач Ј. (2013). Руски батог (Русински бич) из 1922. године – памфлет или политичка, верска и национална платформа, у: *Susret kultura*, кпјига 2, ред. Ivana Živančević Sekeruš, Novi Sad 2013, 865–874.
- Рамач Ј. (2007). *Руснаци у јужней Угорскеј (1745–1918)*, Нови Сад.
- Румянцев О. (2010). *Питання національної ідентичності русинів і українцив Југославиї (1918–1991)*. München – Berlin 2010.
- Сабадош С. (2015). Одношене власцох Дунайскеј бановини гу руским културним организацијом у Новим Садзе по зачуваней архивней документациї, *Русинистични студиї - Ruthenian Studies*, Нови Сад 2015, 233–247.
- Тамаш Јо. (1997). *История русской литературы*, Београд.
- Тамаш Јо. (1986). *Гавриїл Костельник медзи доктрину и природу*, Нови Сад.
- Тамаш Јо. (1992). *Руски Керестур, літопис и история, (1745–1991)*, Руски Керестур.
- Тамаш Јо. (2009). *Євангелиста Михайло Ковач*, Нови Сад.

- Харди Ђ. (2018). *Бачки Русини и Јован Храниловић у данима присаједињења Војводине Краљевини Србији 1918*, Култура 159, 2018, 70–92.
- Hardi Dj. (2017). Minority Rights in the Autonomous Province of Vojvodina in the Context of Historical Heritage of the XVIII-XXth Centuries, In: *Political and Legal Doctrines In Theoretical and Practical Terms Regarding Contemporary Challenges, Acta Iuridica Lebusana vol. 5*, eds. Bohdan Halczak, Barbara Szura, Bernadetta Nitschke-Szram, Ewaryst Kowalczyk, Sławomir Maciejewski, Michał Zieliński, Agnieszka Szczap, Zielona Góra 2017, 71–88.
- Цап М. М. (2014). *На жридлох духовности*, Руске слово, Нови Сад, 97–106.
- Чурчич М. (2006). *Библиографија Руснацох у Југославији 1918–1980, Библиографија књигох, календарох, часописох и новинох на руским језику*, Нови Сад.
- Šimrak J. (1936). *Život i rad Vladike, razgovor s Jankom Dudašem, Spomenica gr. katolika Križevačke biskupije za godinu 1936*, Zagreb 1936, 67–95.
- Шимуновић-Бешлин Б. (2007). *Просветна политика у Дунавској бановини (1929–1941)*, Нови Сад,.

OSNOVNI CILJ AKCIJE „VISLA“: LIKVIDACIJA UKRAJINSKOG PODZEMLJA ILI REŠAVANJE UKRAJINSKOG PROBLEMA U POLJSKOJ

Pripremajući Operaciju Visla poljske komunističke vlasti su prevashodno imale cilj da reše ukrajinski problem u Poljskoj. Da bi postigle taj cilj ukrajinska populacija je preseljena i rasejana na velikom prostoru na severnoj i zapadnoj teritoriji Poljske. Takvo razmeštanje ukrajinskih porodica bilo je zamišljeno kako bi se olakšala njihova asimilacija. Rečit primer je zabrana da se nazivaju Ukrajincima. Međutim, raseljavanje vlastitih državljana ukrajinske nacionalnosti bilo je zvanično opravdano od strane vlasti kao neophodan korak da bi se eliminisalo ukrajinsko podzemlje. Propaganda je radila da bi postigla isti cilj. Razumljivo je da su vlasti morale da eliminišu neprijateljsku ukrajinsku gerilu, ali zbog čega su upotrebili pravilo kolektivne odgovornosti prema vlastitom stanovništvu? Odgovor na ovo pitanje je jedan: namera da se stvori jednonacionalna Poljska.

Ključne reči: Operacija Visla, Poljaci, Ukrajinci, dijalog, ukrajinsko podzemlje.

Nakon stupanja Crvene armije na teritoriju Poljske 1944. godine, Kremlj i njemu podređeni poljski komunisti bili su glavni akteri u procesu peuzimanja vlasti.¹ Poljsko i ukrajinsko podzemlje, koji su delovali kao predstavnici državnih i narodnih interesa, gubili su na svom značaju i postali meta napada nove vlade. Poljska i ukrajinska tajna organizacija nisu više imale nikakav uticaj na dalji tok dešavanja, i sa jednim i sa drugim vlada se brutalno obračunala. Linija granice je beskompromisno nametnuta, a izvršeno je i iseljenje kako poljskog stanovništva iz SSSR, tako i ukrajinskog iz Poljske. Akcija „Visla“ bila je rezultat upravo takve politike.

* Roman.drozd@apsl.edu.pl

¹ Članak je pisan sa mišlju o srpskim čitaocima kao recipijentima. Više na ovu temu pogledati u: Roman Drozd, *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*, Warszawa 2001; *Isti, Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2015)*, Warszawa 2013.

Komunisti su se u Poljskoj, 1944. godine, suočavali ne samo sa problemom preuzimanja i učvršćivanja vlasti uz podršku Sovjetskog Saveza, već je i pitanje buduće, poljsko-sovjetske granice zahtevalo odgovor. Bilo je očigledno da će određivanje mesta granične linije zavisiti od tadašnjeg sovjetskog vođe, Josifa Staljnina, koji je u potpunosti kontrolisao poljske komuniste. Oni su, vođeni idejom vlasti, koja je za njih bila primaran cilj, pristajali na ustupke u korist Sovjetskog Saveza, ne isključujući iz te tendencije ni pitanje granice istočne Poljske. Staljin je, sa svoje strane, bio čvrsto rešio da proširi teritoriju svoje države na štetu zapadnih i južnih suseda u Evropi. Njegove imperijalne ambicije su u tom pogledu u najvećoj meri bile usmerene protiv interesa Poljske. Uzrok tome bi se mogao tražiti kako u želji za osvetom zbog poraza u Poljsko-Sovjetskom ratu 1920. godine, tako i u potrebi za sankcionisanjem teritorija dobijenih tokom agresije na Poljsku u septembru 1939. godine. Nakon što je SSSR na Teheranskoj konferenciji 1943. godine dobila saglasnost za anketiranje istočnog dela Poljske, kako od strane predsednika SAD-a Frenklina Ruzvelta, tako i premijera Velike Britanije Vinstona Čerčila, de facto je priznata dobit koju je Sovjetski Savez ostvarila u procesu saradnje sa Trećim Rajhom. Isitim činom je Sovjetskom Savezu oprošten raniji savez sa Adolfom Hitlerom i agresija na Poljsku, njihovog saveznika u ratu. Na Teheranskoj konferenciji Staljin je shvatio da će te dve velesile pristati na velike ustupke u pogledu poljskog pitanja. U načelu je imao određene ruke i mogao je slobodno da odlučuje o daljoj sudbini Poljske. Upravo time treba tumačiti ćutanje zapadnih država povodom teritorijalnih promena na štetu Poljske ili čak postavljanja komunističkih vlada, najpre u vidu Poljskog komiteta narodnog oslobođenja, koji je kasnije preoblikovan u Privremenu vladu.

Nova vlada je takođe morala da se suoči i sa problemom definisanja stava prema nacionalnim manjinama.² Iz sačuvanih izvora saznajemo da je to pitanje bilo usko povezano sa određivanjem istočne granice poljske države. Međutim, može se bez sumnje konstatovati da se komunisti nisu vodili pitanjem nacionalnosti u definisanju granica, već je ono poslužilo kao izgovor za aneksiju delova poljske teritorije od strane SSSR-a. Činjenica je da je pomeranje granice u značajnoj meri smanjilo broj Belorusa, Litvanaca i Ukrajinaca u Poljskoj, ali to je bila posledica tog čina, a ne njegov uzrok. Tezu o instrumentalnom korišćenju pitanja nacionalnosti potvrđuje i slučaj zapadne granice Poljske. Njeno definisanje nije argumentovano nacionalnim faktorima, već istorijskim: trebalo je

² Vidi: E. Mironowicz, *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok, 2000.

to da bude povratak Poljske na teritoriju koja joj je pripadala još u Pjastovskoj eri. U periodu od 26. do 27. jula 1944. godine, PKWN (Poljski komitet narodnog oslobođenja), u tajnom dogovoru sa sovjetskom vladom, a bez ikakvog ovlašćenja, pristao je na novoutvrđene linije granice. Može se pretpostaviti da se tada i rodila ideja da se novim granicama da etnografski karakter, odnosno da se sprovede iseljavanje Poljaka iz SSSR-a, kao i Belorusa, Litvanaca i Ukrajinaca iz Poljske.

U septembru 1944. godine PKWN je potpisao ugovore o iseljavanju sa trima sovjetskim republikama: Beloruskom, Litvanskom i Ukrajinском. Nema sumnje da je inicijator ove zamisli bio Staljin. Imao je interes za stvaranje etnografske granice između Poljske i SSSR-a, jer je na taj način mogao da dovede zapad pred svršen čin, odnosno da dobije njihov pristanak za formiranje granice upravo na tom mestu a ne drugom. Iste godine, 15. oktobra, započeto je iseljavanje približno 700 000 lica ukrajinske nacionalnosti iz Poljske. Prve iseljenike činile su porodice koje su **pomeranjem fronta** ili u ukrajinsko-poljskim sukobima izgubile posede i porodicu ili pak lica koja su strahovala za svoj život. Sovjetska propaganda je obećavala da ih tamo kuda idu čeka blagostanje. Procenjuje se da je tada migriralo oko 20 000 osoba.³

Ipak, ubedljiva većina Ukrajinaca je želela da ostane na svojoj očevini. Smišljali su različite načine da izbegnu migraciju: od bega u šumu ili na čehoslovačku stranu pa sve do promene veroispovesti i deklarisanja lojalnosti prema poljskoj državi. Takva tendencija je ostala na snazi do kraja procesa. Vlast je, zbog njihovog otpora, počela da traži načine da ih primora na iseljavanje, što je dovelo do širenja ekvivalentnih stavova među delom poljskog društva, a takođe i među predstavnicima lokalnih vlasti.⁴

Sredinom 1945. godine nastupio je krah čitave akcije iseljavanja. Prema Juzefu Bednažu, glavnom predstavniku ministarskog saveta RP za evakuaciju stanovništva, do 1. jula 1945. godine iseljeno je tek 38% Ukrajinaca upisanih u iseljeničke spiskove.⁵

³ J. Pisuliński, Przesiedlenia Ukraińców do ZSRR w latach 1944–1946, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 8, s. 38.

⁴ AMSWiA, PKWN, sygn. 6. Pismo wojewody lubelskiego Kazimierza Sidora do Prezydium KRN i PKWN w sprawie przesiedlenia Ukraińców z 2 listopada 1944 r.

⁵ AAN, GPRd/s ELU, sygn. 397/164. Sprawozdanie z działalności Głównego Przedstawiciela do Spraw Ewakuacji i zamierzenia na przyszłość z załącznikami z 10 lipca 1945 r.

Budući da je za proces iseljavanja važio princip dobrovoljne migracije, vlastima je preostalo samo da ozvaniče kraj tog procesa. Međutim, takvo rešenje ne bi bilo u skladu sa težnjom da se stvori jednonacionalna država, stoga je u takvoj situaciji doneta odluka da se poništava princip dobrovoljnosti. Dana 3. septembra, 1945. godine, u južnoistočnu Poljsku su poslate Treća, Osma i Deveta pešačka divizija poljske vojske sa ciljem prinudnog iseljavanja ukrajinskog stanovništva. Nacionalni savet za bezbednost je nalagao da se iseljavaju čak i mešovite porodice ukoliko glava porodice nije poljske nacionalnosti.⁶ Vojska je iseljavala čitava sela, pružajući im dva sata vremena da se pripreme za put. Element vojničke brutalnosti se podrazumevao u operaciji ovakve vrste. Međutim, u praksi je ophođenje vojnika zavisilo kako od stava vođe akcije, tako i individualnih stavova angažovanih vojnika.

Nažalost, prisilnošću je pričinjena ne samo nepravda civilnom stanovništvu, već je ona dovela do još jedne negativne posledice. U odbranu iseljivanog stanovništva stalo je ukrajinsko podzemlje, kojem su se pridružila mnoga lica u želji da sačuvaju svoju očevinu. UPA (Ukrajinska ustanička armija) je postepeno jačala. U proleće 1945. godine brojila je tek 4 do 5 satnija (ekvivalent poljske čete, oko 100 osoba), a u maju 1946. godine njihov broj je porastao na 16 do 17 satnija.⁷ Iseljavanje ukrajinskog stanovništva predstavljalo je realnu opasnost za UPA. Gubili su zaleđe i zatirali su se kontakti sa zapadom, te je njihova dalja aktivnost na poljskom terenu bila pod ozbiljnim znakom pitanja. Zbog toga su ustanici štitili civilno stanovništvo od napada vojske i pljačkaških bandi, osujećivali akciju iseljavanja i stvarali uslove za nastavak svoje aktivnosti u novonastalim okolnostima. Paralizovali su saobraćajnice dižući u vazduh mostove i pruge, spremali zasade i napadali vojne odrede, kancelarije za iseljeničke poslove i utovarne stanice,⁸ te vodili propagandu i agitaciju.⁹ Nažalost, akcije ukrajinskog podzemlja prouzrokovale su izraženu surovost u vojnim operacijama. Posledice su bile najgore po ukrajinsko civilno stanovništvo, koje je postalo žrtva borbe između UPA i vojske. Ukrajinsko podzemlje i otpor stanovništva prema ubedljivo snažnijoj vojsci nisu mogli sprečiti akciju iseljavanja, već tek da je eventualno uspore. Vojne jedinice su do

⁶ AMSWiA, MAP, sygn. 134. Sprawozdanie sytuacyjnej wojewody rzeszowskiego za luty 1946 r. z 15 marca 1946 r.

⁷ G. Motyka, *Od Wołynia do akcji "Wisła"*, „Więź” 1998, nr 3, s.123 -126.

⁸ AMSWiA, UPA, sygn. X/40. Zawiadomienie oddziału UPA o przeprowadzeniu działań przeciwko wysiedlaniu ludności ukraińskiej z 9 marca 1946 r.

⁹ J. Wysocki. *Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944-1989*, Lublin 2011, s. 62-74

kraja juna 1946. godine iselile oko 237 000 lica. U konačnom zbiru, sa početkom od 15. oktobra 1944. godine iseljeno je gotovo 479 000 lica ukrajinske nacionalnosti.¹⁰

Završetak akcije iseljavanja u Ukrajinsku Sovjetsku Republiku nije označio i kraj ukrajinskog problema u Poljskoj, ali ga je svakako značajno umanjio.¹¹ Prema podacima koje je vojno rukovodstvo prikupilo početkom 1947. godine, broj preostalih lica ukrajinske nacionalnosti u Poljskoj iznosio je tek nešto više od 21.000.¹² Uprkos tome, vlast se nije slagala sa time da oni ostanu na svom dosadašnjem mestu prebivališta, budući da je i taj broj ometao stvaranje jednonacionalne Poljske. U datoj situaciji poljske vlasti odlučile su da ih presele na zapadna i severna područja države.¹³

U februaru 1947. godine, odnosno nakon nameštenih izbora za sejm, započete su pripreme za narednu iseljeničku akciju preostalog ukrajinskog stanovništva. Postoji pretpostavka da je njena realizacija planirana za jesen iste godine, dakle nakon što bi ukrajinske porodice pokupile letinu.¹⁴ Međutim, 28. marta 1947. godine, u mestu Jablonki u planinama Beščadi, poginuo je zamenik ministra narodne odbrane, general Karol Sverčevski, pod okolnostima koje su do danas ostale nerazjašnjene. Vlast je njegovu smrt odmah pripisala ukrajinskom podzemlju, iako nisu postojali nikakvi dokazi za tu tvrdnju. Njegova smrt je bila do te mere zagonetna, da čak ni specijalne komisije, sazvane isključivo sa tom svrhom, nisu uspele da identifikuju počinioc. Bilo kako bilo, generalova smrt je bila odličan povod da se započne akcija iseljavanja. Od tog momenta ubrzane su pripreme za deportaciju, a narod su počeli da ubeđuju da je K. Šverčevski bio

¹⁰ CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.480. Sprawozdanie Dowództwa Okręgu Wojskowego nr 7 dla Szefa Sztabu Generalnego WP z zakończenia akcji przesiedleńczej ludności ukraińskiej z terenu woj. lubelskiego z 29 lipca 1946 r.; tamże, Sprawozdanie dowódcy GO "Rzeszów" gen. Rotkiewicza dla Szefa Sztabu Generalnego WP z całości akcji wysiedleńczej na terenie woj. rzeszowskiego z 12 lipca 1946 r.

¹¹ G. Hryciuk, Wysziedlenia jako instrument polityki narodowościowej w Polsce Ludowej w latach czterdziestych XX w. [w:] Internacjonalizm cz...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944-1989), pod red. J. Hytrek-Hryciuk i J. Surnyka, Warszawa-Wrocław 2011, s. 51–59.

¹² Akcja "Wisła". Dokumenty, opr. E. Misilo, Warszawa 1993, dok. 3. Rozkaz dowódcy 9DP w sprawie sporządzenia ewidencji ludności ukraińskiej z 31 stycznia 1947 r., s. 42–43.

¹³ T. Snyder, Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce, 1943–1947, „Nowa Ukraina” 2007, nr 1-2, s. 38-39.

¹⁴ Vidi: R. Drozd, Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989, Warszawa 2001, s.

velikan i da je u mnogome zadužio Poljake. Dakle, sa jedne strane je stvarana legenda o „generalu koji se nije klanjao mecima“, a sa druge je intezivirana negativna naracija o Ukrajincima. Snimani su programski režirani filmovi, objavljujane fotografije na kojima su zabeleženi tobožnji članovi podzemlja ili njihovi sipmatizeri. Naročito su naglašavana ubistva Poljaka od strane UPA.

Ukrajinsko podzemlje u realnosti nije predstavljalo nikakvu ozbiljnu opasnost za Poljsku i komunističku vladu. Organizacija UPA brojala je u to vreme oko 1500 partizana¹⁵ i oko 500 naoružanih lica u civilnoj mreži.¹⁶ Istih su zapažanja bila i vojna lica. U februaru 1947. godine komandir Osme pešačke divizije pisao je iz Beščada ministru narodne odbrane M. Žimerskom: „Na terenu vlada relativni mir. Drumski saobraćaj, isti onaj koji se u proj polovini 1946. godine nije mogao odvijati bez specijalnog vojnog obezbeđenja, danas se odvija normalno, bez bojazni od razbojničkih napada. Vojska i bezbednosne snage ovladali su terenom, a naše jedinice pomno prate i razbijaju razbojničke grupice, koje se sporadično pojavljuju u južnom i jugoistočnom graničnom pojasu“.¹⁷ Ni komunistička vlast nije tretirala UPA kao ozbiljnu pretnju, i koncentrisala se na borbu protiv poljskog antikomunističkog podzemlja i učvršćivanje vlasti. Zbog toga je u zimu 1946/1947. godine, vojska angažovana za potrebe propagande u vezi sa parlamentarnim izborima, a ne u cilju borbe sa UPA, iako su postojali najpogodniji uslovi za to.¹⁸ Osim toga, smanjivalo se broj žrtvi među poljskim civilnim stanovništvom, koji je propaganda toliko preuveličavala. Prema podacima kojima su se rukovodile vlasti, u periodu od 1945. do 1947. godine, UPA je bila odgovorna za smrt gotovo 2199 osoba, među njima 997 vojnih lica, 603 funkcionera UB-a (ministarstvo bezbednosti), MO-a (građanska policija) i ORM-a (rezerva dobrovoljaca građanske policije) i 559 civila.¹⁹ Verovatno se radi o umanjanim podacima, ali ondašnja komunistička vlada je upravo takve imala na raspolaganju. U prilog tezi da UPA nije predstavljala ozbilnu pretnju

¹⁵ E. Misiło, *Ukrajinci u Polsce (1944-1947). Heneza akcji „Wisła”* [w:] *Ukrajina i Polska miż mynułym i majbutnim*, Lwiv 1991, s. 13; także, M. Śmigiel, *Banderovci na Slovensku 1945–1947*, Banska Bystrica 2007.

¹⁶ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działaność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006, s.588.

¹⁷ Akcja "Wisła"..., s. 22 (wstęp).

¹⁸ G. Motyka, *Kilka nieprawdziwych poglądów na temat konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943–1948*, [w:] *U poszukiwaniach prawdy pro akcję "Wisła"*. Upor. M. Kozak, *Peremyszl* 1998, s. 59–60.

¹⁹ E. Misiło, *Ukrajinci u Polsce...*, s. 13–14; L. Wołoskiuk, *Akcja "Wisła" - przyczyny, przebieg, skutki, "Między Sąsiadami"* 1997, nr 7, s. 152.

govori i činjenica izostavljanja članova ukrajinskog podzemlja u proglašavanim amnestijama, kojima je obuhvatano poljsko podzemlje. O tome takođe svedoči i to što tokom nove operacije iseljavanja UPA nije organizovala toliko intezivne kontraakcije kao što je bio slučaj godinu dana ranije. Osim toga, podrška podzemlju je značajno opala kod ukrajinskog stanovništva. Štab UPA u Poljskoj došao je do zaključka da narod želi „pre svega mir. Opljačkan, uništen i terorisan, želi pre svega da se odmori i da se vrati normalnim uslovima života i rada“²⁰. I upravo se tim stanjem premora treba tumačiti činjenica nepružanja onakvog otpora prema iseljavanju, kakav su ispoljavali tokom operacije iseljavanja u Ukrajinsku Sovjetsku Republiku.

Smrt K. Sverčevskog je zasigurno ubrzala pripreme za operaciju iseljavanja ukrajinskog stanovništva, usmerene prvobitno na ukrajinsko stanovništvo, a tek posredno na UPA. Na sednici PP KN PPR (Politbiro Centralnog komiteta Poljske radničke partije) 29. marta 1947. godine, kada je i doneta odluka o deportovanju Ukrajinaca, otvoreno se govorilo o represivnoj akciji usmerenoj na ukrajinski narod, a ne o borbi sa UPA. Ukrajinsko podzemlje na početku uopšte nije bilo spominjano.²¹ Tako je stajalo i u prvobitnom planu iseljavanja stanovništva pod imenom „Istok“. Tek je u toku diskusije odlučeno da se kao cilj akcije navede i borba sa UPA, a ne samo iseljavanje stanovništva. Tok akcije „Visla“ takođe ukazuje na to da su vlasti bile skoncentrisane na iseljavanje stanovništva. Uostalom, brojčano stanje vojnih jedinica takođe je određeno na osnovu količine sela koje treba isprazniti, a ne na osnovu broja odreda UPA.²²

Predsedništvo Saveta ministara donelo je konačnu odluku u vezi sa akcijom „Visla“ 24. aprila 1947. godine. Operacijska grupa „Visla“, stvorena posebno za tu priliku, započela je četiri dana kasnije deportovanje Ukrajinaca na zapadna i severna područja Poljske. U skladu sa osnovnom zamišljom, vojska se koncentrisala na iseljavanje stanovništva a ne na likvidaciju jedinica UPA. Sa jedne strane takvom dejstvom je odgovarao teren,²³ a sa druge to, što je cilj bio ne samo razbijanje ukrajinskog podzemlja, već i rešavanje ukrajinskog problema. Jedino se time može objasniti činjenica da su iseljeni svi Ukrajinci,

²⁰ Cyt. za: G. Motyka, *Ukraińska partyzantka ...*, s. 583

²¹ AAN, KC PPR, sygn. 295/V-3. Protokół nr 3 z posiedzenia Biura Politycznego KC PPR z 29 marca 1947 r.

²² T. Snyder, *Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce, 1943–1947*, „Nowa Ukraina” 2007, nr 1–2, s. 15–41.

²³ CAW, Sztab Generalny WP, sygn. IV.111.512. Dyrektywa nr 7 marszałka Polski M. Żymierskiego dla dowódcy GO "Wisła" gen. S. Mossora z 5 maja 1947 r.

kao i Lemki,²⁴ te mešovite porodice bez obzira na stepen lojalnosti prema Poljskoj. Akcija nije zaobišla ni bivše partizane, antinacističke borce, niti demobilisane vojnike Crvene armije i Poljske armije. Obuhvatila je i članove aparata narodne vlade, članove PPR-a (Poljska radnička partija), kao i stanovnike sela u kojima nije bilo podzemlja. Vojvodski komitet PPR-a u Lublinu zahtevao je čak i iseljavanje funkcionera Ministarstva za javnu bezbednost ukrajinske nacionalnosti.²⁵ Zbog toga je ispravna tvrdnja da je akcija „Visla“ imala dva cilja. Prvi, koji je bio neophodan, a to je razbijanje ukrajinskog podzemlja, i drugi, perspektivan, odnosno asimilacija ukrajinskog naroda na novom mestu prebivališta, što je proizilazilo iz ondašnje nacionalne politike. Istom prilikom su iseljeni i Romi grčkokatoličke veroispovesti, kao i Poljaci koji su smetali vlastima.

Sa vojne tačke gledišta operacija iseljavanja je tekla glatko. Vojska je ranom zorom opkoljavala sela u vidu zbijenog prstena i naređivala njenim stanovnicima da se spremaju za put, ostavljajući im oko 2 sata da se spakuju i pakuje najpotrebnije stvari i inventar. Zatim je stanovništvo sprovedeno u pratnji vojske do zbornog mesta koje je bilo zajedničko za nekoliko sela, a odande do utovarne stanice, gde su razdvajali stanovnike istog sela i pod nadzorom vojske ih prevozili vozovima do različitih naseljenih mesta zapadne i severne Poljske. Za vojsku je bilo važno samo da ispune naređenje, to jest deportuju Ukrajinke, dok je stanovništvo to prihvatilo kao nezasluženu kaznu i nepravdu, budući da nisu oni bili ti koji su ubili generala Sverčevskog. Surovost vojske zavisila je od ličnog stava komandanta i vojnika koji su izvršavali operaciju. Međutim, propaganda širena među vojnicima doprinela je ispoljavanju nasilja. U konspektima za popularna predavanja pod nazivima „Naslednici Hitlera“ i „Borba sa bandama je naša vojna obaveza“, o pripadnicima UPA se govorilo jedino kao o razbojnicima, fašistima i ubicama poljskog stanovništva.²⁶ Zatim, „Terenski priručnik za vojnike“ upozoravao je da se „razbojnik ni po čemu ne razlikuje od bilo kog drugog čoveka”,²⁷ a u letku „Lokalnom stanovništvu“

²⁴ Archiwum Państwowe w Krakowie, UW, sygn. 1081. Pismo starosty nowotarskiego Leona Lei do UW w Krakowie w sprawie przesiedlenia Łemków z 14 lutego 1947 r.

²⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), KW PPR, sygn. 1/V/35. Sprawozdanie KW PPR w Lublinie dla KC PPR za okres od 15 maja do 15 czerwca 1947 r. [b.d.].

²⁶ CAW, Główny Zarząd Polityczno-Wychowawczy WP, sygn. IV.112.290. Konspekt pogadanki "Spadkobiercy Hitlera" z kwietnia 1947 r.; tamże: Konspekt pogadanki "Walka z bandami naszym żołnierskim obowiązkiem" z kwietnia 1947 r.

²⁷ Tamże. "Poradnik terenowy żołnierza" z 25 kwietnia 1947 r.

krivica za iseljavanje svaljivana je na UPA i samo civilno stanovništvo, budući da su „ukrajinska sela postala prirodne baze za razbojнике što seju požare i smrt“.²⁸

Deportacija ukrajinskog stanovništva, kao i sprovođenje antipartizanskih akcija značajno je oslabilo UPA, a u konačnom rezultatu je dovelo i do njenje likvidacije na poljskom terenu. Oslabljene čete iz kurenja „Bajde“ i „Rena“ bile su primorane da se prebace na zapad ili u Ukrajinu. U avgustu 1947. godine čete „Zalznjaka“ takođe su napustile Poljsku. U septembru je rasturen kurenj „Berkuta“. Deo partizana je zajedno sa svojim porodicama izbegao u zapadne države. U jugoistočnoj Poljskoj ostale su tek nevelike grupe partizana koje su imale zadatak da čuvaju kanale veza između Zapada i Ukrajine.²⁹ Rukovodstvo ukrajinskog podzemlja u Poljskoj takođe je likvidirano. U oktobru 1947. godine u bunkeru koji su opkolile snage KBV-a (Korpus unutrašnje bezbednosti), Jaroslav Staruh, vođa OUN-a (Organizacija ukrajinskih nacionalista), oduzeo je sebi život. Miroslav Oniškevič, vođa UPA u Poljskoj, uhapšen je u martu 1948. godine u Donjem Šljosku i osuđen na smrtnu kaznu. Prema podacima radnika Inšituta narodnog sećanja, tokom realizacije akcije „Visla“ život je izgubilo približno hiljadu Ukrajinaca.³⁰

Do 15. avgusta 1947. godine sistematično su stizale transportne jedinice sa ukrajinskim stanovništvom na zapadna i severna područja Poljske. Do tog dana naseljeno je ukupno 33 154 porodina, odnosno 140 662 osobe.³¹ Nakon tog datuma, deportovano ukrajinsko stanovništvo neregularno je stizalo. Posle 1947. godine iseljavane su uglavnom porodice i osobe koje su se vraćale na svoje ranije posede. U letnjim mesecima deportovani su i najbliži članovi porodica osoba koje su obuhvaćene akcijom „Visla“ iz srezova: Bialskog, Hrubešovskog, Tomašovskog, i Vlodavskog. Dana 12. avgusta 1950. godine iseljeno je 96 osoba iz sreza Helm koje nisu bile obuhvaćene aksijom „Visla“, a 27 porodica deportovano je na osnovu odluke terenskih organa građanske policije, koji su

²⁸ AAN, MAP, sygn. 781. Ulotka GO "Wisła" - "Do obałamucyonych członków band UPA" z kwietnia 1947 r.; tamże, Ulotka GO "Wisła" - "Do miejscowej ludności" z kwietnia 1947 r.

²⁹ G. Motyka, *Ukraińska partyzantka...*, s. 587.

³⁰ A. Dziurok, M. Gałęzowski, Ł. Kamiński, F. Musiał. *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*, Warszawa 2010, s. 238.

³¹ R. Drodz, *Rozmieszczennja ukrajinciw na zachidnych i piwnicznych ziemiach Polsczi u 1947 r.*, "Ukrajinskyj Almanach 1997", Warszawa 1997, s. 84–89

sprovdili akciju.³² Imajući na umu ove podatke, kao u broj lica koja su naseljena u Javožinu, može se zaključiti da je u okviru akcije „Visla“, na zapadna i severna područja Poljske deportovano približno 150 000 osoba.

Ukrajinsko stanovništvo naseljavano je u znatnom rasejanju. Najpre je na snazi bila naredba da njihov procenat u selima ne sme da prekorači 10% od ukupnog broja stanovništva, a porodica procenjena kao „nelojalna prema poljskoj državi“ mogla se naći samo jedna u selu.³³ S vremenom, kada su vlasti shvatile da je broj porodica isuviše veliki u odnosu na mogućnosti naseljavanja, ublažili su to pravilo. Procenat Ukrajinaca u pojedinačnom selu je podignut na 40%, ali pod uslovom da njihov broj u srezu ne prelazi 10%.³⁴ Kao posledica te promene neke od već nastanjenih porodica morale su opet biti preseljene.³⁵ Zašto su se držali tako oštih mera? Odgovor se može naći u instrukciji Ministarstva novoslobođenih krajeva iz novembra 1947. godine. U njoj se može pročitati: „Osnovni cilj preseljavanja kolonista 'V' jeste njihova asimilacija u novoj poljskoj sredini, i treba uložiti sve napore da se taj cilj ostvari. Izraz „Ukrajinač“ ne sme se koristiti u obraćanju prema kolonistima (sic!). Ukoliko se sa kolonistima na novoslobođenim teritorijama nađe i element inteligencije, bezuslovno ga treba nastaniti posebno i daleko od seoskih opština nastanjenih kolonistima akcije 'Visla'“.³⁶ Uzimajući u obzir sve navedeno, stav da je ukrajinsko stanovništvo naseljavano u tako znatnom rasejanju da bi se sprečilo obnavljanje UPA, mora se označiti kao nešto što ne nalazi potvrdu u istorijskim izvorima. Nema dokaza za to ni u dokumentima, niti u naučnoj literaturi. Radi se

³² AAN, Urząd Rady Ministrów (URM), sygn. 18/43. Sprawozdanie PWRN w Lublinie dla Prezydium Rady Ministrów w sprawie przesiedlenia rodzin z akcji "Wisła" z 10 października 1950 r.; APL, PWRN (USW-I), sygn. 35. Wykaz rodzin ukraińskich przeznaczonych do wysiedlenia w 1952 r.; J. Wysocki, Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1944–1989, Lublin 2011, s. 94–96.

³³ AAN, Urząd Rady Ministrów (URM), sygn. 18/43. Sprawozdanie PWRN w Lublinie dla Prezydium Rady Ministrów w sprawie przesiedlenia rodzin z akcji "Wisła" z 10 października 1950 r.; APL, PWRN (USW-I), sygn. 35. Wykaz rodzin ukraińskich przeznaczonych do wysiedlenia w 1952 r.; J. Wysocki, Ukraińcy na Lubelszczyźnie 1944–1989, Lublin 2011, s. 94–96.

³⁴ AAN, MZO, sygn. 784. Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczania osadników z akcji "Wisła" z 10 listopada 1947 r.

³⁵ APW_r, UW, sygn. VI/743. Pismo Wydziału Osiedleńczego UW we Wrocławiu do MZO w sprawie przerzutów ludności ukraińskiej z 12 grudnia 1947 r.; APO, UW, sygn. 90. Sprawozdanie UW w Olsztynie z akcji „Wisła” za luty 1948 r.

³⁶ AAN, MZO, sygn. 784. Instrukcja MZO dotycząca zasad rozmieszczania osadników z akcji "Wisła" z 10 listopada 1947 r.

o pokušaju opravdavanja za drastične mere kojima je ukrajinsko stanovništvo bilo izloženo. Ista je situacija i sa stavom da cilj akcije „Visla“ nije bio asimilacija ukrajinskog stanovništva.

Nasilna promena mesta nastanjenja donela je ukrajinskim porodicama i nepoznate životne uslove, u mnogome različitim od onih na koje su bili navikli. Njihov nekadašnji svet je nestao. Istina, 90% iseljenika je raspoređeno po selima, od čega 80% na pojedinačnim domaćinstvima, ali sa potpuno drugačijim uslovima za vođenje domaćinstva. Usled uništenih i opljačkanih imanja, kao i nedostatka mašina i konja, ukrajinsko stanovništvo se našlo u žalosnom stanju. Pretila im je glad,³⁷ što je primoralo vlasti da im dodeljuju pomoć u vidu hrane kao i da počnu sa renoviranjem gazdinstava.³⁸ Nažalost, ograničene državne mogućnosti u tom pogledu, kao i negativan stav većine terenskih službenika prema Ukrajincima, doveli su do toga da su oni ostali prepušteni sami sebi.³⁹ Pritom, morali su da prevaziđu mnoštvo barijera ne samo materijalne prirode, već pre svega psihičke. Deportacija, rasejanost u poljskoj sredini, nadzor bezbednosnih organa, ograničena mogućnost kretanja kao i problemi prouzrokovani novom klimom i uslovima za vođenje gazdinstva, prouzrokovali su u njima osećaj privremenosti, a samim tim i želju da se vrate na svoje ranije posede.

Sumnjičavost i odbojnost vlasti i poljske okoline samo su pojačavali taj osećaj. Naravno, sigurno je postojao široki raspon stavova prema njima, ali istraživači su saglasni da je u to vreme preovladavala netrpeljivost, a čak i neprijateljstvo prema ukrajinskim susedima. Tu tendenciju je potpirivala i propaganda, koja je tendenciozno predstavljala poljsko-ukrajinske odnose, pripisujući krivicu isključivo ukrajinskom podzemlju. Kao što je ranije pomenuto, bio je to način da se opravda delovanje prema principu kolektivne odgovornosti. Bio je to prvorodni greh, koji nije dozvoljavao komunističkoj vladi da do kraja postojanja PRL-a (Narodna Republika Poljska) promeni informacionu politiku u vezi sa akcijom „Visla“. Nisu imali dovoljno hrabrosti da javno priznaju svoju grešku, što bi naravno doprinelo poboljšanju poljsko-

³⁷ Tamże, sygn. 1032. Raport dowództwa Okręgu Wojskowego Nr 2 do Szefa Sztabu Generalnego WP dotyczący sytuacji politycznej i gospodarczej ludności ukraińskiej w województwie gdańskim i szczecińskim z 12 sierpnia 1947 r. ;

³⁸ Tamże, sygn. 787. Zestawienie zniszczonych gospodarstw indywidualnych zajętych przez Ukraińców w województwie szczecińskim z 25 września 1947 r.

³⁹ Tamże, sygn. 787. Zestawienie zniszczonych gospodarstw indywidualnych zajętych przez Ukraińców w województwie szczecińskim z 25 września 1947 r.

ukrajinskih odnosa. Nažalost, ukorenjenost u toj laži prouzrokovala je da se na čitavo ukrajinsko društvo gledalo kroz prizmu „razbojnika iz UPA“. Dešavalo se čak i da su uoči stizanja transportnih partija sa ukrajinskim kolonistima organizovani sastanci sa lokalnim stanovništvom, tokom kojih je oglašavano da „stižu razbojnici iz UPA“.⁴⁰

Osnovni cilj akcije „Visla“ vlasti nisu mogle da oglase, budući da se on kosio sa komunističkim geslima o demokratiji, prijateljstvu naroda i bratstvu seljaka i građana. Zbog toga su je predstavljali kao rezultat likvidacije ukrajinskog podzemlja, svaljujući pritom odgovornost na same Ukrajince. Bio je to isplanirani način da se prikrije počinjen zločin.⁴¹ U istom duhu je nastavljena i komunistička propaganda tokom čitavog perioda postojanja Narodne Republike Poljske. Na temu poljsko-ukrajinskog konflikta napisano je najmanje 58 naučnih i popularno naučnih radova, 50 memoara, 10 tomova popularne izdavačke serije „Žuti tigar“ („Żółty Tygrys“) i više od 60 romana. Među njima se nalaze i standardni, najpopularniji romani sa iskrivljenom slikom poljsko-ukrajinskog konflikta u planinama Beščadi „Odsjaji Beščada“ („Łuny w Bieszczadach“) Jana Gerharda i „Tragovi risjih kandži“ („Ślady rysich pazurów“) Vande Žulkevske. Obe knjige su ušle u spisak obavezne školske lektire. U istom kanonu su pisane i knjige Edvarda Prusa i Artura Bate objavljene krajem osamdesetih godina XX veka, dakle u dekadentnom periodu PRL-a.⁴² Na istu temu snimljeno je i najmanje tri igrana filma, od kojih je najveću popularnost doživeo „Artiljerijski narednik Kalenj“ (Ogniomistrz Kaleń) u režiji Eve i Česlava Petelski, ekranizacija „Odsjaja u Beščadima“, i koji je sa predumišljajem nekoliko puta repriziran tokom „ukrajinskih“ Božićnih praznika.⁴³ Tek je mali broj radova bio tipično naučnog karaktera, ali su i oni pisani za nebrojnu publiku. Kao primer može da posluži rad Rišarda Tožeckog (Ryszard Torzecki) „Ukrajinsko pitanje u politici III rajha 1933–1945“ („Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945“), objavljen 1972. godine, kao i knjiga Andžeja Kvileckog (Andrzej

⁴⁰ M. Kmita, Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL, [w:] Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku. Pod red. W. Mokrego, Kraków 1997, s. 63–64.

⁴¹ Akcję „Wisła” za zbrodnię komunistyczną uznaje IPN. Z kolei M. Olchawa udowadnia, że była to czystka etniczna (A. Olchawa, Akcja „Wisła”: motywacje czystki etnicznej, „Nowa Ukraina” 2007, nr 1–2, s. 43–49.

⁴² Više na tu temu : G. Motyka, W kręgu „Łun w Bieszczadach”. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. Warszawa 2009.

⁴³ T.A. Olszański, Na drodze do pojednania, „Res Publica” 1988, nr 11, s. 64.

Kwilecki) „Lemki. Problemi migracije i asimilacije“ („Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji“) iz 1974. godine, koja zbog ukaza Službe za bezbednost nekoliko godina nije mogla da ugleda svetlost dana, ili pak monografija Antonija B. Ščešnjaka (Antoni B. Szcześniak) i Vjeslava Z. Šote (Wiesław Z. Szota) „Put za nigde. Delatnost Organizacije ukrajinskih nacionalista i njena likvidacija u Poljskoj“ („Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce“), izdata 1973. Godine.⁴⁴ Ova poslednja je uostalom vrlo brzo povučena iz knjižara i javnih biblioteka, budući da su se neke od navedenih činjenica u njoj kosile sa propagandnom slikom UPA.

Rezimirajući sve navedeno, može se zaključiti da je poljska komunistička vlast, pripremajući akciju „Visla“, kao glavni njen cilj odredila rešavanje ukrajinskog problema u Poljskoj. Sa tim ciljem je vršeno deportovanje ukrajinskog naroda na zapadna i severna područja Poljske i njihovo nastanjivanje u širokom rasejanju. Rasutost ukrajinskih porodica je trebalo da dovede do njihove brze asimilacije. Ubedljiv dokaz za to jeste zabrana nazivanja kolonista Ukrajincima. Vlasti su, pak, deportovanje sopstvenih državljana ukrajinske nacionalnosti zvanično tumačili potrebom da se likvidira ukrajinsko podzemlje. Ondašnja propaganda je radila u istom pravcu. I dok je potpuno razumljivo da je vlada morala da likvidira neprijateljski partizanski odred, ostaje pitanje zašto su se vodili principom kolektivne odgovornosti na štetu sopstvenih državljana? Odgovor na to pitanje može biti jedan, i treba ga tražiti u težnji za stvaranjem jednonacionalne Poljske.

LITERATURA:

- Drozd R., *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*, Warszawa 2001.
- Drozd R., *Rozmieszczennja ukrajinciw na zachidnych i piwnicznych ziemiach Polsczy u 1947 r.*, "Ukrajínskýj Almanach 1997", Warszawa 1997.
- Drozd R., *Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2015)*, Warszawa 2013.
- Dziurok A., Gałęzowski M., Kamiński Ł, Musiał F., *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918-1989*, Warszawa 2010.

⁴⁴ R. Torzecki, *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa 1972; A. Kwilecki, *Lemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa 1974 r.; A.B. Szcześniak, W.Z. Szota, *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973 r.

- Hryciuk G., Wysziedlenia jako instrument polityki narodowościowej w Polsce Ludowej w latach czterdziestych XX w. [w:] *Internacjonalizm cz...? Działania organów bezpieczeństwa państw komunistycznych wobec mniejszości narodowych (1944–1989)*, pod red. J. Hytrek-Hryciuk i J. Syrnyka, Warszawa-Wrocław 2011.
- Kmita M., Propaganda antyukraińska i kształtowanie negatywnego stereotypu Ukraińca w czasach PRL, [w:] *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji "Wisła" 1947 roku*. Pod red. W. Mokrego, Kraków 1997.
- Kwilecki A., *Łemkowie. Zagadnienie migracji i asymilacji*, Warszawa 1974.
- Mironowicz E., *Polityka narodowościowa PRL*, Białystok 2000.
- Misiło E., (red) *Akcja "Wisła". Dokumenty*, Warszawa 1993.
- Misiło E., *Ukrajinci u Polsce (1944–1947). Heneza akcji „Wisła”* [w:] *Ukraina i Polska między przeszłością a teraźniejszością*, Lwów 1991.
- Motyka G., *Kilka nieprawdziwych poglądów na temat konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1943-1948*, [w:] *U poszukiwaniu prawdy o akcji "Wisła"*. Upor. M. Kozak, Peremyśl 1998.
- Motyka G., *Od Wołynia do akcji "Wisła"*, „Więź” 1998, nr 3.
- Motyka G., *Ukraińska partyzantka 1942-1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*, Warszawa 2006.
- Motyka G., *W kręgu „Łun w Bieszczadach”*. Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. Warszawa 2009.
- Olchawa A., *Akcja „Wisła”: motywacje czystki etnicznej, „Nowa Ukraina”* 2007, nr 1-2.
- Olszański T. A., *Na drodze do pojednania, „Res Publica”* 1988, nr 11.
- Pisuliński J., *Przesiedlenia Ukraińców do ZSRR w latach 1944–1946*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2001, nr 8.
- Šmigel M., *Banderovci na Slovensku 1945-1947*, Banská Bystrica 2007.
- Snyder T., *Rozwiązać ostatecznie problem ukraiński w Polsce, 1943–1947*, „Nowa Ukraina” 2007, nr 1–2.
- Szcześniak A. B., Szota W. Z., *Droga do nikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.
- Torzecki R., *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933-1945*, Warszawa 1972.
- Wołosiuk L., *Akcja "Wisła" - przyczyny, przebieg, skutki*, "Między Sąsiadami" 1997, nr 7.

Wysocki J., Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1944–1989, Lublin 2011.

Roman Drozd

THE MAIN AIM OF OPERATION VISTULA: TO ELIMINATE THE UKRAINIAN
UNDERGROUND INDEPENDENCE MOVEMENT OR SOLVE THE UKRAINIAN
PROBLEM IN POLAND

Summary

Preparing Operation Vistula, Polish communist authorities mainly aimed to solve the Ukrainian problem in Poland. To achieve this aim, the Ukrainian population were resettled and dispersed over a wide area in the Northern and Western territories of Poland. Such distribution of the Ukrainian families was supposed to facilitate their assimilation. The ban to call them Ukrainian is a meaningful example. However, the deportation of their own citizens of Ukrainian nationality was officially justified by the authorities as a necessary step to eliminate the Ukrainian underground. The propaganda worked to achieve the same goal. It is understandable that the authorities had to eliminate the hostile Ukrainian guerrilla but why did they apply the rule of collective responsibility towards their own citizens? The answer to this question is one: they aimed to build a one-nation Poland.

Key words: Operation Vistula, Poles, Ukrainians, dialogue, Ukrainian underground

POLISH STATE POLICY TOWARDS LEMKOS AFTER 1989

The Lemkos in Poland after 1989 found themselves in the current of national policy defined and determined by the emerging new model of a democratic state. Its feature was the departure from the previous model aimed at the process of assimilation and annihilation of national and ethnic minorities in favor of their accommodation in the construction of a new socio-political system and the satisfaction of basic needs necessary to preserve and develop ethnic identities. For the emerging Lemko associations and organizations the main goal was to seek to eliminate the consequences of the Operation Vistula, which became one of the main determinants in relations with the state and postulates aimed at guaranteeing social, political, cultural and educational development of the Lemko population.

Keywords: Lemkos, nationality policy, national minority, ethnic minority

INTRODUCTION

The state policy towards the Lemkos after 1989 was part of the general national policy towards all national and ethnic minorities. Its feature is the departure from the process of assimilation and denationalization carried out in the years 1945–1989 in favor of involving citizens in the mainstream of socio-political life and the pursuit of satisfying the socio-cultural and educational needs of the ethnically non-Polish population.

The definition of the terminological scope of 'nationality policy' and categories needs to be clarified: 'national minority' and 'ethnic minority'. The former, also referred to as the minority, ethnic or ethno-political policy is the scope of activities undertaken by central and regional state institutions, as well as local governments in relation to national and ethnic minorities (see more: Sigler, 1993; Thornberry, 2001; Janusz, 2008). It is one of the general policy areas of the state, and is implemented by specialized bodies and institutions. The state by granting them specific powers, funds for their implementation and counteracting

* stefan.dudra@wp.pl

discrimination is the creator of national policy. It aims at the implementation of specific assumptions and concepts adopted by the state and implemented in relation to the population different from that which dominates in it: self-awareness of a separate origin, its own name, culture, including mostly language, and often religion (often national and religious policies interact, permeate and determine each other). It regulates all areas of collective life of this population through normative acts and bodies authorized to make decisions concerning them (Chalupeczak, 2014). In undemocratic systems, the aim of national policy is to achieve full control and subordination of the existing national and ethnic minorities and the institutions and associations created by them to the state. In most cases, it is aimed at their rapid assimilation. In democratic countries, its aim is both to define the assumptions, principles and organizational structures (while planning and determining the strategy of action) and to meet specific needs (political, socio-cultural, educational), national and ethnic minorities (Dudra, 2018: 349–350). Division into minorities: "National" and "ethnic" is used in accordance with the definition set out in the Act of 6 January 2005, which classifies Lemkos to the category of "ethnic minority", as a group that does not identify with the nation organized in its own state. In addition to Lemkos Karaims, Roma and Tatar minorities are also placed in this category (Dz. U. 2005, nr 17, poz. 141).

The aim of the article is to analyze the changes taking place in the area of relations between the state and Lemkos (mutual relations, influence and creation of changes) after the period of political transformation in Poland. Indication of the emerging opportunities for shaping their own ethnic identity based, among others, on the structure of Lemko organizations and associations. In addition, the indication of actions taken by Lemko representatives towards state and local authorities, whose aim was to seek to eliminate the consequences of the Operation Vistula (one of the main determinants in mutual relations) and postulates aimed at guaranteeing social, political, cultural and educational development of this population group.

The above topics were the subject of research of Marek Barwiński, Mirosław Czech, Roman Drozd, Sebastian Dubiel-Dmytryszyn, Stefan Dudra, Leszek Filipiak, Małgorzata Franczak, Małgorzata Giedrojć, Wioleta Michnal, Ewa Michna, Lech Nijakowski and Sławomir Łodziński. In most cases, they were analyzed from the point of view of the state's policy towards the Ukrainian population. Theoretical aspects related to the notional terminology of issues of national policy and national and ethnic minorities in their research were included

by Henryk Chałupczak, Grzegorz Janusz, Jay A. Sigler, Krzysztof Skubiszewski and Patrick Thornberry.

The national policy implemented directly after World War II was a consequence of the post-war change in the ethnic structure of Poland. The attitude towards national and ethnic minorities was a result of the current state policy and was subject to re-evaluation along with the changing political conditions. Generally, the aim was to marginalize them and remove them from the public sphere. The assumptions of the national policy (the idea of a unified state) in the People's Republic of Poland was implemented on the basis of the following apparatus: party, administrative and security.

In the initial period, actions were taken to resettle Lemkos outside the borders of the country (displacement to the USSR in the years 1944–1946). Then, as a result of deportation to western and northern Poland as part of Operation "Vistula" (1947) they were to be initially assimilated, and in a longer process denationalized (see: Misiło, 2013; Pisuliński, 2017). The Operation "Vistula" was one of the greatest crimes of the communist regime. It was to become an element of cultural uprooting, the phenomenon of atrophy of tradition and local customs. In Timothy's Snyder opinion, it was an ethnic political "cleansing", planned to change the ethnic geography of the new Polish state (Snyder, 1999: 110). The deportation was the result of processes inherent in the political assumptions of the then spheres governing Polish politics. It stood out because the displaced person could not decide his or her own fate. At the same time, it was a violation of fundamental human rights. As Krzysztof Skubiszewski stated, "The United Nations Charter ratified by Poland in 1945, giving, among other things, guarantees of freedom from interference in family and household life and the right to choose the place of residence, was violated by the Operation Vistula in relation to many Lemko families" (Skubiszewski, 1990: 4). As a result of actions taken by the state authorities, out of the estimated number of 100–150 thousand Lemkos in the interwar period, approximately 30–35 thousand remained within the borders of Poland (Kwilecki, 1984: 82; Reinfuss, 1990: 129).

The settlement of Lemkos under the Operation Vistula was regulated by separate regulations, in which the standards setting its course differed from those applied so far for the settlement of western and northern lands. The authorities of particular poviats (Lemkos were mostly settled in Lower Silesia and Lubusz Land), which were supposed to supervise all the works and keep a strict record of the settlements, were obliged to strictly comply with the regulations of the Department of Settlements of the Ministry of Regained Territories (AAN, MZO,

sygn. 784). The main objective of the action was the territorial dispersion of the displaced persons (the whole settlement process provided that the number of settlers in the settled cluster would not exceed 10% of the population). This was supposed to foster a rapid process of assimilation in the new Polish environment (see more: Drozd, 1997; Hałagida, 2003; Dudra 2008).

In the years 1947–1952, the policy of the communist authorities aimed, as already mentioned, at assimilation of the Lemkos (lack of material support, difficulties in building cultural, educational and religious life). The change was brought about by the resolution of the Political Bureau of the Central Committee of the PZPR of 4 April 1952. It created conditions enabling Lemkos to be involved in a wide range of social and political activities. The most vivid cases of the catastrophic material situation of the Lemko families were dealt with. The aim was to satisfy the religious, cultural and educational needs of this population, albeit to a very limited extent (Olejnik, 1998: 117). At the same time, these activities were aimed at strengthening the link between the Lemko community and the government and its entire system. The already existing integration and adaptation processes among Lemkos were to be strengthened by a widely developed propaganda campaign and a system of social indoctrination. The period of lively activity among the Lemkos (both in the western lands and in the historical Lemko region) began after 1956. Due to the October changes in Poland the Lemkos hoped for repairing the wrongs resulting from the deportation action. Later, despite the departure of the authorities from the main guidelines of national policy, 1956 brought about significant changes in the life of the Lemko population. First of all, administrative and legal barriers related to the possibility of free choice of place of residence were abolished (this allowed for partial returns to the Lemko region) and changes in the religious policy of the state, which gave development opportunities to the Orthodox and Greek Catholic Churches (Dudra, 2007: 143–148; Michalak, 2014: 219–227).

Political breakthroughs in Poland (1956, 1970, 1980) influenced the re-evaluation of the authorities' policy towards minorities, including the Lemko population. However, until the end of the People's Republic of Poland, the authorities did not agree to the establishment of an independent Lemko organization, which would be an exemplification of their identity aspirations.

LEMKOS IN STATE POLITICS AFTER 1989

A breakthrough in the life of national minorities, including the Lemko population, in Poland was the end of the 1980s. At that time, together with the

ongoing changes in political life, the issue of ethnically non-Polish population found itself in the field of interests and postulates of the democratic opposition. In December 1988, the Commission for Cooperation with National Minorities was established within the framework of the Citizens' Committee attached to the Chairman of NSZZ "Solidarność". Its creation was probably due to the appeal of a group of intellectuals representing national minorities addressed to Lech Wałęsa. In connection with the announcement of the meeting of the "round table" it was asked to introduce issues of ethnic minorities to the course of discussion. Signatories of the letter, expressed the hope that the introduction of political and cultural issues of the subjectivity of national minorities will not encounter opposition or counteraction from official factors. It was also noted that the willingness of the authorities to openly discuss all the problems of the country without any restrictions opens a new opportunity to address one of the most neglected, sensitive and embarrassing problems of post-war Poland (Czech, 1993: 73).

The beginning of 1989 was full of meetings of the Commission for Cooperation with National Minorities. One of them adopted a draft document "On the needs of national minorities in Poland", which proposed, among other things, proposals to ensure the freedom of associations and social, religious, educational-cultural and scientific foundations, as well as political parties and clubs in accordance with the general principles of social and political pluralism. It was also demanded to guarantee the rights of national minorities in the future Constitution, and above all the right to freely declare national affiliation to the official data of the population register and during censuses. In addition, attention was paid to the freedom of development of the mother tongue, the establishment of social and private schools, other educational institutions, access to the media (Czech, 1993: 75–76). The issue of forced displacement of the population in the Operation Vistula was also raised. It was demanded that the principle of collective responsibility should be considered unlawful.

The elections of June 1989 and the victory of "Solidarność" had a significant impact on the "nationalization" of the issues of national minorities, and thus the Lemko issue. Already on 2 August 1989, the Parliamentary Commission on National and Ethnic Minorities was established (Giedrojć, 2014: 180–182; Nijakowski, 2005: 219–221). Its main tasks included, among others, the development of a governmental program of activities for national and ethnic minorities, providing assistance in coordinating the activities of state administration bodies covered by the government program and making

evaluations and formulating proposals for the effectiveness of counteracting phenomena violating the rights of these minorities. In the field of matters that concerned and interested Lemkos, the Commission dealt, among others, with issues related to the liquidation of the consequences of the Operation Vistula (in particular, it concerned the return of property of individuals, institutions and churches). During the meetings problems concerning the financing of national associations and the issue of participation of national minorities in parliamentary elections were also discussed.

There is no doubt that since 1989 new canons and values of national policy have been created in Poland. The direction of these changes was given by the first non-communist Prime Minister Tadeusz Mazowiecki. In his exposé at the forum of the Sejm (24 August), he stressed that Poland is a homeland state not only for Poles, and no citizen can be discriminated against, while freedom of religion is a natural and inalienable human right. At the same time, he stressed the desire to care for the cultivation of the language and culture of individual minorities, which thus enrich the entire community (Domarańczyk, 1990: 144–145).

The period of political transformation in Poland also triggered the activity of the Lemko population. At the beginning of 1989 the founding meeting of the Lemko Association took place. The statute was adopted, the founding committee was elected, and on 7 April 1989 it was registered in the Administrative Department of the Provincial Office in Legnica (AIPN, BU MSW II, sygn.1585/6898, k. 10). It was the first post-war Lemko organization. Its aim was to integrate Lemkos regardless of religious views and beliefs, cultivating, developing and disseminating spiritual and material culture and teaching Lemkos language. They were to be realized, among others, by organizing cultural and educational activities, promoting Lemko culture and art. Moreover, it was assumed to launch publishing activities, create amateur artistic groups and catalogue monuments and relics of their spiritual and material culture (see more Franczak, 1998; Dubiel-Dmytryszyn, 2007; Barwiński, 2012).

Also in the first months of 1989, on the initiative of Paweł Stefanowski, a Lemko poet and ethnographer, the creation of the "Hospodar" Civic Circle of Lemkos in Bielanka began. The aim of this movement was to undertake efforts to return the Lemko population the forests taken over by the state as a result of Operation "Vistula". On 30 December 1989, the Association of Lemkos was established in Gorlice. Its activities focused on integrating the Lemko population scattered over the territory of Poland. It was in favour of respecting the rights of

Lemkos regardless of confessional affiliation (mainly Greek Catholics and Orthodox) and national identity ("Lemkos" or "Lemkos-Ukrainians") (see: Czech, 1993: 189; Filipiak, 2013: 412–415).

In a short time there was a conflict between Lemko organizations (it mainly focused on the line Lemko Association - the Lemko Union). Identity issues were the basis. The dispute got worse after the Ukrainian option took over the "Lemko Watra" in Zdynia (the first "Watra" as an outdoor cultural event was organized in 1982 in Czerna near Uście Gorlickie. Subsequent "Watras" in the Lemko region, in 1983–1989, were held in Bartne, initiated and led by people who later co-created the Lemko Association.) Despite several meetings, it was not possible to develop a common platform for understanding. The establishment and functioning of Lemko organizations revealed the long dormant divisions among the community. They were drawn mainly against the background of national orientation and self-determination (Lemkos Association groups the part of Lemkos population that rejects Ukrainian national consciousness. The Lemko Union brings together those that define and identify themselves with the Ukrainian nation (see more Dudra-Halczak, 2013).

The political changes taking place in Poland and the changing national policy became an impulse to create new Lemko organizations. The "Ruska Bursa" Association in Gorlice (1991), the Association for the Development of the Lemko Culture Museum in Zydranowa (1995), the Foundation for the Support of the Lemko Minority "Rutenika" were established (2001), Association for the Preservation of Lemko Cultural Heritage "Terka" (2004) and the "Czuha" Lemko Youth Association (2007) (Dudra, 2013: 279–285; Michna, 2013: 197–223; Michnal, 2019: 237–242).

In their relations with the state, Lemko organizations applied for compensation for moral and material damage resulting from the application of collective responsibility when carrying out the Operation Vistula. It was demanded that full rights should be guaranteed: political (ensuring representation in government and local administration, the Sejm and the Senate), economic (repealing the decree of 27 July 1949 and the decree of 5 September 1947 and the Act of 12 March 1958), cultural (ensuring full development of regional culture, protection of historical monuments, establishing a scientific and research center with a regional museum, ensuring material base in the field of education). The Lemko population, through their organizations, also put forward proposals on the draft Constitution. It was demanded that the fundamental rights and guarantees enabling minorities to maintain their identity and ensuring genuine equal

treatment were defined. Moreover, the right to study in the mother tongue, the freedom to use it privately and in public life, access to the mass media, the development and cultivation of culture, customs and traditions and ensuring the protection of ethnic, cultural, linguistic and religious identity (Czech, 1993: 85, 157). In the latter aspect, changes were proposed in the policy towards churches and religious associations, and more broadly in the general religious policy of the state.

An important element of Lemkos' struggle for their rights was (and still is) the issue of forests confiscated by the communist authorities after 1947. People who returned to the Lemko region after 1956 were given farms, but without forests, which as a result of nationalization were under the management of the State Forest Administration. Much attention was also paid to the issue of the Central Labor Camp in Jaworzno, which for many Lemkos became a symbol of the extermination and martyrdom of this community. It was postulated that the prisoners should be granted the right to compensation for the damage suffered, in accordance with the rights of the Polish population imprisoned in Stalinist camps in Poland and the USSR. Moreover, recognizing the crimes committed in Jaworzno as a crime of genocide not subject to statute of limitations, bringing to criminal prosecution those directly responsible for the crimes committed, as well as those inspiring them to be committed. It was also demanded that the provisions of the law should be applied to prisoners. It was also demanded that the following provisions should be applied to prisoners of war: "on veterans and certain victims of war and post-war repressions" and that they should be granted the resulting rights in terms of employment, pensions and social welfare. There were also petitions concerning the restoration of old names to Lemko localities (Uście Gorlickie-Uście Ruskie, Owczary-Rychwałd, Ropica Górna-Ropica Ruska, Królowa Polska-Królowa Ruska, Bartne-Bortne) and the introduction of bilingual inscriptions in ethnically mixed areas (Czech, 1993: 123, 129, 240).

The problems outlined above have not been largely solved. The Lemko population expects, first of all, the liquidation of the legal consequences of the Operation "Vistula". This is related to the condemnation of the operation by the Polish Parliament, recognition of the resolution of the Presidium of the Council of Ministers of 24 April 1947 on forced displacement and the decrees of 27 July 1949, under which Lemkos were deprived of the right to land and buildings in the areas inhabited by them and of 28 September 1949, in which the property of legal persons was taken over by the State Treasury. In addition, the return of property to private individuals and institutions, material compensation for lost

property, state aid for those wishing to return to Lemkivshchyna (creation of appropriate legal and economic conditions). The manner of the aforementioned decisions, the attitude of the state to national and ethnic minorities, including the Lemko population, will be a determinant of the degree of democratization of political and social life in Poland.

The functioning of national and ethnic minorities in Poland after 1989, including the Lemko community, has been regulated by the Act of 6 January 2005. It normalizes: "matters related to the preservation and development of the cultural identity of national and ethnic minorities and the behavior and development of the regional language, as well as the manner of implementing the principle of equal treatment of persons regardless of ethnic origin and defines the tasks and competences of government administration bodies and local government units in the field of these matters" (Dz. U. z 2005 r. Nr 17, poz. 141). The Joint Commission of the Government and National and Ethnic Minorities was also established as an advisory and consultative body of the Prime Minister (formerly the Group for National Minorities appointed on 6 February 2002, which continued the activities of the Inter-Ministerial Group for National Minorities in the years 1997–2001). Its tasks include, among others, expressing opinions on the implementation of minority rights and needs, including an assessment of how these rights are implemented and formulating proposals for measures to ensure the implementation of minority rights and needs, giving opinions on programs to create conditions conducive to preserving and developing the cultural identity of minorities and preserving and developing a regional language. Moreover, giving opinions on draft legal acts regarding minority issues; giving opinions on the amount and principles of the distribution of funds allocated in the state budget to support activities aimed at protection, preservation and development of the cultural identity of minorities and the preservation and development of a regional language and undertaking actions to counteract discrimination against persons belonging to minorities (Dz. U. z 2005 r. Nr 17, poz. 141). As a consequence of the adoption of the Act, in January 2005 the Group for Culture of National and Ethnic Minorities within the Department of Religious Denominations and National and Ethnic Minorities in the Ministry of Interior and Administration was also established.

The above-mentioned Act is to comprehensively protect the rights of national and ethnic minorities in Poland. While still in the course of legislative work, it caused a lot of controversy. Supporters of its adoption argued: "It is above all a need to improve politics and rights towards minorities. In their opinion, it

will secure the position of minorities, discipline officials and codify the rights they are entitled to (which is important at the local level) and clarify them". As Sławomir Łodziński states, national minority laws have become: "actually the norm in most post-communist Central and Eastern European countries, in which, apart from the constitutional guarantees of minority protection, special laws regarding this issue have also been adopted" (Łodziński, 2006: 302-303).

THE ISSUE OF THE OPERATION VISTULA N IN THE PROCESS OF DEMOCRATIZATION OF THE POLISH STATE AFTER 1989

For the Lemkos, problems related to the liquidation of the effects of the Operation Vistula were of fundamental importance. They were taken up again in the period of political changes taking place in Poland since 1989. The earlier postulates were also added to the issue of rehabilitation of innocently convicted persons, the settlement of the case of Jaworzno and persons imprisoned there, the return of property to the Greek Catholic and Orthodox Churches, compensation for injustices suffered by the civilian population. Parliament was also called upon to adopt a statement condemning the Operation Vistula and to repeal the related legislation.

The result of the actions taken was a resolution of the Senate of the Republic of Poland of 3 August 1990 condemning the Operation Vistula. It stated, among others: "The Senate of the Republic of Poland condemns the Operation Vistula, in which the principle of collective responsibility, characteristic of totalitarian systems, was applied. The Senate of the Republic of Poland will strive to remedy, as far as possible, the harm caused by this action" (see Czech, 1993: 130–131). The resolution was of great moral significance, but from a legal point of view it did not result in a change in the current state of affairs. Roman Drozd also rightly points out that the resolution was adopted by the fully democratically elected Senate, and not by the so-called "contractual" Sejm. Despite the fact that the Sejm Committee on National and Ethnic Minorities of the Sejm had prepared several draft resolutions condemning the Operation Vistula, they were rejected by the Sejm (Drozd, 2013: 120). Since the 1990s, Ukrainian and Lemko organizations have taken further initiatives to eliminate the effects of the Operation Vistula. Support was sought from prominent politicians (including presidents, parliamentary marshals, prime ministers), state institutions (including the Ombudsman) and international organizations (the Council of Europe, the Court of Human Rights in Strasbourg). However, they were unsuccessful.

A positive accent on the liquidation of consequences of the Operation Vistula was to become the reprivatization act adopted in January 2001 by the Sejm (it provided for the payment of compensation in the amount of 50% of the value of lost property). However, the veto of President Aleksander Kwaśniewski prevented its entry into force. Lack of assistance from the state authorities led to individual efforts to recover property.

The issue of legal assessment of the Operation Vistula and the decrees of 5 September 1947 and 27 July 1949 as well as the issue of reprivatization and return of property or compensation for property lost as a result of the Operation Vistula was discussed at the meeting of the Joint Commission of Government and National and Ethnic Minorities on 14 September 2016 (the subject matter of the meeting was proposed by representatives of the Lemko community sitting on the Commission: Mirosława Kopystiańska and Stefan Dudra). According to the information provided by the Director General of the Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, Deputy Prosecutor General Andrzej Pozorski, on October 8, 2012, the Branch Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation in Rzeszów initiated criminal proceedings for the forced displacement of people from the south-eastern Poland carried out during the Operation Vistula. Within the framework of the analysis of the materials collected in the course of the examination conducted earlier, it was found that there is a “justified suspicion, within the meaning of Article 303 of the Code of Criminal Procedure, of committing an offence under Article 286, paragraph 1, of the Penal Code of 1932, which involves the exceeding of powers by officers of the communist state – members of the government and officers of the PPR Central Committee who adopted resolutions initiating the Operation Vistula and crimes under Article 286, paragraph 1, of the Code of Criminal Procedure. Article 251 of the Penal Code of 1932, which involved forcing the wronged parties, with the use of violence and unlawful threat, to a specific behavior, which could at the same time deplete the features of a communist crime and a crime against humanity” (Dudra, 2016: 31). Prosecutor A. Pozorski also emphasized that criminal proceedings are yet to determine whether an offence has been committed and whether it constitutes a crime exhausting the features of a communist crime and a crime against humanity. The aim of the proceedings “is also to detect the perpetrator(s) of the crime, clarify the circumstances of the case, including the identification of the wronged parties, as well as to collect, secure and, to the extent necessary, consolidate evidence before the court in the event of grounds for indictment” (Dudra, 2016: 31-32).

In connection with the pending criminal proceedings, in the opinion of prosecutor A. Pozorski, the formulation of a legal assessment of events in the case of the Operation Vistula is not authorized. It will take place after the investigation is completed (it was extended until 15 October 2016 at the request of the prosecutor of the Regional Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish Nation in Rzeszów). It will probably be prolonged, because in the course of further proceedings, in the opinion of the authorities conducting the proceedings, there is “a need to carry out further evidence from documents and testimonies of witnesses, while it should be noted that the prosecutor conducting the investigation estimates that several thousand people are left to be heard in this capacity” (sic!). The adoption of such a methodology will lead to an excessive extension of the whole process. The final legal assessment of the Operation Vistula by the Institute of National Remembrance may still take several or more years. It seems that also in the case of reprivatization and return of property or compensation for property lost as a result of resettlement in 1947, one cannot count on effective assistance from the state authorities. Individual court proceedings may become the way to compensation and partial redress.

CONCLUSIONS

Within the framework of the national policy implemented by the state after 1989, Polish citizens of a foreign ethnic origin were subjectified. However, despite the actions taken by associations and organizations representing national and ethnic minorities after 1989, both state and local authorities, did not sufficiently engage in legal liquidation of the consequences of the Operation Vistula. At the central level, in addition to the aforementioned senate resolution of 1990, it seems that there was a lack of political will to solve the problems of the population forcibly displaced in 1947. It cannot be ruled out that one of the reasons for this situation is the state’s ability to provide financial compensation for the losses (material and moral) suffered by the victims during the resettlement. On the other hand, positive actions can be observed at the local government level (both in the western territories and in the Lemko region), where in many cases Lemko initiatives to strengthen and preserve their own national identity and build a “small homeland” are supported. Nevertheless, more than seventy years after the forced resettlement, the Lemkos still expect the state to liquidate the legal consequences of Operation Vistula.

Changes in the national policy of the country after 1989 has had a positive impact on the development of cultural and educational life of Lemkos.

Functioning associations and organizations through multifaceted activity are an important component of strengthening the identity process. Teaching the Lemko language has found its way into the Polish educational system. The publishing activity contributes to a broader presentation of Lemko history and culture in both Polish and international circles. Nowadays, despite the existing difficulties, the tasks aimed at maintaining the national identity of the ethnically non-Polish population are being carried out.

LITERATURE AND ARCHIVES SOURCES:

- Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Ziem Odzyskanych (MZO), sygn. 784, *Zarządzenie Departamentu Osiedleńczego MZO ustalające zasady osiedlania ludności ukraińskiej w województwach północnych I zachodnich Polski z 31 lipca 1947 r.*
- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (AIPN), BU MSW II, sygn.1585/6898, k. 10, *Pismo Urzędu Wojewódzkiego w Legnicy do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych z 25 kwietnia 1989 r.*
- Barwiński M., *Ukraińskie I lemkowski struktury organizacyjne w Polsce w latach 1956-2012*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Geographica Socio-Oeconomica”, 2012, z. 12
- Chałupczak H., *Paradygmat badawczy polityki etnicznej jako polityki publicznej państwa*, [w:] *Mniejszości narodowe I etniczne w Polsce I Europie. Aspekty polityczne I społeczne*, red. A. Sakson, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2014.
- Domarańczyk Z., *100 dni Mazowieckiego*, Wydawnictwo Andrzej Bonarski, Warszawa 1990
- Drozd R., *Droga na zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich I północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Tyrsa, Warszawa 1997
- Drozd R., *Ukraińcy w Polsce wobec swojej przeszłości (1947–2005)*, Tyrsa, Słupsk–Warszawa 2013
- Dubiel-Dmytryszyn S., *Łemkowie a ruch rusiński*, „Rocznik Ruskiej Bursy”, 2007
- Dudra S., B. Halczak, *Tożsamość narodowa Łemków*, Zjednoczenie Łemków, Gorlice 2013
- Dudra S., *Łemkowie wobec przemian politycznych 1956 roku w Polsce*, [w:] *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, kultura materialna I duchowa*,

- red. Nauk S. Dudra, B. Halczak, A. Ksenicz, J. Starzyński, Wydawnictwo Edytor, Legnica-Zielona Góra 2007
- Dudra S., *Łemkowie. Struktury organizacyjne Łemków w powojennej Polsce*, [w:] *Stowarzyszenia mniejszości narodowych, etnicznych I postulowanych w Polsce po II wojnie światowej*, pod red. S. Dudry I B. Nitschke, Wydawnictwo Nomos, Kraków 2013
- Dudra S., *Poza małą ojczyzną. Łemkowie na Ziemi Lubuskiej*, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2008
- Dudra, S., *Karnie przesiedleni. W 70. Rocznicę deportacji Łemków w ramach akcji „Wisła”*, „Muzealna Zahoroda. Rocznik Muzeum Kultury Łemkowskiej w Zyndranowej”, red. B. Gocz, S. Dubiel-Dmytryszyn, Oficyna Wydawnicza RuthenicArt, Zydranowa 2016, nr 1
- Dudra S., *Leksykon wiedzy politologicznej*, red. J. Marszałek-Kawa, D. Plecka, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2018
- Filipiak L., *Spoleczno-polityczna sytuacja Łemków w III RP*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013
- Franczak M., *Organizacje mniejszości narodowych w Polsce w latach 1989-1990 (Zarys problematyki)*, [w:] *Z badań nad przemianami politycznymi w Polsce po 1989 roku*, red. S. Dąbrowski, B. Rogowska, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1998
- Giedrojc M., *Komisja Mniejszości Narodowych I Etnicznych Sejmu jako podmiot polityki etnicznej (1989–2011)*, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Szczecińskiego, Szczecin 2014
- Hałagida I., *Ukraińcy na ziemiach zachodnich I północnych Polski 1947-1957*, IPN, Warszawa 2003
- Janusz G., *Definiowanie mniejszości w dokumentach międzynarodowych I aktach prawa wewnętrznego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin-Polonia”, 2008, vol, XV, 2, Sectio K.
- Kwilecki A., *Fragmety najnowszej historii Łemków*, Materiały szkoleniowe SKPB, Warszawa 1984
- Łodziński S., *Spory wokół ustawy o ochronie mniejszości narodowych I etnicznych w Polsce okresu transformacji*, [w:] *Mniejszości narodowe I etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, red. E. Michalik, H. Chałupczaka, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2006

- Michalak R., *Polityka wyznaniowa państwa polskiego wobec mniejszości religijnych w latach 1945-1989*, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, Zielona Góra 2014
- Michna E., *Łemkowskie organizacje społeczne – współczesna działalność na rzecz podtrzymania i rozwoju kultury*, [w:] *Łemkowie*, pod red. B. Machul-Telus, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2013
- Michnal W., *Działalność społeczno-kulturalna Łemków w Beskidzie Niskim po 1989 roku*, Oficyna Wydawnicza Ruthenicart, Krosno 2019
- Misiło E., *Akcja „Wisła”. Dokumenty i materiały*, Oficyna Wydawnicza Archiwum Ukraińskie, Warszawa 2013
- Nijakowski L., *Zadania i działalność Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych Sejmu RP na rzecz zachowania i rozwoju tożsamości narodowej i etnicznej mniejszości*, [w:] *Polityka państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych*, red. L. Nijakowski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2005.
- Olejniki L., *Problem ukraiński w polityce narodowościowej państwa polskiego w latach 1944- Rzeszowie*, Rzeszów 1998.
- Pisuliński J., *Akcja specjalna „Wisła”*, Libra, Rzeszów 2017.
- Reinfuss R., *Śladami Łemków*, Wydawnictwo PTTK „KRAJ”, Warszawa 1990.
- Sigler J. A., *Minority Rights. A Comparative Analysis*, Greenwood Press, London 1993.
- Skubiszewski K., *Akcja „Wisła” a prawo międzynarodowe*, „Tygodnik Powszechny”, 1990, nr 10.
- Snyder T., *To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All. The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland 1934-1947*, „Journal of Cold War Studies”, 1999, nr 2.
- Thornberry P., *International Law and the Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford 2001.
- Ukraińcy w Polsce 1989-1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje*, red. M. Czech, Związek Ukraińców w Polsce, Warszawa 1993.
- Ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym z dnia 6 stycznia 2005 r.*, Dz. U. z 2005 r. Nr 17, poz. 141.

Stefan Dudra

POLITYKA PAŃSTWA POLSKIEGO WOBEC ŁEMKÓW PO 1989 ROKU

Streszczenie

Łemkowie w Polsce po 1989 roku znaleźli się w nurcie polityki narodowościowej wyznaczonej i determinowanej przez kształtujący się nowy model państwa demokratycznego. Jego cechą było odejście od wcześniejszego modelu nakierowanego na 198system198 asymilacji i wynaradawiania mniejszości narodowych i etnicznych na rzecz ich akomodacji w budowę nowego 198system społeczno-politycznego oraz zaspokajania podstawowych potrzeb niezbędnych do zachowania i rozwoju tożsamości etnicznych. Dla powstających stowarzyszeń i organizacji łemkowskich głównym celem było dążenie do zlikwidowania następstw Akcji „Wisła”, które stawały się jednym z głównych determinantów w relacjach z państwem oraz postulatów zmierzających do zagwarantowania rozwoju społeczno-politycznego, kulturalnego i oświatowego ludności łemkowskiej.

Słowa kluczowe: Łemkowie, polityka narodowościowa, mniejszość narodowa, mniejszość etniczna

ВЖИВАННЯ ФОРМ У УКРАЇНІ І НА УКРАЇНІ У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ РУСИНІВ БАЧКИ І СРЕМУ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті розглянуто вживання прийменників *у* і *на* в локативних конструкціях із терміном *Україна* у мові русинів Бачки і Срему у 20-30-ті роки ХХ століття. До уваги взято періодичні матеріали: газету "Руски новини" Руського народного просвітного товариства та газету "Заря" і "Календар — Заря" Культурно-просвітного союзу русинів Югославії. Виявлено вживання обох прийменників із зазначеним терміном — згідно традиції, що панувала в цей період в українській мові. Розглянуто вживання прийменників *у* і *на* в локативних конструкціях із термінами *Подкарпатска Русь*, *Карпатска Україна*, *Горніца*.

Ключові слова: *у* (прийменник), *на* (прийменник), мова русинів Бачки і Срему, українська мова, періодичні видання, Руське народне просвітне товариство (Югославія), Культурно-просвітний союз русинів Югославії

Вживання просторових прийменників *в* і *на* з терміном *Україна* для означення статичної й динамічної локалізації є актуальною темою сучасного мовознавства. Проблематика стала предметом дискусії на рівні українського суспільства і стосується питань не стільки граматичного, скільки історичного й соціолінгвістичного характеру — власне ці аспекти й буде розглянуто у нашій статті. Зокрема ця тематика набула широкого резонансу в рамках українсько-російських мовних контактів, однак виходить за межі цих двох мов.

Вислів *на Україні* імовірно входить до обігу за доби Речі Посполитої. Томаш Камуселла (Kamusella, 2015) розглядає вживання прийменників *w* і *na* у польській мові та вказує на культурні й політичні чинники, які обумовили спосіб вживання цих прийменників у контексті польсько-литовської держави. Зокрема дослідник доводить, що прийменник *na* вживали стосовно територій, які мали нижчий, тобто залежний політичний статус по відношенні до польської корони. Вживання цього прийменника стало традиційним і сьогодні він зберігається у польській мові перед назвами окремих сусідніх із Польщею держав: *na Białorusi*, *na*

* oleg.rumyantsev@unipa.it

Węgrzech, na Litwie, na Słowacji, na Ukrainie. Форма *на Україні* — разом із формою *в Україні* — стала традиційною для української мови. На думку окремих російських мовознавців, саме українська форма зумовила появу вислову *на Україне* у мові російській (Розенталь, 1971: 243).

Українські мовознавці почали обговорювати питання правильності вживання прийменників *в* або *на* з терміном *Україна* в 30-х роках ХХ століття. На думку сучасних дослідників це питання порушив Іван Огієнко, який висловився за необхідність вживати прийменник *в* відколи Україна стала державою:

Але в теперішніх правних умовах це «на Україні» — тільки залишок минулого, анахронізм, бо сьогодні Україна бодай правно «незалежна» Соціалістична Українська Республіка [...] Цебто з правного, з юридичного погляду і свого, і чужого треба вже конче змінити підлегле *на* на правно окреслене державницьке *в* (Огієнко, [1935] 2010: 221–222).

Зі ставленням Огієнка не погодилися численні інші українські науковці в діаспорі — серед них Петро Одарченко, Богдан Романчук та, власне, Юрій Шевельов, що надає такий коментар:

Так ніби явища мови можна підвести під політичні категорії. При цьому підході наші мовники-державники мали б також заборонити казати «в Галичині» й вимагати «на Галичині», бож не можна відривати Галичину від України й робити з неї самостійну державу! (Шевельов, 1964: 32)

Після 1991 року, коли Україна з республіки перетворилася на державу й відновила свій політичний суверенітет, обговорення правильності вживання форми *на Україні* стало предметом дискусії на національному рівні. До Академії наук, до редакцій газет і часописів зверталися громадяни із проханням пояснити — яка форма стала правильною в незалежній державі (Сидяченко). Конструкція з прийменником *в* швидко поширилася серед україномовного (і російськомовного) населення України, і вже 2001 року Григорій Півторак стверджував як аксіому:

Нині, коли Україна вже самостійна, суверенна й незалежна держава, немає жодних підстав вживати необґрунтовану й по суті образливу конструкцію з прийменником *на*. Отже, єдино правильна форма — *в Україні*. Але

виправляти фольклорні та літературні твори, де вживається вислів *на Україні*, не варто. (Півторак, 2001: 122)

Таким чином, у незалежній українській державі форма *в Україні* усталилася надзвичайно швидко, а форма *на Україні* стала сприйматися як літературно-архаїчна. Інакша ситуація склалася в Росії, де відношення до української державності є неоднозначним. У 1992 році Україна надіслала до Російської Федерації прохання відмовитися від вживання прийменника *на* перед словом *Україна*; реакція на таке прохання була складною, однак в офіційних двосторонніх документах російські чиновники почали вживати форму з прийменником *в* (Тараненко, 2010: 67) Конструкція *в Україні* почала була набувати ознак нормативності в ширших прошарках російського суспільства, але політизованість дискусії навколо цього питання призупинила цей процес.

У межах цієї дискусії виникло зацікавлення щодо вживання згаданих прийменників і в інших слов'янських мовах. У білоруській мові — на жаль, все менш поширеної в самій Білорусі — на сучасному етапі вживається форма *ва Україне*. Форма з прийменником *на* є поширеною серед західних слов'ян, однак відсутність політичної напруги між Україною та західнослов'янськими державами дозволили уникнути політизації відповідної дискусії щодо прийменників. Зокрема Камуселла (2015: 307–308) пропонує вельми демократичне ставлення до цієї проблематики: на його думку, мовна традиція може бути зміненою, скорегованою відносно сучасної політичної ситуації; науковець надає перевагу принципу добросусідських відносин, згідно якого у польській мові можна цілком доречно вживати конструкцію *w Ukrainie*. У випадку зі Словаччиною евентуальна дискусія може бути особливо цікавою вважаючи на присутність у словацькій мові автореференційної форми *na Slovensku*; утім, крім конструкції *na Ukrajině*, словаки спорадично користуються й формою *v Ukrajině*.

*

У літературній мові русинів Бачки і Срему сьогодні є поширеною конструкція *у Україні*, однак історично спостерігаються певні приклади неусталеності. Михайло Ковач у творі *Зоз драги по Україні* (1967) принаймні чотири рази вживає конструкцію *у Україні* (конструкцій з прийменником *на* не виявлено), а у творі *Верховина* (1976) принаймні два

рази вживає конструкцію *на Україні* (конструкцій з прийменником у не виявлено) (Ковач, 1992: 85, 89, 117, 129, 131, 133). У листуванні з Олексом Мишаничем письменник вживає конструкцію *на Україні*; цю форму в листуванні завжди вживав і український вчений.¹

Дослідження русинських мовознавців свідчать, що обидва прийменники у мові русинів Бачки і Срему вживають у локативній семантико-синтаксичній функції із локативним (місцевим) відмінком для статичної локалізації об'єкта. Александар Мудри в дипломній роботі розглядає вживання прийменників, зокрема *в* і *на*, у бачванських записах Володимира Гнатюка² й указує на присутність прийменників з локативним відмінком у функції додатку для означення статичного локативу: *на Сентомашу*; *у Макове*; прийменник *на* вживали й для означення динамічного локативу: *исц горе на жито*; дослідник також пише про відсутність у мові тодішніх русинів Бачки прийменника *в* (Мудри, 2008: 47–50, 59). Стосовно прийменника у Габор Костельник у своїй *Граматиці* (1923) зауважує, що, під впливом сербської мови, він поступово витісняє властиві мові русинів форми цього прийменника *в* і *во* (Костельник, 1923: 87). У 1979 році Микола Скубан підтверджує факт обмеженого вживання архаїчної форми *в* (*во*); дослідник констатує вживання прийменників *на* і *у* для означення місця: *у Миклошевцох* (Скубан, 1979: 9, 11, 14). *Словнік руского народного языка* за редакцією Юліяна Рамача підтверджує вживання обох прийменників у статичній локативній функції; прийменник *на* вживається також для ознаки динамічної локативної функції з акузативом (знахідний відмінок); архаїчний прийменник *в* (*во*) вживався для ознаки динамічного і статичного локативу (Рамач, Ю., 2017, I: 108, 743–745; II: 605).

Традиція вживання прийменників у або *на* перед терміном *Україна* у мові русинів Бачки і Срему, наскільки відомо, не була об'єктом окремого дослідження. Ці конструкції формувалися, вочевидь, під впливом україномовного контексту вже в новий період. У рамках нашого дослідження для виявлення динаміки вживання двох прийменників у мові русинів розглянуто окремі періодичні видання за міжвоєнний період. Уваги

¹ Листи М. Ковача до О. Мишанича зберігаються у Відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України - Фонд № 232.

² Див. *Народни приповедки бачванських Русинох. По етнографичних материалох Володимира Гнатюка*. Руски Керестур: Руске слово, 1967.

надано і тим виданням, які друкувало Руське народне просвітне товариство (РНПТ), і періодичним публікаціям Культурно-просвітнього союзу югославських русинів (КПСЮР) — як зауважує Олександр Дуліченко, мовна політика цих двох угруповань відрізнялася (Дуліченко, 2002: 66–84).

Газета “Руски новини” (1924–1941) є найважливішим періодичним виданням русинів Югославії у міжвоєнний період. Редакторами новин були греко-католицькі богослови Дюра Павич (1924–1930) і Михало Фірак (1931–1941) — формально також Матія Петлич (1931–1933) і Франьо Дідович (1933–1936). Слід нагадати, що Фірак походив з Галичини, був носієм української мови, мав міцнішу, у порівнянні з місцевими русинами, українську національну орієнтацію та відверто прагнув тіснішої інтеграції русинів до української нації (Рамач, Я., 2016: 69); все це могло впливати на мовні особливості видання в роки його праці на посаді редактора. До програми газети не закладено жодної політичної орієнтації: видання дотримувалося християнських принципів та мало задовольняти інформаційні потреби всіх русинів держави (Латяк, 2018: 538–542). Видання дотримувалося орфографічних норм Ґ. Костельника.

За результатами нашого дослідження, на протязі 1924–1925 років (перший номер побачив світ 4 грудня 1924 року) на сторінках газети присутня лише конструкція *на Україні*: її виявлено у восьми номерах (один раз з атрибутом *Велькей*). У 1935 році ситуація виглядає зовсім інакше: словоформа *на Україні* присутня у семи номерах (з атрибутами *большевицкей, заходней* — вжито по одному разу), а у *України* — у восьми номерах газети (з атрибутами *велічезней, його, нашої* — вжито по одному разу).³ Результати за ці й наступні роки можна передивитися в таблиці 1:

³ До уваги взято саме кількість номерів газети, у яких ти чи іншу словоформу вжито принаймні один раз. Якщо ту й саму словоформу в рамках одного номера вжито більше разів, номер все одно враховано один раз. Вважаючи на великий обсяг матеріалу, слід підкреслити можливість похибки.

Таблиця 1: Кількість номерів газети “Руски новини”, у яких вжито прийменники *у* або *на* в локативній конструкції з терміном *Україна*

Рік	<i>на України</i>	<i>у України</i>
1924– 8		--
1925	Велькей (1)	
1935	7 большевицкей (1), заходней (1)	8 велічезней (1), його (1), нашей (1)
1936	6 Восточней (1)	2 южней (1)
1937	17 Велькей (2), восточней (1), нешкайшей (1)	3 земледілскей (1), комунистичней (1)
1938	17 Карпатскей (3), цалей Карпатскей (1)	5 Карпатскей (3), цалей Карпатскей (1), Прикарпатскей (1), большевицкей (1)
1939	31 Карпатскей (21), теі Карпатскей (1), восточней (4), западней (1); Рус-України (1)	11 большевицкей (1), Западней (1), Карпатскей (9)
1940- 7		3
1941	Западней (2), Карпатскей (1)	Западней (1), Карпатскей (1)

За результатами таблиці можна переконатися, що форма з прийменником *на* домінує, але співіснує з формою *у України*, яка теж демонструє певний рівень усталеності. Кількість випадків вживання терміну *Україна* значно підвищується в 1937-1938 роках та сягає максимуму в 1939 році, що пов'язано з подіями в Карпатській Україні. У дослідженні до уваги взято конструкції зі статичним локативом, але присутні й форми динамічного локативу з прийменником *на*: *на Україну*. Доволі важко, на наш погляд, визначити контексти, у яких переважно вживано прийменник *на*, а у яких — прийменник *у*. Утім слід зазначити, що в окремих випадках місцеві дописувачі вживають форму *у України*, наприклад: “свидомих наших братоx у України” (Ерделі, Микола. *Важноси традиції у живоце народу*. “Руски новини”, 22/10/1937, 2-3).

Водночас цікаво розглянути динаміку вживання терміну *Подкарпатска, Карпатска* або *Київська Русь* (рідше — *Русия*), де також спостерігається певна неусталеність:⁴

Таблиця 2: Кількість номерів газети “Руски новини”, у яких вжито прийменники у або на в локативній конструкції з терміном (*Под*)*Карпатска/Київська Русь*

Рік	на [...] <i>Руси</i> (рідко: <i>Русії</i>)	у [...] <i>Руси</i> (рідко: <i>Русії</i>)
1935	4 Подкарпатскей (3), Києвскей (1)	13 Карпатскей (1), Подкарпатскей (4), Києвскей (8)
1936	4 Подкарпатскей (4)	1 Подкарпатскей (1)
1937	2 Подкарпатскей (1), Києвскей (1)	1 Подкарпатскей (1)
1938	5 так званей Карпатскей (1), Подкарпатскей (4)	1 Карпатскей (1)
1939-1941	--	--

У цьому разі відмінне вживання прийменників очевидно залежить від взаємної інтерференції форм *на Руси/у Русії*; пор. укр.: *на Русі/в Росії*; пол. *na Rusi/w Rosji* тощо. Цікаво, що на сторінках цієї газети складений термін (*Под*)*Карпатска Русь* із локативним відмінком фактично не вживається у 1939-1941 роках: можна зробити висновок, що в наведені роки термін *Карпатска Україна* у локативній конструкції фактично повністю витіснив іншу назву.

Вважаючи на неусталеність вживання прийменників у і на із зазначеними вище термінами, наведемо приклади застосування цих прийменників перед іншими топонімами. Насамперед візьмемо до уваги часто вживаний термін *Горніца*, яким русини Бачки і Срему означають верховинну територію походження в Карпатських горах. Для конструкції *на*

⁴ Таблиця не враховує контекст у якому йдеться про територію Росії; натомість, результати підрахунків відбивають посилення на Київську Русь, яку автори публікацій вважали цивілізаційно пов'язаною з культурою й історією своєї громади.

Горніци властива висока усталеність — за розглянуті роки (1924-1925, 1935-1940) у газеті “Руски новини” лише у двох випадках виявлено форму *в Горніци*; утім, показово, що в одному з цих двох випадків термін вжито з атрибутом *автономний*: у *автономней Горніци* (“Руски новини”, 04/11/1938, 2) — вочевидь, спрацювало сприймання рідного краю як адміністративної одиниці. Також спостерігається висока усталеність конструкції у *Галичини* (інколи: у *Галиції*, у *Галиції*) — варіантів з прийменником *на* не виявлено. У локативних конструкціях із топонімом *Карпати* домінує прийменник *у*. Навпаки, з топонімами *Волинь*, *Подол/Подил*, *Крим* (згадуються рідко) вжито переважно прийменник *на*. Із термінами Буковина та Білорусь/Била Русь виявлено обидва варіанти, але рідкісність їхнього вживання не дає підстав для подальших висновків.

Слід також звернути увагу на змішані локативні конструкції з прийменниками *у* і *на*. З одного боку, на сторінках газети присутні висловлення “у Русії і на Україні”, “на України і у Русії”, “у Русії, на України, у Мексику, у Еспаниї”, “на України і у Галичини”, “у Галичини і на України”, “у Галичини і на Горніци” тощо – ці форми свідчать, що для окремих авторів граматично-семантичний зв'язок між конкретним прийменником та відповідним топонімом є усталеним. Однак, можна спостерігати й такі висловлення: “на України і Росії”, “у Русії і України”, “у Галичини і України”, “у Югославії, Горніци, Галиції”, “у Мадярській, Румунській, Болгарській і Югославії, на України, Южней Францускій” тощо. Ці приклади свідчать, навпаки, про неусталеність вживання цих прийменників у традиції інших дописувачів – і не лише з терміном *Україна*, але й із деякими іншими топонімами.

З метою проаналізувати частотність локативних конструкцій у відношенні до загальної частотності вживання певних топонімів, проаналізовано вживання термінів *Карпатська Україна* і *Горніца* на сторінках газети “Руски новини”. Розглянуто номери починаючи від 4 листопада 1938 року, у якому вперше вжито термін *Карпатська Україна* (як вже зазначено, згодом термін *Подкарпатська Русь* поступово зникає з друку), і до номеру від 28 квітня 1939 року. Результати дослідження зібрано в таблиці 3:

Таблиця 3: Частотність вживання термінів *Карпатська Україна* і *Горніца* на сторінках газети “Руски Новини” у період з 4 листопада 1938 р. по 28 квітня 1939 р.:

Номер	<i>Україна (Карпатська, Подкарпатська, Прикарпатська)</i>			<i>Горніца (наша, руска, аутономна, карпатська)</i>		
	загалом	локативна конструкція		загалом	локативна конструкція	
		з прийм. у	з прийм. на		з прийм. на	з прийм. у
04/11/38	2	-	-	36	21	1
11/11/38	13	2	-	3	2	-
18/11/38	15	-	2	11	6	-
25/11/38	6	1	-	8	2	-
02/12/38	4	-	1	7	5	-
09/12/38	12	-	-	7	3	-
16/12/38	8	1	1	5	4	-
23/12/38	8	2	-	15	7	-
??/01/39	4	1	-	15	6	-
13/01/39	14	-	2	19	5	-
20/01/39	14	3	1	5	3	-
27/01/39	7	-	2	15	5	-
03/02/39	8	1	3	5	5	-
10/02/39	7	-	1	2	-	-
17/02/39	20	-	3	15	11	-
24/02/39	14	-	2	3	1	-
03/03/39	5	-	-	7	5	-
10/03/39	12	-	-	11	6	-
17/03/39	16	-	2	15	7	-
24/03/39	8	-	-	10	8	-
31/03/39	21	2	6	10	6	-
14/04/39	1	-	-	-	-	-
21/04/39	7	-	1	3	3	-
28/04/39	4	-	2	1	-	-
	230	13	29	228	121	1

Термін *Карпатска* (*Подкарпатска, Прикарпатска*) *Україна* в зазначений період вжито щонайменше 230 разів — принаймні 13 разів із прийменником *у* та принаймні 29 разів із прийменником *на* з локативним (місцевим) відмінком. Термін *Горніца* (*наша, руска, карпатска*) вжито щонайменше 228 разів, із них щонайменш 121 раз із прийменником *на* з локативним відмінком та один раз у рамках вислову *у аутономней Горніци*. Так, загальна кількість випадків вживання двох термінів у цей період майже збігається. Натомість, частотність вживання локативної конструкції із терміном *Карпатска Україна* (з обома прийменниками) у відношенні до загального вживання цієї назви за згаданий період дорівнює 18,3% випадків, а частотність вживання терміну *Горніца* із локативом відповідно складає 53,6%. Можна зробити висновок, що у мові русинів Бачки і Срему термін *Горніца* у згаданий період вживався переважно у вигляді локативної конструкції *на Горніци*. Очевидно, з причин мовної традиції й орфоепічних принципів суто цей вислів дописувачі вважали більш доречним для посилання на територію походження. Стосовно терміну *Карпатска Україна* слід зауважити, що він доволі швидко був асимільований та органічно увійшов до мови видання “Руски новини”. Утім, кількість висловів із цієї назвою у локативі є значно нижчою – цей складений топонім переважно виконував інші граматичні функції. Вживання прийменника *на* в локативних конструкціях з терміном *Карпатска Україна* переважає, однак вживання прийменника *у* є також послідовним.

*

Слід навести декілька прикладів конструкцій з терміном *Україна* у виданнях КПСЮР. Слід нагадати, що, на відміну від публікацій РНПТ, видання КПСЮР ідеологічно дотримувалися москвофільських поглядів, а у мовній політиці орієнтувалися на російську мову, залучали церковнослов'янські елементи. За словами Дуліченка: “Язык тих виданьох барз вариує, часто ше приближує гу руско-велькоруско-сербскей мишаніни” (Дуліченко 2002: 76). Як зауважує мовознавець, систематичних студій щодо вивчення цієї “мови” не було здійснено.

У рамках нашого дослідження розглянуто всі номери календаря “Заря” (1935–1940) та окремі номери газети “Заря” (“Руска правда”; “Руска заря”) за 1934–1940 роки. Виявлено численні локативні конструкції з обома прийменниками та з різними формами написання топоніму, зокрема:

- з прийменником *на*: *на України, на України, на Украинѣ, на Украинѣ, на сямей України, на Карпатскей України, на “Карпатскей України”, у тераиньей “Карпатскей України”;*
- з прийменником *у*: *у України, у “України”, у “Советскей України”, у нашей русскей України.*

Значні орфографічні коливання присутні й у вживанні складеного терміну *Карпатська Русь*, де спостерігається й архаїчний для русинів Бачки прийменник *в*:

- з прийменником *у (въ)*: *въ Карпатскей Руси, въ Подкарпатскей Руси, у Карпатскей Руси, у Карпатскей Русіи, у Поткарпатскей Русьи, у Подкарпатскей Русіи, у Поткарпатскей Руси, у Прикарпатскей Русіи, у Прикарпатскей Русьи, у аутономней Карпаторусіи, у Пряшевскей Руси;*
- з прийменником *на*: *на Карпатскей Руси, на Карпатскей Русьи, на Карпатскей Руси, на Подкарпатскей Руси, на Поткарпатскей Руси, на Подкарпатскей Руси, на Прикарпатскей Руси.*

У виданнях КПСЮР для посилання на український контекст спорадично вживали термін *Малоросія* — наприклад, у таких висловленнях: “у Поткарпатскей Русьи, Малоросіи и России”, “въ такъ называемой Малоросіи (Украина)”, “въ Малоросіи — Украинѣ”. Обрана термінологія й неусталена орфографія цих видань цілком відповідають типу ідеологічного навантаження.

*

Термін *Україна* стабільно увійшов до лексики русинів Бачки і Срему доволі пізно і його пришвидшена асиміляція відбувалася під впливом українського мовно-культурного контексту. У міжвоєнний період контакти з Галичиною та її культурно-національний вплив на громаду русинів значно зміцнішали — зокрема це помітно у виданні “Руски новини”. Вживання прийменників *у і на* з терміном *Україна* в розглянутий період формувалося під цим впливом, і вживання обох варіантів є у певній мірі наслідком цього впливу. Утім, варіант *у України* не слід *a priori* вважати симптомом уособлення української національної ідеї: прийменник *у* набув значнішого вжитку під впливом фонетики інших, сусідніх мов, а конструкція *у України* відповідає орфоепічним засадам народної мови

русинів. Крім того, якщо у статтях редакції, чиї представники консультували галицьку періодику та переважно володіли українською мовою, тенденційно зустрічається форма *на України*, поодинокі дописувачі — принаймні у виявлених випадках — вживали форму *у України*.

У виданнях КПСЮР також спостерігаємо вживання обох прийменників, однак тенденційна відмінність мови “Зарі” від народної мови русинів, значна й не завжди виправдана кількість російських та церковнослов'янських запозичень, вживання неусталеної й архаїчної орфографії – усе це вказує на штучність мови цих видань та не дозволяє брати їх до уваги як приклад ані живої, ані літературної мови русинів Бачки і Срему.

Певна неусталеність у вживанні обох розглянутих прийменників спостерігається й з іншими термінами — наприклад, у разі складеного топоніму *Карпатська Русь*. Навпаки, стабільними є форма *у Галичини* (пол. *w Galicji*) та типовий русинський вислів *на Горніци*, що сформувалися у мові русинів Бачки і Срему на протязі тривалого часу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

Періодичні видання:

- “Руски новини” – розглянуто номери на 1924–1925 та 1935–1941 роки;
- “Календар Заря” - розглянуто усі номери за 1935–1941 роки;
- “Заря” - розглянуто окремі номери за 1934–1941 роки.

Архівні джерела:

- Листи М.Ковача до О.Мишанича — Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України - Фонд № 232.

Монографії, статті:

- Дуличенко, А.Д. (2002) *Кніжка о руским языку. Увод до рускей филології у документох и коментарох*. Нови Сад: Руске слово;
- Ковач, М. (1992) *Дияспора*. Нови Сад: Руске слово;
- Костельник, Г. (1923) *Граматика бачвансько-рускей бешеди*. Срем. Карловци: Српска манастирска штампарија – видавач: Руске Нар. Просвитне Дружтво;
- Латяк, Д. (2018) *Информованє на языку бачванско-сримских руснацох*. “Шветлосц”, 4/2018. 529–560;
- Мудри, А. (2008) *Хаснованє применовніцких конструкційох у языку Гнатюкових приповедацох*. “Ruthenica”, 2008. 36–60;

- Огієнко, І. [1935] (2010) *В Україні, а не “на Україні”*. В: *Рідна мова*. Київ: Наша культура і наука. 211–227;
- Півторак, Г. (2001) *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов*. Київ: Академія;
- Рамач, Ю. (ред.) (2017), *Словник руского народного язика (I, II)*. Нови Сад: Филозофски факультет – Одсек за русинистику;
- Рамач, Я. (2016) *На крижней драги*. Нови Сад: Руске слово, 2016;
- Розенталь, Д. (1971) *Справочник по правописаню и литературной правке*. Москва: Книга;
- Сидяченко, Н. (без дати) *На Україні – в Україні*. “Культура мови”. Дата перегляду: 2019-08-11, URL: <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine45-23.pdf>;
- Скубан, М. (1979) *Правилне и неправилне хаснованє и (нехаснованє) применівнікох*. “Творчосц”, 5/1979. 9–14;
- Тараненко, О. (2010) *Українсько-російські мовні контакти на сучасному етапі*. “Мовознавство”, 2-3/2010. 55–82; Шевельов, Ю. (1964) *Юрій Шерех (Матеріяли до біографії). Стаття Юрія Шевельова*. в: *Юрій Шерех, Не для дітей*, Нью-Йорк: Пролог;
- Kamusella, T. (2015) *The preposition “On” and Poland-Lithuania*. In: *A Jubilee Collection: Essays in Honor of Professor Paul Robert Magisci*. Uzhhorod-Prešov-New York: Valerii Padiak Publishers. 301–308.

Oleg Rummyantsev

THE USE OF EXPRESSIONS *U UKRAJINI* AND *NA UKRAJINI* IN PERIODICALS OF THE RUSYNS OF BAČKA AND SYRMIA BETWEEN TWO WORLS WARS

Summary

This paper analyzes the use of the preposition *u* and *na* in locative constructions with the term *Ukraine* in the language of Rusyns from Bačka and Syrmia in the 20-30s of the XX century. The following periodicals were taken into consideration: the newspaper “*Ruski Novini*” of the Rusyns Society for Education and the newspaper “*Zarja*” and “*Kalendar - Zarja*” of the Cultural and Educational Union of the Rusyns of Yugoslavia. The use of both prepositions before the specified term is attested, and that is in line with the Ukrainian linguistic tradition. The use of these prepositions in locative constructions with terms *Podkarpatska Rus*, *Karpatska Ukrajina* and *Hornitsa* is also considered.

Keywords: *u* (preposition), *na* (preposition), language of the Rusyns of Bačka and Syrmia, Ukrainian language, periodicals, the Rusyns Society for Education (Yugoslavia), the Cultural and Educational Union of the Rusyns of Yugoslavia

RUSINI VOJVODINE U STVARALAŠTVU ZAKARPATSKIH PISACA: OLEKSANDAR HAVROŠ I ANDRIJ LJUBKA

Cilj rada – pokazati stav ukrajinskih, ponajprije zakarpatskih intelektualaca Ukrajine prema Rusinima Vojvodine što se sagledava na publikacijama suvremenih pisaca O. Gavroša i A. Ljubke. Proanalizirani radovi svjedoče o dubokom interesu ukrajinske javnosti prema bačvanskim Rusinima, koji su prikazivani s tradicionalnom simpatijom, visokom ocjenom Rusina u očuvanju nacionalnog identiteta. Posebno je istaknuta težnja prema vezama s povijesnom domovinom – Ukrajinom.

Ključne riječi: Oleksandr Gavroš, Andrij Ljubka, Zakarpatja, Vojvodina, Rusini

Povijesne veze Rusina-Ukrajinaca Vojvodine s njihovom povijesnom domovinom – Zakarpatskom Ukrajinom uvijek su bile u središtu pozornosti ukrajinske znanosti koja je stvorila informacijski fundus istraživanja kulture doseljenika koji su se našli u Podunavlju.¹ U suvremenom diskursu teme poseban interes izazivaju publikacije dvojice suvremenih pisaca ukrajinskog Zakarpatja – Oleksandra Gavroša i Andrija Ljubke. Njihovi su doživljaji o vojvođanskim Rusinima značajni nizom aspekata, ponajprije percepcijom etničkog kontingenta, s ukrajinskog gledišta u neku ruku udaljenog ali i bliskog ukrajinskim terenima, odakle je krenuo prema Podunavlju, opstao je tamo u često ne lakim uvjetima, uz neprekidne veze s historijskom domovinom. Razvoj nacionalne svijesti čovjeka, imenovanog Rusyn ili Ukrajinac odvijao se u kontekstu imperijskoga diskursa koji je neumitno postavljalo pitanje opstanka ili asimiliranja što se reflektiralo na mentalitetu tog čovjeka – od pokornosti do pobune, od separatizma do gorućega rodoljublja. U razdoblju sovjetskog odnosno jugoslavenskog socijalističkoga režima koji je, bez obzira na deklarirane razlike u tumačenju marksističkih

* yevgpsn9@gmail.com

¹ Iz povijesti pitanja: Румянцев О. Є. (2008). *Галичина – Боснія – Воєводина. Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 роках*. Київ; Рамач. Я. (2016). *Огляд історії русинів у Югославії (1918–2000). Сумська старовина*, 5–22. Paščenko, J. (ured.) (2017). *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Prijevod s ukrajinskoga*. Novi Sad: Savez Rusina Ukrajinaca Srbije.

postulata, imao sličnosti u praksi, posebice u nacionalnome pitanju, rusinska zajednica na terenima tadašnje SFRJ uspjela se očuvati. U godinama sovjetsko-jugoslavenskoga konfrontiranja čovjek sovjetko-ukrajinske zone je nosio predodžbu o tadašnjoj Jugoslaviji s obilježjima pozitivne percepcije, kao o nečemu drukčijem, slobodnijem. U tom kontekstu vizija tamošnjih Rusina-Ukrajinaca je imala pozitivno ozračje: jugoslavenski Rusini-Ukrajinci su doživljavani kao neki srodni etnikun koji prebiva u toj, boljoj zoni i predstavlja tamo naše, ukrajinske teme, ideje. Predodžba sovjetskih Ukrajinaca o jugoslavenskim Ukrajinacima kao o nacionalno angažiranim, u neku ruku je bila opravdana, bez obzira na manipuliranja nacionalnom strategijom od strane jugo-komunističkih službi. Zato je lik jugoslavenskih srodnika uvijek doživljavan u ukrajinskoj sredini dobronamjerno. Ukrajinci zapadne regije – Zakarpatja, Galicije su osjećali etničku, teritorijalnu blizost s njima.

Upravo s takvih tonova započinje svoj hod prema vojvođanskim Rusinima suvremeni ukrajinski pisac Oleksandr Gavroš: «Ja sam išao vođen lijepom legendom. Vođen mitom o dalekim rođacima. Koji su se dva i pol stoljeća prije doselili s Karpatskih planina na Panonske ravnice – između rijeka Dunava i Tise skoro na mjestu njihovog stapanja. I tijekom stoljeća nisu se rastopili u vremenu i prostoru. Očuvali su sebe čak bolje od nas, jer da bi preživjeli između drugih naroda, morali su se hermetizirati».² Knjiga ukrajinskog pisca, nazvana „Lutajući narod“ predstavlja možda najopširniji u suvremenoj ukrajinskoj beletristici (310 stranica) izraz doživljaja suvremenim ukrajinskim intelektualcem rusinsko-ukrajinske Vojvodine. Autor teži predočiti povijesni okvir rusinskih seoba, ocrtavajući ga ukratko, ne upuštajući se u opširna kontekstiranja. Međutim, tome bi se već na početku moglo dodati da su se migracijski procesi s istočnog prostora (austrougarski imperijski projekt) ostvarivali paralelno s kretanjima vojvođanskih Srba prema jugoistočnim ukrajinskim terenima (ruski imperijski projekt).³ Doseljavanje zakarpatskih Rusina na terene Podunavlja, kao i vojvođanskih Srba na jugoistočne predjele Ukrajine odigravalo se ne voljom tih naroda, već ponajprije manipuliranjem etničkim skupinama od strane službenih Beča i Peterburga. Ruski carizam je

² Гаврош, О. (2012). *Блукаючий народ*. Київ: Нора-Друк, str. 5 (dalje u tekstu u zagradi – stranica iz ovoga izdanja).

³ Više o tome: Paščenko, J. (2018). *Ukrajinsko – srpske veze u doba baroka XVII – XVIII stoljeće*. Novi Sad: Savez Rusina Ukrajinaca Srbije; Пашченко, Є. (2017). *Українсько-сербські зв'язки доби бароко. XVII– XVIII ст.* Київ: Освіта України. Digitalni izvor: <https://bib.irb.hr/datoteka/912436.9Ukr-srpske.pdf>

koristio tragičan položaj srpskog povlačenja pred trećom imperijskom snagom – osmanskim sultanatom na prostore Ukrajine s ciljem iskoristiti srpske doseljenike u likvidiranju ukrajinske neovisnosti, dok je austrijski dvor upućivao na napuštene zemlje Vojvodine karpatske Rutene – da budu branik pred osvajačima, tampon-etnosom između tamošnjih etnija.

Knjiga Oleksandra Gavroša je građena u formi kratkih eseja, sličica s opširnom tematikom, koja stvara dinamičan, koloritni prikaz, zajednički portret, panoramu vojvođanskih Rusina. Glavna je ideja vodilja pisca – znatiželja, osjećanje srodnosti s tamošnjim Rusinima, želja svestrano ih poznati uz opće ozračje dobronamjernosti pisca. Već sam pojam *Rusin* je prikazan adekvatno povijesnim činjenicama – kao opći etnonim stanovništva zapadne Ukrajine. Historijsku sudbinu zapadnih Ukrajinaca pisac uobličava formulom „lutajući narod“ (блукуючий народ) podrazumijevajući migracijski faktor, traganje pučanstva za boljim životom. Jedan od smjerova je bio put prema plodnim terenima sadašnje Vojvodine. Doseljavanja u druge sredine su neminovno uvjetovale govorne transformacije koje su se realizirala u nastanku naziva „rus'ka bešeda“, «u temeljima koje leži govor većine kolonista – s izričitim utjecajima slovačkog i poljskog jezika ali s osnovicom ukrajinskog» (16). Kao sociokulturni identifikator nacionalne osebnosti, istaknuta je ćirilica koja je očuvana u pismu vojvođanskih Rusina, za razliku od dvojne grafike pisma u srpskom jeziku.

Pisac stvarajući svojevrzni mozaik portreta, događaja, tema pruža lik – povijesni, suvremeni vojvođanskih Rusina, težeći predočiti različite aspekte njihove egzistencije. U kratkim, čitljivim poglavljima oslikani su glavni faktori koji su determinirali nastanak socijalnih, psiholoških, povijesnih, političkih osobina doseljenika. Objektivno i nenametljivo autor prikazuje različite izražaje duhovnih, idejnih usmjerenja zajednice, njenih istaknutih predstavnika – od povezanosti s povijesnom domovinom do fragmenta moskvofilstva kao očuvanog arhaizma. Crkvena povijest predočena je kao dominantna u oblikovanju zajednice: «Bez crkvene historije nema povijesti Rusnaka, nisu bili oni niti istaknuti vojnici, niti političari, niti znanstvenici. To je bio narod seljaka i svećenika. U biti, vjera, grko-katolička crkva bili su za Rusnake sve: i nacionalni vlastiti identitet, i prosvjeta (crkvena škola), i pismo (ćirilica), i književnost (knjige), i umjetnost (zidno slikarstvo, arhitektura), čak i muzika (crkveno pjevanje)» (71). U prikazu nastalih s doseljnjem na vojvođanska područja sukoba s pravoslavicima istaknuta je upravo grko-katolička crkva koja je bila snažan faktor očuvanja nacionalnog identiteta, što duhovito zaokruženo opažanjem: «jer kad bi u

Keresturu nastala pravoslavna crkva, posve je moguće da sada ne bi smo imali o kome pisati» (73).

Uz problem crkvenih odnosa, kao realni faktor ugroženosti nacionalnome opstanku je prikazana postupna mađarizacija, oslikana u njezinoj razvrstanoj aktivnosti. Međutim, otpor – implicitni ponajčešće, bio je dominantom svijesti stanovništva što je predočeno u likovima istaknutih intelektualaca, jednim od kojih je bio kratko ocrtani lik Gavrijila Kosteljnika, zatim i suvremenih predstavnika intelektualnog, duhovnog života stanovništva. Tragična sudbina rusinskih intelektualaca uobličena je u sudbini Gavrijila Kosteljnika smrt kojeg Oleksandr Gavroš prikazuje nizom detalja koje stvaraju uvjerljiv kontekst o likvidiranju svećenika antiukrajinskim snagama okupatora, od ruke kojih *«tako tragično završio se život ne ordinarne osbitosti, koja je postala za Rusnake duhovnim ocem, a za Ukrajince – simbol nacionalne likvidacije Ukrajinske grko – katoličke crkve»* (183).

Autor prikazuje raznovrsne prepreke u egzistenciji rusinsko-ukrajinske zajednice na terenima nekadašnje Jugoslavije, od kojih je svoju ulogu imala i priroda srpsko-hrvatskih odnosa u određenim dramatičnim razdobljima. Pisac oslikava sudbine Rusina kratkim pričama o godinama drugog svjetskoga rata i poratnom razdoblju, zaključujući da «biti Ukrajinac na Balkanu – značilo je od početka izazivati nepovjerenje...» Međutim, zaključuje Oleksandr Gavroš usprkos tegobama «tisuće nekadašnjih Ukrajinaca Srbije i nekoliko tisuća Ukrajinaca Bosne i Hercegovine, Hrvatske su, usprkos ratovima, proganjanima, podejnjivanja, uz odsutnost bilo kojih vlastitih institucija, čak i poslije 120 godina očuvali svoje nacionalno ime i predstavljaju živi spomenik velike životne snage, neuništivosti ukrajinskog naroda» (277). Knjiga Gavroša je imala pozitivan odjek u Ukrajini, nazvan, između ostalog kao «knjiga o ukrajinskoj Atlantidi na Balkanu».⁴

Andrij Ljubka mlad, plodan, priznat u domovini i daleko izvan nje pisac iz Zakarpatja donosi kratke i sugestivne impresije svojih putovanja od prvih upoznavanja vojvođanskih Rusina-Ukrajinaca do novih dolazaka. Svoje zaključke on temelji ne samo na neposrednim dojmovima od druženja s tamošnjim ljudima, već i na komparativnome pristupu. Poznat kao putnik po mnogim zemljama, on uspoređujući brojne impresije u prikazu nacija, zaključuje:

⁴ Гватъ, І. Книга про українську Атлантиду на Балканах. Preuzeto 05.08. 2019 sa <http://www.radiosvoboda.org/a/24893001.html>

«Ja sam bivao u 30 zemalja i svugdje sam kontaktirao s Ukrajincima te zato mogu tvrditi da su Rusnaci Vojvodine – najzanimljivija i najosebujnija grana ukrajinskog iseljništva. Toliko je osebujna da se može smatrati posebnim narodom».⁵ Uspoređujući nacionalnu svijest rusinske zajednice s stanjem nacionalne svijesti kod stanovništva Ukrajine, autor kratko ocrtava teške povijesne okolnosti opstanka Rusina i ustvrđuje da su Rusini doživljavali nemalo teških razdoblja u svojoj povijesti, međutim: «Gle čuda! Rusnaci nisu nestali, nisu se rastopili tijekom stoljeća života kod drugih naroda, budući daleko od Domovine. Ova činjenica iznenađuje, posebice na tlu usporedbe s Ukrajinom, gdje su rusificiranje i poloniziranje pokupili milijunsku žetvu».⁶ Kao i O. Gavroš, A. Ljubka vidi snagu opstanka u obrambenome značaju grko-katoličke crkve, u očuvanju tradicija zajedništvom življenja, ustvrđujući da su bačvanski Rusini dosegli uspjeha ne samo u tradicionalnome zanatu zemljoradništva, već i na polju prosvjete i kulture, upućujući na činjenicu da u toj sredini ima ljudi s akademskim zvanjem, ima pisaca, značajnih religijskih djelatnika. Pisac ističe da je ta «mala zajednica Ukrajinaca» uspjela kodificirati vlastiti jezik i objaviti na njemu više od pola tisuće knjiga. Govoreći o značaju i ulozi Gavrijila Kostelnjika, ukrajinski pisac se ne koleba u definiranju krivaca njegove smrti, ustvrđujući da je to «poznati crkveni djelatnik kojeg je sovjetska vlast ubila u Lavovu».

Za ukrajinske intelektualce je uvijek značajno istaći kao pozitivnu osobinu da kroz povijest bačvanski Rusini nisu prekidal veze s Ukrajinom što Andrij Ljubka vidi kao značajnu potvrdu u događajima 1939. kad su Rusini podržavali stvaranje ukrajinske države, primali su kod sebe ukrajinsku emigraciju. Autor naglašava na značajnosti činjenice da se takva povezanost nastavlja što se vidi u djelatnosti suvremenih intelektualaca s jedne strane i u odazivu zakarpatskih Ukrajinaca na interese bačvanskih Rusina – s druge. Između primjera pisac navodi djelatnost profesora Ljubomira Beleja, spomenutoga pisca Oleksandra Gavroša što se može nastaviti i nizom drugih imena suvremene ukrajinske znanosti koja se zanima za ove teme.⁷

Andrij Ljubka, uz laganu esejističku stilistiku svojih bilješki o ukrajinskom iseljništvu, daje niz značajnih zaključaka, između kojih je i

⁵ Лубка, А. Найдавніша і найцікавіша українська діаспора. Preuzeto 13.03. 2015 sa <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/naydavnisha-i-naycikavisha-ukrayinska-diaspora>.

⁶ Isto

⁷ Zakarpats'ka Ukrajin: povijest – tradicija – identitet. (2017).

poredba moralnog, etičkog, političkog i gospodarskoga položaja Ukrajinaca u iseljeništvu. Za pisca čovjek ukrajinskog iseljeništva je zanimljiv – kao model izražaja potencijalnih mogućnosti ukrajinskog čovjeka u okolnostima koje nisu slične onim povijesnim determinantima koje su karakteristične za povijesni razvoj matične zemlje. Naime, autor predočava mogući razvoj ukrajinskog društva kad bi se ono našlo izvan povijesnoga *trokuta jakih* kakav su tvorili Rusija, Poljska i Turska. Prema mišljenju Andrija Ljubke, upravo ukrajinsko iseljeništvo potvrđuje da ukrajinski intelektualni i kulturni duh može biti posve drukčiji, ako se oslobađa od energetskega polja spomenutoga trokuta, u kojem se našla sputana osvajačima Ukrajina, jer: «Ukrajinci u inozemstvu se oslobađaju od svojih najgorih mana i preuzimaju najbolje od nacije u prostoru koje prebivaju».⁸

Opažanja pisca glede uspješne djelatnosti u nizu aspekata predstavnika ukrajinskog iseljeništva je posve opravdano, što između ostalog potvrđuje stanje ukrajinistike u inozemstvu. Tijekom skoro stoljeća postojanja sovjetskoga totalitarnog režima koji je sprječavao nacionalnu ukrajinistiku, upravo u inozemstvu znanstvenici ukrajinskog podrijetla su stvorili značajan znanstveni korpus. Nažalost on je ostao neistražen i nije predöčen u domovini, zato je zadatak ukrajinske i inostrane slavistike – stvoriti povijest inozemne ukrajinistike.⁹

U prikazu ukrajinskog iseljeništva Andrij Ljubka kao pozitivan primjer ističe vojvođanske Rusine: «Najzanimljivijom od svih dijaspora u svijetu ja smatram rusnacku (rusinsku) manjinu Vojvodine... Njihov jezik se smatra mikrojezikom ali osjetljivo uho će uslišati u njemu arhaičku i prekrasnu varijantu ukrajinskih karpatskih govora (svakako s brojnim elementima iz srpskog, mađarskog, njemačkog, slovačkog jezika). Oni pjevaju ukrajinske narodne pjesme i časte srpskom rakijom koja ce ne razlikuje od zakarpatske slivovice. Oni znaju suvremenu ukrajinsku književnost, razumiju se u ukrajinskoj politici, na policama njihovih knjižnih ormara su ukrajinski rječnici, knjige iz povijesti Ukrajine, turistički vodiči po Ukrajini. Oni mada i smatraju sebe u određenoj mjeri posebnim (uzimajući u obzir povijesnu sudbinu) narodom, ali ipak uvijek

⁸ Любка, А. Горніца, одна з Україн. Preuzeto 22. 11. 2013 sa <https://zakarpatty.net.ua/Blogs/116796-Hornitsa-odna-z-Ukrain>

⁹ О томe: Пащенко С. Зарубіжна україністика – як її наблизити до України? Preuzeto 13.06.19. sa <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/641/41/>

naglašavaju na majčinskoj za sebe funkciji Ukrajine». ¹⁰ Za ovog ukrajinskog intelektualca primjer nacionalne osebnosti Rusina je važan, što ce očituje u usporedbi sa stanjem u Ukrajini: «Još jednom, neka opsezi čuda pomognu nam shvatiti poredbu: Ukrajinci, kojih je tijekom zadnjih tri stoljeća bilo deseci milijuna, lako su se asimilirali Poljacima i Rusima, kod nas još uvijek dominira ruskogovorna prijestolnica - stolica (to jest – prema ruskome „stalica“) i religijska napućenost Moskovskim patrijarhatom. U isto vrijeme je 15 tisućina zajednica (prema ukrajinskim mjerama – jedno veliko selo) Rusnaka očuvala svoj identitet i uspjela ne rastvoriti se u moru jačih naroda uokolo. Jasno je da je ona uradila to vlastitim snagama, bez bilo kakve pomoći i pažnje sa strane Ukrajine». ¹¹

Andrij Ljubka naglašava da su Rusini Vojvodine svoja dosezanja ostvarivali u skoro tri stoljeća samoće. ¹² Jedan od razloga da matična zemlja nije pružila potporu dalekoj i bliskoj zajednici Rusina koja je stvorila svojevrsni otok nacionalnog identiteta, pisac vidi u tome da se režim sovjetske Ukrajine panično bojava Ukrajinca-Rusine izvan sovjetskoga logora – kao svog konkurenta glede očuvanja nacionalnog identiteta – jer je ukrajinsko iseljništvo neumitno čuvalo nacionalnu osebnost i jednim od uzora čega on vidi Rusine Vojvodine. Zato pisac poziva učiti se kod tih predstavnika Ukrajine iz zakarpatske regije, poziva posjetiti ih i upoznati njihovu srdačnost. Andrij Ljubka upućuje savjet čitateljima: «Planirajući godišnji odmor i put prema Balkanu, nemojte zaobići Rus'ki Kerestur – izričito zanimljiv rusnačko-ukrajinski otočić, gdje će vas uvijek rado dočekati». ¹³

Predočena stajališta pisaca i publicista kao Oleksandr Gavroš i Andrij Ljubka su značajna kao svojevrsni indikator stava ukrajinskih intelektualaca prema Rusinima Vojvodine. Tema vojvođanskih Rusina u ukrajinskoj književnoj produkciji obogaćuje se novim izdanjima, između ostalog iz pera Andrija Ljubke: u širokom tematskog krugu pisca – neumornog putnika lik prijateljskoga naroda – Rusina je konstantan. ¹⁴ Doživljavani kao etnički srodni, uz očuvanost

¹⁰ Любка. А. Горніца, одна з Україн.

¹¹ Isto.

¹² Любка, А. 270 років самотності. Preuzeto 29.07.2015 sa <https://zbruc.eu/node/39603>

¹³ Любка А. Михайло Рамач і його Дунай. Preuzeto 8.02.2019 sa <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/myhaylo-ramach-i-yogo-dunay>

¹⁴ Između ostalog, u dopisivanju s autorom, Andrija Ljubka je najavio: «Я написав книжку-репортаж про Балкани - "У пошуках варварів", там буде знову про русинів, і про Михайла Рамача, але також багато про Хорватію, як і про всі країни між Одесою й Трестом. Вийде у вересні».

nacionalnog identiteta, priznati su kao samostalan narod - ogranak ukrajinskog etničkog, povijesnoga stabla.

Publikacije ukrajinskih intelektualaca - spomenutih pisaca i njihovih prethodnika kao Oleksa Myšanyč, Vasylyj Nimčuk i drugi što je započeo još Volodymyr Gnatjuk, svjedoče o velikom zanimaju ukrajinske intelektualne elite za duhovni život rusinske zajednice Vojvodine. U tim radovima stvoren je pozitivan lik vojvođanskih Rusina, što doprinosi širenju predodžbi o njihovoj povijesti i sadašnjosti. Rusini Vojvodine su predočavani s težnjom pokazati njihovo rodoljublje kao uzor u jačanju nacionalne svijesti ukrajinskog stanovništva u matičnoj zemlji.

LITRERATURA:

- Гаврош, О. (2012). *Блукаючий народ*. Київ: Нора-Друк.
- Гвань, І. Книга про українську Атлантиду на Балканах. Preuzeto 05.08. 2019 sa <http://www.radiosvoboda.org/a/24893001.html>
- Любка, А. Горніца, одна з Україн. Preuzeto 22. 11. 2013 sa <https://zakarpatty.net.ua/Blogs/116796-Hornitsa-odna-z-Ukrain>
- Любка А. Михайло Рамач і його Дунай. Preuzeto 8.02.2019 sa <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/myhaylo-ramach-i-yogo-dunay>
- Любка, А. Найдавніша і найцікавіша українська діаспора. Preuzeto 13.03. 2015 sa <https://day.kyiv.ua/uk/blog/suspilstvo/naydavnishia-i-naucikavisha-ukrayinska-diaspora>.
- Пащенко Є. Зарубіжна україністика — як її наблизити до України? Preuzeto 13.06.2019. sa <http://www.vsesvit-journal.com/old/content/view/641/41/>
- Пащенко, Є. (2017). *Українсько-сербські зв'язки доби бароко. XVII– XVIII ст.* Київ: Освіта України. Digitalni izvor: <https://bib.irb.hr/datoteka/912436.9Ukr-srpske.pdf>
- Paščenko, J. (2018). *Ukrajinsko – srpske veze u doba baroka XVII – XVIII stoljeće*. Novi Sad: Savez Rusina Ukrajinaca Srbije.
- Paščenko, J. (ured.) (2017). *Zakarpats'ka Ukrajina: povijest – tradicija – identitet. Prijevod s ukrajinskoga*. Novi Sad: Savez Rusina Ukrajinaca Srbije.
- Рамач. Я. (2016). Огляд історії русинів у Югославії (1918-2000). *Сумська старовина*, 5–22.
- Румянцев О. Є. (2008). *Галичина – Боснія – Воеводина. Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 роках*. Київ: Товариство «ФАДА».

Jevgenij Paščenko

RUTHENISNS OF VOJVODINA IN THE CREATION OF TRANSCARPATHIAN
WRITERS: OLEKSANDER GAVROS AND ANDRIY LJUBKA

Summary

The topic of relations between Ukraine and Rusyn of Vojvodina has always attracted Ukrainian intellectuals. The example of creativity of two contemporary Transcarpathian writers - Oleksandr Gavros and Andriy Ljubka showed a high interest of Ukrainian intellectuals in this topic. Oleksandr Gavros published a monograph on the Ruthenians of Vojvodina. The book is the best work on this subject in Ukraine. The Ruthenians are portrayed with great sympathy as a branch of the Ukrainian tree. Andriy Ljubka has published a number of articles, preparing a new book on Ruthenians. The young writer calls Rusyn Vojvodina one of the better representatives of the Ukrainian diaspora.

Key words: Gavros, Ljubka, Transcarpathian Ukraine, Vojvodina, Ruthenians

УКРАЇНСЬКА І РОСІЙСЬКА ЕМІГРАЦІЯ В ЮГОСЛАВІЇ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ВЗАЄМИНИ

У роботі йдеться про взаємини української і російської еміграції в Королівстві сербів, хорватів і словенців (Югославія) в період між Першою і Другою світовими війнами. Головним критерієм цих відносин було ставлення до проблеми української державності, тобто визнання чи заперечення росіянами права українців на власну державу. Зроблено висновок про те, що відносини з російською еміграцією монархічного спрямування були напруженими і ворожими, з окремими групами кубанських і донських козаків – взаємовигідними, «вільними козаками» – прихильними, оскільки козацькі організації визнавали ідею самостійної української держави та виступали за створення власних державних утворень, наприклад, «Козакії».

Ключові слова: Королівство сербів, хорватів і словенців, російська еміграція, українська еміграція, Югославія.

Внаслідок революційних подій 1917–1921 рр. на території колишньої Російської імперії взагалі й України зокрема велика кількість людей змушена була залишити батьківщину. Більшість із них, незважаючи на приналежність до різних державних утворень, політичних партій, ідеологічних угруповань, соціальних груп та національностей, тією чи іншою мірою брала участь у боротьбі з більшовиками. Опинившись в еміграції, вони сподівалися невдовзі повернутися на батьківщину. Проте їхні погляди на майбутнє своєї країни суттєво різнилися. І хоча про українську і російську політичну еміграцію як суспільно-політичні явища в міжвоєнній Європі взагалі й окремих її країнах зокрема вже написано чимало, питання про взаємини цих двох найбільших емігрантських спільнот ще не знайшло докладного висвітлення.

Кожна країна-реципієнт різнилася умовами перебування емігрантів, їхнім правовим статусом, ставленням влади до еміграції взагалі й окремих національних груп зокрема, що тією чи іншою мірою впливало на

* v_m_vlas@ukr.net

взаємовідносини української і російської еміграції. Наприклад, в Румунії українську еміграцію визнавали окремою національною групою, про що свідчив запис у «нансенівських паспортах», тоді як в Болгарії та Королівстві сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Югославія) її не виділяли із російського емігрантського загалу. У Румунії більшість української еміграції складала колишні вояки Армії УНР і члени українських повстанських загонів, а до Болгарії і КСХС майбутні українські політичні емігранти прибули переважно у складі білих армій Денікіна і Врангеля. Тому актуальним, на погляд автора, є питання взаємовідносин цих двох національних емігрантських спільнот на прикладі однієї країни, наприклад, Югославії, де в міжвоєнний період сформувався політичний центр російської еміграції та периферійний осередок української еміграції. Це питання лише побіжно висвітлювалося в поодиноких публікаціях українських дослідників [Козлітін, 1996; Власенко, 2017]. Саме тому автор ставить собі за мету охарактеризувати взаємини української еміграції з російською в Югославії в період між Першою та Другою світовими війнами.

У пропонованій роботі йдеться не про всю українську еміграцію, а лише політичну, тобто ту її частину, яка була політично вмотивована, ідеологічно визначена, організаційно структурована та сповідувала ідею незалежної української держави в будь-якій її формі. Отже, це ті українці, які воювали за вільну Україну, планували повернутися на батьківщину, належали до різноманітних політичних груп і партій (уенерівці, гетьманці, націоналісти тощо), сповідували певну ідеологію (лібералізм, консерватизм, націоналізм, фашизм), тією чи іншою мірою брали участь у житті громадських організацій еміграції й їхніх об'єднань та виступали за відновлення самостійної і незалежної української держави. Таких, за підрахунками автора, у міжвоєнний період в Югославії було понад 1 тис. осіб [Власенко, 2018: 8–9].

Оскільки в Югославії існував периферійний осередок української політичної еміграції, то й основні засади взаємовідносин української еміграції з російською в ній формувалися українськими політичними центрами і відповідними політичними середовищами. Головним критерієм цих відносин, на думку С. Петлюри, було ставлення до проблеми української державності [Лист, 2003: 178], тобто визнання чи заперечення росіянами права українців на власну державу. Тому з тими політичними

силами й організаціями російської еміграції, які сповідували ідею відновлення єдиної Росії, ні стратегічної, ні тактичної співпраці не було.

Зауважимо, що центральна влада в КСХС/Югославії була русофільською, що зумовлювалося кількома факторами. В країні ширилася ідея панславізму. Вона сприяла легітимізації дружніх взаємовідносин між південними слов'янами, в першу чергу сербами, та росіянами (захисники від Османської й Австро-Угорської імперій). Югославія була антибільшовицькою державою та союзницею Антанти. До 1924 р. тут діяли дипломатичні інституції білої Росії, а до 1940 р. вона не мала дипломатичних відносин з СРСР. Православна сербська еліта критично ставилася до місцевої католицької хорватської і словенської та мусульманської боснійської бюрократії, тому охоче приймала на державну службу, в армію та поліцію російських емігрантів. Югославія мала потребу у висококваліфікованих кадрах, які знали іноземну мову й європейську культуру. Багато емігрантів з колишньої Російської імперії відповідали цим вимогам. Правляча династія Карагеоргійовичів мала шлюбні зв'язки із династією Романових, король Александр навчався в Петербурзі. На так звану «Русську акцію» (допомога емігрантам) уряд КСХС виділяв великі кошти. Югославія була головним центром російської церковної еміграції. У Сремських Карловцях перебувало керівництво *Русской православной церкви за рубежом* (РПЦЗ).

Незважаючи на русофільство центральної сербської влади, в країні діяли такі громадські організації еміграції, як Українське товариство Просвіта (УТП) у Загребі (у 1926–1932 рр. – в Белграді) з численними філіями, зокрема в Новому Саді та Скоп'є [Власенко, 2017], українські громади (УГ) в Белграді [Власенко, 2011а], Великому Бечереку [Власенко, 2011б], Смедерево, Українська матиця в Баня Луці, кілька колоній (неформальні групи) та аматорських театральних колективів.

В Югославії на взаємовідносини української і російської еміграції впливало не тільки русофільство центральної (сербської) влади, але і міцні позиції російських монархічних сил в емігрантському середовищі та кулуарах центральної югославської влади. У першій третині 1920-х рр. більшість російських періодичних видань в КСХС мала монархічне спрямування, великими тиражами поширювалася відповідна література. У монархічній емігрантській пресі, що виходила в інших країнах, регулярно друкувалися кореспонденції з КСХС. На загальноросійському з'їзді зарубіжних монархічних товариств, що відбувся 26 травня – 6 червня 1921

р. у баварському місті Рейхенхаль (*Reichenhall*), взяла участь і делегація російських монархістів з КСХС та митрополит Антоній [Козлитин, 1996: 228–231].

За свідченням генерала Г. Янушевського, становище українських емігрантів в Югославії було гіршим, ніж росіян, які не належали до монархічних організацій. За ідеологією російських монархістів, «ніякої України не існує», поняття «українець» використовується лише «як слово ганебне» [ГАРФ, Р-7440-1-30: 15]. Саме в руках російських монархістів, які були вороже налаштовані до українців, опинилася справа матеріальної допомоги емігрантам з колишньої Російської імперії [Листування, 1924: 189; Подорожній, 1928: 14]. Вони входили до складу Державної комісії у справах російських біженців, яку самі ж росіяни називали «Чорна Чека» [ЦДАГО, 269-2-258: 28]. Саме Комісія засвідчувала «благонадійність» емігранта, оскільки він обов'язково повинен був бути приписаний до однієї з «російських колоній» [ЦДАГО, 269-2-269: 114]. Українська емігрантська преса і самі емігранти повідомляли про непоодинокі випадки арешту українців із Наддніпрянщини при появі їх хоча б на декілька днів у Белграді, звинувачення у «більшовизмі» із наступним позбавленням матеріальної допомоги, інтернуванням або висланням із країни [В. А., 1928: 17; ГАРФ, Р-9145-1-324: 10об-11].

У 1923–1924 рр. влада КСХС дозволила емігрантам змінювати місце проживання, вільно пересуватися країною та позбавила російські емігрантські організації адміністративно-фінансових функцій. У другій половині 1920-х рр. українські емігранти виявили активність у справі створення громадських організацій у столиці та провінції. Російська еміграція не тільки сама перешкоджала ініціативі українців, але і залучала до цього місцеву владу. Про це повідомляли В. Андрієвський [ЦДАГО, 269-2-258: 27], А. Ільченко (Белград) [Ільченко, 1942: 14], М. Денежний (В. Бечкерек), О. Колтоновський (Нові Сад), О. Петренко (Скоп'є) [ЦДАГО, 269-2-269: 29, 67, 110, 114] та П. Чорний (Смедерево) [ЦДАГО, 269-2-274: 62].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. російські монархісти закидали організованій українській еміграції «сепаратизм», «самостійництво», «петлюровщину», «предательство», «ізмєнничєство», «баломуцтво», «більшевизм» тощо. На українські організації та їхніх керівників чинився тиск, поширювалися безперестанні клеми. В таких

умовах українська еміграція більше переймалася обороною своїх інтересів і збереженням громадських організацій.

Політика російської еміграції щодо українців здійснювалася у кількох напрямках. По-перше, за свідченням В. Андрієвського, це *«наступ не на організації, як це було раніш, але на ідейний чи духовний бік української справи шляхом прилюдних лекцій, в котрих намагаються довести безпідставність наших прагнень»* [ЦДАГО, 269-2-258: 39]. По-друге, залучення місцевої влади до боротьби проти організацій та активних діячів української еміграції. Так, у вересні 1931 р. В. Штрандман звернувся до бана (голова місцевої адміністрації) з проханням закрити Українську громаду у Смедерево, *«оскільки вона розкладає російську еміграцію»*. Одночасно Спілка інвалідів виключила зі свого складу голову УГ П. Чорного та позбавила його як інваліда щомісячної матеріальної допомоги у 200 динарів [ЦДАГО, 269-2-277а: 15, 60]. По-третє, у боротьбі проти самостійництва української еміграції брала участь і РПЦЗ. Так, у Великому Бечкереку *«протоєрей із Москви» «не минає самої маленької нагоди, аби не закинути яке-небудь “хвальне слово”, лаючи та лякаючи нас в своїх промовах навіть в церкві з амвону з хрестом в руках»* [Югославія, 1931: 31]. По-четверте, російським митцям, які брали участь в культурних акціях українських емігрантів, ставили різноманітні перепони з метою унеможливити співпрацю з українськими громадськими організаціями. За повідомленням В. Андрієвського, у вересні 1934 р. режисеру-постановнику М. Колесниковій *«категорично заборонили ходити в Громаду»* [ЦДАГО, 269-2-279: 201].

З середини 1930-х рр. українські емігрантські організації поступово переходять від стану оборони до активних дій щодо російської еміграції. Для протидії російській еміграції В. Филонович пропонував застосовувати такий принцип: на кожну ворожу акцію відповідати контракцією. Всю роботу у цій сфері варто було зосередити на трьох напрямках. По-перше, інформувати місцеву українську еміграцію про історію України, українського національно-визвольного руху, Української революції. Для цього необхідно надсилати реферати і доповіді для ознайомлення широкого загалу еміграції. По-друге, здійснювати пропаганду живим словом, тобто провідним діячам української еміграції, членам Уряду УНР необхідно відвідувати українські колонії в балканських країнах, безпосередньо зустрічатися з місцевими емігрантами. По-третє, поширювати в цих країнах друковане слово, розраховане на контингент еміграції саме цього регіону

Європи. Йшлося про тільки-но створений журнал *«Гуртуймося»* на чолі із В. Филоновичем [ЦДАГО, 269-2-282: 214-214зв]. У другій половині 1930-х рр. ці заходи були реалізовані, хоча і не повною мірою.

Культурно-мистецькі та громадські виступи української еміграції відбувалися частіше і були більш ефективними. Громадські організації, на думку В. Андрієвського, *«вже не криються з основною ціллю свого існування, а окремі одиниці з нашої еміграції ведуть гостру агітаційно-пропагандивну акцію на кожному кроці і при кожній нагоді»*. При цьому використовувалися брошура А. Чигиріна *«Украинский вопрос»* (Париж, 1937) й агітаційні листівки УГ в Белграді, що поширювалися Союзом українських організацій в Югославії серед української еміграції [Анський, 1937: 31]. За словами голови УГ *«Кобзар»* у Смедерево П. Чорного, російські емігранти, зрозумівши, що метою українців є не ворожнеча з ними, а усвідомлення *«своєї національної справи»*, змінювали своє ставлення до українців. Якщо раніше П. Чорного вважали *«изменником и продажным агентом»*, то тепер – справжнім націоналістом, у якого треба *«навчатися стійкості, настирливості, витривалості»* [ЦДАГО, 269-2-278: 147]. 19 жовтня 1936 р. під час культурного заходу в Російському домі в Смедерево німецький російський емігрант Микола Іванов публічно звинуватив П. Чорного в тому, що він є комуністом, більшовиком, отримує платню від радянського дипломатичного представництва у Відні та Парижі. Голова УГ *«Кобзар»* подав на кривдника до суду. На судовому засіданні, що відбулося 26 грудня 1936 р., з'ясувалося, що українські емігранти є не комуністами, а їхніми затятими ворогами, українські громадські організації в Югославії є легальними інституціями і *«комунізмом себе не скомпromетували»*, було згадано окремі сторінки з історії України та факти недавнього минулого (1917–1920). Тому суд визнав М. Іванова винним у наклепі та виніс рішення про його ув'язнення на 20 днів або штраф у 1200 дин. та сплату судових витрат у сумі 700 дин. [Хроніка, 1937: 27–28; Югославія, 1937: 28].

З нових російських політичних організацій, які виникли в еміграції, ворожим до українців був Народний союз нового покоління (НСНП). В середині 1920-х рр. в окремих країнах перебування російської еміграції (Болгарія, Китай, Польща, Югославія та ін.) з'явилися гуртки і групи молоді, яких не влаштовувала діяльність старшого покоління. Члени цих груп намагалися осмислити причини поразки білого руху та процеси, що відбувалися на батьківщині. У 1924 р. молоді люди, які працювали на

копальні Перник в Болгарії, заснували «Кружок русской национальной молодежи». У 1927 р. він переріс у «Национальный союз русской молодежи», що об'єднав більшу частину молодіжних гуртків у Болгарії. У 1924 р. у КСХС був заснований «Союз русской национальной молодежи» (СРНМ). У 1928 р. його очолив Віктор Байдалаков (1900–1967). Саме ці два угруповання у вересні 1929 р. об'єдналися у «Национальный союз русской молодежи за рубежом» (НСРМР) і виступили ініціаторами скликання I з'їзду представників союзів і груп російської національної молоді. Форум відбувся 1–5 липня 1930 р. в Белграді. У ньому взяли участь представники союзів із Болгарії, Нідерландів, Франції та 9 югославських відділень СРНМ [Окороков, 2003: 47–48]. Був схвалений статут нової організації та сформульовані її основні ідеологічні положення. Згідно з ними, державний устрій Росії мав бути побудований на засадах російського націоналізму, законності, приватної власності і свободи особистої творчості, що освячені релігійно-моральним началом та загальнодержавними інтересами. Національностям, які входили до складу Росії, надавалася можливість широкої національно-культурної самостійності [ГАРФ, Р-7055-1-303: 2-4].

25–28 грудня 1931 р. в Белграді відбувся II з'їзд НСРМР, в якому взяли участь делегати відділів Союзу у Бельгії, Болгарії, Литві, Польщі, Чехословаччині та Югославії. Було схвалено рішення перейменувати організацію у «Национальный союз нового поколения» (НСНП). 15–19 квітня 1934 р. в Белграді відбувся III з'їзд НСНП. На той момент організація мала осередки в 15 країнах. Головою ради і виконавчого бюро Союзу було обрано В. Байдалакова, генеральним секретарем – Михайла Георгієвського (1888–1950). Після з'їзду розпочалася розробка силових і терористичних методів боротьби з більшовиками. До 1940 р. в СРСР було переправлено понад 50 осіб [Окороков, 2003: 50–53]. Особливо процес підготовки агентів і відправки їх до СРСР посилювався після налагодження М. Георгієвським зв'язку із II відділом польського Генерального штабу, радником Міністерства пропаганди Німеччини д-ром Бруно Маурахом (*Bruno Maurach*)¹ та японським військовим аташе в Польщі Сігеру Савада [AJ, 37-22-169: 216]. У 1936 р. організація змінила назву на «Национально-

¹ Зауважимо, що у 1941 р. Бруно Маурах був співробітником відділу іноземної преси Міністерства закордонних справ Німеччини. Див.: *Костяшов Ю. В. Советский генеральный консул в Кёнигсберге Е. Д. Киселев / Ю. В. Костяшов // Калининградские архивы: материалы и исследования: сб. статей / Отв. ред. В. Н. Маслов. – Калининград: Изд-во БФУ им. И. Канта, 2014. – Вып. 11. – С. 62.*

трудова союз нового покоління» (НТСНП). Друкованим органом Союзу була газета «*За Россию*» (пізніше «*За Родину*», «*За новую Россию*», «*Путь*»). За даними керівників НТСНП, у 1939 р. загальна кількість членів організації коливалася від 1570 до 2000 осіб [О कोरोков, 2003: 53–54]. Відділ державної безпеки Хорватської бановини наводив інші дані на той же період – близько 15 тис. членів [HR-HDA, 1357-2- 46387: 1-2]. Імовірно, йшлося про прихильників Союзу.

У середині 1930-х рр. НТСНП намагався поширити свій вплив і серед української еміграції в Югославії. У 1936 р. представники белградського осередку долучилися до кількох публічних акцій УГ в Белграді. 23 травня група членів НТСНП на чолі з М. Георгієвським взяла участь в академії вшанування пам'яті С. Петлюри [Вшанування, 1936: 19], 28 листопада – у зборах УГ з нагоди 15-ї річниці трагедії під Базаром [Хроніка, 1936: 24]. Але наступного року відносини з НТСНП погіршилися. Структурним підрозділом Союзу була «*Малоросійсько-українська секція*», яка на думку В. Андрієвського, відігравала роль «*вовка в овечій шкурі*». У 1937 р. зі складу секції виключили одного з найбільш активних її членів «*за сепаратизм*». Цей випадок українська еміграція розглядала як справжнє ставлення Союзу до української справи та намагалася використати його на свою користь у провінції, де активно і наполегливо працювали осередки НТСНП. В. Андрієвський констатував, що українська еміграція змушена була вести гостру боротьбу із Союзом за вплив на емігрантів [Анський, 1937: 31].

Однією з потужних політичних організацій російської еміграції був Союз «*Молодая Россия*», що утворився 1923 р. в Німеччині. Його лідер – Олександр Казем-Бек (1902–1977). У 1925 р. Союз перетворився на партію «*Союз младороссов*» зі штаб-квартирою в Парижі. Головний принцип (формула) партії – «*Цар і Ради*». Серед претендентів на російський престол партія підтримувала князя Кирила Володимировича. Ідеологія младоросів поєднувала в собі елементи монархізму, націоналізму, італійського фашизму, націонал-соціалізму та православного фундаменталізму. За даними партії, її кількість на початку 1937 р. не перевищувала 1,4 тис. членів [Косик, 2002: 265]. Насправді їх було більше. Органи безпеки Югославії вважали, що наприкінці 1930-х рр. партія мала близько 10 тис. членів і декілька осередків в Америці й Європі, зокрема в Югославії на чолі з Сергієм Белашовим та Іллею Толстим [HR-HDA, 1357-2-46387: 2]. У Королівстві партія мала 9 первинних організацій, в яких переважала

студентська й учнівська молодь [Косик, 2002: 265]. Младороси негативно ставилися до ідеї самостійної України. Серед українських політичних сил лише прихильники колишнього гетьмана П. Скоропадського робили спроби порозумітися із ними, зокрема із П. Боярським у Загребі [ГДА СЗРУ, 1-12617-10: 93].

У середовищі російської еміграції в Югославії виникла політична організація, яка вважала Україну плацдармом для відновлення єдиної Росії. 7 квітня 1927 р. в Белграді був заснований Союз російських офіцерів і солдат запасу в КСХС. Згодом аналогічні союзи виникли у Франції та Чехословаччині. А 24 червня 1928 р. в Белграді представники цих трьох союзів заснували «*Лигу русских офицеров и солдат запаса за границей*» (ЛРОСЗЗ). У 1937 р. її осередки існували майже в усіх країнах перебування російської еміграції. Ліга визнала своїм девізом: «*За Веру, Царя и Отечество*». Її члени вважали своїм обов'язком взяти участь у визволенні Росії як у лавах армії, так і в суспільно-політичній діяльності спільно з іншими російськими й українськими національними організаціями. Ліга була прихильницею РПЦЗ. Цар повинен був бути тільки з династії Романових. Батьківщиною Ліга вважала будь-яку частину колишньої території Російської імперії. Питанню звільнення України ЛРОСЗЗ надавала виняткове значення через, з одного боку, близькість території, з другого боку, те, що абсолютна більшість членів Ліги була пов'язана з Україною походженням, народженням або попередньою службою. Саме тому Ліга, на думку її керівників, могла стати з'єднуючою ланкою між існуючими тоді російськими й українськими угрупованнями при визволенні України [За Русь, 1937: 5–6].

Головні засади і завдання ЛРОСЗЗ були викладені у книзі «*За Русь Святую!..*», що вийшла на початку літа 1937 р. в Белграді, та в періодичному виданні «*Бюллетень Главного Совета Лиги русских офицеров и солдат запаса за границей*». Керівники Ліги навіть пропонували голові уряду Югославії Мілану Стоядіновичу перевидати книгу державною (сербською) мовою для ознайомлення з її змістом депутатів парламенту, оскільки ЛРОСЗЗ планувало звільнення своєї батьківщини – Росії, а найперше України з її 40-мільйонним населенням. Після звільнення Україна мала б стати вірним і надійним союзником Югославії за зразком царської Росії до Першої світової війни [АЖ, 37-69-417: 338].

Стратегічна мета Ліги – звільнення від більшовиків єдиної і неділимої Росії, найближча і реальна мета – звільнення України. Для її реалізації необхідно:

1. Об'єднати розпорошені українські течії в еміграції та спільно виробити прийнятну програму.
2. Залучити до справи звільнення України російські угруповання або видатних російських громадських і політичних діячів, які пов'язані з Україною походженням, народженням та попередньою службою.
3. Запевнити тих російських діячів, які не були пов'язані з Україною, що звільнена Україна може стати для них другою батьківщиною.
4. Запевнити ті російські кола, які нині вороже налаштовані проти Ліги, що вона не виступає за розподіл Росії.
5. Заручитися фінансовою підтримкою російських й українських фінансових кіл та окремих заможних осіб, які мали фабрики і заводи в Україні.
6. Потурбуватися про належну підготовку офіцерського й унтер-офіцерського складу для звільнення України з-під влади III Інтернаціоналу збройним шляхом.
7. Зацікавити уряд Югославії допомогти Лізі звільнити Україну.
8. Зацікавити одну з великих держав справою звільнення України.
9. Поінформувати населення України, яке потерпає від голоду, що у випадку збройної боротьби вона буде здійснюватися на користь самого народу.
10. Звільнити і відновити незалежну від СРСР Україну в межах 1918 р. на історичних началах і традиціях на чолі із виборним гетьманом і народним представництвом (радою) [За Русь, 1937: 56–58].

Головою Ліги був уродженець Чернігівщини Володимир Гринь (1885–1959), начальником військової колегії – генерал Олексій Корвін-Круковський (1872–1943), колегії внутрішніх справ – уродженець Полтави Володимир Старицький (1870–1965), закордонних справ – Іван Юскевич (1876–1960), фінансових справ – Георгій Метт (1892-?), у справах РПЦ та освіти – Іван Аносов (1883-?) [За Русь, 1937: 59].

Попри звинувачення в орієнтації на зовнішні сили В. Вишиваного (Австрія), колишнього гетьмана П. Скоропадського (Німеччина), представників ДЦ УНР (Польща), Ліга планувала скликати конгрес

«Визволення Батьківщини», на який пропонувалося запросити прихильників А. Лівичького, В. Сальського, П. Скоропадського, Ф. Швеця. Передбачалося, що на конгресі будуть обрані гетьман та виконавчий орган при ньому [Белоємиґрація, 2006: 462].

Незважаючи на мінімальний вплив цієї монархічної організації в російському емігрантському середовищі і серед «малоросів» [HR-HDA, 1357-2-46387: 1], прихильники Уряду УНР в Югославії серйозно поставилися до неї, оскільки Ліга могла залучити на свій бік як частину російської, так і української еміґрації [Анський, 1937: 30–31]. ЛРОСЗЗ не гребувала поширенням неправдивої інформації. Так, у 1936 р. в «Бюллетене Главного Совета Лиги русских офицеров и солдат запаса за границей» (№ 3) було надруковано повідомлення про «відкрите зібрання» Ліги, на якому була виголошена доповідь «Росія та Україна». У заході взяли участь архієпископ катеринославський і новомосковський Гермоген, генерали Васильєв і Кириєнко, В. Шульгин, голова УГ в Белграді В. Андрієвський та інші відомі громадські діячі російської й української еміґрації, які «зійшлися разом по-перше після 15-тилітнього перебування на еміґрації». Повідомлення викликало занепокоєння у міністра закордонних справ УНР О. Шульгина, військового міністра УНР В. Сальського та його представника на Балканах В. Филоновича [ЦДАГО, 269-2-282: 39, 53]. Згодом з'ясувалося, що В. Андрієвський та інші українські емігранти взяли участь у заході як сторонні особи, про що було повідомлено членів Уряду УНР в еміґрації [ЦДАГО, 269-2-282: 78, 114зв] та надруковано на сторінках «Трибуна» спростування голови УГ в Белграді [Хроніка. Лист, 1936: 15–16].

Після виходу у світ книги «За Русь Святую!..», на сторінках якої лунали звинувачення в бік А. Лівичького та В. Сальського, військовий міністр УНР в еміґрації у листі до В. Филоновича від 8 січня 1938 р. писав:

«Самі розумієте, що все те, що в книжці сказано за А.М. або про мене є цілковита брехня. Додам, що жодних, навіть попередніх, стосунків з цією бандою Гриня у нас не було і немає, та й не буде. Ген. Загородському я заборонив навіть зноситися з Гринем, а тим більше давати мою адресу» [ЦДАГО, 269-2-283: 12].

В. Филонович, враховуючи те, що книга «може взбаламутити наших малоросів на Балканах», виявив бажання дати відповідь керівникам ЛРОСЗЗ на сторінках емігрантської преси. У журналі «Гуртуймося» була опублікована стаття С. Моренка (ймовірно, псевдонім В. Филоновича) з ґрунтовним аналізом книги «За Русь Святую!..» [Моренко, 1938: 13–16].

Передбачалося продовження статті, проте у зв'язку із припиненням існування журналу план не був реалізований.

Подібно до Болгарії гарні стосунки в української еміграції в Югославії склалися з козацькими угрупованнями – *«вільними козаками»*, окремими групами кубанських і донських козаків. Вони ґрунтувалися на принципах, встановлених Урядом УНР в еміграції щодо відповідних козацьких організацій. Їх втіленням займався представник військового міністра УНР на Балканах і в Туреччині В. Филонович.

Більшою мірою співпраця українських і козацьких організацій виявилася в культурно-освітній сфері, меншою – у соціально-економічній. Ступінь співпраці різнився територіально і функціонально. Так, у серпні 1928 р. у м. Новий Сад місцеві філія УТП і Кубанська станиця імені кошового отамана Захарія Чепіги об'єднали свої зусилля на ниві громадської і культурно-освітньої роботи (спільні бібліотека, клуб, хор, організація лекцій тощо) та взаємної моральної й матеріальної підтримки. Підписали відповідну угоду, створили комісію з культури, влаштували кілька культурних акцій, відзначили кілька українських і кубанських свят. Головною метою співпраці, на думку голови управи філії УТП О. Колтоновського, було виведення козацької організації з-під впливу російських емігрантських інституцій й активізація самостійницького козацького руху [ЦДАГО, 269-2-270: 31, 59, 62]. Але після від'їзду у квітні 1929 р. до Латинської Америки великої частини кубанських козаків, які проживали у Новому Саді та діяли спільно в культурно-просвітній галузі з місцевими українськими емігрантами, співпраця філії УТП і Кубанської станиці припинилася. Серед тих кубанських козаків, які залишилися у Новому Саді, переважали монархісти – прихильники великого князя Кирила Володимировича [ЦДАГО, 269-2-272: 144зв]. У 1930-х рр. у Новому Саді філія УТП спорадично співпрацювала із загальнокозацькою станицею на чолі із полковником Петром Недбаєвським [Хроніка, 1933: 30] та вільнокозацьким хутором.

З кінця 1920-х – до кінця 1930-х рр. на ниві культурно-освітньої діяльності з організаціями кубанських, донських та *«вільних»* козаків спорадично або постійно співпрацювали УГ у В. Бечкереку та УГ *«Кобзар»* у Смедерево. Це виявилось у створенні спільних хорів, аматорських театральних колективів, обопільній участі цих двох груп емігрантів у відзначенні національних свят, шевченківських днів, вшануванні пам'яті С. Петлюри, концертах, виставах, обміні періодичними виданнями,

влаштуванні новорічної ялинки для дітей [ЦДАГО, 269-2-271: 148зв; 269-2-282: 48].

У громадсько-культурних заходах УГ в Белграді періодично брали участь представники столичної Вільно-козацької станиці та окружний отаман вільних козаків в Югославії Микола Букін [Вшанування, 1936: 19]. У свою чергу голова управи УГ в Белграді В. Андрієвський був учасником ювілейних заходів з нагоди виходу у світ двохсотого номера журналу «*Вільне козацтво – Вольное казачество*» [Праздник, 1936: 24-26], відкриття помешкання управи Студентської вільно-козацької станиці [ЦДАГО, 269-2-275: 31].

Іноді українських емігрантів запрошували дати концерт або виставу у станицях кубанських козаків, які були розташовані далеко від столиці. Так, навесні 1929 р. аматорська трупа УГ в Белграді відгукнулася на запрошення отамана Кубанської колонії (близько 60 козаків) Сови виступити перед козаками у містечку Обреновац [ЦДАГО, 269-2-273: 8].

Прихильники Уряду УНР та окремі групи кубанських козаків узгоджували свої дії у справі рееміграції з балканських країн до Франції. У 1928 р. в Югославії взаємодіяли В. Андрієвський і П. Курганський, які обмінювалися інформацією щодо формування груп для переїзду, фінансового й організаційного забезпечення їхнього супроводу до Франції [ЦДАГО, 269-2-270: 127, 163]. Але згодом в Югославії обидві групи здійснювали рееміграцію самостійно.

Керівники центральних органів кубанських і донських козацьких організацій виступали проти співпраці як з організаціями українських емігрантів, так і «*вільних козаків*», про що свідчила тогочасна козацька преса. Військовий отаман Кубанського козацького війська генерал В'ячеслав Науменко (1883-1979), начальник Похідного штабу полковник Михайло Соломахін (1888–1967), командир Корпусу імператорської армії та флоту генерал Костянтин Апухтін (1881–1945) відвідували кубанські станиці з метою припинення співпраці з українськими емігрантськими організаціями та «*вільними козаками*» [Хуторянин, 1932: 13–19]. Це призвело до відтоку частини кубанських козаків з УГ «*Кобзар*» у Смедерево [ЦДАГО, 269-2-279: 2зв]. У Великому Бечкерекі проти об'єднання українців і кубанських козаків виступали не тільки російські емігранти, але і частина місцевих донських козаків [ЦДАГО, 269-2-276: 110].

Отже, ступінь взаємодії української та російської еміграції в Югославії ризнився політично й ідеологічно. Відносини з еміграцією монархічного спрямування та носіями ідеї «*единой и неделимой России*» були напруженими і ворожими, з окремими групами кубанських і донських козаків – взаємовигідними, «*вільними козаками*» – прихильними, оскільки козацькі організації визнавали ідею самостійної української держави та виступали за створення власних державних утворень, наприклад, «*Козакії*».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

- Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 37, fascikle 22, jedinica opisa 169, folijacija 207–221.
- AJ, f. 37, fasc. 69, j. o. 417, f. 333–429.
- Anskiy, V. (1937). Z ukrainskoho zhyttia v Yuhoslavii. *Hurtuimosia*, 2–3 (XX–XXI), 30–31. (Cyrillic)
- Beloemigracija (2006). *Beloemigracija u Jugoslaviji: 1918–1941*. Т. 1 / Priredili T. Milenković, M. Pavlović. Beograd: Foto Futura. (Cyrillic)
- V. A. (1928). Stanovyshe ukrainskoj emihratsii v Yuhoslavii. *Tryzub*, 38, 16–18. (Cyrillic)
- Vlasenko, V. (2011a). Ukrainska hromada u Belhradi u mizhvoiennyi period (za materialamy paryzkoho «Tryzuba»). *Kyivska starovyna*, 1, 123–136. (Cyrillic)
- Vlasenko, V. (2011b). Ukrainska hromada u Velykomu Bechkereku (Iuhoslaviia) u mizhvoiennyi period. *Kyivska starovyna*, 3, 41–48. (Cyrillic)
- Vlasenko, V. (2017). Hromadski orhanizatsii ukrainskoj emihratsii v Serbii u mizhvoiennyi period. U: *Ukrajnistika i slovenski svet: zbornik naučnih radova / Filološki fakultet u Beogradu*, gl. ur. Lj. Popović. Beograd: Filološki fakultet, 436–446. (Cyrillic)
- Vlasenko, V. (2018). Naturalizatsiia mizhvoiennoi ukrainskoj politychnoi emihratsii v Rumunii ta Yuhoslavii. *Pravovi horyzonty*, 9 (22), 7–12. (Cyrillic) doi: 10.21272/legalhorizons.2018.i9.p7
- Vshanuvannia (1936). Vshanuvannia svitloi pamiaty S. Petliury na desiatylittia Yoho smerty. *Tryzub*, 23–24, 11–20. (Cyrillic)
- Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby zovnishnoi rozvidky Ukrainy, f. 1, spr. 12617, t. 10.
- Gosudarstvennyu arkhiv Rossiyskoy Federatsii (GARF), f. R–7055, op. 1, d. 303.
- GARF, f. R–7440, op. 1, d. 30
- GARF, f. R–9145, op. 1, d. 324

- Za Rus' (1937). *Za Rus' Svyatuyu!..* / Glavnyy sovetskiy Ligi russkikh ofitserov i soldat zapasa zagranitsey. Belgrad: Tip. «Mercur». (Cyrillic)
- Ilchenko, A. (17 travnia 1942). Z zhyttia u buv. Yuhoslavii. *Ukrainskyi visnyk*, 1, 14. (Cyrillic)
- Kozlitsin, V. (1996). *Russkaya i ukrainskaya emigratsiya v Yugoslavii (1919–1945 gg.)*. Khar'kov: RA. (Cyrillic)
- Kozlitsin, V. (1996). Ukrajins'ki hromads'ki orhanizacii v Juhoslaviji (20–30-ti rr. XX st.). *Ukrajins'ka diaspora*, 9, 52–69. (Cyrillic)
- Kosik, V. I. (2002). Mladorossy: nabroski k portretu v zerkale epokhi. U: *Slavyanskiy al'manakh 2001*. Moskva, 263–285. (Cyrillic)
- Lyst (2003). Lyst do V. Shevchenka vid 15.02.24 (Interviu z S. Petliuroiu spivrobotnyka RUSS-PRESS). U: *Vyzvolni zmahannia ochyma kontrrozvidnyka* (Dokumentalna spadshchyna Mykoly Chebotariva). Kyiv: Tempora, 173–179. (Cyrillic)
- Lystuvannia (1924). Lystuvannia. Petriv M. Ukrainci v Yuhoslavii. *Litopys polityky, pysmenstva i mystetstva*. Kn. 1, № 12, 189. (Cyrillic)
- Morenko, S. (1938). Bastardy. *Hurtuimosia*, 3 (XXIV), 13–16. (Cyrillic)
- Okorokov, A. V. (2003). *Russkaya emigratsiya. Politicheskie, voenno-politicheskie i voinskie organizatsii 1920–1990 gg.* Moskva: Avuar Konsalting. (Cyrillic)
- Podorozhnyi (1928). De-shcho pro ukrainsku emihratsiiu na Balkanakh. *Tryzub*, 9, 13–15. (Cyrillic)
- Prazdnik (1936). Prazdnik torzhestva kazach'ey natsional'noy mysli v Belgrade. *Vil'ne kozatstvo – Vol'noe kazachestvo*. 201–202, 24–26. (Cyrillic)
- Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO), f. 269, op. 2, spr. 258.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 269.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 270.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 271.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 272.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 273.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 274.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 275.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 276.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 277a.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 278.
- TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 279.

TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 282.

TsDAHO, f. 269, op. 2, spr. 283.

Hrvatska republika – Hrvatski državni arhiv (HR-HDA), f. 1357, kut. 2, br. 46387, 21. (1939).

Khronika (1936). Khronika. V. Yuhoslavii. Z zhyttia Ukrainskoi Hromady v Bilhorodi. *Tryzub*, 43–44, 24. (Cyrillic)

Khronika (1937). Khronika. V Yuhoslavii. Z zhyttia ukrainsiv u Smederevi. *Tryzub*, 3, 27–28. (Cyrillic)

Khronika. Lyst (1936). Khronika. Lyst do Redaktsii. *Tryzub*, 13, 15–16. (Cyrillic)

Khutoryanin (1932). Na sbore Smederevskoy kazach'ey stanitsy. *Kavkazskiy kazak*, 6, 13–19. (Cyrillic)

Yuhoslaviia (1931). Yuhoslaviia. Svii. Velykyi Bechkerek. *Hurtuimosia*, VII, 31–32. (Cyrillic)

Yuhoslaviia (1937). Yuhoslaviia. Smederevo. *Hurtuimosia*, I (XIX), 28. (Cyrillic)

Valeriy Vlasenko

UKRAINIAN AND RUSSIAN EMMIGRATION IN YUGOSLAVIA DURING THE
INTERWAR PERIOD: RELATIONSHIPS

Summary

In this article, the relations between Ukrainian and Russian emigration in Yugoslavia in the period between the First and Second World Wars are considered. The main criterion in these relations was the attitude towards the problem of Ukrainian statehood, namely the recognition or denial of the rights of Ukrainians on own state by the Russians.

Russophilia of the central (Serbian) authorities and strong positions of Russian monarchic forces, not only within the emigrant environment, but also on the backstage of the central Yugoslav authorities, had an influence on the relationship between these two large emigrant communities. Hostile attitude was observed towards such monarchic organizations as the *People's Union of the New Generation* or the *National Labor Union of the New Generation*, the *Union of Mladorossi* party. The government of Ukrainians People's Republic in emigration and Ukrainian emigration in Yugoslavia considered the League of Russian officers and reserved soldiers abroad to be dangerous for the Ukrainian movement of emigration since it considered Ukraine as a bridgehead for the restoration of united and indivisible Russia. The organization was headed by the people who were born or lived in Ukraine once. Ukrainian emigrants, who were afraid of the

spreading the influence of the League among Ukrainians, criticized severely the program document of the League “For the Holy Rus! ...” in emigrant press.

Relations with the separate groups of the Kuban and Don Cossacks were more favorable and mutually beneficial. It was more expressed in the cultural and educational area rather than in the social and economic. Both emigrant communities agreed their actions on the issues of re-immigration to France. The closest cooperation was observed between separate Ukrainian non-governmental organizations with “Free Cossacks”. Thus, the Ukrainian community in Belgrade cooperated with the capital Free Cossacks village and the district ataman of Free Cossacks in Yugoslavia M. Bukin.

It can be concluded that the degree of the relations between Ukrainian and Russian emigration in Yugoslavia varied politically and ideologically. Relations with the emigration of the monarchic direction were tense and hostile, with the separate groups of the Kuban and Don Cossacks – mutually beneficial, with “Free Cossacks” – favorable, since the Cossack organizations recognized the idea of an independent Ukrainian state and advocated for the creation of their own state formations, for example, “Kozakii”.

Key words: Kingdom of Serbians, Croats and Slovenes, Russian emigration, Ukrainian emigration, Yugoslavia.

POLITIČKO-DRUŠTVENA AKTIVNOST PROFESORA RIMSKOG PRAVA UNIVERZITETA JANA KAZIMIRA U LAVOVU

Ključne reči: grof Leon Pinjinjski (*Leon hr. Piniński*), Marcell Hlamtač (*Marcelli Chlamtacz*), Gradski odbor u Lavovu, Magistrat Lavova, samouprava, Lavov, Galicija, Druga Republika Poljska, namesnik Galicije, poslanik, Galicijski zemaljski sejm, austrijski Državni savet, Savez poljskih gradova, Društvo za ulepšavanje grada Lavova, Zemaljski odbor za obnovu Kraljevskog zamka na Vavelu.

Key words: Count Leon Piniński, Marcelli Chlamtacz, Lwów City Council, Lwów Magistrate, local government, Lwów, Galicia, Second Polish Republic, governor of Galicia, MP, the Diet of the Kingdom of Galicia and Lodomeria, the Austrian Imperial Council, Association of Polish Cities, Society for Beautifying the City of Lwów, National Committee for the Restoration of the Wawel Royal Castle.

U periodu između dva rata, dakle od 1918. do 1939. godine, na Univerzitetu Jana Kazimira u Lavovu predavala su tri profesora, stručnjaka za rimsko pravo. U hronološkom smislu prvi je bio Leon Pinjinjski (*Leon Piniński*)¹,

* renata.wiaderna-kusnierz@apsl.edu.pl

¹ O životu i radu profesora Leona Pinjinjskog (*Leon Piniński*) pročitati u mojim publikacijama: R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, izd. I 2015, izd. II 2017; eadem, *Leon hr. Piniński (1857-1938) – prawnik, polityk, historyk sztuki, znawca literatury i kompozytor. Zarys biografii*, u: *Przedwojenny Lwów i jego uczeni. Sylwetki – działalność naukowa – osiągnięcia*, ur. Dorocki, P. Brzegowy, Kraków 2016, str. 214–243; eadem, *Leon Piniński – profesor prawa rzymskiego na Uniwersytecie Lwowskim*, u: *Historia–mentalność–tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wiek.*, ur. P. Sierżęga, L. Zaszkiłniak, Rzeszów 2008, str. 471–479; eadem, *Professor Graf Leon Piniński – Renaissancemensch und Humanist*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, poglavlje 9, Wien 2018, str. 183–216; eadem, *Prawo rzymskie i romanisci na łamach lwowskiego „Przeglądu Prawa i Administracji” (1876–1939)*, u: *Quid leges sine moribus? Studia nad prawem rzymskim dedykowane profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65 rocznicę urodzin i 40 lecie pracy naukowej*, ur. Krzysztof

drugi Marceli Hlamtač (*Marceli Chlamtacz*)², a treći Vaclav Osuhovski (*Wacław Osuchowski*)³. Osuhovski se nije bavio ni političkom ni društvenom delatnošću,

Amielańczyk, Lublin 2009, str. 221-239. O Pininjskom su pisali i drugi: B. Czech-Jeziarska, *Profesor Leon Piniński – wybitny lwowski uczyony przelomu XIX i XX wieku*, u: *Ius et Historia. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Jerzemu Markiewiczowi*, ur. T. Guz, W. Bednaruk, M. R. Pałubska, Lublin 2011, str. 169–192; A. Górski, *Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy*, Warszawa 2013, str. 264–273; M. Jońca, *Leon hr. Piniński – historyk sztuki stworzony przez podróże*, u: *Aksjologia podróży*, ur. Z. Krawczyk, E. Lewandowska-Tarasiuk, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2012, str. 176–198; *Śp. Leon Piniński (wspomnienie pośmiertne i ocena działalności naukowej)*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 18 i 19/1938, str. 276–279, 289–290; K. Pol, *Poczet prawników polskich*, izd. 1 Warszawa 2000, str. 821–842 (vidi takođe drugo izdanje); A. Śródka, *Uczni polscy XIX-XX stulecia*, Warszawa 1994, tom 3, str. 417–418.

² O životu i delatnosti profesora Marcelija Hlamtača pročitaj u mojoj knjizi: R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie ...*, passim kao i u člancima: eadem, *Marceli Chlamtacz (1865–1947) – profesor prawa rzymskiego i samorządowiec. Zarys biografii w 150-lecie urodzin*, u: *Stefan Ehrenkreutz i historycy prawa okresu dwudziestolecia międzywojennego. W 70. rocznicę śmierci ostatniego Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, ur. P. Dąbrowski, D. Szpoper, Gdańsk-Olsztyn 2016, str. 167–187; eadem, *Prawo rzymskie i romaniści na łamach...*; eadem, *Wybory rektora na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1933 roku w świetle nowej ustawy o szkołach akademickich*, u: *Spoleczeństwo a władza. Ustrój. Prawo. Idee*, ur. Jacek Przygocki i Marian Ptak, Wrocław 2010, str. 727–736 (u kojima je govor o njegovom izboru na mesto rektora UJK); eadem, *Zagraniczne studia i stypendia naukowe romanistów Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*, „Zeszyty Prawnicze” 4/2015, str. 189-213 (širok osvrt o njegovim studijama u inostranstvu i o korespondenciji sa profesorom Oswaldom Balcerom (*Oswald Balzer*), a takođe i u publikacijama: G. Nancka, *Trzej romaniści we wspomnieniach Marcelego Chlamtacza*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2017, tom CV, str. 45–66; idem, *Kilka uwag o poglądach Marcelego Chlamtacza na regułę „bonae fidei possessor fructus (consumptos) suos facit*, „Z dziejów prawa” 2018, 11/2019, drugi deo, str. 29–46, doktorska disertacija rozprawa doktorska Grzegorza Nancki pt. *Prawo rzymskie w pracach Marcelego Chlamtacza* odbranjena 30. maja 2018. god. na Śleskom univerzitetu (Uniwersyt Śląski).

³ O životu i delatnosti profesora Vaclava Osuhovskog može se pročitati u mojim publikacijama: R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie ...*, passim; eadem, *Droga Wacława Osuchowskiego do profesury – w 100-lecie urodzin (1906-1988)*, „Studia Iuridica Lublinsia” 8/2006, str. 167–176; eadem, *Nauka i nauczanie prawa rzymskiego na Uniwersytecie Lwowskim w pierwszej połowie XX wieku (zarys problematyki)*, „Studia Prawnoustrojowe”, [Olsztyn] 7/2007 str. 301–317; eadem, *Prawo rzymskie i romaniści na łamach...*; eadem, *Вацлав Осуховський – континуатор традиції львівського осередку римського права у Католицькому люблінському університеті*, u: *Матеріали IV Міжнародної науково-методичної конференції „Римське право і сучасність” 19–20 травня 2006 р.*, Одеса 2006, str. 225–227, ali i takođe u: G. Jędrejek, *Wacław Osuchowski – Profesor prawa rzymskiego KUL*, „Przegląd

ali su Pinjinjski i Hlamtač ostali tokom celog svog života u tim oblastima angažovani (na slikama dole sleva: grof Leon Pinjinjski, Marceli Hlamtač, Vaclav Osuhovski⁴). Njihovu političku i društvenu delatnost već sam pomenula u knjizi, R. Wiaderna-Kušnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)* (Rimsko pravo na Univerzitetu Jana Kazimira u Lavovu u međuratnom periodu (1918–1939)), Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, I izd. 2015, II izd. 2017, i u svojim člancima na poljskom jeziku (vidi fusnote 1, 2, 3). Ovaj članak ima za cilj da srpskojezičkom čitaocu približi figure pomenuta dva profesora u domenu njihove vannaučne delatnosti, koja je u ovoj publikaciji data u proširenoj verziji shodno prethodnim smernicama⁵.

Uniwersytecki [KUL]”, 2/2000, str. 13, 16; H. Kupiszewski, *Waclaw Osuchowski 1906-1988*, „Prawo Kanoniczne” 3-4.33/1990, str. 201–204, idem, *Waclaw Osuchowski 1906-1988*, „Iura: Rivista internazionale di diritto Romano e antico” 39/1988, str. 262–265; E. Szymoszek, *Waclaw Osuchowski*, u: *Uczeni Wroclawscy (1974–1994)*, ur. J. Trzynadlowski, Wrocław 1994, tom 2, str. 100–102; I. Żeber, *Waclaw Osuchowski*, u: *Pamięci zmarłych profesorów i docentów Wydziału Prawa, Administracji i ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego 1945-2010*, Wrocław 2010, str. 216–219.

⁴ Slike su preštampane iz publikacije: Renata Wiaderna-Kušnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie...*

⁵ R. Wiaderna-Kušnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie...*; eadem, *Marceli Chlamtacz (1865–1947)...*; eadem, *Leon hr. Piniński (1857–1938)...*

Grof Leon Pinjinjski⁶, profesor rimskog prava na Univerzitetu u Lavovu za vreme svoje univerzitetske karijere razvijao je svoja široka interesovanja i u nekoliko drugih oblasti, npr. umetnosti, muzici, književnosti i politici. Široku političku aktivnost razvio je krajem 80-ih godina XIX veka, aktivno učestvujući, pre svega, u parlamentarnom životu i u široko shvaćenom društvenom i kulturnom radu.

Od 1885. pripadao je carsko-kraljevskom Galicijskom privrednom društvu u ternopoljskoj filijali. Od 1886. angažovao se u samoupravnoj delatnosti, bio je član Sreskog odbora u Skalatu. U Galicijskom Zemljoposedničko-kreditnom društvu bio je član Oblasne filijale u Skalatu. Društvu su pripadali takođe njegov tast Antim (*Antym*) i njegov otac Leonard.⁷

Godine 1888. izabran je za poslanika u Komori deputata austrijskog parlamenta (Državni savet) iz izbornog kruga većih zemljišnih poseda:

⁶ Grof Leon Jan Pinjinjski (*Leon Jan hr. Piniński*), rođen 8. marta 1857. u Lavovu. Obrazovanje sticao u kući na imanju Gżimaluv (*Grzymalów*). Maturu je položio u Ternopolju 1874. god. Na Lavovskom univerzitetu završio je prava, zatim je 1880. god. doktorirao, a šest godina kasnije odbranio je habilitaciju. Dana 15. decembra 1891. postavljen je za profesora rimskog prava, od 1. oktobra 1892. na mestu redovnog profesora, gde je ostao je do 31. marta 1898, kada ga je car Franja Josif imenovao u namesnika Galicije. U periodu 1889–1898. bio je poslanik u Državnom savetu u Beču, u periodu 1894–1898. bio je poslanik Zemaljskog sejma u Lavovu. Na Univerzitetu u Lavovu držao je predavanja sve do svoje smrti. Umro je 4. aprila 1938. u Lavovu. Sahranjen je na Ličakovskom groblju u porodičnoj grobnici. Za sobom je ostavio bogatu naučnu baštinu iz oblasti prava, umetnosti, književnosti i muzike.

⁷ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie...*, str. 147.

Ternopolj, Skalat, Zbaraž, Trembovla, a tri godine kasnije iz seoskih opština istih tih mesta. Od 1894–98. godine bio je poslanik u Galicijskom zemaljskom sejmju u Lavovu, učestvovao je u kodifikacionim radovima, angažovao se, između ostalog, u izradu građanskog zakonika i posebnog dela austrijskog Kaznenog zakonika o zločinima, prestupima i istupima. Povrh toga bio je referent komisije za finansijska i budžetska pitanja. Na njegovu inicijativu, takođe, nastao je 8. aprila 1892. godine Zakon o sreskom školskom nadzorništvu. Kao poslanik u Sejmu zalagao se za proširenje autonomije Galicije i proširenje uloge Zemaljskog sejma po cenu austrijskog parlamenta.⁸

Godine 1894. izabran je za doživotnog člana Vrhovnog suda. Dana 31. marta 1898. car Franja Josif postavio ga je u namesnika Galicije. Jedna od najvažnijih stvari za vreme njegovog namesništva na koju je imao odlučan uticaj bio je izbor sveštenika Josifa Bilčevskog (*Józef Bilczewski*) u lavovskog nadbiskupa 1900. godine. Funkciju namesnika Pinjinjski je vršio pet godina.⁹ Direktna povoda da se povuče sa tog položaja – kako je napisao Stanislaw Grabski (*Stanisław Grabski*) u svojim memoarima – bio je „nasilnička replika Dašinjskog (*Daszyński*) izgovorena protiv njega u parlamentu“. Funkcije je oslobođen na sopstveni zahtev 8. aprila 1903. godine i penzionisao se krajem godine.¹⁰ Godine 1903. postao je doživotni član austrijskog Doma knezova (gornji dom austrijskog parlamenta), a od 1906. godine ponovo doživotni član Vrhovnog suda.

Tokom niza godina bio je na različitim političkim funkcijama kao namesnik Galicije, branio je nacionalne ciljeve, otvoreno nastupajući u odbranu poljskog interesa. Naročitu brigu poklanjao je razvoju kulture, na tom polju je imao velike zasluge. Kao referent budžetske komisije vodio je uspešno završene pregovore u vezi sa evakuisanjem austrijske vojske sa Vavela. Poslednji vojnik napustio je Vavel 1911. godine.¹¹ Godine 1905. izabran je za člana Zemaljskog komiteta za obnovu zamka, kojim je rukovodio predsednik Galicijskog sejma, grof Stanislaw Badenji (*Stanisław hr. Badeni*). U Komitetu, pored Pinjinjskog, savetnici su bile i ličnosti kao što su: Mihal Bobžinjski (*Michał Bobrzyński*), grof Karol Lanckoronjski (*Karol hr. Lanckoroński*), Juzef Vereščinjski (*Józef Wereszczński*), Vladislav Lozinjski (*Władysław Łoziński*), Jan Boloz Antonjevič

⁸ A. Górski, *Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy*, Warszawa 2013, str. 264.

⁹ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie...*, str. 148, 150.

¹⁰ Ibidem, str. 151.

¹¹ Ibidem, str. 152.

(*Jan Boloż Antoniewicz*), Boleslav Ulanovski (*Bolesław Ulanowski*).¹² Kao jedan od glavnih savetnika izradio je projekat restauracije Vavela i apelovao na zemljake da daju svoje priloge u tu svrhu.¹³ Sam je, uostalom, još za svog života takođe 1909. godine izjavio da deo svojih dragocenih zbirki poklanja Zamku.¹⁴ Ubrzo je, takođe, prevezao u Krakov deo svoje galerije, obezbeđujući neke zbirke u jednoj od zamkovnih sala, a druge je privremeno deponovao u Narodni muzej u Sukjenjicama. Planirao je da u budućnosti da svojim zbirkama popuni sedam zamkovnih dvorana. Kako je odlučio, tako je i realizovano. Zbirka je nakon njegove smrti završila je u Vavelu.¹⁵

Članovi Zemaljskog komiteta za obnovu Kraljevskog zamka na Vavelu. Od leve strane: profesor Adolf Šiško-Bohuš (*Adolf Szyszko-Bohusz*), doktor Juzef Mučkovski (*Józef Muczowski*), Tadeuš Strijenjski (*Tadeusz Stryjeński*), grof profesor Leon Pinjinjski (*Leon Piniński*), u periodu 1920-1930. Izvor: NAC (Nacionalna digitalna archiwa, Poljska), signatura 1-U-2976a.

¹² W. Terlecki, *Zamek Królewski na Wawelu i jego restauracja*, Kraków 1933, str. 22–23.

¹³ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie...*, str. 152.

¹⁴ Ibidem, str. 153.

¹⁵ Ibidem, str. 154.

Godine 1911. Pinjinjski je bio izabran za počasnog predsjednika Društva za ulepšavanje grada Lavova i okoline. Bila je to grupa koja je činila napore za estetizaciju izgleda grada. Društvo se oglašavalo u odborima i konkursima i u vezi sa nazivima ulica. Organizovane su posete po umetničkim radionicama i slikarskim ateljeima. Pinjinjski je takođe u te ciljeve učinio dostupnom svoju malu palatu u ulici Jana Matejka 4, koja je obilovala brojnim umetničkim zbirkama. Na poziv Društva držao je i predavanja.¹⁶ Pošto je vršio različite javne funkcije držao je predavanja, recimo, i prilikom otvaranja slikarskih izložbi.

Grof Leon Pinjinjski u palati Društva lepih umetnosti u Lavovu drži inauguracioni govor povodom izložbe 200 slika Jaceka Malčevskog (*Jacek Malczewski*). Izvor: „Światowid“ 1926, br. 22.

Za vreme Prvog svetskog rata stajao je na čelu lokalne jedinice Crvenog krsta i podržavao je sve inicijative za pomoć ratnim žrtvama i njihovim porodicama. Godine 1916. došao je na čelo Centralnog nacionalnog komiteta, koji je težio ka punoj nezavisnosti Galicije, a u novembru 1918. aktivno je

¹⁶ Ibidem, str. 155.

učestvovao u odbrani Lavova.¹⁷ Nakon osvajanja nezavisnosti povukao se sa važnijih javnih funkcija, i uglavnom je predavao na Univerzitetu Jana Kazimira u Lavovu, posvetivši se naučnom radu.

Leon Pinjinski umro je 4. aprila 1938. u Lavovu. Sahranjen je na Ličakovskom groblju u porodičnoj grobnici.

Nadgrobnni spomenik grofa profesora Pinjinskog na Ličakovskom groblju u Lavovu, rad Henrika Porijera (*Henryk Porier*) (slika datira od 14.X 2007.). Fotografija Renata Vjaderna-Kusnjež.

Politička delatnost drugog profesora, Marcela Hlamtača¹⁸, počinje 1908, kada je u svojoj 43. godini izabran za člana Gradskog odbora Lavova.¹⁹ Njegova

¹⁷ Ibidem str. 156.

¹⁸ Profesor Marceli Hlamtač (*Marceli Chlamtacz*), rođen 1863. godine u Podolju, u selu Šarpanjce. Završio je poljsku gimnaziju „Franja Josif I” u Lavovu. U periodu 1885–1889. studirao je prava na Lavovskom univerzitetu, bio je pitomac profesora Osvalda Balcera (*Oswald Balzer*). Doktorirao je 1891. godine. Studirao je i kao vanredni student na Bečkom, a kasnije na Berlinskom univerzitetu. Posle povratka u Lavov s namerom da osvoji *veniam legendi* zaposlio se na Lavovskom univerzitetu kao sekretar. Godine 1898. odbranio je habilitaciju sa temom stvarno rimsko pravo. Vanredni profesor postao je 1900. godine, a redovni profesor 1904. godine. Dve godine kasnije vršio je funkciju dekana, zatim prodekana i delegata u Senatu Lavovskog univerziteta. Na Univerzitetu je predavao rimsko pravo do 1933. godine. Iste godine u maju izabran je za rektora Univerziteta Jana Kazimira, pa ipak, njegovu kandidaturu, verovatno s obzirom na njegov životni vek (68 godina) nije prihvatilo Ministarstvo. Njegova naučna delatnost koncentrisala se uglavnom oko stvarnog prava i obaveza. U svojim radovima često je vodio uporedna istraživanja između klasičnog rimskog prava, justinijanove kodifikacije i savremenog nemačkog prava. Posebno su ga zanimala mogućnosti upotrebe rimskog prava u savremenom zakonodavstvu. Umro je 1947. godine u Lavovu.

politička karijera je karijera samoupravljača koji je realizovao svoju delatnost uglavnom u Lavovu. Do 1914. bio je član tadašnjeg Nacionalno-demokratskog kluba odbornika pod nazivom „Građanski klub”. Kako je u jednom od svojih govora podvukao Hlamtač, u tu stranku je ušao ne zato što je „bezuslovno osuđivao programski pravac drugih poljskih nacionalnih stranaka u zemlji”, već zato što pripada ljudima koji „vrednost stranke ne ocenjuju prema pisanim programima, nego prema realizovanim delima”. Kako je tvrdio, stranka kojoj je pristupio već je ostvarila mnogo takvih opštenacionalnih ciljeva, bila je stabilna i vitalna organizacija, bazirala se na idealu društvene pravičnosti, na međusobnom približavanju različitih društvenih slojeva, gde mesta ima za sve bez obzira na rođenje, status, religiju, a kome su bliski otadžbinski ideali.²⁰ Godine 1912. Hlamtač je vršio dužnost predsednika Gradskog komiteta Demokratsko-nacionalne stranke u Lavovu.²¹

Godinu dana ranije, 1911. Hlamtač je pokušao da proširi svoju delatnost i kandidovao se na izborima u austrijski Državni savet. U Istočnoj Galiciji u jednomandatnim gradskim okruzima trebalo je izabrati 22 poslanika, a u 19 dvomandatna seoska okruga – 38. Marceli Hlamtač startovao je iz VII gradskog okruga *Obodi grada Lavova*, iz kog su kandidovali i poslanika prethodnog saziva, socijalistu Juzefa Hudeca (*Józef Hudec*) i ukrajinskog kandidata Aleksandra Piseckog (*Aleksander Pisecki*).²² U svom obraćanju kao izbornog kandidata konstatovao je da je za njega počast poslaničkog mesta od sekundarnog značaja, a primarno mu je to da služi nacionalnom interesu. Istakao je da više ceni položaj univerzitetskog profesora, do kog je došao radom i da kandidatura za njega znači žrtvovanje, jer mu neće biti lako da se rastane sa masom studenata među kojima je stekao simpatije i poštovanje. Kao što je naznačio u izlaganju on nije socijalista, ali jeste pristalica socijalnih reformi, veoma progresivnih društvenih reformi.²³ Nije uspeo da osvoji mandat poslanika. Pobedio je Hudec, sa rezultatom 3719 glasova. Marceli Hlamtač dobio je 2454 glasa, a Pisecki samo 463 glasa.²⁴

¹⁹ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Wybory rektora...*, str. 731.

²⁰ *Mowa kandydacka Prof. Dr Marcelego Chlamtacza wygłoszona na zgromadzeniach przedwyborczych w sekcjach a) b) c) VII. Okręgu wyborczego do Rady państwa z miasta Lwowa*, Lwów 1911, str. 5.

²¹ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Marceli Chlamtacz...*, str. 176.

²² „Gazeta Lwowska” od 21. juna 1911. god., br. 139.

²³ *Mowa kandydacka Prof. Dr Marcelego Chlamtacza...*, str. 4.

²⁴ „Gazeta Lwowska ” od 21 juna 1911. god., br. 139.

Dana 16. januara 1913. ponovo je izabran za odbornika, na šestogodišnji saziv plasirajući se sa 8566 glasova na 16. mesto (odbor je brojao 100 osoba) liste biračkog odbora.²⁵ Izbori u Lavovu su se, za razliku od drugih manjih gradova, održavali svake tri godine; posle tog perioda polovina sastava Odbora se povlačila i birali su nove članove.²⁶ Mada su u to vreme do odbornika već dopirali odjeci međunarodnih konflikata, svejedno su preduzimali mnoge društvene inicijative, između ostalog, brinuli su o estetskom izgledu ulica i trgova. Smatrali su da izloge prodavnica koji nagrđuju grad treba ukloniti. Gradski odbor je ostvarivao ideje, aktivnog tada Društva za ulepšavanje grada Lavova, koje je priželjkivalo nove zelene površine i muzeje. Planirali su da na Citadeli koja vrhuni nad Lavovom, podignu Palatu umetnosti, a da čitavo brdo zasade žbunovima i cvećem.²⁷ Ostvarivanje te ideje omelo je izbijanje rata.

Godine 1914. buknuo je Prvi svetski rat, i gradonačelnika Juzefa Nojmana rat je zatekao u Krakovu, zatim se evakuisao u Beč, i zamenio ga je njegov zamenik Tadeuš Rutkovski (*Tadeusz Rutkowski*). Pa ipak, ne zadugo, pošto su Lavov zauzeli Rusi. Kako je zaključio Marceli Hlamtač „(...) ruski upravitelji, uprkos tome što su jednima laskali a druge proganjali, nisu uspeli da pokolebaju lojalnost stanovništva. Najgora vremena su počela za Lavov onda kada je za gradonačelnika postavljen Aleksej Skalon (*Skallon*). Počela je da vlada „Ohrana”, tajna policija u Carskoj Rusiji koja je posebno volela da se služi ženama, naročito iz polusveta. Počela su hapšenja. Ko god bio osumnjičen, iz bilo kog razloga, zatvarali su ga nedeljama i mesecima. (...) Deportacije u Rusiju bile su sve veće i sve strašnije, a zatvori su bili prepuni: preko 10.000 Poljaka, isto toliko Jevreja i 2000 Rutena je deportovano”.²⁸ Rusi su iz Lavova počeli da se povlače u aprilu 1915, 20. aprila povelili su sa sobom taoce među kojima su bili odbornici, između ostalog, tri zamenika gradonačelnika grada Lavova: Tadeuš Rutkovski, Leonard Stal (*Leonard Stahl*) i Filip Šlejher (*Filip Schleicher*)²⁹. Marceli Hlamtač ovako evocira to vreme: „Već 2. aprila počela su panična pakovanja, odlasci i deportacije. Što god je u kućama bilo slabije fiksirano, odnošeno je. Ruski nadbiskup Eulogije (*Eulogiusz*) poneo je sa sobom prekrasan

²⁵ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Marceli Chlamtacz...*, str. 176.

²⁶ H. Kramarz, *Tadeusz Rutkowski. Portret pozytywisty i demokracji galicyjskiego*, Kraków 2001, str. 86.

²⁷ Idem., *Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta*, Kraków 1994, str. 27.

²⁸ *Co się działo we Lwowie*, „Górnoślązak” od 7. jula 1915, br 151.

²⁹ H. Kramarz, *Samorząd Lwowa...*, str. 54-56.

nameštaj svog odsutnog gazde, jednog od direktora trgovačke banke. Hapšenja su poprimila takve dimenzije da su ljudi spavali u šumi i u baštama, da ih ne bi uhvatili. Da bi dobili radnike za kopanje zemlje i fortifikaciju, Rusi su zatvarali čitave ulice i odvodili na rad svakog kog su zatekli. Dana 20. aprila ujutru kozački pukovnik uhapsio je 50 veoma ozbiljnih građana i tri potpredsednika grada. Dok su ih odvozili, uplakan narod bacao se na vozilo, okružio ga i celivao točkove. Istog dana u pola dva ujutru pojavio se knez Šeremetjev (*książę Szeremetiew*), na istom balkonu gde je car držao nekada govor, mahnuo je maramicom, a zatim je uplakan seo u vozilo koje ga je vozilo Ličakovskom ulicom na istok. U pola dva ušle su naše (to jest austrougarske –prim. autorke) patrole. Lavov je bio slobodan!”³⁰

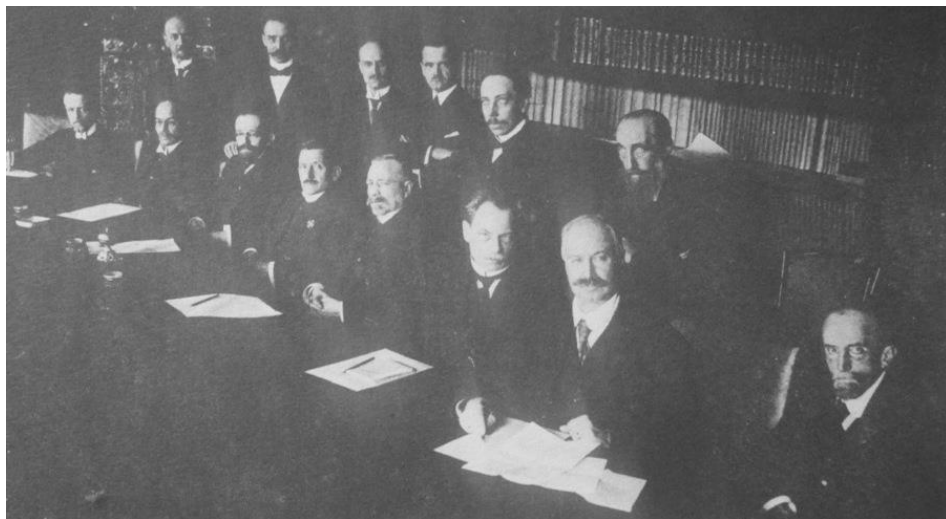
U Lavovu je od 100 odbornika ostalo samo 39 kad je ruska vojska izašla iz grada. U vezi s tim kormilo gradske vlasti privremeno je preuzeo Marceli Hlamtač, koji je uostalom, kao prvi član Gradskog odbora na zvaničnoj svečanosti održao govor, a ona se održala 22. aprila 1915, povodom dolaska austrougarske vojske ispred sedišta Zemaljskog galicijskog sejma u Lavovu. Zahvalio je za oslobođenje i uverio u lojalnost stanovnika Lavova prema caru.³¹ U tom zadatku pomagao mu je direktor Magistrata Boleslav Ostrovski (*Bolesław Ostrowski*). Konačno je ipak Gradski odbor raspustio namesnik Vitold Koritovski (*Witold Korytowski*), a vlast je, u sporazumu sa Zemaljskim galicijskim sejmom, dana 30. aprila 1915. godine poverio vladinom komesaru Adamu Grabovskom (*Adam Grabowski*) kao upravniku grada. Komesaru je za saradnju dodelio takozvane „poverljive osobe“ (21 lice, od kojih su trinaestorica bili odbornici) koji su kasnije dobili naziv „Prateći odbor“, kao savetodavni organ koji poseduje izvršna ovlašćenja. Jedan od tih osoba bio je savetnik Marceli Hlamtač koji je na sve načine izvršavao arbitražnu ulogu između stare gradske samouprave i novog komesara, trudio se da pridobije simpatije stanovnika za nove gradske poglavare koje je nametnula austrijska vlast.³² Kako piše Henrika Kramarž (*Henryka Kramarz*) „samoupravno-komesarske vlasti osećale su obavezu da pokazuju svoju simpatiju prema carsko-kraljevskoj monarhiji i lojalnost prema prestolu, pa čak i solidarnost s njim, na primer 7. avgusta 1915. „prateći odbor“ Lavova delegirao je specijalnu delegaciju za odlazak u Beč i zahvaljivanje caru za oslobođenje. To ipak nije sprečilo represije koje su snašle stanovnike Galicije od

³⁰ *Co się działo we Lwowie*, „Górnoślązak” od 7. jula 1915, br 151.

³¹ H. Kramarż, *Samorząd Lwowa* ..., str. 54–61.

³² R. Wiaderna-Kuśnierz, *Marceli Chlamtacz*..., str. 177.

strane austrougarske vojne vlasti“. (...) Nakon ponovnog prelaska Lavova pod austrijsku vlast počela su masovna hapšenja među stanovnicima osumnjičenim za dobre odnose sa Rusima.³³

Vrhovni odbor, od decembra 1918. god. najviši organ civilne vlasti za vreme austrijske okupacije, ukinut pre nego što je vlast predata delegatu iz Varšave. Treći zdesna u prvom redu sedi Marcell Hlamtač. Izvor: *Semper Fidelis. Odbrana Lavova u savremenim slikama*, ur. V.Mazanovska (W. Mazanowska), Lavov, 1930.

Krajem aprila i početkom maja 1916. godine Marcell Hlamtač je u Krakovu učestvovao u kongresu poslanika i članova Vrhovnog nacionalnog komiteta.³⁴ Kongres su predstavljali skoro sve političke stranke Galicije. Kongres je, između ostalog, imao za cilj izbor novog sastava i Prezidijuma VNK kao i konsolidaciju istih u Poljski kružok. U novoizabranom sastavu VNK našao se i Marcell Hlamtač³⁵. Kasnijih godina u krakovskom odeljenju VNK počela je da se priprema arhiva istorije Legiona. U Lavovu su u krugu istoričara i novinara takođe počeli da skupljaju i ispisuju takvu dokumentaciju. Među njima je bio i profesor Hlamtač koji je najvažnije dokumente političkog sadržaja objavio na

³³ H. Kramarz, *Samorzqd Lwowa ...*, str. 61-62.

³⁴ Vrhovni nacionalni komitet predstavljao je za vreme Prvog svetskog rata najviši organ političke i vojne vlasti za Poljake koji naseljavaju Galiciju.

³⁵ *Dzielo konsolidacji narodowej. Sejm poselski w Krakowie – Naczelny Komitet Narodowy – Koło Poselskie*, „Wiadomości Polskie” od 7. maja 1916. god., br. 75.

nemačkom jeziku u radu pod naslovom *Lembergs politische Physiognomie während der russischen Invasion (3 IX 1914-22 VI 1915)*, Wien, 1916.³⁶

Skoro tri godine kasnije, 31. avgusta 1918. novi namesnik Galicije, Karl fon Huin restituisao je ukinutu 1915. godine samoupravu i dao joj naziv Privremeno gradsko veće. U sastav te lokalne uprave koja priznaje vrhovnu centralnu vlast, Hlamtač je i dalje imao ulogu jednog od zamenika komesara Tadeuša Rutkovskog.³⁷ Hlamtač je takođe predsedavao Komitetom za bezbednost i zaštitu javnog dobra, osnovanog 6. novembra 1918, koji je predstavljao središte poljske vlasti u zapadnom delu Lavova. Taj komitet je sazvan zbog borbi za Lavov, koje je 1. novembra 1918. započeo ukrajinski vojni komitet izvođeci atentat i zaposedajući sve javne zgrade u Lavovu.³⁸

Hlamtač je bio takođe u Privremenom upravljачkom komitetu osnovanom 22. novembra 1918. Komitet je imao za zadatak da izvrši pregovore s Ukrajinčima u vezi sa obustavljanjem borbi i određivanja uslova daljeg suživota ukrajinskog i poljskog naroda.³⁹ Neki, kao Antonji Jakubski (*Antoni Jakubski*), jedan od članova Vrhovne komande za odbranu Lavova, smatrali su da su pregovori sa Ukrajinčima suviše diplomatski.⁴⁰ Hlamtača pominje kao nekog ko je pozivao Vrhovni komitet na prestanak borbi i na povlačenje iz Lavova. Ovako je Jakubski o tome pisao: „Zbilja i taj trenutak biće za mene nezaboravan, kad je dr Hlamtač, zamenik gradonačelnika Lavova, čija je svaka poseta čak i najuravnoteženijeg čoveka mogla izbaciti iz ravnoteže, jednom ušao u komandu neobično odlučan i lupajući nogama o pod, da bi sebe ohrabrio, vikao je glasno: Dosta borbi! Dosta prolivanja krvi! Dosta sa razaranjem našeg grada! (...) Odložite oružje! Mi vam garantujemo da će vam Ukrajinci dopustiti da odete živi i zdravi“.⁴¹ Hlamtač je za učešće u odbrani Lavova bio odlikovan „Orličem“, „Krstom odvažnih“ (1922), Komandorskim krstom Polonia Restituta, „Krstom odbrane Lavova“ (1923), a za angažovanje u rad samouprave takođe medaljom „Desetogodišnjice vraćene nezavisnosti“ (1929)⁴².

³⁶ M. Tyrowicz, *O życiu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918–1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991, str. 130.

³⁷ H. Kramarz, *Samorząd Lwowa ...*, str. 75, 77–78.

³⁸ *Obrona Lwowa*, tom 1, ur. J. Waniorek, Warszawa 1991, str. 6, 7.

³⁹ „Głos Śląski” od 30. oktobra 1918. god., br 144.

⁴⁰ *Obrona Lwowa*, tom 1, Warszawa 1991, str. 216.

⁴¹ Ibidem, str. 173.

⁴² R. Wiaderna-Kuśnierz, *Marceli Chlamtacz...*, str. 178.

1918
1918
1918
1918

Rozpisanie miejskiego podatku wojennego.

Celem pokrywania wydatków spowodowanych obecnym stanem wojennym posłuszni **Komitet bezpieczeństwa i obrony dobra publicznego**, pobierać nadzwyczajny podatek wojenny. Podatek ten wynosi tygodniowo i koroną od każdego pokoju mieszkalnego, bez ogniska kuchennego — w ten sposób wolni będą od tego podatku mieszkańcy, którzy zamieszkują tylko jedną izbikę z ogniskiem kuchennym.

Właściciel względnie administrator domu obowiązany jest pobrać podatek za pierwsze dwa tygodnie począwszy od 4. listopada 1918 od lokatorów i zebrane kwoty wnieść najpóźniej do środy 13. b. m. do jednej z kas Wydziału skarbowego Komitetu, przy ulicy Szymonowiczów 1. I. (szkoła realna), ul. Lenartowicza 1. 23 i w Urzędzie ścisłym na Kopytkowem od 9—1.

Zaniedbanie tego obowiązku ze strony właścicieli nieruchomości względnie administratorów lub lokatorów pociągnie za sobą bezwzględna egzekucja w podwójnej wysokości. Podatek za dalsze tygodnie tj. od 18. listopada począwszy ma być wnoszony od poniedziałku do środy włącznie, każdego tygodnia.

Równocześnie z pierwszą zapłatą podadzą wszyscy właściciele względnie administratorzy w kasach podanych powyżej i ilość pokoi w swych nieruchomościach podlegających podatkowi, a to pod osobistą odpowiedzialnością za zgodne z prawdą zeznaniem.

Obywale! Podatek ten zostanie użyty na cele bezpieczeństwa i zisgodzenie między wywołanej obecnymi wypadkami w interesie wszystkich mieszkańców bez różnicy wyznania i narodowości, a rozpisanie jego jest twarzą koniecznością, którą każdy niezawodnie uznać musi.

Nie wystarczy on jednak ani w części do pokrycia nagłych potrzeb i tylko jak najwydatniejsza ofiarność publiczna po nad obowiązek podatkowy, będzie w stanie przysporzyć potrzebnych w tym celu funduszy. Apelujemy zatem równocześnie do wszystkich obywateli aby w miarę możliwości składali dobrowolne, ale jak najwydatniejsze ofiary w podanych powyżej kasach.

Wszystko się urzędników miejskich, by jawili się w biurze magistratu ul. Szymonowiczów 1. I.

Komitet bezpieczeństwa i obrony dobra publicznego

Dr. Franciszek Stefczyk načelnik wydziału skarbowego.	Dr. Marcelli Hlantač przewodniczący.
--	---

Objava o uvođenju gradskog poreza u ratnim uslovima

Komitet za odbranu i zaštitu javnog dobra doneo je odluku o uvođenju vanrednog ratnog poreza sa ciljem da se pokriju troškovi uzrokovani trenutnim ratnim stanjem. Taj porez iznosi nedeljno 1 krunu od svake sobe u stanu, ne računajući kuhinjsko ognjište — time će od tog poreza biti oslobođeni žitelji koji stanuju u prostoru koji ima samo klozet i kuhinjsko ognjište.

Vlasnik, te administrator kuće obavezan je da ubira porez za prve dve nedelje počev od 4. novembra 1918 od stanara i skupljene kvote da donese najkasnije u sredu 13., tekućeg meseca, u jednu od blagajni Uprave prihoda Komiteta u ulici Šimonoviča 1.1. u Realku u ulici Lenartoviča 23, u kancelariji za akcize na Kopytkovu od 9-1.

Zanemarivanje ove obaveze vlasnika nekretnine u odnosu na administratore ili stanare, povući će za sobom neodložno kažnjavanje naplaćivanjem dvostrukog iznosa. Porez za naredne sedmice, počev od 18. novembra, treba da se predaje isključivo od ponedeljka do srede, svake sedmice.

Istovremeno s prvom uplatom svi vlasnici nekretnina dajući administratorima podatke o količini soba u svojim nekretninama koje podležu porezu, pod ličnom odgovornošću za istinitost iskaza.

Gradani! Ovaj porez će biti upotrebljen za bezbednosne ciljeve i ublažavanje bede uzrokovane trenutnim događajima i u interesu je svih gradana bez obzira na veroispovest i nacionalnost, a ova objava je nužnost koju svako mora da prihvati.

Pa ipak, on nije dovoljan ni da delimično pokrije sve hitnije potrebe i samo najštedriji prilog preko poreske obaveze bio bi u stanju da popuni potrebe u budžetu. Zato istovremeno apelujemo na sve gradane da u skladu sa svojim mogućnostima daju dobrovoljne priloge, koliko god više mogu u gopomenutim blagajnama da ostavljaju izdašne priloge.

Gradski činovnici se pozivaju da se jave u kancelariju Magistrata u Šimonovičevoj ulici br. 1. Komitet za odbranu i zaštitu javnog dobra

Dr. Frančišek Stefcik
Načelnik

Dr. Marcelli Hlantač
predsedavajući

Obaveštenje o uvođenju gradskog ratnog poreza. U ime Komiteta za bezbednost i odbranu javnog dobra potpisao se na letku i predsednik komiteta, Marceli Hlamtač. Izvor: Narodna biblioteka u Varšavi, signatura DŽS IA 6a10 Cim.

Kada je 28. januara 1919. raspušten Privremeni upravljački komitet konstituisala se Upravljačka komisija za Galiciju, za Češinsku Šleziju, Spiž i Oravu, u čiji sastav je takođe bio pozvan⁴³. U Komisiji je bio sve do marta, kada je bila raspuštena.

Početak 1919. godine održali su se, takođe, izbori za već novi Gradski odbor Lavova. Dana 20. februara 1919. održali su se izbori za sva četiri potpredsednika. Od 24 kandidata izabrani su, pored Hlamtača sa 74 glasa takođe: dr Filip Šlejher (*dr Filip Schleicher*) (88 glasova), dr Leonard Stal (*dr Leonard Stahl*) (76 glasova) i Julijan Obirek (*Julian Obirek*) (71 glas). Nekoliko dana ranije, 17. februara, za predsednika Lavova izabran je Juzef Nojman (*Józef Neumann*). Odbor je preuzeo vlast u dosta neprijatnim okolnostima nacionalnih konflikata, između ostalog i zbog nepozivanja ukrajinskih odbornika da učestvuju u predsedničkim izborima, a i zbog toga što prethodni sastav Odbora nije bio proširen većim brojem odbornika ukrajinskog porekla. Sve se to odigravalo u atmosferi započetih borbi Ukrajinaca za Lavov 1. novembra 1918.⁴⁴ Iz tog perioda Hlamtač je ostavio memoare koji su posthumno objavljeni 1993. kao sabrana dela.⁴⁵

U strukturi Magistrata 1919. god. Hlamtaču kao potpredsedniku pripala su četiri resora: IV: vojska i smeštaj; VII: škole i veroispovesti; XVI: Gradski arhiv; XVIII: lepe umetnosti. U njegovu nadležnost spadala je i Oblasna školska uprava, Muzej industrije, Gradsko pozorište, Gradski pogrebni zavod.⁴⁶ U vreme kad je Hlamtač obavljao funkciju zamenika gradonačelnika, zalagao se da lavovskom pozorištu vrati stari sjaj, a od 1921.god. nastojao je da dovede u Lavov istaknutog teatrologa i režisera, Leona Šilera (*Leon Schiller*).⁴⁷ Tek

⁴³ „Gazeta Lwowska” od 30. januara 1919. god., br. 109.

⁴⁴ A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918–1939. Ludność – Przestrzeń – Samorząd*, Seria: *Galicja i jej dziedzictwo*, tom 13, Rzeszów 2000, str. 85–86.

⁴⁵ M. Chlamtacz, *Relacja o obronie Lwowa w 1918 r.*, u: *Obrona Lwowa. 1–22 listopada 1918*, tom 2. *Źródła do dziejów walk o Lwów i województwa południowo-wschodnie 1918–1920. Relacje uczestników*, ur. E Warzkowicz, J. Klink, Warszawa 1993, str. 113–120.

⁴⁶ A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918–1939...*, str. 92.

⁴⁷ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Marceli Chlamtacz...*, str. 178.

tridesetih godina Šiler je došao, ali su zato otvorene nove pozorišne scene. Tokom prvih posleratnih godina u lavovskom Gradskom pozorištu funkcionisale su drama, opera i opereta. Odlučeno je da se otvore nove scene i u vezi s tim 1921. god. nastala su dva nova pozorišta: Malo pozorište, u kojem su prikazivane komedije, i Pozorište Novina koje je prikazivalo operete. Od te godine u Gradskom pozorištu takođe su se održavale isključivo dramske predstave i opere. Kako piše Andžej Bonusjak (*Andrzej Bonusiak*), zahvaljujući dotacijama Gradskog odbora prikazivane su specijalne predstave za omladinu, radnike i zemljoradnike.⁴⁸ Po pitanju uloge koju je vršio Hlamtač što se tiče pozorišta u Lavovu, takođe su se pojavljivale i kritičke ocene. U jednom od pisama poslatih redakciji lista „Dziennik Bydgoski“ (*Dziennik Bydgoski*) koji je potpisao dr A.B, i objavljenom 2. februara 1926. godine ovako je napisano: „Stručnost Gospodina Hlamtača u kojoj on, zapravo, nije stručnjak – to je pozorište. Pokrovitelj prethodnog pozorišnog direktora, Čarnovskog (*Czarnowski*), snosi sa njim zajedničku krivicu za pozorišni deficit i za rušilačko opterećenje grada.⁴⁹

Dok je Hlamtač vršio funkciju zamenika gradonačelnika, sem novih pozorišta, postao je dostupan javnosti i Muzej industrije, od maja 1919, do jula 1920. god., zatim je evakuisan u Krakov, a konačno otvoren u proleće 1921. god. U muzeju se mogla videti zbirka poljskog bravarstva, ćilimi, poljski i strani porcelan, proizvodi narodne radinosti.⁵⁰ Muzej je učinio dostupnim svoje sale za radionice koje su držali lavovski profesori⁵¹. Gradski pogrebni zavod, za koji je Hlamtač takođe bio zadužen, poslovaio je na načelima ekonomske nezavisnosti i težnji ka očuvanju budžetske ravnoteže, ali kako ukazuje Andžej Bonusjak, u vreme kad je zamenik gradonačelnika bio Marceli Hlamtač, taj zavod je pokazivao čak minimalne dobiti, npr. 1922. godine 21.188.985 poljskih maraka, što je predstavljalo 3,34 prometa.⁵²

Hlamtač je bio i član uprave Saveza poljskih gradova. Na njegovu inicijativu počeo je da izlazi list „Lavovska samouprava“ koja je bila štampano

⁴⁸ A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918-1939. ...*, str. 247.

⁴⁹ „Dziennik Bydgoski” od 2. februara 1926. god., br. 26.

⁵⁰ A. Bonusiak, *Lwów w latach 1918-1939. ...*, str. 250. Zbirke Muzeja Industrije sada se mogu videti u Muzeju za etnografiju i kreativnu industriju Akademije nauka Ukrajine u Lavovu, koja je na mestu zgrade nekadašnje galicijske Štedionice, gde je preseljena zajedno sa Muzejom naučnog društva „Taras Ševčenko”, 1951.god.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Ibidem, str. 159. U toj publikaciji vidi i više podataka o profitu Zavoda u periodu između 1919–1923. god.

glasilo Saveza.⁵³ Kako piše Bogdan Mościcki (*Bogdan Mościcki*), kroz čitav međuratni period Hlamtač je delovao u korist Saveza i među pravnicima je zauzimao najviši položaj u toj sredini. U periodu između 1920–1927. god. bio je potpredsednik i aktivni član na kongresima i u radovima na projektu statuta saveza i samoupravnim zakonima.⁵⁴

Hlamtač je zajedno sa Osvaldom Balcerom (*Oswald Balzer*) više godina bio upravnik Zavoda za zaštitu zbirke Boleslava Ožehoviča (*Bolesław Orzechowicz*).⁵⁵ Umetničku zbirku je 1915. godine preneo sam Ožehovič zbog vojnih dejstava u okolini njegovog rodnog Kalnikova kod Pšemisla, i prepustio je zaštiti opštine grada Lavova. Već je posle završetka Prvog svetskog rata, 16. avgusta 1919. između Boleslava Ožehoviča, njegovog pravnik Leonarda Tarnavskog (*Leonard Tarnawski*) i Marcela Hlamtača⁵⁶ i Aleksandra Čolovskog (*Aleksander Czołowski*) kao predstavnicima opštine grada Lavova, sklopljen je ugovor o poklanjanju zbirke koju je činilo 998 predmeta, između ostalog, galerija slika, skulptura, minijatura, zbirka oružja, nameštaja, satova, stakla i porcelana.⁵⁷ O pravilnom sprovođenju ugovora trebalo je da brinu predstavnici sazvanog Zavoda za zaštitu, zamenik gradonačelnika Lavova, Marceli Hlamtač i profesor Univerziteta Jana Kazimira, Osvald Balcer. Njihove obaveze sastojale su se u tome da smeste zbirku na za to određena mesta u prostorijama palate Lozinjskog, da osiguraju brigu stručnjaka i da to učine dostupno zajednici⁵⁸. Svečano preuzimanje zbirke nastupilo je posle zasedanja Gradskog odbora dana 28. avgusta 1919. god.⁵⁹ Gradski odbor je dve godine kasnije odlučio da Ožehoviča kao darodavca proglasi počasnim građaninom grada Lavova.⁶⁰ Naposljetku, Ožehovičeva zbirka bila je razmeštena, a gro eksponata dospelo je u Lavovsku galeriju slika.⁶¹

⁵³ Vidi: K. Makles, *Samorząd Miejski (1921-1939) i jego dzieje*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2011, tom XVI, sv. 1–2, str. 94.

⁵⁴ B. Mościcki, *Sto lat Związku Miast Polskich 1917–2018*, Poznań 2018, str. 104.

⁵⁵ R. Wiaderna-Kuśnier, *Marceli Chlamtacz...*, str. 177.

⁵⁶ Hlamtač je u to vreme u Magistratu bio zadužen za XVI sektor koji se bavio pitanjima Gradskog arhiva i za XVII sektor koji se bavio lepim umetnostima.

⁵⁷ A. Jagielska-Burduk, D. Markowski, *O lwowskich zbiorach Bolesława Orzechowicza*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo, tom XLII, Toruń 2011, str. 28.

⁵⁸ Ibidem, str. 28–29.

⁵⁹ Ibidem, str. 25.

⁶⁰ Ibidem, str. 27.

⁶¹ Ibidem, passim.

Svečanost u Lavovu 22. novembra 1920. god. Juzef Pilsudski (Józef Piłsudski) dodeljuje gradu Lavovu orden Virtuti Militari. Na slici sleva lentu drže zamenici gradonačelnika: Marceli Hlamtač, Filip Šlajher, u sredini gradonačelnik Lavova Juzef Nojman, dalje zamenici gradonačelnika: Leonard Stal, Julijan Obirek. Foto: Marek Minc. Izvor Narodna biblioteka u Varšavi, Poljska, Odeljenje ikonografije, **sygn. F.22789/II.**

Godine 1924. i 1925, budući da je još uvek bio zamenik gradonačelnika, aktivno je učestvovao u izradi projekta sistema gradske samouprave koji je predstavljen sejmu 1925. godine. Brojni njegovi govori održani u periodu 1917–1930. godine prenosili su lavovski dnevnici. Dana 31. avgusta 1927, predsednik sreskog odbora Lavova u sporazumu sa Privremenom samoupravom u Lavovu oslobodio je dotadašnjih funkcija privremene predstavnike opštine, ustanovljene naredbom od 31. avgusta 1918, a takođe raspustio i njeno predsedništvo u kojem je bio Hlamtač.⁶²

Kad je raspušten Gradski odbor 1927. god., Hlamtač je nastupio kao predstavnik njenih interesa pred Administrativnim sudom držeći tamo glasan i poznat govor u odbranu gradske autonomije.⁶³ U Udruženju „Ujedinjenje

⁶² H. Kramarz, *Samorząd Lwowa ...*, str. 115.

⁶³ *W sprawie samorządu gminy miasta Lwowa. Przemówienia dr Rubina Sokala b. członka lwowskiej Rady Miejskiej i prof. dr Marcelego Chlamtacza b. wiceprezydenta m.*

srednjeg sloja u Lavovu“ 1928. godine na sastanku je izradio projekat sistema samouprave u gradu Lavovu.

Fotografija je reprodukcija slike Stanisława Batowskog (*Stanisław Batowski*), predstavlja dekoraciju grba grada Lavova ordenom Virtuti Militari. Fotografija je nastala u Lavovu 1930. godine u fotografskom zavodu „Ata“. Na slici su u centru pažnje: Józef Piłsudski koji dekoriše grb grada ordenom. Tom prilikom je izgovorio sledeće reči: „Za zasluge koje je ovaj grad imao za poljski duh i za njegovu pripadnost Poljskoj, proglašavam grad Lavov nosiocem Krsta Virtuti Militari“ (izvor: M.Pawlik, *Dwa miasta, dwa cmentarze, dwa krzyże Virtuti Militari*, www.warszawa.pl). S leve strane zamenik gradonačelnika Leonard Stal, s desne zamenik gradonačelnika Marceli Hlamtač. Izvor fotografije: Narodna biblioteka u Varšavi (Poljska), sygn. F.120442/IV A.

Lwowa wygłoszone w dniu 27. czerwca 1929 r. przed Najwyższym Trybunałem Administracyjnym w Warszawie przy rozprawie na skargę przeciw zarządzonemu przez Lwowskie województwo w roku 1927 rozwiązaniu Rady Miejskiej, Lwów 1929. Vidi i: „STNL” 3.11/1931, str. 134.

U periodu 1930–1934. godine ponovo je bio u Privremenom gradskom odboru, a 1931. godine odbornik Valerij Vlođimirski (*Walery Włodzimirski*) predložio ga je kao kandidata za predsednika. Njegov protivnički kandidat bio je Vaclav Drojanovski (*Wacław Drojanowski*) koga je predložio Zdislav Stronjski (*Zdzisław Stroński*). Na tajnom glasanju sa 76 glasa protiv 46, pored 6 belih listića pobedio je Drojanovski.⁶⁴ U radu Odbora poslednjeg saziva više nije učestvovao.

Kad je izbio Drugi svetski rat, Hlamtač je i dalje bio aktivan u samoupravi. U septembru 1939, kad je Crvena armija ušla u Lavov, bio je član „specijalne komisije za pitanja od naročitog značaja“, koju je povodom kapitulacije i okupacione vlasti sazvao Gradski odbor. U avgustu 1934. Nemač Egon Heler (Egon Höller), starešina okupiranog grada Lavova (*Stadthauptmannschaft*) imenovao ga je u redove tzv. *Beirata*, Pratećeg odbora sačinjenog od deset osoba – pet Poljaka i pet Ukrajinaca. Taj odbor je trebalo da vrši funkciju povezivanja mesnog stanovništva i nemačke gradske uprave. Bio je pokušaj da se Poljaci pridobiju preko nemačke vlasti koja je počinjala sa propagandom oko pitanja Katinja. Učešće u Odboru, po Nemačima, trebalo je da bude počast, ali je ipak naišao na osudu vlasti u ilegali i poljskog društva, a Marceli Hlamtač je za učestvovanje u radu Odbora ukoren⁶⁵ od strane Komisije za upravu ilegalnom borbom (naredbodavni centar vrhovne komande Armije krajeve).

Posle rata nije se vraćao u Poljsku. Nisu nam poznati uzroci takve odluke. Možda mu životni vek to nije dopuštao. Godine 1945. već je imao 80 godina. Umro je 7. januara 1947, sahranjen je na Ličakovskom groblju.

⁶⁴ A. Biedrzycka, *Kalendarium Lwowa 1919–1939*, Kraków 2012, str. 596; „Gazeta Lwowska” od 28. novembra 1931. god., br. 276.

⁶⁵ R. Wiaderna-Kuśnierz, *Marceli Chlamtac...*, str. 181. Vidi opširnije na str. 182.

Nadgrobní spomenik profesora Marcela Hlamtača na Ličakovskom groblju u Lavovu. Foto: Grażina Basarabovič (*Grażyna Basarabowicz*). Slika je iz knjige Renate Vjaderne-Kusnjeż, „Rimsko pravo na Univerzitetu Jana Kazimira u Lavovu u međuratnom periodu (1918-1939)” *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918-1939)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, I izd. 2015, II izd. 2017, str. 467.

Profesori grof Leon Pinjinjski i Marcell Hlamtač uspješno su povezali naučnu karijeru sa radom za lokalnu zajednicu. U pojedinim periodima odigrali su krupnu ulogu u lokalnom društveno-političkom životu Lavova vršeći odgovorne funkcije – između ostalog poslanika i namesnika Galicije (Pinjinjski) ili odbornika i zamenika gradonačelnika Lavova (Hlamtač). Odigrali su konstruktivnu ulogu u osvajanju nezavisnosti 1918. godine i njenom ovekovečavanju.

S poljskog prevela Milica Markić

BIBLIOGRAFIJA:

- Biedrzycka Agnieszka, *Kalendarium Lwowa 1919–1939*, Kraków 2012.
- Bonusiak Andrzej, *Lwów w latach 1918–1939. Ludność – Przestrzeń – Samorząd*, Seria: *Galicja i jej dziedzictwo*, tom 13, Rzeszów 2000.
- Chlamtacz Marceli, *Relacja o obronie Lwowa w 1918 r.*, u: *Obrona Lwowa. 1–22 listopada 1918*, tom 2. *Źródła do dziejów walk o Lwów i województwa południowo-wschodnie 1918–1920. Relacje uczestników*, ur. E Warzkowicz, J. Klink, Warszawa 1993, str. 113–120.
- Czech-Jeziarska Bożena, *Profesor Leon Piniński – wybitny lwowski uczyony przelomu XIX i XX wieku*, u: *Ius et Historia. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Jerzemu Markiewiczowi*, ur. T. Guz, W. Bednaruk, M. R. Pałubska, Lublin 2011, str. 169–192.
- Górski Artur, *Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy*, Warszawa 2013.
- Jagielska-Burduk Alicja, Markowski Dariusz, *O lwowskich zbiorach Bolesława Orzechowicza*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici” Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo, tom XLII, Toruń 2011.
- Jędrejek Grzegorz, *Wacław Osuchowski – Profesor prawa rzymskiego KUL*, „Przegląd Uniwersytecki [KUL]”, 2/2000, str. 13, 16
- Jońca Maciej, *Leon hr. Piniński – historyk sztuki stworzony przez podróże*, u: *Aksjologia podróży*, ur. Z. Krawczyk, E. Lewandowska-Tarasiuk, J. W. Sienkiewicz, Warszawa 2012, str. 176–198.
- Kramarz Henryka, *Tadeusz Rutkowski. Portret pozytywisty i demokracji galicyjskiego*, Kraków 2001.
- Kramarz Henryka, *Samorząd Lwowa w czasie pierwszej wojny światowej i jego rola w życiu miasta*, Kraków 1994.
- Kupiszewski Henryk, *Wacław Osuchowski 1906–1988*, „Prawo Kanoniczne” 3–4.33/1990, str. 201–204.
- Kupiszewski Henryk, *Wacław Osuchowski 1906–1988*, „Iura: Rivista internazionale di diritto Romano e antico” 39/1988, str. 262–265.
- Makles Karol, *Samorząd Miejski (1921–1939) i jego dzieje*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2011, tom XVI, sv. 1–2.
- Mościcki Bogdan, *Sto lat Związku Miast Polskich 1917–2018*, Poznań 2018.
- Mowa kandydacka Prof. Dr Marceliego Chlamtacza wygłoszona na zgromadzeniach rzedwyborczych w sekcjach a) b) c) VII. Okręgu wyborczego do Rady państwa z miasta Lwowa*, Lwów 1911.

- Nancka Grzegorz, *Trzej romaniŝci we wspomnieniach Marceliego Chlamtacza*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2017, tom CV, str. 45–66.
- Nancka Grzegorz, *Kilka uwag o poglądach Marceliego Chlamtacza na regulę „bonae fidei possessor fructus (consumptos) suos facit*, „Z dziejów prawa” 2018, 11/2019, drugi deo, s. 29–46.
- Nancka Grzegorz, *Prawo rzymskie w pracach Marceliego Chlamtacza*, doktorska disertacja rozprawa doktorska odbranjena 30. maja 2018. god. na Őleskom univerzitetu (Uniwersyt Őlŝski).
- Obrona Lwowa*, tom 1, ur. J. Waniorek, Warszawa 1991.
- Pol Krzysztof, *Poczet prawników polskich*, izd. 1 Warszawa 2000. *Őp. Leon Piniński (wspomnienie poŝmirtne i ocena działałnoŝci naukowej)*, „Gazeta Sądowa Warszawska” 18 i 19/1938, str. 276–279, 289–290.
- Őródka Andrzej, *Uczeni polscy XIX-XX stulecia*, tom 3, Warszawa 1994.
- Szymoszek Edward, *Wacław Osuchowski*, u: *Uczeni Wrocławszy (1974–1994)*, ur. J.
- Trzynadłowski, Wrocław 1994, tom 2, str. 100–102.
- Terlecki Władysław, *Zamek Królewski na Wawelu i jego restauracja*, Kraków 1933, str. 22–23.
- Tyrowicz Marian, *O ŝyciu kulturalnym i obyczajowym Lwowa 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1991.
- Wiaderna-Kuŝnierz Renata, *Droga Wacława Osuchowskiego do profesury – w 100-lecie urodzin (1906–1988)*, „Studia Iuridica Lublinensia” 8/2006, str. 167–176.
- Wiaderna-Kuŝnierz Renata, *Marceli Chlamtacz (1865–1947) – profesor prawa rzymskiego i samorządowiec. Zarys biografii w 150-lecie urodzin*, u: *Stefan Ehrenkreutz i historycy prawa okresu dwudziestolecia międzywojennego. W 70. rocznicę ŝmierci ostatniego Rektora Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, ur. P. Dąbrowski, D. Szpoper, Gdańsk-Olsztyn 2016, str. 167–187.
- Wiaderna-Kuŝnierz Renata, *Nauka i nauczanie prawa rzymskiego na Uniwersytecie Lwowskim w pierwszej połowie XX wieku (zarys problematyki)*, „Studia Prawnoustrojowe”, [Olsztyn] 7/2007 str. 301–317.
- Wiaderna-Kuŝnierz Renata, *Leon hr. Piniński (1857–1938) – prawnik, polityk, historyk sztuki, znawca literatury i kompozytor. Zarys biografii*, u: *Przedwojenny Lwów i jego uczeni. Sylwetki –działałnoŝć naukowa –osiągnięcia*, ur. Dorocki, P. Brzegowy, Kraków 2016, str. 214–243.

- Wiaderna-Kuśnierz Renata, *Leon Piniński – profesor prawa rzymskiego na Uniwersytecie Lwowskim, Historia–mentalność–tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wiek.*, ur. P. Sierżęga, L. Zaskilniak, Rzeszów 2008, str. 471–479.
- Wiaderna-Kuśnierz Renata, *Prawo rzymskie i romaniści na łamach lwowskiego „Przeglądu Prawa i Administracji” (1876–1939)*, u: *Quid leges sine moribus? Studia nad prawem rzymskim dedykowane profesorowi Markowi Kuryłowiczowi w 65 rocznicę urodzin i 40 lecie pracy naukowej*, ur. Krzysztof Amielańczyk, Lublin 2009, str. 221–239.
- Wiaderna-Kuśnierz Renata, *Prawo rzymskie na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń, izd. I 2015, izd. II 2017.
- Wiaderna-Kuśnierz Renata, *Professor Graf Leon Piniński – Renaissancemensch und Humanist*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums der Polnischen Akademie der Wissenschaften in Wien”, poglavlje 9, Wien 2018, str. 183–216.
- Wiaderna-Kuśnierz Renata, *Wybory rektora na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie w 1933 roku w świetle nowej ustawy o szkołach akademickich*, u: *Spółczesność a władza. Ustrój. Prawo. Idee*, ur. Jacek Przygocki i Marian Ptak, Wrocław 2010, str. 727–736.
- Wiaderna-Kuśnierz Renata, *Вацлав Осуховський – континуатор традиції львівського осередку римського права у Католицькому люблінському університеті*, u: *Матеріали IV Міжнародної науково-методичної конференції „Римське право і сучасність” 19-20 травня 2006 р.*, Одеса 2006, str. 225–227.
- Wiaderna-Kuśnierz Renata, *Zagraniczne studia i stypendia naukowe romanistów Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie*, „Zeszyty Prawnicze” 4/2015, str. 189–213.
- W sprawie samorządu gminy miasta Lwowa. Przemówienia dr Rubina Sokala b. członka lwowskiej Rady Miejskiej i prof. dr Marcelego Chlamtacza b. wiceprezydenta m. Lwowa wygłoszone w dniu 27. czerwca 1929 r. przed Najwyższym Trybunałem Administracyjnym w Warszawie przy rozprawie na skargę przeciw zarządzonemu przez Lwowskie województwo w roku 1927 rozwiązaniu Rady Miejskiej*, Lwów 1929.
- Żeber Ireneusz, *Wacław Osuchowski*, u: *Pamięci zmarłych profesorów i docentów Wydziału*

Prawa, Administracji i ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego 1945-2010,
Wrocław 2010, str. 216–219.

MAGAZIN

- „Dziennik Bydgoski” od 2. februara 1926. god., br. 26.
- „Gazeta Lwowska” od 21. juna 1911. god., br. 139.
- „Gazeta Lwowska” od 30. januara 1919. god., br. 109.
- „Gazeta Lwowska” od 28. novembra 1931. god., br. 276.
- „Głos Śląski” od 30. oktobra 1918. god., br 144.
- „Górnoślązak” od 7. jula 1915. god., br 151.
- „Wiadomości Polskie” od 7. maja 1916. god., br. 75.

Renata Wiaderna-Kuśnierz

POLITICAL AND SOCIAL ACTIVITY OF PROFESSORS OF ROMAN LAW OF JAN KAZIMIERZ UNIVERSITY IN LWÓW

Summary

The aim of this article is to familiarize the Serbian-speaking reader with the political and social activities of Roman law professors at the Jan Kazimierz University in Lwów. Professor Leon Piniński (1957–1938) holding the rank of hrabia – Count was a multiple member of the Diet of the Kingdom of Galicia and Lodomeria and the Austrian Imperial Council, as well as governor of Galicia in 1898–1903. Marcelli Chlamtacz (1862–1947) was a local government official, long-term councilor of the city of Lwów, vice president of Lwów in 1919–1927.

Key words: Count Leon Piniński, Marcelli Chlamtacz, Lwów City Council, Lwów Magistrate, local government, Lwów, Galicia, Second Polish Republic, governor of Galicia, MP, the Diet of the Kingdom of Galicia and Lodomeria, the Austrian Imperial Council, Association of Polish Cities, Society for Beautifying the City of Lwów, National Committee for the Restoration of the Wawel Royal Castle.

AKTIVNOST POLJSKE VOJNE OBAVEŠTAJNE SLUŽBE NA TERENU PODKARPATSKE RUSI U MEĐURATNOM PERIODU

U međuratnom periodu poljska vojna obaveštajna služba obavljala je vrlo intezivnu delatnost u Podkarpatskoj Rusi/Rusije, koja je 1919. godine pripala Čehoslovačkoj. Razlozi za pomenutu aktivnost predstavljaju pre svega planovi o formiranju zajedničke poljsko-mađarske granice, kao i sprečavanje nastanka ukrajinskog Pijemonta, koji bi predstavljao opasnost za bezbednost poljske države. II odeljenje Generalnog štaba poljske vojske redovno je obaveštavao najviše odlučujuće faktore Poljske o političko-vojnoj, unutrašnjoj i privrednoj situaciji u Karpatskoj Ruteniji.

Ključne reči: poljska vojna obaveštajna služba, Podkarpatska Rus, Čehoslovačka.

U međuratnom periodu Čehoslovačka je imala važnu, ali ne i primarnu ulogu u delatnosti poljske vojne obaveštajne službe. Pažnja je u prvom redu bila usmerena na opasnost koja bi mogla doći iz pravca dva najveća suseda, to jest, Nemačke i Sovjetskog saveza. Ključni uticaj na intenziviranje obaveštajne aktivnosti II odeljenja Glavnog štaba (do 1928: Generalnog) Poljske vojske (PV) u južnom pravcu imali su kako stanje bilateralnih odnosa između Varšave i Praga, tako i razvoj međunarodne situacije u Srednjoj Evropi. Zaintereševanje za Podkarpatsku Rus, kao deo Čehoslovačke Republike, proizilazilo je prvenstveno iz planova da se formira zajednička, poljsko-mađarska granica, što je trebalo da posluži kao jedna od osnova koncepcije „Međumorja“, koju je Varšava propagirala sa promenljivim intezitetom.

Težnje političko-vojnih činioca Druge poljske republike da na pragu Drugog svetskog rata ostvare neposredno susedstvo sa prijateljskom Mađarskom proizilazile su takođe i iz straha od stvaranja „ukrajinskog Pijemonta“ u Podkarpatskoj Rusi, koji bi predstavljao opasnost za poljsku državu. Rizičnosti su doprinosile i tajne aktivnosti Nemačke u vidu podrške narodnom ukrajinskom pokretu, što je u krajnjem rezultatu moglo dovesti do ugroženosti poljske države sa južne strane. Takođe, ne treba zaboraviti da je Podkarpatska Rus od polovine

* piotr.kolakowski@apsl.edu.pl

tridesetih godina, prema procenama Varšave, mogla lako postati spona u potencijalnoj saradnji Čehoslovačke sa Sovjetskim Savezom. Takva perspektiva je izazivala ozbiljnu zabrinutost kako u Glavnom štabu PV, tako i u Ministarstvu inostranih poslova.¹

Poljska obaveštajna služba je već na početku dvadesetih godina iskazala veliko zainteresovanje za Čehoslovačku, koja se u Varšavi, nakon napada na Češinsku Šleziju, tretirala kao neprijateljska država. Nije to bio jedinstven slučaj neprijateljskog čina prema Poljskoj državi, umešanoj u oružane konflikte sa drugim susedima. Obaveštajnu aktivnost u Čehoslovačkoj vršile su dve terenske ekspoziture II odeljenja Gneralnog štaba: br. 4 u Krakovu – poručnik Alfred Birkenmajer (Alfred Birkenmayer) i br. 5 u Lavovu – major Kažimjež Florek (Kazimierz Florek). Na centralnom nivou, za organizaciju i upravljanje obaveštajnom službom u tom sektoru, odgovarao je Referat centralne agenture (poručnik Mječislav Bratkovski, polj. Mieczysław Bratkowski), koji je funkcionisao u sklopu Obaveštajnog departmana (major Kažimjež Kježkovski, pol. Kazimierz Kierzkowski). Informacije dobijene putem obaveštajnog aparata dalje su se obrađivale u Južnom referatu (major Vladislav Sokolovski, polj. Władysław Sokołowski) Departmana za evidenciju (major Tadeuš Šaecel, pol. Tadeusz Schaezel).

Obaveštajni aparat zadužen za Čehoslovačku imao je pre svega zadatak da prikupi informacije o oružanoj snazi kojim je raspolagala država: o njihovoj brojnosti, organizaciji, naoružanju, opremljenosti kao i o vojničkom moralu. Veliki se značaj pridavao opservaciji kretanja vojnih jedinica Čehoslovačke, naročito u okolini granice sa Poljskom. II odeljenje Glavnog štaba dobijalo je takođe informacije o unutrašnjoj situaciji, kao i spoljašnjoj politici I Republike, sa akcentom na poteze vlade u odnosu prema Poljskoj i poljskom stanovništvu na teritoriji Čehoslovačke. Na tu temu su redovno pripremani informativni izveštaji za najviše vojne činioce Druge poljske republike.²

Već u prvim godinama nakon proglašavanja nezavisnosti Poljske intezivno se radilo na prikupljanju informacija o Čehoslovačkoj i iz drugih država: Austrije, Nemačke, Rumunije i Mađarske. II odeljenje je težilo da uspostavi saradnju sa stranim specijalnim službama, pre svega sa mađarskom obaveštajnom službom, predlažući razmenu informacija o ČSR, kao i uzajamnu

¹ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą. Polsko-czechosłowackie kontakty wojskowo-polityczne 1918–1939*, Warszawa 2009, s. 429–433, 544–545.

² *Ibidem*, s. 224 i n.

pomoć u organizovanju poduhvata obaveštajnog karaktera.³ Međutim, rezultati preduzetih akcija nisu bili zadovoljavajući.

U proleće 1921. godine poljska vojna obaveštajna služba je intenzivirala svoju obaveštajnu delatnost protiv Čehoslovačke, što je nesumnjivo bilo prouzrokovano napetim političkim odnosima između Varšave i Praga. II odeljenje GŠ nastavilo je da teži utvrđivanju militarnog potencijala ČSR, kao i prikupljanju informacija političke i ekonomske prirode. U martu 1921. godine „Dvojka” je sprovedila operativne delatnosti sa ciljem dobijanja vesti o organizaciji državnih vojnih štabova, kao i o *ordre de bataille* divizija i brigada. Takođe, ulagani su napor da se otkriju detaljni podaci o artiljeriji i konjici. Poljska vojna obaveštajna služba prenosila je takođe i informacije o razvoju čehoslovačkog vazduhoplovstva, kao i o flotilama na Dunavu i Labi.⁴ Agenti su uspeali da prodru u centralne institucije čehoslovačke armije, između ostalog, i u Glavni štab. Zahvaljujući tome dobijen je pristup mnogim dokumentima koji su sadržali vredne informacije o organizaciji i mobilizaciji.⁵

Kakvu je ulogu u obaveštanoj delatnosti Dugog odeljenja na jugu imala Potkarpatska Rus, koja se od 1919. godine nalazila u sastavu Čehoslovačke? Može se postaviti teza da je bila važna, ali ne i najvažnija operativna oblast „dvojke“ u ČSR. Poljska vojna obaveštajna služba težila je pre svega identifikaciji pozicije stacioniranih vojnih odreda u tom regionu, kao i beleženju njihovog kretanja. Jedan od zadataka obaveštajnog aparata bilo je i dostavljanje detaljnih informacija na temu interniranih ukrajinskih odreda u Potkarpatskoj Rusi, za koje se, prema pretpostavkama vojnih krugova Druge poljske republike, smatralo da će u slučaju oružanog sukoba biti upotrebljeni za borbu u Istočnoj Malopoljskoj, kako bi se ista otrgla od poljske države, čime bi Prag dobio neposrednu povezanost sa boljševičkom Rusijom. II odeljenje GŠ se takođe interesovalo i za njihov komandni kadar, brojnost, naoružanost, obučenosť kao i raspored skladišta sa oružjem i municijom.

³ Ibidem, s. 230, 235.

⁴ Centralne Archiwum Wojskowe (dalej: CAW), Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (dalej: Oddział II SGWP), sygn. I.303.4.6409, plan pracy placówek „Bella” i „La” na marzec 1921 r. z 8 III 1921 r.; CAW, Oddział II Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego (dalej: Oddział II NDWP), sygn. I.301.8.177, referat informacyjny Oddziału II NDWP z 15 III 1921 r

⁵ Uprkos uspostavljenim normama, koje su vojnim atašeima zabranjivale vođenje obaveštajne delatnosti, u glavni štab Čehoslovačke prodro je prvi zvanični predstavnik poljske vojske, potpukovnik Mječislav Vižel-Sćežinjski (Mieczysław Wyżel-Scieżyński). Više o tome: P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...*, s. 252 i n.

Aktivnosti obaveštajne službe bile su usmerene na sticanje informacija o prilivu dobrovoljaca sa jugoistočnih terena Poljske u ukrajinske odrede, identitetu komandira poreklom iz Istočne Galicije, kao i o kurirskim putanjama od Potkarpatske Rusi do Lavova. Ulagani su napori da se dođe do saznanja o odnosu između čehoslovačkih i ukrajinskih vojnika, kao i o opštoj atmosferi te stanju aprovizacije u ukrajinskim bazama.⁶ Prema informacijama koje je prikupilo II odeljenje, vlada ČSR je sprovodila intenzivnu antipoljsku propagandu među ukrajinskim odredima, uključujući i one koji su se nalazili na teritoriji Potkarpatske Rusi. Takva saznanja su, sa jedne strane, izazivale gnev kod poljske vlade, a sa druge strane, osnovanu strepnju.

Sredinom 1921. godine poljska obaveštajna služba pojačala je svoje aktivnosti usmerene na Potkarpatsku Rus. U oktobru iste godine, obaveštajci lavovske ekspoziture utvrdili su do detalja raspored čehoslovačkih odreda i ukrajinskih baza u toj regiji. Operacija je bila uspešna zahvaljujući izveštačima koji su se predstavljali kao dezerteri iz poljske vojske. Identifikacija ukrajinskih baza predstavljala je jedan od glavnih zadataka poljske vojne obaveštajne službe u tom delu Čehoslovačke.⁷

Razotkrivajući aktivnost informativnih službi ČSR, II odeljenje je došlo do saznanja da je njihova obaveštajna služba koristila Ukrajince u špijunskim akcijama u Poljskoj. „Dvojka“ je uspela da dođe do prezimena ukrajinskih oficira koji su rukovodili tim operacijama i uspostavljali kontakt sa Ministarstvom narodne odbrane u Pragu. Poljska strana je sa velikom zabrinutošću posmatrala propagandne aktivnosti koji su Ukrajinci, pod prećutnom dozvolom čehoslovačke vlade, sporovodili u Potkarpatskoj Rusi. Iz istih izvora se došlo do saznanja da se ilegalna štampa prebacivala u Poljsku preko Lupkovskog prevoja. Uostalom, nije to bio jedini kurirski put koji su Ukrajinci koristili za transport propagandnog materijala, ljudi, a verovatno i oružja.

Tokom 1922. godine nastavilo se sa intenziviranjem obaveštajne delatnosti u Potkarpatskoj Rusi. Za obaveštavanje iz te regije je bio zadužen centar „N-O“ u Novom Sonču, koji je spadao u nadležnost 4. ekspoziture Generalnog štaba PV u Krakovu. Centrom je rukovodio Juzef Janiček (Józef Janiczek)

⁶ CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.2881, pismo Oddziału II do attaché wojskowego w Pradze z 26 X 1921 r.

⁷ CAW, Oddział II NDWP, sygn. I.301.8.358, pismo ekspozytury krakowskiej do Oddziału II NDWP z 6 VI 1921 r.

Pored stalne obaveštajne delatnosti o dešavanjima u Slovačkoj, ključni zadatak centra „N-O“ bio je prikupljanje informacije na temu Potkarpatske Rusi, naročito o Državnoj vojnoj komandi u Užgorodu, kao i sticanja uvida u dokumente o mobilizaciji i naloge čehoslovačkog Glavnog štaba. U prvoj polovini 1922. godine centar je takođe imao zadatak da sazna kakva su naređenja izdata u vezi sa čuvanjem granica, kao i brojno stanje pojedinačnih pukova i brigada koje ulaze u sastav 12. pešačke divizije. Međutim, centar „N-O“ nije raširio svoju delatnost, budući da je likvidiran početkom aprila 1922. godine.⁸

Praćenje ukrajinske akcije i dalje je bio najvažniji zadatak Drugog odeljenja u Potkarpatskoj Rusi, što je bilo povezano sa inteziviranjem propagandne, špijunske i diverzantske aktivnosti Ukrajinaca usmerenih protiv interesa Poljske. Detaljno razobličavanje tih aktivnosti bio je *conditio sine qua non* očuvanja bezbednosti u Istočnoj Galiciji. Prema informacijama do kojih je došla krakowska ekspozitura, čehoslovačka vlada, uprkos zvaničnim obećanjima, nije raspustila ukrajinske odrede, već ih je preoblikovala u vojno-radne jedinice. Jedan od najbrojnijih odreda nalazio se u Užgorodu, vršio je stražarske dužnosti i obavljao druge dodatne radove. Procenjivalo se da broji dvesta slabo oružanih osoba. Ukrajinski vojnici su i dalje prolazili vojnu obuku pod nadzorom čehoslovačkih oficira. Komunističke ideje bile su rasprostranjene među Ukrajinacima, i neprijateljski su bili nastrojani, kako prema Poljskoj, tako i prema Simonu Petljuri, kojeg su smatrali izdajnikom ukrajinskih interesa.⁹

Od 1923. godine Drugo odeljenje se povuklo iz intezivnih obaveštajnih operacija na terenu ČSR, i Potkarpatske Rusi u njenom sastavu. Takva odluka novog šefa „Dvojke“, pukovnika Mihala Bajera (Michał Bajer), zasnivala se na nastojanju Generalnog štaba PV, na čijem čelu je stajao general Stanislav Haler (Stanisław Haller), da ublaži negativan odnos Poljske prema jugistočnom susedu. Obustava ofanzivnih obaveštajnih operacija na tom terenu nastala je u rezultatu smanjivanja rizika od ugrožavanja države iz datog pravca, usled čega su sredstva preusmerena na obaveštajnu delatnost protiv Nemačke i Sovjetskog saveza, odakle je postojao mnogo veći rizik za opasnost.

Obustavljanje ofenzivne obaveštajne aktivnosti u Čehoslovačkoj nastupilo je takođe i kao posledica razgovora, koje su predstavnici obeju armija vodili u cilju uspostavljanja šire militarne saradnje, između ostalog i na nivou

⁸ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...*, s. 246.

⁹ CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.6427, meldunek wywiadowczy nr 13 Ekspozytury nr 4 z 26 V 1922 r.

obaveštajne mreže. Do realizacije planova došlo je 1927. godine. Saradnja je obuhvatala pre svega razmenu informacija i izveštaja na cikličnim evidencijskim konferencijama. Kooperacija Drugih odeljenja trajala je do polovine tridesetih godina, kada je nastupilo zatišje prouzrokovano različitim načinima na koji su Prag i Varšava težili očuvanju bezbednosti.¹⁰

Ograničavanje kontakta obeju obaveštajnih centrala na razmenu fragmentarnih informacija nastupilo je već krajem 1934. godine. Kraj obaveštajne saradnje *de facto* je nastupio nakon potpisivanja političkog ugovora o uzajamnoj pomoći između Praga i Moskve, 16. maja 1935. godine. Nakon njegovog sklapanja čehoslovačka „Dvojka“ je počela da se povlači iz kooperacije sa Drugim odeljenjem Glavnog štaba PV iz straha od reakcije novog saveznika sa kojim je uspostavljen obaveštajni kontakt. Na opisani način je u prvim mesecima 1936. godine došlo do konačnog prekida plodne poljsko-čehoslovačke obaveštajne saradnje.¹¹

U drugoj polovini tridesetih godina poljska obaveštajna služba je postepeno obnavljala obaveštajnu delatnost na južnim prostorima, uključujući i Potkarpatsku Rus, koja je sve više dobijala na značaju. Nema sumnje da je to bilo povezano sa problemom čehoslovačko-sovjetske saradnje, kao i potencijalne pomoći Crvene armije. Naime, na osnovu spomenutog savezničkog ugovora iz maja 1935. godine, Crvena armija se obavezala da će to učiniti u slučaju nemačke agresije na ČSR, pod uslovom da Francuska istupi. Ta potencijalnost je predstavljala veliki problem za Poljsku, budući da SSSR nije imao zajedničku granicu sa Čehoslovačkom, i da je pomoć mogla da stigne jedino maršom sovjetskih odreda preko teritorije Druge poljske republike ili Rumunije. Poljska vlada se protivila prisustvu Sovjeta u Srednjoj Evropi, i zbog toga nije davala dozvolu za bilo kakav vid transporta Crvene armije kroz Istočnu Galiciju, kojom se protezala najkraća saobraćajna linija do Čehoslovačke. Postojao je takođe i strah, ne bez osnova, da bi Moskva mogla da iskoristi prisustvo svojih oružanih sila i da odvoji tu oblast od poljske države. Stoga je aktivnost poljske vojne

¹⁰ Pogledati: AAN, MSZ, sygn. 5205, zasady polityki polskiej w Europie Środkowej i na Bałkanach, b.d.; J. Januszewska-Jurkiewicz, Zaolzie w polityce rządu i opinii społeczeństwa polskiego (1925–1937), Katowice 2001, s. 93 i n.; J. Gruchała, Czeskie środowiska polityczne wobec spraw polskich 1920–1938, Katowice 2002, s. 112 i n.; P. Kołakowski, Między Warszawą a Pragą..., s. 191–197; idem, Działalność placówki wywiadowczej Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego „Olaf” w Pradze w latach 1930–1934, „Przegląd Wschodni” 2006, z. 4, s. 771.

¹¹ Više o tome: P. Kołakowski, Między Warszawą a Pragą..., s. 191–197, s. 353–354

obaveštajne službe u drugoj polovini tridesetih godina u Potkarpatskoj Rusi bila usmerena na opservaciju sovjetske vojne prisutnosti. II odeljenje je takođe imalo zadatak da informiše o stacioniranim čehoslovačkim odredima u toj regiji, njihovoj organizaciji, naoružanju, obučenosti, ali takođe i o žandarmeriji i policiji. Od značaja su bile i informacije o unutrašnjoj situaciji u Potkarpatskoj Rusi, kao i o aktivnostima ukrajinskih organizacija.

Na početku poljska vojna obaveštajna služba nije raspolagala organizovanom obaveštajnom službom, kako na terenu Podkarpatske Rusi, tako i na prostoru čitave Čehoslovačke, te je koristila jedino povremene izveštaje vojnog atašea u Pragu, potpukovnika Bogdana Kvećinskog (Bogdan Kweciński) i slučajnih agenata.¹² Vredne informacije o situaciji u Podkarpatskoj Rusi prenosio je konzul RP u Užgorodu, Mječislav Halupčinjski (Mieczysław Chałupczyński). One su se doticale pitanja odbrane, kao i aktivnosti ukrajinskih organizacija. Važnu ulogu u organizaciji obaveštajne službe na tom prostoru imao je obaveštajni centar Istočno-Malopoljskog Okružnog inspektorijata Pogranične straže u Lavovu.¹³ Obaveštajni aparat te formacije aktivno je radio na identifikaciji ukrajinskih organizacija koje su uz tihu podršku vlasti ČSR potpomagale iredentiste u Poljskoj. Osnovni zadaci obaveštajne službe pomenutog inspektorijata sastojali su se u utvrđivanju identiteta članova ukrajinskih organizacija, trasa kojim su krijumčarili oružje, municiju, ilegalnu štampu i eksplozivne materijale, kao i identifikaciji kurirskih i evakuacionih trasa. Naloženo im je takođe da prikupljaju informacije o planiranim terorističkim napadima i sabotiranjima poljskih narodnih svečanosti. Obaveštajni centar pogranične straže je samoinicijativno informisao o raspoloženju koje prevladuje među stanovništvom. Referisao je i o aktivnostima finansijske službe, policije i žandarmerije u Podkarpatskoj Rusi, te obaveštavao o kretanju vojske u oblastima blizu granice sa Poljskom, njihovim vežbama, skladištima oružja i municije. Takođe, pomno su pratili aktivnosti specijalnih službi ČSR.¹⁴

¹² Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (dalej: AIPMS), sygn. B.I.6f, pismo mjra Kotarby do Biura Rejestracyjnego MS Wojsk. z 20 II 1940 r.

¹³ Na temu organizacije i aktivnosti obaveštajnog centra pogranične straže opširnije u: Wywiad Straży Granicznej 1928–1939. Wybór dokumentów, wybór, wstęp i oprac. P. Kołakowski, R. Techman, Słupsk 2013.

¹⁴ P. Kozłowski, Sprawy ukraińskie w świetle materiałów Małopolskiego Inspektoratu Okręgowego Straży Granicznej w latach 1928–1934, „Biuletyn Centralnego Ośrodka Straży Granicznej w Koszalinie” 2004, nr 2, s. 133 i n.

Informacije sa terena Podkarpatske Rusi obezbeđivao je, u okviru ofanzivnih operacija, kontraobaveštajni aparat u sastavu samostalnih informativnih referata Komande okružnih korpusa (SRI DOK), br VI u Lavovu, i br X u Pšemislu. Informativni referat br VI došao je do interesantnih podataka o izgradnji nekoliko aerodroma, od kojih se jedan nalazio u Užgorodu. Izgradnjom aerodroma rukovodili su vojni inženjeri uz pomoć sovjetskih specijalista. Ta informacija je bila od suštinskog značaja i izazvala je veliku zabrinutost u Drugom odeljenju, budući da je potvrđivala vojnu kooperaciju Praga i Moskve.¹⁵

Tokom 1936. godine poljska vojna obaveštajna služba dobijala je sve više potvrda o prisustvu Sovjeta u Čehoslovačkoj. U izveštajima je, između ostalog, zabeležena prisutnost sovjetskih pilota kako u Podkarpatskoj Rusi, tako i u istočnoj Slovačkoj. Procenjeno je da se u proleće iste godine 48 sovjetskih instruktora nalazilo u Čehoslovačkoj, od kojih 4 u Podkarpatskoj Rusi.¹⁶

Usled zajedničkih delovanja Praga i Moskve, kao i „povezivanja čehoslovačkih pitanja sa ukrajinskim pitanjima“, rukovođenje vojno-obaveštajnom delatnošću povereno je Drugom odeljenju referata „Istok“ u Odseku IIa obaveštajnog departmana.¹⁷ Ova jedinica je bila odgovorna za izveštavanje iz udaljenih krajva Sovjetskog Saveza, takozvanu „duboku špijnuazu“. Dugi niz godina je na čelu referata „Istok“ bio iskusen oficir obaveštajne službe, kapetan Ježi Njebžicki (polj. Jerzy Niezbrzycki).

Prelom u delatnosti poljske obaveštajne službe na jugu nastupio je 7. septembra 1937. godine. Tada je, na osnovu naredbe šefa „Dvojke“ potpukovnika Pelčinjskog (Pelczyński), šef Odseka IIa, potpukovnik Vilhelm Hajnrih (Wilhelm Heinrich) izradio novi projekat organizacije obaveštajne akcije u ČSR. U njemu je predloženo stvaranje podreferata „Češka“ u okviru referata „Istok“, zatim, uspostavljanje dveju oficirskih stanica u Krakovu i Pšemislu, kao i novih obaveštajnih centara pri konzulatima u Bratislavi i Moravskoj Ostravi. Podreferatu „Češka“ trebalo je da budu podređeni centri „Morva“ pri Poslanstvu RP u Pragu, i „Ralf“ pri konzulatu u Užgorodu. Planirano je da mesečni budžet

¹⁵ AAN, Sztab Główny, sygn. 616/330, pismo kpt. Niezbrzyckiego do Samodzielnego Referatu Studiów Ogólnych z 3 VIII 1936 r.

¹⁶ AAN, Sztab Główny, sygn. 616/204, informacije z terenu Czechosłowacji z 20 VI 1936 r.

¹⁷ AIPMS, sygn. B.I.6b, odpowiedź ppłka Banacha na kwestionariusz Biura Rejestracyjnego z 5 V 1940 r.

obaveštajne mreže u Čehoslovačkoj na početku bude 8400 zlota. Šef II odeljenja odobrio je realizaciju projekta 27. oktobra 1937. godine.¹⁸

Do 27. aprila 1938. godine podreferatom „Češka“ upravljao je kapetan Bohdan Butkjevič (Bohdan Butkiewicz) iz referata „Istok“, a nakon toga zamenio ga je kapetan Juzef Robak (Józef Robak). Dana 30. jula 1938. godine u Podreferat je upućen kapetan Karol Vaskevič (Karol Waškiewicz), kako bi upravljao radom obaveštajnih centara. Oficirskim stanicama rukovodio je Komesar Pasovič (Passowicz), kojeg je 21. septembra na tu funkciju postavila Pogranična služba.¹⁹

Dana 1. aprila 1938. godine obaveštajnu delatnost u Čehoslovačkoj obavljala su tri samostalna referata (SRI DOK): V, VI, i X, kao i dva inostrana centra „koja već od ranije postoje i bave se Rusijom sa terena ČSR“. Radi se o već pomenutim centrima „Morva“ u Pragu i „Ralf“ u Užgorodu. Takođe, u aprilu je osnovana oficirska stanica (PO) br. 1 pri samostalnom referatu br 5 (kapetan Adam Pjasecki, pol. Adam Piasecki), kao i centar „M.17“ u Moravskoj Ostravi (kapetan Vladislav Mihnjevič, pol. Władysław Michniewicz). U kasnijim mesecima nastupio je dalji razvoj podreferata „Češka“.²⁰

Za temu kojom se bavimo najznačajniji je centar „Ralf“, osnovan još 1933. godine „sa ciljem obavljanja obaveštajnih delatnosti vezanih za teritoriju Rusije“. Centrom je rukovodio Andžej Valigurski, kontraktualni službenik Ministarstva inostranih poslova u konzulatu u Užgorodu. „Ralf“ je na početku bio zadužen za izveštavanje iz SSSR-a i razotkrivanje detalja u vezi sa delovanjem ukrajinskih i komunističkih organizacija, što je ulazilo u opseg zaduženja referata „Istok“. Od trenutka kada je obaveštajna delatnost centra proširena na Čehoslovačku, uglavnom je dobijao zadatke usmerene u tom pravcu. Valigurski je raspolagao sopostvenom mrežom agenata. Do informacija je dolazio i putem opservacije. Centar je imao zadatak da izveštava o dešavanjima i stanju stvari na teritoriji Podkarpatske Rusi i Slovačke. U periodu usmerenosti rada centra na Čehoslovačku, dakle od 1. oktobra 1937. godine do 28. septembra 1938. godine, Valigurski je poslao u centralu 80 izveštaja. Krajem septembra

¹⁸ CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII 800.61.5, sprawozdanie z organizacji wywiadu na Czechosłowację za czas od 7 IX 1937 r. do 1 IV 1939 r.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Ibidem.

„Ralf“ je pripojen centru „R.2.“, koji je takođe osnovan pri konzulatu u Užgorodu.²¹

Za sprovođenje špijunaže u Podkarpatskoj Rusi od ključnog je značaja bilo stvaranje novih struktura koje će se baviti obaveštajnom delatnošću na tom prostoru. Dana 21. maja 1938. godine započela je sa radom Oficirska stanica br. 2 (polj. „PO2“) u Sambiru.²² Na njenom čelu stajao je kapetan Karol Zborovski (Karol Zborowski). Od maja do oktobra 1938. godine PO2 je poslala u centralu 93 depeše i 94 izveštaja. Prema ocenama vrha obaveštajne službe, PO2 nije uspešno izvršavala zadatke koji su joj povereni i rezultati njenog rada nisu bili zadovoljavajući. U cilju unapređenja obaveštajne aktivnosti u Ruteniji i povećavanja obima rada PO2 u Sambiru, 2. septembra 1938. godine otvorena je nova oficirska stanica, PO3 sa sedištem u Kolomiji. Na njenom čelu stajao je Šablovski (Szabłowski), obaveštajni oficir Pogranične službe. Informativna mreža je bila pretežno sačinjena od krijumčara, sa izuzetkom agenta pod brojem 2010. Stanica u Kolimiji je kratko radila za podreferat „Češka“, budući da je ista već 8. oktobra 1938. godine ušla u sastav Drugog odeljenja okružne komande korpusa br. VI, sa sedištem u Lavovu, uostalom, isto kao i oficirska stanica u Sambiru. Oficirska stanica br. 3 takođe „nije bila na visini zadatka i njen rad nije doneo zadovoljavajuće rezultate“.²³

Dana 21. septembra 1938. godine, prema preporuci šefa Drugog odseka Obaveštajnog departmana, potpukovnika Stefana Majera, a u dogovoru sa informativnim odsekom Komande pogranične straže, sprovođenje obaveštajne delatnosti u pograničnom predelu, takozvana „plitka špijunaža“, poverena je obaveštajnim oficirima Okružnih komandi pogranične straže. Na taj način su osnovane četiri nove oficirske stanice: br. 4 u Sambiru, br. 5 u Jaslu, br. 6 u Striju, i br.7 u Novom Targu. Plitku špijunažu u Podkarpatskoj Rusi obavljale su stanice br.4 i br. 6. Njihov zadatak se sastojao u izveštavanju o svakom kretanju čehoslovačke vojske, a do saznanja su dolazili uz pomoć „krijumčarske obaveštajne mreže“ i centara Pogranične straže. Informacije su slate putem radio-veze u Komandu poganične službe, odakle su, nakon dešifrovanja, saopštavane II odeljenju Glavnog štaba PV. Rad ovih jedinica pozitivno je ocenjen. Dana 8. oktobra 1938. godine oficirske stanice (PO) br. 4, 5 i 6 ušle su u sastav Drugog

²¹ Ibidem

²² Prvobitna zamisao je bila da oficirska stanica br 2 (PO2) bude smeštena u Pšemislu, ali je iz terenskih razloga promenjena lokacija sedišta.

²³ Ibidem.

odeljenja okružne komande korpusa br. VI, sa sedištem u Lavovu, dok je oficirska stanica br. 7 pripojena operativnoj grupi „Šljonsk“²⁴.

U jesen 1938. godine, Drugo odeljenje pojačalo je obaveštajnu aktivnost sa područja Podkarpatske Rusi, što je bilo neposredno povezano sa planovima stvaranja poljsko-mađarske granice i diverzivnom akcijom „Lom“ (Łom), koju je krajem oktobra započela Eskpozitura br. 2. Imao je udeo u tome i strah od mogućnosti stvaranja baza sovjetske avijacije u Podkarpatskoj Rusi. Takođe, radilo se i o opservaciji važnih komunikativnih linija između ČSR i Rumunije.²⁵

U tom cilju, već 27. septembra je osnovan centar „R.2.“ u Užgorodu. Za rukovodioca je imenovan kapetan Boleslav Baranjecki (Bolesław Baraniecki), kojem je u pomoć dodeljen drugi oficir, Zigmunt Jezerski (Zygmunt Jezierski) i službenik Ministarstva inostranih poslova Andžej Valigurski, koji je do 28. tekućeg meseca rukovodio centrom „Ralf“. Novonastali centar „R.2.“ raspolagao je, dakle, iskusnim kadrom. Njihov glavni zadatak sastojao se u obezbeđivanju informacija o koncentraciji i kretanju čehoslovačke vojske u Podkarpatskoj Rusi i, po svemu sudeći, Istočnoj Slovačkoj.²⁶

U novembru 1938. godine, nakon što je Mađarska u rezultatu Prve bečke arbitraže zauzela južni deo Podkarpatske Rusi, centar „R.2.“ prenesen je zajedno sa konzulatom RP u Sevljuš. Čehoslovačke vojne snage i predstavnici Vološinove vlade bezuspešno su protestovali protiv postavljanja poljske konzularne kancelarije u tom gradu, smatrajući da će ona biti „stalno ognjište iredentizma“. Na čelu centra je do marta 1939. godine stajao kapetan Jezerski, koji je koristio pseudonim „Lorenz“.²⁷

U to vreme, osnovni cilj „Dvojke“ u Podkarpatskoj Rusi bio je sticanje saznanja o prostornoj raspoređenosti i ogranizaciji čehoslovačkih jedinica. Od velikog značaja su bile informacije o stanju naoružanosti i opremljenosti odreda koji su tamo bili stacionirani. Dana 17. novembra 1938. godine, upravnik centra „R.2.“ u Sevljušu, kapetan Jezerski, podneo je izveštaj na temu vojnih odreda stacioniranih u Podkarpatskoj Rusi, napisan pretežno na osnovu ličnih opservacija, budući da je imao priliku da putuje automobilom u Hust, Perečin, Humenje i Kamenjicu. Ustanovio je da je 45. pešački puk 12. pešačke divizije, koji je bio stacioniran u Sevljušu i okolini, demoralisan, na šta je pre svega uticao

²⁴ Ibidem.

²⁵ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...*, s. 490–491.

²⁶ Ibidem.11

²⁷ CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.5, sprawozdanie z organizacji wywiadu na Czechosłowację za czas od 7 IX 1937 r. do 1 IV 1939 r

nedostatak discipline, kao i slaba ishrana. Vojnici su javno na ulici deklarirali da se u slučaju upada mađarskih trupa neće boriti.²⁸ Zatim, odvozeći oficira za vezu, kojem se pokvario automobil, u štab 12. pešačke divizije u Perečinu, konstatovao je prisustvo komande u njemu. Primetio je još i da se svi važniji mostovi u Ruteniji nalaze pod stražom vojnih patrola i žandarmerije, što je bilo povezano sa diverzantskim aktivnostima Poljske i Mađarske.²⁹

Krajem decembra 1938. godine kapetan Jezerski obavestio je nadređene o postojanju planova za izgradnju auto-puta. U vezi sa realizacijom tog projekta, koji je planiran za proleće 1939. godine, iz Berlina je u Hust je doputovao inženjer Gisar zajedno sa svojim saradnicama, kako bi izvršio tehnička merenja i geološka istraživanja. „Lorenz“ je naglasio u svom izveštaju da ukrajinska vlada u Podkarpatskoj Rusi intenzivno radi na što bržem preuzimanju najvažnijih ustanova od čehoslovačke administracije. U prvom redu sklanjani su češki službenici koji su se neprijateljski odnosili prema Ukrajincima.³⁰ Jezerski je pisao da se proces faktičkog preuzimanja vlasti odvija brzo i bez poteškoća.³¹

U radu centra „R.2.“ tokom 1939. godine nije došlo do kakvih značajnijih promena. I dalje je glavni zadatak kapetana Jezerskog bio podnošenje izveštaja na temu *ordre de bataille* čehoslovačkih odreda u Podkarpatskoj Rusi. Od kapetana Njezbžickog, rukovodioca referata „Istok“, centar je dobio nalog da intenzivira akcije usmerene na razaznavanje detalja u vezi sa organizacijom „Karpatska sič“, sa posebnim naglaskom na utvrđivanju prezimena vođa, teritorijalnoj raspoređenosti posebnih odreda, kao i njihovom stanju naoružanosti i opremljenosti.³²

Na početku 1939 godine obaveštajni centri sa delatnošću na teritoriji Čehoslovačke dobili su detaljne instrukcije rada. Usled interesovanja najviših poljskih, političkih i vojnih činilaca, prioritet je stavljen na izviđanje vojne, komunikacione i privredne situacije u Karpatskoj Ukrajini (Autonomna oblast Podkarpatska Rus je u oktobru 1938. godine promenila ime na Karpatska

²⁸ CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.1999, meldunek informacyjny nr 1 placówki „R.2” z 17 XI 1938 r.

²⁹ CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.1999, meldunek informacyjny nr 4 placówki „R.2” z 24 XI 1938 r.

³⁰ CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.62.6, notatka dla szefa Oddziału II o Rusi z marca 1939 r.

³¹ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...*, s. 577.

³² CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.1999, pismo kpt. Niezbrzyckiego do szefa placówki „R.2” z 16 I 1939 r.; CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.5, zadania wywiadowcze na Czecho-Słowację, b.d.

Ukrajina – ur.), a tek onda u Slovačkoj, Moravi i Češkoj. Glavni cilj obaveštajnog aparata u Ruteniji bio je utvrđivanje *ordre de bataille* 12. pešačke divizije, njenog naoružanja i opremljenosti.

Poljska obaveštajna služba je još na samom početku januara došla do saznanja da su čehoslovački odredi gusto raspoređeni pri granici sa Mađarskom. Potvrđene su informacije o redovnom kontaktu nemačkog konzulata sa predstavnicima organizacije Karpatska sič, o čemu je svedočio i čest odlazak konzularnih službenika iz Husta na teren. U jednom od januarskih izveštaja, kapetan Jezerski upozoravao je na rastući politički i privredni uticaj Berlina u Karpatskoj Ukrajini. Takve vesti izazvale su veliku uznemirenost u vojnim vrhovima Druge poljske republike. Centar „R.2“ izveštavao je takođe i o teškoj ekonomskoj situaciji u Karpatskoj Ukrajini, gde je vladala besposlica i oskudica po pitanju sredstava za život.³³

Kapetan Jezerski je, prema nalogu centrale, nastavio da sprovodi izviđačke akcije sa ciljem razotkrivanja detalja u vezi sa organizacijom Karpatska sič. Sticanjem vrednog agenta, službenika te organizacije zaduženog za evidenciju, Jezerski je uspeo da dođe do informacija u vezi sa brojnošću njenih članova. Krajem februara Karpatska sič brojala je 9630 članova, od kojih se 1260 nalazilo u Hustu. Izveštaji centra „R.2“ ukazivali su na sistematski razvoj ove organizacije. U gotovo svim gradovima i selima održavala se regrutacija novih članova, koji su, zajedno sa već postojećim članovima i komadantskim kadrom, prolazili vojnu obuku u Beču.³⁴ Bila je to još jedna u nizu potvrda bliske saradnje pomenute organizacije sa Nemcima.

Dana 21. februara 1939. godine referat „Istok“ započeo je sa reorganizacijom obaveštajne službe zadužene za Čehoslovačku. Istog dana je doneta odluka o likvidaciji podreferata "Češka", koji je zamenio podreferat „Specijalan“ („Specjalny“). Glavni zadatak novoosnovanog podreferata bio je prikupljanje informacija u vezi sa ukrajinskim i čehoslovačkim pitanjima. Rukovodstvo je povereno kapetanu Janu Urjašu (polj. Jan Urjasz, jedan od najbližih saradnika kapetana Njebžickog), s tim što je do momenta njegovog ozdravljenja tu funkciju trebalo da vršu major Stanislav Paprocki. Dužnost referenta za ukrajinska pitanja dodeljena je kapetanu Bronislavu Eljaševiču (polj.

³³ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...*, s. 577.

³⁴ Ibidem, s. 587. Iz saopštenja centra „R.2“ moglo se zaključiti da je omladina rado pristupala redovima organizacije Karpatska sič. Često su održavana vežbanja bez oružja, sa elementima vojne veštine i gimnastike. Članovi ove organizacije nisu bili uniformisani, nosili su jedino povez preko ramena. Ibidem.

Bronisław Eliaszcwicz), a za češka i slovačka pitanja odgovarao je kapetan Karol Vaskevič. Takođe, doneta je odluka o reorganizaciji postojećih centara i zasnivanju novih.³⁵

Budući da centrala nije bila zadovoljna radom kapetana Jezerskog, centar „R.2“ je likvidiran³⁶. Karpatska Ukrajina je ipak u to vreme imala važnu ulogu u aktivnostima poljske obaveštajne službe usmerenim na ČSR, prvenstveno zbog planova poboljšanja militarnog položaja Druge poljske republike stvaranjem poljsko-mađarske granice. Iz tog razloga je, 1. marta 1939. godine stvoren nov opservativno-obaveštajni centar pod kriptonomom „LVG“. Za njegovog upravnika imenovan je oficir „Dvojke“, kapetan Juzef Robak, koji je nosio pseudonim „Sel“. Rukovodstvo nad centrom u Sevljušu preuzeo je 7. marta 1939. godine.³⁷

Šef referata „Istok“ naložio je da se aktivnosti centra „LVG“ usmere na detaljan opis situacije u Karpatskoj Ukrajini, u skladu sa visokom zainteresovanošću Glavnog štaba PV za tu oblast. Rad je trebalo da teče u dva pravca: podnošenje obaveštajnih referata i dopunjavanje već postojećih, za potrebe Samostalnog referata za opšta istraživanja.³⁸

Centar „LVG“ izveštavao je Drugo odeljenje o napetoj situaciji u tom delu Čehoslovačke, koja je pre svega bila prouzrokovana promenom politike Praga prema vladi Vološina i aktivnim ukrajinskim organizacijama. U centralu su stizale vesti o incidentima između vojnika i članova organizacije Karpatska Sič, kao i o krađi oružja iz skladišta žandarmerije u Hustu. Konflikt između čehoslovačke strane i Ukrajinaca pojačavao se usled težnji Praga da ojača poziciju generala Leva Prhale u strukturi autonomne vlasti Karpatske Ukrajine, u okviru koje je general preuzeo rukovodstvo nad tri resora, uključujući veoma važan resor unutrašnjih poslova.

Dana 12. marta centar „LVG“ obavestio je centralu o prisustvu četiri nemačkih oficira u Hustu, u štabu organizacije Karpatska sič, koji su došli u cilju obučavanja njenih članova i obavljanja organizacijskih poslova. Prema informacijama koje je poljska obaveštajna služba dobila od jednog od oficira

³⁵ CAW, Kolekcja akt rosyjskich, sygn. VIII.800.61.5, uzupełnienie sprawozdania z organizacji wywiadu na Czecho-Słowację za czas od 1 XI 1938 r. do 1 IV 1939 r.

³⁶ P. Kołakowski, Między Warszawą a Pragą..., s. 587–588.

³⁷ CAW, Kolekcja akt rosyjskich, VIII.800.61.5, uzupełnienie sprawozdania z organizacji wywiadu na Czecho-Słowację za czas od 1 XI 1938 r. do 1 IV 1939 r.

³⁸ CAW, Oddział II SGWP, sygn. I.303.4.1999, notatka z odprawy w Referacie „Specjalnym” z 3 III 1939 r.

čehoslovačke armije, „češke vlasti su planirale likvidaciju Siča“. Povod za to je pre svega bio kontakt članova te organizacije sa Abverom. Osim toga, čehoslovačka strana je bila dobro upućena u planove o oružanom napadu koji su pripremali Ukrajinci, što je i omogućilo žandarmeriji, vojsci i odsecima Službe državne odbrane da se pripreme i pruže otpor u noći između 13. i 14. marta 1939. godine. Većina članova Siča je tada uhapšena. Hapšenja su, između ostalog, sprovedena u zgradi hotela Korona u Hustu, gde je živio nemački konzul Hamilkar Hofman.³⁹

Drugo odeljenje je dobilo vest o stupanju mađarskih odreda na tlo Karpatske Ukrajine od vojnog atašea u Budimpešti, potpukovnika Jana Emisarskog. Prema istom izvoru, mađarske snage su osim pešačkih brigada, brojale i dve konjičke i jednu motorizovanu brigadu, a uključena je takođe bila i avijacija. Narednog dana je kapetan Robak, upravnik centra „LVG“, dobio nalog iz Drugog odeljenja da preispita mogućnost probijanja nemačkih snaga u Karpatsku Ukrajinu iz pravca Prešova i Humenog. Obaveštajna služba, pak, nije potvrdila prisustvo Vermahta u istočnoj Slovačkoj.⁴⁰

Prema informacijama koje su stizale do Drugog odeljenja, Mađarska je postepeno realizovala vojne operacije kako protiv čehoslovačkih odreda, tako i protiv grupa organizacije Karpatska sič. Dana 16. marta, kapetan Robak izvestio je da je mađarska vojska zauzela Hust i Sevljuš. Ukrajinci su se nakon krvavih borbi povukli u planine sa ciljem da primene strategiju partizanskog ratovanja. Kako bi došli do oružja, napadali su čehoslovačke odrede u povlačenju. Borba sa vojskom, žandaremerijom, Finansijskom stražom, Stražom države odbrane i policijom na putu njihovog povlačenja u Slovačku, Rumuniju i Poljsku, značajno je uticala na slabljenje organizacije Karpatska sič, i ona nije bila u stanju da pobeđi u borbi sa Mađarima i stvori „Ukrajinski Pijemont“.⁴¹

U martu 1939 godine o Karpatskoj Ukrajini izveštavali su: ataše u Budimpešti, centar „Jur“, smešten u glavnom gradu Mađarske, kako i informativni aparat Korpusa pogranične zaštite i Granične straže. Drugo odeljenje je takođe dobijalo vesti od referata br. VI iz Lavova i br. X iz Pšemisla. Najzad, „Dvojku“ je o toku zauzimanja Karpatske Ukrajine redovno obaveštavao i mađarski vojni ataše, potpukovnik Bela Lendel (Béla Lengyel). Informacije iz

³⁹ P. Kołakowski, *Między Warszawą a Pragą...*, s. 592.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ P. Kołakowski, *Polski wywiad wojskowy wobec wydarzeń z marca 1939 r.*, [w:] *Wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej. Materiały*, red. P. Kołakowski, A. Peplowski, Kraków 2011, s. 350.

pomenutih izvora bile su dovoljne da se oceni razvoj situacije u tom delu čehoslovačke države.

Poljsko-mađarska granica je smatrana „prijateljskom“, što ipak ne znači da je obustavljena svaka obaveštajna delatnost na prostoru Karpatske Ukrajine. Za informativno-opservativne aktivnosti na tom prostoru bio je zadužen obaveštajni aparat Korpusa pogranične zaštite. Pomenuta formacija je takođe preuzela i funkciju obezbeđivanja poljsko-mađarske granice. Obaveštajna služba KOP-a redovno je podnosila izveštaje o kretanju mađarskih vojnih jedinica, kao i o njihovoj naoružanosti, snabdevenosti i stanju duha. Poljska je dobijala i mnogo informacija o privrednoj i političkoj situaciji u Karpatskoj Ukrajini. Agresija Hitlerove Nemačke na Poljsku, 1. septembra 1939. godine, odredila je početak nove faze u radu poljske vojne obaveštajne službe.

Piotr Kołakowski

ACTIVITY OF THE POLISH MILITARY INTELLIGENCE IN SUB-CARPATHIAN
RUS IN THE INTERWAR PERIOD

Summary

In the interwar period, the Polish military intelligence led an intensive activity in the Sub-Carpathian Rus, belonging to Czechoslovakia since 1919. This was mainly due to the plans of creating a common Polish-Hungarian border and to prevent the creation of a Ukrainian Piedmont there, which would pose a threat to the security of the Polish state. The Second Department of the Main Staff of the Polish Army kept informed the highest decision-making factors of Poland on the political-military, internal and economic situation in Sub-Carpathian Rus.

Key words: Polish military intelligence, Sub-Carpathian Rus, Czechoslovakia.

STAŁOŚĆ I ZMIENNOŚĆ TOŻSAMOŚCI NA PRZYKŁADZIE POGRANICZA POLSKO-NIEMIECKIEGO I POLSKO- UKRAIŃSKIEGO

Wiek XX można nazwać wiekiem wypędzeń. Doświadczyła ich również Polska. Z Polski wysiedlono 3,5 mln Niemców. Dokonano również wysiedlenia znacznej części ludności ukraińskiej i łemkowskiej. Tym samym Polska stała się krajem jednolitym narodowościowo.

Słowa kluczowe: tożsamość, wypędzenia, stereotyp, tolerancja, mniejszość.

Analizując tożsamość kolektywną społeczności pogranicza należy przede wszystkim skupić się na takim wyznacznikach jak czas i przestrzeń. Nauką podejmującą znaczenie terytorialności jako części kultury jest proksemika mówiąca, że: „(...) to, co było przestrzenią, w miarę poznawania i oznaczania staje się oswojonym miejscem” (Nowak, 2011: 242). Przestrzeń staje się tym samym nośnikiem zbiorowej pamięci danej kultury. Jak zauważa M. Hendrykowski przestrzeń, zarówno materialna – jak i symboliczna, stanowi pamięć kultury. Bowiem: „Mamy tu do czynienia z pamięcią względnie trwałą – zapisaną głęboko w świadomości jednostek, grup, zbiorowości i wielkich systemów kulturowych. Zapis indywidualnej i zbiorowej pamięci przestrzeni społecznej, o jakiej tu mowa, ma charakter wewnętrznie złożony i komplementarny. Zapis ten ogarnia swym zasięgiem to, co materialne i jednocześnie ma swój wymiar duchowy. Materialność warunkuje duchowość. Duchowość potrzebuje materialnego wyrazu. Jedno nie istnieje bez drugiego” (Hendrykowski: 41). Materialne symbole zwiększają poczucie tożsamości, budzą świadomość i przywiązanie do miejsca, które traktujemy jako centrum świata. Nasze przywiązanie do takiego miejsca może rodzić się: „(...) bez wielkich wydarzeń, może łączyć się z poczuciem bezpieczeństwa i zaspakajania biologicznych potrzeb, z pamięcią zapachów, dźwięków, społecznych działań i przyjemności domowych, które gromadzą się z czasem. Jesteśmy w takich

* B.Nitschke@wpa.uz.zgora.pl

miejscach otoczeni przez znajome przedmioty, drogi, pagórki i budynki, które wymagają od nas fizycznego zaangażowania pochłaniają nas i czynią częścią swojego krajobrazu” (Nowak, 2011: 242).

Trwale elementy krajobrazu pozostają, nawet gdy zmieniają się gospodarze. Przypominają one, że nowi mieszkańcy są tu tylko gośćmi. Zdarza się, że są one obiektem ataków i ulegają zniszczeniu. Nie rzadkie są też sytuacje zawłaszczania ich na cele własne nowych mieszkańców. Bywa też, że zapomina się o nich a przyroda i warunki atmosferyczne powodują systematyczną degradację.

Przestrzeń kulturowa, w której przebywamy mówi do nas w znanym języku. Nasz aparat percepcyjny adoptuje ją od wczesnego dzieciństwa. Jej gwałtowna zmiana może wywołać głębokie zaburzenia funkcjonowania organizmu społecznego. W nowych warunkach pomocny może się okazać tzw. kompas kulturowy (Hendrykowski: 41). Bazuje on na doświadczeniach wspólnot lokalnych, dla których ważna jest zwłaszcza zbiorowa pamięć (Castells, 2008: 72). Kluczową rolę w jej konstruowaniu odgrywają mity historyczne: „(...) rozumiane jako symboliczne sposoby przedstawiania przeszłości. Myślenie mityczne jest ahistoryczne, czas nie gra w nich większej roli, wydarzenia nie układają się w ciągi przyczynowo – skutkowe. Mit obciążony jest też wartościowaniem i bardziej wiąże się ze sferą uczuć niż rozumu, jest też mocno związany ze sferą sacrum. Trwa i pełni swoją społeczną funkcję dopóki grupa w niego wierzy i uznaje go za prawdziwy” (Załęski, 2010: 164).

Rolę mitów dla wielu społeczności pełnią wypędzenia i przesiedlenia, bowiem objęły one: 420 tys. Finów (1940/1944), 2,1 mln Polaków z ZSRR (1940–1941 i 1944–1946), 650 tys. Ukraińców z Polski i w obrębie Polski (1944–1946), 12 mln Niemców z Europy Środkowo-Wschodniej (1945–1948), 80 tys. Węgrów z Jugosławii oraz Serbów i Chorwatów z Węgier (1944–1946), 145 tys. Węgrów ze Słowacji i w obrębie Czechosłowacji (1945–1947), 70 tys. Słowaków z Węgier (1946–1947), 250 tys. Włochów z regionu nad północno-wschodnim Adriatykiem (1945–1948), 12 mln Hindusów (1947–1950), 800 tys. arabskich Palestyńczyków (1948–1949)” (Ther: 372). Wiek XX śmiało więc można nazwać okresem wypędzeni, bowiem wiele „(...) milionów ludzi w Europie straciło swoją ojczyznę i zmuszonych było do przemieszczania się. Ginęli w tym czasie ludzie, rozpadały się społeczności, miasta, wsie, przeobrażeniom uległy krajobrazy” (Nowak, 2011: 314).

Niniejszy artykuł odwołuje się do przykładów dwóch społeczności, których sytuację diametralnie zmieniło zakończenie II wojny światowej. Są nimi

losy mniejszości niemieckiej zamieszkującej były wschodnie prowincje III Rzeszy oraz mniejszości łemkowskiej. Ich prejudycjalny charakter sprawia, że możemy na tej podstawie stwierdzić, „(...) że wspólnoty tworzą symboliczne mapy wyznaczające kontury i granice zbiorowego pamiętania o przeszłości. Nadają jej pożądanym kształtów, symbolizują ją czyniąc lepiej przyswajalną i bardziej zrozumiałą dla swoich członków, a zarazem bardziej wyrazistą i konkretną dla wspólnot z inną przeszłością”. We współczesnej Europie: „Kluczowym graczem pozostaje państwo narodowe, które wciąż twardo walczy o utrzymanie dotychczasowych ram interpretacji przeszłości” (Nowak, 2011: 18). Jednak pojawiły się też nowe siły w postaci grup mniejszościowych, które wykorzystują proces demokratyzacji pamięci starając się włączyć swoje narracje do dominującego dyskursu. Przywołane przykłady najlepiej obrazują zaistniałą sytuację.

Nowe warunki wywołują niepokój, strach, a nawet poczucie zagrożenia. „Jak to jest nie mieć dotychczasowych sąsiadów, nie widzieć w najbliższej okolicy cerkwi, zostawić prochy swoich bliskich, słyszeć dookoła obce, często wrogie słowa?” – pyta J. Nowak. I wzmagając napięcie pisze dalej: „Do tego nie ma gór, lasów itd. To uczucie kompletnej pustki. Członkowie rozbitej społeczności z oswojonych miejsc trafiali do przestrzeni, która była zdefiniowana w kategoriach nie zawsze dla nich zrozumiałych. Zmieniła się przestrzeń życiowa, zmianie uległy warunki topograficzne, demograficzne, gospodarcze. Zamiast bezpiecznego miejsca osiedlenia znaleźli *nowe domy, inne kościoły, dziwne maszyny i urządzenia, inne powietrze* i inną ziemię” (Nowak, 2011: 248). Doświadczenia te na trwałe wpisały się w historię Polski.

Odradzająca się po niemieckiej okupacji Polska miała już inną specyfikę etniczną. Wiązało się to ściśle ze zmniejszeniem jej obszaru z 388 do 312 tys. km². W porównaniu do okresu z przed wojny 45% obszaru Polski znalazło się w ZSRR a jedną trzecią jej nowych granic stanowiły były wschodnie prowincje III Rzeszy (Friszke, 2003: 141). Nowa granica na wschodzie została wytyczona w układzie podpisanym 27 lipca 1944 roku przez PKWN z rządem ZSRR. W układzie tym stwierdzano również, że granica zachodnia Polski winna przebiegać wzdłuż Odry i Nysy Łużyckiej. Granica wschodnia została następnie potwierdzona na konferencji w Jałcie (4-11 luty 1945). Nie precyzowano natomiast przebiegu granicy zachodniej, gdyż miała się nią zająć konferencja pokojowa. Konferencja w Poczdamie (17 lipiec – 2 sierpień 1945) stanowiła potwierdzenie tych ustaleń - wskazując jednocześnie, że tereny między przedwojenną polską granicą a linią Odry i Nysy Łużyckiej znajdują się do czasu

konferencji pokojowej pod zarządem państwa polskiego (Friszke, 2003: 115–116).

Polska poniosła również olbrzymie straty demograficzne. W 1939 roku zamieszkiwało jej obszar 35,1 mln osób, w tym Polacy stanowili 24,1 mln, Ukraińcy – 5 mln, Żydzi 3 mln, Białorusini – 1,9, Niemcy – 0,8 mln i inne grupy narodowościowe – 0,3 mln. Natomiast liczba mieszkańców Polski w nowych – powojennych granicach była aż o 16,1 mln osób mniejsza, czyli wynosiła zaledwie – 19 mln. Polska wyszła więc z wojny ogromnie okaleczona, gdyż straty ludności wynosiły 22% (Sula, 2002: 7, 170).

Polscy komuniści długo nie mieli wypracowanego programu w kwestii narodowościowej. Dopiero wojna skłoniła ich do myślenia w kategoriach narodowych. Jak zauważa K. Kersten: „Wojna, wyostrzając i wynosząc na powierzchnię, podziały narodowe, ukształtowała specyficzny kształt świadomości narodowej. Poprzez sytuację zagrożenia naród stawał się powszechnie dominującą kategorią myślenia, podstawową więzią i głównym podmiotem działania. Tym samym nabierały znaczenia zewnętrzne czynniki określające przynależność narodową. Życie człowieka zależało od tego, czy był Polakiem, Żydem, Ukraińcem, Litwinem, ale o tym, kim był, nie on sam decydował, lecz wyższy autorytet wyposażony w moc rozporządzania życiem i śmiercią. Owa narzucona z zewnątrz wspólnota losu formowała samoidentyfikację narodową, cementowała więzi i rodziła solidaryzm wewnątrz każdej grupy. Można było negocjować zasadność takiego pojmowania przynależności narodowej, ale trudno je było ignorować, skoro mając za sobą siłę, kształtowało rzeczywistość” (Kersten, 1989: 462).

Przebywający w ZSRR Alfred Lampe w 1943 roku sformułował ideę państwa jednolitego narodowo. Natomiast komuniści działający w okupowanym kraju w deklaracji *O co walczymy?* z listopada 1943 roku opowiadali się za braterskim współżyciem wszystkich narodów. Z kolei w *Manifeście Lipcowym* nie odnoszono się do tych kwestii. Tym samym oczywiste wydaje się, iż w momencie przejmowania władzy komuniści nie mieli sprecyzowanych planów wobec mniejszości narodowych (Pisuliński, 2017: 65-66). Stopniowo jednak stali się oni najgorliwszymi reprezentantami ideologii narodowej. Natomiast Polska Partia Robotnicza zaczęła nawiązywać do nacjonalistycznej ideologii endeckiej, nawet do tak nie odpowiadającego sytuacji politycznej hasła – jak „Polak – katolik” (Madajczyk, 2010: 212).

Jeszcze w trakcie działań wojennych, bowiem 9 września 1944 roku między PKWN i rządem ZSRR została podpisana umowa o wymianie ludności.

Obejmowała ona obywateli polskich na Ukrainie i Ukraińców w Polsce. Miała ona mieć charakter dobrowolny (Drozd, Halczak, 2010: 102). Ściśle zostały określone ramy czasowe. Mianowicie między 15 września a 15 października miała zostać przeprowadzona ewidencja ludności podlegającej przesiedleniu, natomiast samo przesiedlenie miało trwać do 1 lutego 1945 roku. Przesiedlenie miało mieć charakter dobrowolny (Pisuliński, 2017: 90-91).

Podstawą podjęcia przesiedleń ludności niemieckiej z Polski stały się postanowienia konferencji w Poczdamie oraz plan ustalony przez Sojuszniczą Radę Kontroli Niemiec 20 listopada 1945 roku. Ustalono, że 3,5 mln Niemców z Polski miało być wysiedlonych do dwóch stref okupacyjnych: 2 mln do strefy radzieckiej i 1,5 mln do strefy brytyjskiej. Wysiedlenie miało rozpocząć się w grudniu, a zakończyć w lipcu 1946 roku (Skibiński, 1988: 117). Zasady przeprowadzenia akcji wysiedleńczej zostały przyjęte dopiero na konferencji Sojuszniczej Rady Kontroli w dniach 4 i 5 stycznia 1946 roku (Banasiak, 1963: 78).

Bardzo szybko okazało się, że i w jednym i w drugim wypadku przyjęte terminy były nierealne i wielokrotnie przedłużane. Ostatnie transporty z Ukraińcami opuściły granice Polski w lipcu 1946 roku (Pisuliński, 2017: 97). Podobnemu przesunięciu uległ również termin wysiedlenia Niemców z Polski, gdyż rozmowy polsko-brytyjskie i polsko-rosyjskie ustalające szczegóły akcji rozpoczęły się dopiero na początku 1946 roku (Madajczyk, 2005: 36).

Motywy, którymi się kierowano nie były do końca zbieżne. W wypadku wysiedlenia Niemców chodziło o stworzenie miejsca dla osadnictwa ludności polskiej przesiedlanej z ziem wschodnich oraz o usunięcie obywateli obcego państwa. Natomiast w odniesieniu do wysiedlanej ludności ukraińskiej i lemnowskiej podnoszono argumentację o konieczności zażegnania konfliktu narodowościowego. Nie zmienia to jednak faktu, że były to czystki etniczne. Zgodnie z definicją ONZ i Międzynarodowego Trybunału Karnego w Hadze: „Pojęcie czystki etnicznej oznacza systematycznie zorganizowane, związane z użyciem przemocy i zazwyczaj trwałe wysiedlenie grupy wyodrębnionej na podstawie kryteriów etnicznych lub narodowych. Negatywna utopia etnicznej czystości odnosiła się nie tylko do ludzi, lecz także do ich kultury. Instytucje i jednostki, które przeprowadzały czystki etniczne paliły książki, bezceściły cmentarze, burzyły kościoły i meczety, a niekiedy zrównywały z ziemią całe miejscowości” (Ther, 2012: 15-16). Niewątpliwie należy się zgodzić z P. Thorem, że: „W wypadku czystek etnicznych nadrzędnym celem nie było wymordowanie i zagłada jakiejś grupy, lecz – dokonane z użyciem przemocy –

jej usunięcie z określonego obszaru”. Czystki etniczne są bowiem: „(...) dzieckiem państwa narodowego i tym samym centralnym składnikiem europejskiej nowoczesności” (Ther, 2012: 15).

Patrząc z perspektywy czasu wiemy obecnie, że czystki etniczne nie rozwiązują starych problemów – lecz tworzą nowe. Z jednej strony rozwiązują problemy polityczne ale rodzą skutki daleko poza politykę wykraczające.

Polityka planowego wysiedlenia, bądź przesiedlenia zyskała przychylność społeczeństwa polskiego. Jak podkreślają P. Madajczyk i D. Berlińska: „Doświadczenia wyniesione z czasów okupacji utrwaliły oraz wzmocniły negatywne stereotypy i uprzedzenia. Stereotyp Niemców zawierał takie treści jak: folksdojcz-zdrajca, V kolumna i bezlitosny okupant; Litwinów – Litewski Korpus Terytorialny, prześladowania Polaków na Wileńszczyźnie i mord oddziałów litewskich na Polakach w Głinciszkach; Ukraińców – bandy UPA i banderowcy, mordy na Wołyniu; Żydów i Białorusinów dotyczył stereotyp komunistów i kolaborantów z ZSRS oraz z komunistycznymi władzami w Polsce; zarówno Białorusinów, jak Ukraińców i Litwinów dotyczył stereotyp kolaborantów z Niemcami” (Madajczyk, Berlińska, 2008: 136). Tym samym polityka narodowościowa realizowana przez komunistów zyskała społeczną akceptację. Nie wyobrażano sobie bowiem współżycia Polaków z Niemcami i Ukraińcami, bowiem jak zauważał J. Holzer czarno-białe stereotypy, „jeżeli tylko upowszechniać je trwale i intensywnie oraz nie pozwalać na publiczną krytykę – zawsze wywierają pewien wpływ” (Holzer, 1992: 13).

Antyniemieckość była wszechobecna. Stosunek większości społeczeństwa polskiego wobec Niemców, najlepiej oddawały hasła: „każdy Niemiec to drań”, „każdy Niemiec to hitlerowiec”, czy najdobitniejsze „dobry Niemiec – to martwy Niemiec” (Szarota, 1996: 161). Niemców nie uznawano w ogóle za ludzi. Nastroje społeczeństwa szczególnie wyraźnie uwidaczniało powszechne uczestnictwo w publicznych egzekucjach zbrodniarzy wojennych. Najlepszym przykładem jest niewątpliwie obecność 15 tys. mieszkańców Poznania, podczas wykonywania wyroku śmierci przez powieszenie na byłym Gauleiterze Kraju Warty – A. Greiserze. Egzekucja, która odbyła się 21 lipca 1946 roku została sfilmowana. Nadano jej wydźwięk odwetowy poprzez rozplakatowanie w mieście obwieszczenia o wykonaniu wyroku w formie czerwonych afiszy, takich samych na jakich drukowano okupacyjne listy skazanych Polaków (Dmitrów, 1987: 236). W opinii władz była to zapewne pewna forma zadośćuczynienia za wojenne cierpienia i poniżenie (Stando, 1997: 36). Kara przybierająca taką formę spotykała się z powszechną akceptacją.

Dlatego też opinia publiczna z niedowierzaniem przyjęła wyroki, które zapadły w czasie procesu norymberskiego. Wyrażano oburzenie z powodu zbyt łagodnego potraktowania niektórych oskarżonych i organizacji objętych aktem oskarżenia. W tym kontekście warto jeszcze wrócić do procesu A. Greisera i mowy polskiego obrońcy, Stanisława Hejmowskiego. Ten ciężko doświadczony przez wojnę człowiek, któremu Niemcy zabili dwóch braci stwierdził, że: „Gdyby śmierć Greisera mogła wskrzesić chociaż jedną ofiarę gestapo, otrzeć jedną łzę polskiego dziecka – sam bym za nią głosował. Ale to jest niemożliwe. Więc po co ta śmierć? Dla zemsty? Nie wierzę w drogę do lepszej przyszłości ludzkości, nad którą, jak brama tryumfalna, wznosić się ma szubienica. A jeśli ktokolwiek powie, że Niemcy dla nas nie mieli serca i nie znali litości, to powiedzcie mu Panowie Sędziowie, w treści swego wyroku: Tak, Niemcy skazaliby Greisera na śmierć. Ale gdybyśmy mieli robić tak, jak Niemcy, nie mielibyśmy moralnego prawa ich sądzić. Prawo to czerpiemy z czystości naszej myśli prawniczej, z naszej moralności narodowej i wiecznie żywego zmysłu prawa zakorzenionego głęboko w sumieniu polskiego sędziego. Niemcy prędzej czy później dostaną demokratyczny rząd, dostaną demokratyczny ustrój, zostaną przyjęte do Narodów Zjednoczonych i przez następne 1000 lat będziemy musieli z takimi Niemcami sąsiadować” (Świątczak, 2018: 55). Takie zachowania spotykały się jednak z powszechnym oburzeniem i należały do rzadkości.

Powszechna była również wrogość wobec Ukraińców, która obejmowała również Łemków z uwagi na utożsamianie ich z Ukraińcami. Niewątpliwie jej podłoże ma historyczny charakter, bowiem „(...) w ciągu długotrwałego istnienia obu narodów ich relacje najczęściej są rozpatrywane przez pryzmat relacji pana i jego poddanego – chłopca pańszczyźnianego, wielkiego ziemianina i zwykłego wieśniaka. Z reguły są więc one pojmowane w następujący sposób: Polak – wykształcony, pan – szlachcic, ziemianin, urzędnik; Ukrainiec – często analfabeta, biedny chłop pańszczyźniany, wieśniak” (Silecki, 2008: 136). Jednak jak zauważa B. Stoczewska w wyniku wydarzeń bezpośrednio związanych z działaniami II wojny światowej: „Stereotyp *pocziwego Rusina, brata przy pługu* czy sojusznika zastąpiony został wizerunkiem ukraińskiego rezuna, odpowiedzialnego za masowe mordy na ludności polskiej Wołynia, okrutnego i zięjącego nienawiścią” (Stoczewska, 2011: 154). Tym samym nie może dziwić, że przesiedlanie Ukraińców Polacy w najlepszym wypadku traktowali obojętnie (Madajczyk, Berlińska, 2008: 144).

Wiele mechanizmów zastosowanych wobec Niemców i Ukraińców oraz Łemków było podobnych. Należała do nich niewątpliwie pozorna dobrowolność

w opuszczaniu granic Polski. Jak podkreśla P. Madajczyk: „(...) system represji lub dyskryminacji służył, opierając się na przymusie pośrednim, skłonieniu niechcianej ludności do wyjazdów określanych jako *dobrowolne*. W przypadku przesiedleń opartych na zasadzie dobrowolnej deklaracji, oznaczało to stwarzanie warunków *zachęcających* do jej złożenia. W przypadku przesiedleń przymusowych dyskryminacja danej grupy ludności służyła zarówno zniechęceniu do unikania wysiedlenia, jak i do przyspieszenia narodowej homogenizacji przez skłonienie do samodzielnych wyjazdów” (Madajczyk, 2010: 234).

W jednym i drugim wypadku takie elementy można odnaleźć na początku akcji wysiedleńczej. W odniesieniu do Niemców dobrowolność wyjazdów była widoczna w pierwszym etapie wysiedleń, czyli jeszcze w roku 1945. Taki charakter nosiły działania administracji. Na jednym z posiedzeń Komisji Wyznaniowo-Narodowościowej przy Krajowej Radzie Narodowej przedstawiciel Ministerstwa Administracji Publicznej, Tadeusz Grabowski, donosił nawet entuzjastycznie: „(...) codziennie przez granicę Polski przechodzą tysiące Niemców”. Jego zdaniem „1 stycznia 1946 r. Niemców u nas nie będzie; pozostanie tylko pewna ilość w kopalniach na Górnym Śląsku za zgodą Ministerstwa Przemysłu” (AAN, Krajowa Rada Narodowa, Biuro Prezydialne, sygn. 73). Niemcy, którzy zdecydowali się na „dobrowolny” wyjazd otrzymywali przepustki i byli kierowani do punktów zbiorczych w siedzibach starostw, a stamtąd do stacji kolejowych, gdzie przygotowywano dla nich specjalne transporty. W miesiącach letnich, starano się skłonić do wyjazdu przede wszystkim Niemców zamieszkałych w miastach. Natomiast Niemców osiadłych na gospodarstwach rolnych „nie należało ruszać”, a nawet czyniono ich odpowiedzialnymi za sprawny przebieg prac polowych (APO, Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski w Olsztynie, sygn. 71).

Natomiast w odniesieniu do Ukraińców oraz Łemków zasada dobrowolności znalazła formalny zapis w układzie o przesiedleńcu. Taki charakter miały wyjazdy z Chełmszczyzny i Łemkowszczyzny w 1944 roku. Jak zauważa Roman Kabaczij przyczyn tego zjawiska było kilka. Na pierwszym miejscu wymienia antyukraiński terror zauważając, że: „Ogłoszenie na Ziemi Chełmskiej przesiedlenia do USRR zbiegło się w czasie z końcem najbardziej krwawych wydarzeń konfliktu polsko-ukraińskiego, które miały tu miejsce w pierwszej połowie 1944 roku” (Kabaczij, 2012: 94). Wskazuje również na prorosyjskie sympatie pisząc: „Moskalofilstwo na terytorium Chełmszczyzny praktycznego znaczenia nabierało w chwili okazywania przez jej mieszkańców

poparcia dla Armii Czerwonej, a w zasadzie, poparcia działań radzieckiej administracji wojskowej. Według danych przedstawiciela rządu USRR w Lublinie Tymofija Kalnenki, Ukraińcy mieszkający w powiecie zamojskim byli *patriotycznie nastawieni do Radzieckiej Ojczyzny*. Ludność ukraińska oddawała swoje majątki do funduszu Armii Czerwonej, a prawosławna parafia Hrubieszowa dała 6 tys. złotych na wdowy i sieroty po poległych żołnierzach Armii Czerwonej. W powiecie tomaszowskim, nie chcąc oddawać zboża polskim spółdzielniom, niewymłócone ziarno czy nadwyżki chleba Ukraińcy palili” (Kabaczij, 2012: 96). Ten ostatni przykład wydaje się jednak sugerować, że te inklinacje pojawiły się niejako w odpowiedzi na niechęć, czy też nienawiść do Polski i Polaków. R. Kabaczij stoi również na stanowisku, że niebagatelną rolę w wypadku dobrowolnych wyjazdów z Łemkowszczyzny odegrały również zniszczenia, jakim uległy majątki, domy i gospodarstwa łemkowskie w okolicach Przełęczy Dukielskiej i Łupkowskiej (Kabaczij, 2012: 97). Ponadto często niebagatelną rolę odgrywały przekonania. Zwraca na to uwagę P. Madajczyk pisząc: „Ideologia klasowa odgrywała taką rolę w przypadku części Ukraińców przesiedlanych z Polski, którzy już w okresie międzywojennym popierali ideologię komunistyczną, a w okresie wojny z największym zaangażowaniem wspierali sowiecką partyzantkę. Także dla części Łemków decydujące były ich komunistyczne przekonania, a nie ideologia narodowa. Dochodziły do tego nadzieje ubogiej ludności na awans społeczny i materialny w ZSRR, które dopiero na miejscu konfrontowane były z daleką od otrzymywanych wcześniej obietnic rzeczywistością” (Madajczyk, 2010: 234-235).

Pozory dobrowolności zwykle zniknęły gdy okazywało się, że wyniki wysiedleń były niezadowolające. W odniesieniu do Niemców wysiedlenia nabrały przymusowego charakteru po konferencji Sojuszniczej Rady Kontroli w dniach 4–5 stycznia 1946 roku, kiedy przyjęto konkretne wytyczne co do przebiegu akcji (Banasiak, 1963: 78; Jaworski, 1973: 155). Natomiast w wypadku Ukraińców i Łemków trudno o wskazanie jednoznacznej daty. J. Pisuliński sugeruje, że był to wrzesień 1945 roku – jednak tylko w odniesieniu do niektórych powiatów, gdyż jak podkreśla władze miały się „(...) pomiędzy chęcią przestrzegania obowiązującego prawa, w tym zapisów umowy, a pragnieniem pozbycia się Ukraińców (...)” (Pisuliński, 2017: 102–103). Sytuację komplikował fakt, że część Łemków nie utożsamiała się z narodowością ukraińską a ponadto zdecydowana większość uważała, że nie podlega przepisom przesiedleńczym (Dudra, 2010: 258). Z postulatem zaostrzenia stanowiska wobec Ukraińców wystąpił zdecydowanie stojący na czele Państwowego Urzędu

Repatriacyjnego Władysław Wolski, który: „(...) skierował wniosek do Rady Ministrów, by podjąć działania mające na celu przyśpieszenie przesiedleń. Postulował bardziej zdecydowane pobieranie świadczeń rzeczowych od ludności białoruskiej i ukraińskiej, która nie chce wyjechać, ponadto powołanie do wojska wszystkich obywateli narodowości ukraińskiej i utworzenie z nich oddzielnych batalionów. Domagał się także od MBP oczyszczenia z *band* terenu, na którym prowadzona jest akcja wysiedleńcza, i zapewnienie ochrony przesiedlanej ludności oraz sowieckiemu aparatowi przesiedleńczemu” (Pisuliński, 2017: 218).

Innym ważkim mechanizmem zastosowanym podczas wysiedleń z Polski były kryteria stanowiące o tym kto jej podlegał w pierwszej kolejności. Elementem zbieżnym w tym wypadku była chęć pozbycia się elit grup odmiennej narodowości. Na pierwszym miejscu w wypadku Niemców były rodziny: urzędników, funkcjonariuszy, nauczycieli, oficerów, policjantów oraz członków partii narodowo-socjalistycznej (APK, Urząd Wojewódzki Śląski, Wydział Społeczno-Polityczny, sygn. 392). Podobną kalkę zastosowano wobec Ukraińców i utożsamianych z nimi Łemków, koncentrując się na usunięciu: nauczycieli, urzędników, czy duchownych (Pisuliński, 2017: 102).

Sam przebieg akcji wysiedleńczej był pod wieloma względami zbliżony. Taki charakter miały działania wojska. W wypadku wysiedleń ludności niemieckiej zaangażowanie wojska było widoczne od 22 czerwca do połowy lipca 1945 roku, kiedy to koncentrowano się na przesiedleniach strefy przygranicznej. Akcję wysiedleńczą prowadziły wojskowe grupy operacyjne bez uzgodnienia z lokalną administracją cywilną. Metody stosowane przez wojsko nie miały nic wspólnego z humanitaryzmem a gwałty i rabunki były na porządku dziennym. Wikariusz Generalny Wrocławia w piśmie z 7 lipca 1945 roku do biskupa Stanisława Adamskiego, tak oceniał ówczesną sytuację Niemców: „Ciągące szeregi wysiedlonych bywają także odzierane w drodze i na miejscach odpoczynku przez rosyjskie i polskie bandy prawie ze wszystkiego. W ten sposób skazuje się ich na niechybną śmierć głodową. Nędza wysiedlonych jest nie do opisanania. Nie widzą oni celu przed sobą. Dochodzą do Nysy Łużyckiej, gdzie wszystko się tłoczy, gdzie nie ma żywności ani schronienia. Szerzy się epidemia samobójstw” (AAK, Władze świeckie, t. 1 (1911–1967), brak sygnatury). Według danych szacunkowych ocenia się, że wysiedlenia wojskowe objęły około 500-550 tys. Niemców (Sula, 2002: 84). Dalszy udział wojska w akcji wysiedleńczej został znacznie ograniczony. Kiedy rozpoczęła się jej zorganizowana faza żołnierze Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego pełnili wyłącznie funkcje ochrony transportów w drodze (Nitschke, 2004: 176). Ten

etap objął dwa lata. Kulminacyjny okazał się w tym wypadku rok 1946, kiedy wysiedlono 1 mln 620 tys. Niemców. Natomiast w 1947 r. liczba ta była nieporównanie mniejsza i objęła 534 tys. Niemców (Nitschke, 2010: 49).

Natomiast w wypadku granicy wschodniej wojsko zostało skierowane rozkazem z dnia 24 maja 1945 roku do walki z ukraińskim podziemiem. Powierzono mu również funkcje ściągania kontyngentów, ochrony obiektów przemysłu naftowego i magazynów oraz udział w akcji żniwnej. Jego zadania miały szeroko pojęty charakter zabezpieczający. Na podkreślenie zasługuje fakt, że były to jednostki liniowe nie mające przygotowania do walki z partyzantką a tym bardziej do wykonywania zadań nie mających żadnego związku z działaniami frontowymi (Pisuliński, 2017: 222-223). Tym samym nie brało ono bezpośredniego udziału w wysiedleniach. Sytuacja zmieniła się diametralnie w roku 1947, kiedy to miała miejsce akcja „Wisła”. Dowódcą Grupy Operacyjnej „Wisła” został zresztą gen. bryg. Stefan Mossor (Sula, 2002: 113). W czasie trwającej trzy miesiące akcji wojsko przesiedliło 140 577 osób, rozmieszczając je w sześciu województwach na obszarze ziem zachodnich i północnych. Udział Łemków w ogólnej liczbie deportowanych szacuje się na 30–35 tys., co stanowiło około 20% (Dudra, 2010: 261).

Zasadniczo odmienne było morale panujące wśród ludności niemieckiej i ukraińskiej oraz łemkowskiej. Jak zauważa T. Dźwigał Niemcy byli pogodzeni z losem: „Widok masowych transportów z wysiedlaną za Odrę ludnością pozbawiał Niemców złudzeń co do decyzji mocarstw w sprawie ich przyszłości, nawet jeżeli nie do końca byli oni o tych ustaleniach poinformowani” (Dźwigał, 2016: 410). Znalazło to odzwierciedlenie we wspomnieniach wielu Niemców. Pisze o tym m.in. Waltraud Grote zauważając: „Byliśmy zupełnie zagubieni. Nie wiedzieliśmy, czy przysługują nam jakieś prawa, na które mogliśmy się powołać, krótko mówiąc, potykaliśmy się jak ślepcy. Żyliśmy z dnia na dzień, zajęci tym, jak uchronić własne życie, obojętnie w jaki sposób. Dlatego zajmowaliśmy się tylko rzeczami praktycznymi: Kiedy odchodzi następny transport? Gdzie można zdobyć trochę węgla czy kartofli? Takie wiadomości rozchodziły się błyskawicznie, ale tak naprawdę kontakty z innymi, wyłączając wspólną pracę, były bardzo ograniczone. Chcąc nie chcąc żyliśmy w izolacji” (Grote, 1995: 183-184). Niemcy podporządkowali się więc całkowicie woli zwycięzców. Atmosfera niepewności była wtedy powszechna, uwidaczniają ją z kolei wspomnienia jednego z polskich przesiedleńców piszącego: „W czasie jednego z przymusowych postojów na stacji Scheune (Gumienice) zauważyłem, że wokół rozpościerają się pola, na których niegdyś pobliska cukrownia uprawiała buraki.

Teraz nie było tu żadnych upraw. Pod gołym niebem koczowały setki niemieckich rodzin, zwiezione tu z północy Niemiec, Pomorza i Prus Wschodnich. Czekali nie na transport do Niemiec, lecz na wyniki konferencji poczdamskiej. Do ostatnich dni nie było wiadomo, czy koczują po polskiej stronie, czy po stronie radzieckiej strefy okupacyjnej Niemiec. Długo jeszcze ani my – Polacy, ani oni – Niemcy nie wiedzieliśmy, kto tu jest u siebie” (Kowacz, 1997: 96).

Bierność i brak nadziei nie były obce również Ukraińcom i Łemkom. Tragizm ich losu pogłębiał fakt, że chciano ich za wszelką cenę zasymilować w nowym polskim środowisku. W tym celu nie osiedlano ich w zwartych skupiskach. Przykład może tu stanowić wieś Florynka, której mieszkańców rozsiadano na terenie 6 powiatów i w ponad 30 miejscowościach (Dudra, 2010: 263). Fakt rozproszenia na znacznym obszarze Polski północnej i zachodniej skutkowało przerwaniem więzi społecznych i rozpadem wspólnoty. Jak słusznie zauważa S. Dudra: „Przesiedlenie, a następnie traktowanie zagadnienia Łemków jako nieistniejącego, wzmocniło wśród tej ludności nastroje tymczasowości i nieufności w stosunku do władz oraz najbliższego otoczenia. (...) Potęgowane i wzmacniane to było jeszcze stosunkiem władz terenowych, które Łemków, z racji samego tylko przesiedlenia traktowały jako obywateli drugiej kategorii i tolerowały często z konieczności” (Dudra, 2010: 265).

Analizując sytuację Łemków J. Nowak wprowadza określenie „trauma kulturowej”. Argumentując słuszność przyjęcia tego terminu wskazuje, że grupa ta na skutek przesiedlenia oraz osiedlenia w dużym rozproszeniu została pozbawiona: „(...) podstawowej zdolności zbiorowości etnicznych – budowania granic symbolicznych. W tradycyjnych społecznościach etnicznych owe granice służą do porządkowania świata symbolicznego, wskazywania *swoich* i *obcych*. Brak tego mechanizmu wprowadza zaburzenia tożsamościowe i czyni grupę praktycznie bezbronną w zetknięciu z innymi” (Nowak, 2011: 327–328). Prowadzi to nie tylko do zaburzeń kulturowych, ale i problemów natury biologicznej i psychicznej. Szybko widoczny stał się również konflikt pokoleniowy. Bowiem w stosunkowo krótkim czasie okazało się, że młodsze pokolenie szybciej niż starsze adoptuje się do nowego środowiska. Natomiast w wypadku starszych: „Wielu cały czas wierzyło, że niedługo powrócą na swoje dawne terytorium, co nawet w obrębie poszczególnych rodzin pogłębiało i tak już istniejący kryzys” (Nowak, 2011: 328). Trauma wynikająca z przesiedleń wpisała się więc głęboko w pamięć zbiorową tej społeczności, stając się

ogniskiem cierpień jej członków ale dając też siłę i inspirację w walce o tożsamość.

Za tymi przesiedleniami kryje się wiele ludzkich dramatów i cierpień. W wypadku Niemców i Ukraińców oraz Łemków przesiedlenia miały charakter definitywny, powodowały konieczność opuszczenia na zawsze małej ojczyzny, pozostawienia dorobku wielu pokoleń. Emocjonalny charakter tej sytuacji oddają najlepiej wspomnienia wysiedlonego z Polski Niemca, który odnosząc się do swej małej ojczyzny pisał: „ Kraju rodzinnego nie sposób wymyślić sobie ani wyśnić. Jest on zakotwiczony w rzeczywistości. Nie jest on jednak obiektem istniejącym poza naszą świadomością. Kraj rodzinny wymaga świadomego założenia, subiektywnej decyzji. Po to, by jakaś miejscowość, jakiś krajobraz, jakieś tło wydarzeń życiowych stało się moim krajem rodzinnym trzeba, abym je sam tak określił: *Tak, to jest mój kraj rodzinny!*” (Henkys, 1997: 100). Utrata małej ojczyzny powodowała, że rwały się często tradycyjne więzi rodzinne, środowiskowe, lokalne. W pierwszej połowie XX wieku były to doświadczenia milionów.

Przesiedleni przeżyli szok i przez długi czas w nim żyli. Czasy nie sprzyjały jednak godzeniu narodowej i regionalnej tożsamości. Ani atmosfera pierwszych lat po wojnie, ani kultura polityczna nie sprzyjały zgodnemu współżyciu mniejszości i większości. Małe zbiorowości i pojedynczy ludzie uciekali się często do strategii obronnej, opisywanej przez W. Borodzieja i M. Górnego, jako: „(...) slalom od jednej tożsamości do drugiej, w zależności od tego, gdzie mogło to przynieść więcej pożytku” (Borodziej, Górny, 2018: 411). Współcześnie w warstwie deklaratywnej pozwalamy mniejszością na wiele. Jednak, gdy należy ustosunkować się do konkretnej sytuacji zwykle stajemy się podejrzliwi. Potwierdza to przykład, który miał miejsce jesienią 2009 r. na Łemkowszczyźnie. We wsi Bielanka miejscowa społeczność miała zaopiniować postulat wprowadzenia dwujęzycznej nazwy na tablicach informacyjnych, gdyż społeczność łemkowska stanowi tam ponad 20% mieszkańców. Niestety nierusińska społeczność zaprotestowała przeciwko tej inicjatywie (Nowak, 2011: 104). Okazuje się, że kwestie etniczne wywołują nadal wiele kontrowersji, a nasza deklaratywna tolerancja nie wytrzymuje niejednokrotnie próby. Zamiast kultywować martylorogię cierpień i budować kolejne pomniki je upamiętniające, wzorem Amerykanów, winniśmy stworzyć nasz polski odpowiednik Muzeum Tolerancji w Los Angeles. Można postawić pytanie dlaczego? Odpowiedzią jest opis publicysty „Gazety Wyborczej” Mariusza Ożminkowskiego oprowadzającego po muzeum słowami: „Zaraz po wejściu zwiedzający napotyka

dwoje drzwi: dla tych z uprzedzeniami i dla tych bez uprzedzeń. Ale gdy goście, pełni optymizmu i wiary w siebie, udają się do tych drugich drzwi – okazuje się, że drzwi są zamknięte... . Widnieje na nich napis: pomyśl jeszcze raz i użyj sąsiednich drzwi. I jest to najważniejsze przesłanie muzeum: *Nikt nie jest bez uprzedzeń, nikt nie jest bez winy.*

A zaraz za drzwiami poznajemy drugie przesłanie muzeum: tak jak nikt nie jest bez winy, tak *każdy z nas jest ofiarą uprzedzeń, nienawiści, bigoterii, nawet rasizmu.* W pustym i mrocznym korytarzu, zwanym Galerią Szeptu pozostajemy sam na sam z wydobywającym się z ukrytych głośników pełnym nienawiści głosem. Nie ma rasy, narodowości czy religii, które nie byłyby celem ataków: *Hej Czarnuchu, Pedale, Ty Żydzie, Żółtku, Durny Polaczku.*

W sąsiedniej małej Sali kinowej wyświetlany jest film o ludobójstwie. Zdjęciom towarzyszy komentarz: *Do 1917 roku ponad pół miliona Ormian zostało zamordowanych w Turcji.... Półtora miliona ludzi, jedna szósta ludności Kambodży, zginęło z rąk Czerwonych Khmerów... . Giną masowo Indianie w Ameryce Południowej... . Te zbrodnie są tragicznym wynikiem konfliktów o supremację rasową, religijną czy klasową, których doświadczamy tak często na co dzień... .*

Przed wyjściem z *Tolerancenter* na olbrzymiej ścianie, składającej się z 68 ekranów, widzimy zdjęcia najróżniejszych ludzi: postaci historycznych, polityków, liderów religijnych... . Pada pytanie *кто jest odpowiedzialny za nietolerancję i nienawiść?*, ale nim ktokolwiek zdąży zastanowić się nad odpowiedzią, na wszystkich ekranach pojawia się w najróżniejszych językach świata jedno zdanie: *Ty jesteś!*"(Kula, 2002, 165-167).

LITERATURA I ŹRÓDŁA:

- Banasiak S. (1963), *Działalność osadnicza Państwowego Urzędu Repatriacyjnego na Ziemiach Odzyskanych w latach 1945–1947*, Poznań: Wydawnictwo Instytutu Zachodniego.
- Borodziej W., Górny M. (2018), *Nasza wojna, t. II, Narody 1917–1923*, Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Castells M. (2008), *Siła tożsamości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dmitrów E. (1987), *Niemcy i okupacja hitlerowska. Poglądy i opinie z lat 1945–1948*, Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.
- Drozd R., Halczak B. (2010), *Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989*, Warszawa: Wydawnictwo Tyrsa.

- Dudra S. (2010), Łemkowie, (in:) Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej, eds. S. Dudra, B. Nitschke. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Friszke A. (2003), Polska. Losy państwa i narodu 1939–1989, Warszawa: Wydawnictwo ISKRY.
- Grote W. (1995), Własnego szczęścia nie można zbudować na cudzym nieszczęściu, (in:) Ujrzałem twarz człowieka. Niemiecko-polskie kontakty przed 1945 rokiem i po wojnie, eds. D. Bach, W. Lesiuk, Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski.
- Hendrykowski M. (2015), Proksemika. Studium z antropologii kulturowej. In: „Przeźrenie teorii”, 39.
- Henkys R. (1997), Tam jest mój kraj rodzinny, In: „Dialog”, 3-4.
- Holzer J. (1992), Uraz, nacjonalizm, manipulacja. Kwestia niemiecka w komunistycznej Polsce. In: *Rocznik Polsko-Niemiecki*. T.1.
- Jaworski M. (1973), Na piastowskim szlaku. Działalność MZO w latach 1945–1948, Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Kabaczij R. (2012), Wygnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944–1946, Warszawa: Wydawnictwo Tyrsa.
- Kersten K. (1989), Polska – państwo narodowe. Dylematy i rzeczywistość, (in:) Narody. Jak powstawały i jak wybijały się na niepodległość, ed. M. Kula. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kowacz B. (1997), Miejsce przechodnie. In: „Karta”, 21.
- Kula M. (2002), Nośniki pamięci historycznej, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Madajczyk P. (2005), Wysiedlenia i przesiedlenia popoczdamskie ludności niemieckiej z Polski, (in:) Transfer. Obywatelstwo. Majątek. Trudne problemy stosunków polsko-niemieckich, ed. W. M. Góralski, Warszawa: Wydawnictwo Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych.
- Madajczyk P. (2010), Czystki etniczne i klasowe w Europie XX wieku. Szkice do problemu, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych PAN.
- Madajczyk P., Berlińska D. (2008), Polska jako państwo narodowe. Historia i pamięć, Warszawa – Opole: Wydawnictwo Instytutu Studiów Politycznych PAN.
- Nitschke B. (2004), Wysiedlenie czy wypędzenie? Ludność niemiecka w Polsce w latach 1945–1949, Toruń: Wydawnictwo Adama Marszałka.

- Nowak J. (2011), *Spoleczne reguly pamietania. Antropologia pamieci zbiorowej*. Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Pisuliński J. (2017), *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*, Rzeszów: Wydawnictwo Libra.
- Silecki J. (2008), Stereotyp Polaka w tradycyjnym światopoglądzie Ukraińców. In: „Postscriptum Polonistyczne”, nr 1.
- Skibinski J. (1988), Przesiedlenie ludności niemieckiej z Polski na mocy konferencji poczdamskiej, (in:) *Historyczne, polityczne i prawne aspekty tez RFN o niemieckiej mniejszości narodowej w Polsce*, ed. J. Barcz, Warszawa: Główna Komisja Zbrodni Hitlerowskich w Polsce.
- Stoczewska B. (2011), Wizerunek Ukraińca w polskiej myśli politycznej – perspektywa historyczna oraz współczesne odniesienie. In: „Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia”, vol. LVIII.
- Sula D. (2002), *Działalność przesiedleńczo-repatriacyjna Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w latach 1944–1951*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Szarota T. (1996), *Niemcy i Polacy. Wzajemne postrzeganie i stereotypy*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Świątczak K. (2018), W hołdzie obrońcom poznańskiego czerwca – zapomniany poznański rawnik Stanisław Hejmowski. In: „Kwartalnik Prawo-Społeczeństwo-Ekonomia”, nr 1.
- Ther P. (2012), *Ciemna strona państw narodowych. Czystki etniczne w nowoczesnej Europie*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Załęski J. (2010), Rola pamięci zbiorowej w konstruowaniu tożsamości narodowej. Przypadek Niemiec, (in:) *Stalosc i zmienność tożsamości*, eds. L. Dyczewski, J. Szulich-Kałuża, R. Szwed. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- AAK, Pismo Arcybiskupiego Wikariusza Generalnego Wrocławia do księdza biskupa Adamskiego z 7 lipca 1945 roku, *Władze świeckie*, t. 1 (1911–1967), brak sygnatury.
- AAN, Protokół z 3 Posiedzenia Komisji Wyznaniowo-Narodowościowej z 8 listopada 1945 roku, *Krajowa Rada Narodowa, Biuro Prezydyjne*, sygn. 73.
- APK, Uwagi do sprawy narodowości na Śląsku Opolskim, *Urząd Wojewódzki Śląski, Wydział Społeczno-Polityczny*, sygn. 392.
- APO, Instrukcja Pełnomocnika Rządu na Okręg Mazurski, *Urząd Pełnomocnika Rządu RP na Okręg Mazurski*, sygn. 71.

Bernadetta Nitschke-Szram

STABILITY AND CHANGEABILITY OF THE NATIONAL IDENTITY ON THE
POLISH-GERMAN AND POLISH-SLOVAK-UKRAINIAN

Summary

The 20th century can be called the age of expulsion. Poland also experienced them. 3,5 million Germans were displaced from Poland. The Ukrainian and Lemko populations were also displaced. Poland became a nationally homogeneous country.

Key words: identity, expulsion, stereotype, tolerance, minority.

KOMUNISTIČKE REPRESIJE U UKRAJINI TOKOM TRIDESETIH GODINA XX VEKA IZ UGLA MINISTARSTVA SPOLJNIH POSLOVA I VOJNE OBAVEŠTAJNE SLUŽBE DRUGE POLJSKE REPUBLIKE

Informacije o zločinima počinjenim od strane komunističkog režima tridesetih godina XX veka, uključujući i Ukrajinu, su veoma dobro prikazane u istoriografiji (ukrajinskoj, ruskoj, anglosaksonskoj, poljskoj i drugim). U ovom tekstu namera mi je da srpskom čitaocu prezentujem kako je poljska obaveštajna služba (diplomatska i konzularna) i vojna obaveštajna doživljavala situaciju u Sovjetskoj Ukrajini. Koje informacije su im bile dostupnije, u kojoj meri su te informacije odgovarale realnosti, kakvi zaključci su izvučeni i da li su bile preduzete neke mere u vezi zlostavljane poljske manjine.

Ključne reči: Golodomor, deportacije, čistke, Velika čistka, poljska diplomatija, vojna obaveštajna služba.

Tridesete godine XX veka u istoriji Sovjetskog Saveza, kao i Ukrajine u njegovom sastavu, predstavljaju najkrvaviji i najrepresivniji period u istoriji komunističkog režima. Godine 1929. započeta je kolektivizacija poljoprivrede (trajala je do 1931. godine), a kasnije je nastupio Golodomor (1932-1933), Velika glad, tokom koje je, prema najnovijim istorijsko-demografskim smernicama, u Ukrajini umrlo između 3,4 i 3.9 miliona osoba¹. U drugoj polovini tridesetih godina režim je nastavio represivne akcije. Od 1935. do 1936. godine u čitavom Sovjetskom savezu odvijale su se deportacije stanovništva, a kasnije, za vreme Velike čistke (1937-1938), i masovne represije u vidu ubijanja u mučilištima NKVD, pretežno nevinih ljudi, koje je komunistički sistem procenio kao potencijalne protivnike režima. Na terenu Ukrajine je u periodu od 1935. do

* robert.kusnierz@apsl.edu.pl

¹ N. Levchuk, T. Boriak, O. Wolowyna, O. Rudnyts'kyi, A. Kovbasiuk, *Vtraty mis'koho i sils'koho naselennia Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932-1934 rr.: novi otsinky*, „Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal” 2015, nr 4, s. 87; E. Libanova, *Otsinka demohrafichnykh vtrat Ukrainy vnaslidok holodomoru 1932-1933 rokiv* [in:] *Holod 1932-1933 rokiv v Ukraini: prychny, demohrafichninaslidky, pravova otsinka. Materialy naukovoi konferentsii, Kyiv 25–26 veresnia 2008 roku*, red. I. Yukhnovs'kyi, Kyiv, 2009, s. 266-277.

1936. godine deportovano gotovo 25 hiljada porodica, što iznosi više od 124 hiljada osoba, ukrajinske, poljske, nemačke i drugih nacionalnosti², a tokom Velike čistke, u različitim operacijama koje je sprovodio NKVD (operacija protiv kulaka, poljska operacija, nemačka i druge) osuđeno je više od 206 hiljada osoba, od kojih preko 127 hiljada na smrtnu kaznu³.

Informacije o zločinima komunističkog režima, između ostalog i onim koji su počinjeni na teritoriji Ukrajine, mogu se naći u prilično detaljnoj formi u ukrajinskoj, ruskoj, poljskoj i drugim historiografijama⁴. Poljski materijal je značajan izvor za istraživanje istorije Sovjetskog Saveza i Ukrajine u njegovom sastavu. Predstavlja suštinski doprinos svetskoj sovjetologiji⁵. Zbog toga bih želeo da u ovom tekstu predstavim srpskojezičnim čitaocima kako su poljska inostrana služba (diplomatsko-konzularna) i vojna obaveštajna služba gledale na situaciju u Ukrajini. Kakvim informacijama su imale pristup, u kojoj meri su one odgovarale stvarnosti, do kakvih su zaključaka dolazili, te da li su preduzimali kakve mere povodom progona poljske manjine. Prinudjen sam da, zbog formalnih izdavačkih ograničenja, predstavim ovu široku tematiku u sažetoj formi. Biće to prvi obrada ove teme na srpskom jeziku. Nadam se da će ovaj tekst inspirisati srpske istraživače-sovjetologe da potraže materijale i u poljskim arhivima.

Pre nego izložimo odgovore na gore postavljena pitanja, potrebno je da naglasimo da je Poljska u datom periodu imala prilično dobro razvijenu konzularnu mrežu na terenu Sovjetskog Saveta. U Moskvi je postojalo poslanstvo, koje je 1934. godine dobilo status ambasade. Pri poslanstvu/ambasadi funkcionisalo je takođe konzularno odeljenje. U glavnom gradu SSSR-a postojala je takođe i kancelarija vojnog atašea. Konzulati (među njima i generalni konzulati) delovali su u Lenjingradu, Kijovu, Harkovu (do 1937. godine), Minsku i Tiflisu (do 1937. godine). U konzularnim centrima su bili smešteni agenti vojne obaveštajne službe, koji su upravljali individualnim obaveštajnim

² R. Kuśnierz, *Czystki i terror na Ukrainie (1934-1938)*, Toruń 2016, s. 194-214.

³ Postoje takođe i nešto drugačiji podaci. Pogledati ibidem, s. 68-74.

⁴ Najbogatija je historiografija Velike gladi. Do danas je katalogizovano više od 18 hiljada radova različite vrste na tu temu. Pogledati : N. Levchuk, T. Boriak, O. Wolowyna, O. Rudnyts'kyi, A. Kovbasiuk, op. cit., s. 86. O značajnijim radovima na temu represije iz perioda od 1935 do 1938. godine govorim u svojoj monografiji *Czystki i terror na Ukrainie (1934-1938)*, s. 11-19.

⁵ O poljskim dokumentima koji portretišu Veliku glad kao i kasnije represije govoriću u nastavku rada.

centrima⁶. Takvu praksu su diktirali kako situacija u totalitarnoj sovjetskoj državi⁷, tako i iskustva sa aferom MOCR-Trust⁸. Obaveštajnom službom na terenu Sovjetskog Saveza upravljao je referat „Istok“, na čijem je čelu dugo stajao Ježi Njezbžicki⁹. Sada možemo da se posvetimo maločas pomenutim odgovorima.

⁶ Andžej Pelonjski je nabrojao većinu obaveštajnih centara u svojoj monografiji *Wywiad polski na ZSRR, 1921-1939*, Warszawa 1996, s. 126-127. Međutim, spisak nije potpun. Pogledati: R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni. Ukraina w latach czystek i terroru (1934-1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Słupsk 2013, s. 12-14.

⁷ A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005, s. 66; P. Kołakowski, *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 r.*, Warszawa 2012, s. 193; A. Misiuk, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998, s. 51; W. Skóra, *Służba konsularna II Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006, s. 355-366.

⁸ Monarhistička Organizacija Centralne Rusije, kolokvijalno zvana „Trust“ – fiktivno stvorena antikomunistička monarhistička organizacija, koju je osnovao sovjetski OGPU (sovjetska tajna policija), a čiji je cilj bio rušenje boljševičke vlasti. Operaciju su vodile sovjetske službe od 1921. do 1927. godine. Posredstvom te fiktivne organizacije, sovjetske obaveštajne službe su uspostavljale kontakt ne samo sa ruskim emigracionim centrima, već i sa stranim obaveštajnim službama, između ostalog, i sa poljskom. Rezultat je bio razotkrivanje niza obaveštajnih mreži koje su delovale na terenu SSSR-a. Više na tu temu pogledati : R. Wraga, «Trust», „Kultura” 1949, nr 4/21-5/22, s. 156-177; W. Michniewicz, *Wielki bluff sowiecki*, Chicago 1991. Pogledati takođe H. Kuromiya, A. Peplowski, *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza, 1904-1944*, Toruń 2009, s. 113-114; A. Krzak, *Czerwoni Azefowie. Afera „MOCR-TRUST”, 1922-1927*, Warszawa 2010.

⁹ Jerzy Antoni Niezbrzycki (1901-1968). Oficir vojne obaveštajne službe, sovjelog i publicista (ps. Ryszard Wraga, Wincenty Maliniak). Šef referata „Istok“, II odeljenja Glavnog štaba obaveštajne službe od 1931. do 1939. godine. Ranije je, između ostalog, upravljao obaveštajnom službom O.2, smeštenom u konzulatu RP u Kijovu (1928-1930). Tokom drugog svetskog rata i nakon njega živeo je u emigraciji. Skončao u SAD. Više o njegovom radu pogledati : A. Krzak, *Kapitan Jerzy Antoni Niezbrzycki*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2009, nr 2/31, s. 300-310; M. Ławrynowicz, *Jerzy Antoni Niezbrzycki (1901-1968). Przyczynek do działalności dyplomatycznej, wywiadowczej i publicystycznej* [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*, red. H. Stroński, G. Seroczyński, Olsztyn-Charków 2010, s. 327-332; T. Dubicki, A. Suchcitz, *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939-1945: słownik biograficzny*, Warszawa 2009 t. I, s. 188-199. Pogledati takođe ličnu fasciklu J. Njezbžickog: Centralne Archiwum Wojskowe, sygn. 1769/89/3673.

VELIKA GLAD (1932-1933)

Kada je u pitanju golodomor, raspoložemo odista velikom količinom arhivskog materijala, na osnovu kojeg se može rekonstruisati poljsko poznavanje te teme. Prvi poljski materijali objavljeni su 2007. godine¹⁰. U tim materijalima postoji velika količina detalja koje približavaju realije golodomora. Glad je bila toliko sveprisutna, da se samo na osnovu opservacije Harkova i Kijeva, gradova u kojima su prebivali poljski službenici, mogla stvoriti potpuna slika svega što se dešavalo na teritoriji Ukrajine. Pored ličnih zapažanja, poljske diplomate, konzulatni službenici i obaveštajni agenti crpeli su informacije od ponosilaca

¹⁰ R. Kuśnierz, *Glód potępienia*, „Wprost” nr 10 z 11 III 2007, s. 68-71; R. Kuśnierz, *Glód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie*, „Dzieje Najnowsze” 2007, nr 2, s. 129-159; *Pomór w „raju bolszewickim”. Glód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008; R. Kuśnierz, *Dokumenty pol's'koi dyplomatii pro holodomor*, „Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal” 2008, nr 6, s. 196-211; R. Kuśnierz, *Holod v Ukraini 1932-1933 rr. (za dokumentamy pol's'kykh dyplomativ)*, „Arkhivy Ukrainy” 2008, no 3-4, s. s. 46-52; R. Kuśnierz, *Dokumenty pol's'koi dyplomatii ta rozvidky pro holodomor, [in:] Holod 1932-1933 rokov v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova osinka. Materialy naukovoi konferentsii*, Kyiv 25-26 veresnia 2008 roku, red. I. Iukhnov's'kyi, Kyiv 2009, s. 144-168; R. Kuśnierz, *The Question of the Holodomor in Ukraine of 1932-1933 in the Polish Diplomatic and Intelligence Reports*, „Holodomor Studies” Winter-Spring 2009, no 1, p. 77-90; R. Kuśnierz, *Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, „Polska i jej Wschodni Sąsiedzi” 2009, s. 64-75; R. Kuśnierz, *The Impact of the Great Famine on Ukrainian Cities: Evidence from the Polish Archives*, „Harvard Ukrainian Studies” 2013, s. 16-31; J.J. Bruski, *Bolshoi golod na Ukrainie v svete dokumentov polskoi dyplomatii i razvedki*, „Evropa” 2006, nr 4, s. 129-149; J.J. Bruski, *Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932-1933*, [w:] *Polska Ukraina Osadczyk. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczykowi w 85. rocznicę urodzin*, red. B. Berdychowska, O. Hnatiuk, Lublin 2007, s. 213-246; J.J. Bruski, *Nieznanne polskie dokumenty na temat Hołodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2008, nr 1-2 (5-6), s. 64-76; *Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, red. J.J. Bruski, Warszawa 2008; *In search of New Sources. Polish Diplomatic and Intelligence Reports on the Holodomor*, w: *Holodomor and Gorta Mór. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*, ed. C. Noack, L. Janssen, V. Comerford, London – New York – Dehli 2012, s. 215-230; J.J. Bruski, *Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* [w:] *Hołodomor. Polska. Polskie Ofiary 1932-1933*, red. M. Dworczyk, R. Kuśnierz, Warszawa – Kiev 2009, s. 63-80; *Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932-1933*, (praca zbiorowa), Warsaw – Kiev 2009.

molbi upućenih konzulatu, čiji je broj značajno porastao tokom gladi, zatim iz pisama, kao i razgovora sa predstavnicima drugih konzulata. Upravnik poljskog generalnog konzulata u Harkovu, Jan Karšo-Sjedlewski¹¹, u izveštaju od 6. marta 1933. godine upućenom poslaniku RP u Moskvi, pisao je kako su gladni radnici koji su dovozili u konzulat različite proizvode nasrtali na kontejnere konzulata RP u potrazi za hranom, a da su pak radnici koji su odvozili smeće pojeli u dvorištu konzulata hranu za pse¹². Nešto ranije, 4. Februara 1933. godine, isti diplomata je informisao vojnu obavješajnu službu da radnici angažovani za potrebe konzulata ne žele da rade za novac, već žele isplatu u naturi (hrani)¹³. Naglasićemo još da je reč o radnicima koji su imali posao ili makar skromno sledovanje hrane. Seljaci, sa druge strane nisu imali ništa, dolazili su u gradove sa nadom da će pronaći posao, prodaju vredne stvari u specijalnim radnjama „*torgsinima*“ i nabave u njima namirnice, ili da, u krajnjem slučaju isprosjače nešto za jelo.

U poljskim arhivima sačuvano je mnogo materijala u kojima je ilustrovana glad i beda seljaka, može se puno pročitati o izumiranju čitavih sela, a takođe zabeležene su i informacije o najstrahovitijim posledicama gladi – napadima kanibalzma. Poljaci su iznosili uspešne analize posledica gladi, to jest onoga što su boljševici „postigli“ rezultatima golodomora. Poljski vicekonzul u Kijevu, Pjotr Kurnicki (Piotr Kurnicki), istakao je u novembru 1933. godine da nije postojala situacija iz koje boljševici ne bi izvukli korist. Tako je bilo i sa glađu 1933. godine, i nju su vešto iskoristili i uspostavili potpunu vlast nad selom: „Kategorično tvrdim, da su jedino iskorištavajući seljake, dajući im

¹¹ Jan Karszo-Siedlewski (1891-1955). Diplomata. U Sovjetskom Savezu radio je od 1931. godine, na početku u poslaništvu RP u Moskvi, a zatim u Ukrajini. Bio je upravnik konzulata RP u Harkovu (1932-1934), a kasnije u Kijevu (do kraja septembra 1937. godine). Dana 1. oktobra 1937. godine vratio se u centralu Ministarstva spoljašnjih poslova u Varšavi. Tokom angažovanja na teritoriji Sovjetske Ukrajine sarađivao je sa II odeljenjem rukovodeći centrom „Karsz“ (1932-1937). Krajem 1938. godine postao je diplomatski poslanik u Avganistanu, Iraku i Iranu. Na toj dužnosti je ostao do polovine 1942. godine, kada je premešten u centar u Bejrutu, a od avgusta 1943. do jula 1945. godine radio je u emigracionom MSP u Londonu. Nakon rata je živeo u emigraciji, bio član odbora Slobodne Evrope i radio kao pomoćnik urednika (assistant editor) u Kongresnoj biblioteci u Vašingtonu. Preminuo je u Vašingtonu 1955. godine. Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Prezydium Rady Ministrów w Warszawie, sygn. 255, k. 16-18; Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie, Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego), sygn. I.303.4.1985.

¹² *Pomór w „raju bolszewickim” ...*, s. 72.

¹³ *Ibidem*, s. 63.

milostinju kao izgadnelim psima, uspevali da ih primoraju da izvrše ogroman broj poljoprivrednih radova, a onda su iz istih tih seljaka iscedili priznanje za sebe i svoju humanitarnu akciju prehranjivanja. Uspostavljanjem sistematskog terora, uspeali su da slome seosko stanovništvo do te mere, da su, uprkos prošlogodišnjim tragičnim iskustavima, u poptunosti ostvarili plan *hlebозdači*¹⁴, i ponovo prisvojili svu letinu¹⁵.

Isti službenik je, dve godine kasnije, pisao u sličnom tonu, naglašavajući da je status poljoprivrednika gotovo izjednačen sa statusom roba, da pokorno proizvode žito za vlast, zadovoljavajući se činjenicom da nema gladi. „U društvu dovedenom do takvog moralnog stanja, problemi nezadovoljstva ili simpatije rešavaju se vrlo primitivnim sredstvima: batinom i hlebom.” Minimalno poboljšanje ekonomskih uslova egzistencije niveliše ljutnju, a čak i mržnju prema režimu. Masa je čvrsto uverena da stepen „bogatstva”, izrabljivanja, eksploatacije, uprkos svakom otporu, a čak i nezavisno od okolnosti (kao što je suša, nerodica), reguliše jedino vlast, i tako se stvara mnjenje da je „dobro već i tada, kada nije jako loše”. (...) Kada već nije toliko loše koliko bi moglo biti, treba biti zahvalan za to; a kada se tome još doda i milostinja u vidu prehrambene pozajmice (koju obavezuje godišnja kamatna stopa od 10 %), „svestan i slobodan” građanin Sovjetske Ukrajine, dobro upoznat sa silom i gnevom vlasti, postaje gotovo pomiren sa postojećim poretkom stvari¹⁶.

Od suštinskog su značaja opservacije Jana Karšo-Sjedlevskog koji je putovao na skup konzula u Moskvu, početkom maja 1933. godine, to jest u periodu kada je glad bila najintezivnija. Potrebno je naglasiti da je tek nekolicina stranaca imala priliku da vidi sopstvenim očima kako izgleda ukrajinska provincija tokom golodomora¹⁷, a Jan Karšo-Sjedlevski je bio jedan od tih malobrojnih. Opaske poljskog diplomate su vrlo sugestivne. Nakon što je autom proputovao iz Harkova u Moskvu, imao je prilike da uporedi rusku i ukrajinsku provinciju. Istakao je da je izlazeći iz Ukrajine i stupajući na rusko tlo centralno-crnozemske oblasti imao utisak kao da stiže iz Sovjetske zemlje u Zapadnu

¹⁴ Hlebозdača je ruski naziv za kontingent žita koji su nametale seoske vlasti. Iste termine su koristili i poljski očevici (*Chlebозdacza, chlebozagotowka*)

¹⁵ Ibidem, s. 131.

¹⁶ R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni...*, s. 132.

¹⁷ Među njima su bili i novinari Malkolm Mageridž (Malcolm Muggeridge) i Vijijjam Henri Čamberlejn (William Henry Chamberlain), kao i sekretar britanskog premijera Dejvida Lojd Džordža, Garet Džons (Gareth Jones). Pogledati: R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1933)*, Toruń 2005, s. 206-208.

Evropu: „Ukrajinska sela nalaze se u stanju očiglednog ponora, odišu prazninom, napuštenošću i bedom; seoske kuće stoje napola razrušene, često bez krovova, nigde se ne mogu videti nova gazdinstva, deca i starci liče na skelete, i nigde se ne mogu videti domaće životinje¹⁸“. Ovaj opis predstavlja najbolji dokaz ukrajinske „specifičnosti“ u tim teškim vremenima, naročito u poređenju sa situacijom u pograničnim ruskim oblastima.

Na razliku između Ukrajine i ruskim oblastima skretao je pažnju i kapetan Vladislav Harland (Władysław Harland), koji je vršio dužnosti atašea vojnog poslatništva u Moskvi. Dana 28. juna 1933. godine informisao je šefa II odeljenja Glavnog štaba: „Već na prvi pogled, prilikom poređenja sa Moskovskom i Centralno-crnzemnom oblastima, upada u oči strašna opustošenost Ukrajine. Usevi su gori (jedino su ozimice u nešto boljem stanju), a sela kao da su napuštena (...)“¹⁹.

Napomenućemo i da su u poljskim arhivima sačuvani malobrojni foto-materijali na kojima je zabeležena politika gladi, a čak i uzorci proizvoda koji su se mogli kupiti na sovjetskim pijacama u tom periodu²⁰. Ipak, uprkos posedovanju prilično opširnog i potpunog znanja, poljska diplomatija se ograničavala jedino na izveštavanje o pojedinačnim slučajevima. Interesantna je činjenica da se među tim mnogobrojnim materijalima koje su sačinili Poljaci nalazi vrlo malo izveštaja u kojima se opisuje u kakvoj je situaciji bila poljska manjina tokom Velike gladi. Tek iz nekoliko dokumenata saznajemo da su Poljaci dolazili u konzulate sa molbom za repatrijaciju u Poljsku ili pomoć zbog krajnjeg siromaštva. Mali broj izveštaja o Poljacima može se objasniti time što glad nije bila „spocifično poljska“ – poljsko stanovništvo nije gladovalo zbog etničkog porekla, već zbog toga što je bila nastanjena na seoskim područjima²¹. Osim toga, Poljaci su predstavljali definitivnu manjinu na terenima zahvaćenim pomorom.

Prilikom definisanja odnosa Varšave prema Velikoj gladi, treba reći da se on nije razlikovao od stavova drugih zapadnih država; svodio se na opservaciju i tretiranje tragedije kao „unutrašnjeg problema“ Sovjetskog Saveza.

¹⁸ *Pomór w „raju bolszewickim”...*, s. 86.

¹⁹ *Ibidem*, s. 95.

²⁰ Više o tome u: R. Kuśnierz, *Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Hołodomor. Polska. Polskie Ofiary...* s. 81-110. Pogledati takođe: idem, *Unknown Polish Photographs of the Holodomor*, “*Holodomor Studies*” 2010, nr 2, s. 249-255.

²¹ R. Kuśnierz, *Słowo wstępne* [w:] *Hołodomor. Polska. Polskie Ofiary...*, s. 9.

Sugestije Jana Karšo-Sjedlevskog, visoko kompetentnog analitičara sovjetskih realija, ostajale su bez reakcije. On je u izveštaju od 6. marta 1933. godine sugerisao svojim pretpostavljenima da bi trebalo upoznati poljsko stanovništvo sa situacijom u Ukrajini, naročito stanovnike vojevodstava pri granici sa Sovjetima, koji nisu, citiramo „uvek u dovoljnoj meri bili upoznati sa životom našeg istočnog suseda i nisu bili dovoljno svesni opasnosti koja dolazi iz tog pravca²²“. Potrebno je istaći da je Karšo-Sjedlevski, deklarisan antikomunista²³, od svih diplomata koji su se tridesetih godina zatekli na prostoru SSSR-a, jedini smatrao da je nužno preduzeti „nešto više“ od samog opisivanja situacije. U kasnijem periodu, o čemu će biti reči dalje u tekstu, dokazao je svoju kompetentost u interpretaciji namera sovjetskog režima, i pokušavao je da utiče na svoje nadređene da preduzmu kakve kontraakcije povodom sovjetskih operacija koje su pre svega bile usmerene protiv poljskog stanovništva.

Za razumevanje svega navedenog važno je imati u vidu još jednu činjenicu koja je imala uticaj na način na koji je poljska vlada percipirala dešavanja u SSSR-u. Naime, ukrajinska zajednica odlučila je da na dan 29. oktobra 1933. godine organizuje javni opštenarodni dan nacionalne žalosti, sa ciljem da učine javnim situaciju iza reke Zbruč. Ipak, do toga nije došlo, jer je Organizacija ukrajinskih nacionalista, 24. oktobra 1933. godine, između ostalog, zbog straha od uspeha protestne akcije legalnih ukrajinskih grupacija u Poljskoj, odlučila da na sebi svojstven način ozvuči svoju poziciju – atentatom na Alekseja Majlova, sovjetskog sekretara u Lavovu. Nakon počinjenog ubistva, poljske vlasti nisu dozvolile održavanje nacionalnog dana žalosti, niti protesta protiv crvenog terora²⁴. Sovjeti su bili vrlo osetljivi na temu eventualne podrške poljske vlasti propagandnoj akciji koju su Ukrajinci organizovali u Poljskoj, čiji je krajnji cilj bio razobličavanje istine o gladi u SSSR-u. Značajan je u tom pogledu razgovor sovjetskog diplomate Karola Radka sa moskovskim novinarom „Gazete Polske“, Janom Otmar Bersonom. Radek je istakao da će bilo kakva poljska

²² *Pomór w „raju bolszewickim”...*, s. 73.

²³ Izveštaji koje je pisao odražavaju njegov stav prema komunističkom režimu. U jednom od poslednjih koje je pripremio na sovjetskom terenu, pre nego što je vraćen u Varšavu, stoji: „Imajući priliku da iz neposredne blizine pogledam u oči sovjetskom režimu, ne mogu da se otrgnem ekspanzivnom osećaju gađenja, prezira i mržnje prema grupici ljudi, koji, maskirajući se u masku komunizma, sa tobožnjim ciljem ostvarivanja opšteljudske sreće, lešinare na gluposti i slabosti milionskih masa“. CAW, Oddz. II SG, sygn. I.303.4.1867, Raport J. Karszo-Siedlewskiego do ambasadora RP w Moskwie, 21 VIII 1937 r.

²⁴ Više na tu temu: R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji...*, s. 216, 220-221.

aktivnost u Ukrajini, koja se može interpretirati kao podrška Druge poljske republike Ukrajincima u protestima protiv izgladnjivanja seljaka, biti komentarisana od strane boljševika kao svesno ili nesvesno realizovanje nemačkih planova na Istoku²⁵.

Sumirajući odnos Varšave prema tragediji Velikog glada, ponovićemo još jednom da se ona ograničavala na opservaciju situacije. U razgovorima sa sovjetskom stranom nije se potezala tema onoga što se dešavalo u Sovjetskom Savezu, pa čak ni onoga što je doticalo poljsku manjinu. Podsetićemo da je Poljska sklopila sa SSSR-om pakt o neagresiji 25. jula 1932. godine, koji je 4. maja 1934. godine produžen. U skladu sa tim, težilo se održavanju adekvatnih odnosa sa boljševicima i nije se diskutovalo o osetljivim pitanjima.

U poljskim arhivama nalazi se samo jedan dokument u kojem se govori o protestu diplomatskog poslanika RP u Moskvi, Juluša Lukasjeviča (Juliusz Łukasiewicz), protiv hapšenja Poljaka, podnosilaca molbi konzulatima RP tokom trajanja gladi²⁶, kao i o sugestijama Jana Karšo-Sjedlevskog da se poljsko stanovništvo upozna sa situacijom u „boljševičkom raju“. Atentat OUN na sovjetskog konzularnog službenika učvrstio je Varšavu u njenom stavu prema dešavanjima u Ukrajini, što je rezultovalo minimalizovanjem šansi legalnih ukrajinskih partija i organizacija da obelodane dešavanje u SSSR-u.

DEPORTACIJE (1935-1936)

Posle golodomora, koji je odneo život nekoliko miliona ljudi, boljševici su se suočili sa nedostatkom radne snage. Još je 1933. godine započeto sa preseljavanjem seljaka iz ukrajinskih regiona manje pogođenih glađu, ali takođe i iz Rusije i Belorusije na opustošene terene. Ova operacija se neslavno završila, budući da je većina kolonista napustila novo prebivalište²⁷. Međutim, boljševici su u periodu od 1935. do 1936. godine nastavili svoju politiku deportacije. Ovog puta su one bile represivnog karaktera, usmerene protiv nepouzdanog stanovništva duž granice sa Poljskom. Iseljavanje je u prvom redu doticalo

²⁵ Pomór w „raju bolszewickim”..., s. 87-88

²⁶ Ibidem, s. 76-77.

²⁷ Ova tema je detaljno razmotrena u tekstovima *Przesiedlenia ludności na Ukrainie w latach 1933-1934*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1, s. 51-68, kao i u: *Deportácie na sovietskej Ukrajine v medzivojnovom období v kontexte sovietskej represívnej politiky* [w:] *Lemkovia, Bojkovia, Rusini : dejiny, súčasnosť, kultúra materiálna a duchovná*. Tomus VII, časť I. – Eds.: M. Šmigel', B. Halczak, R. Drozd, S. Dudra, O. Kozakevyč, Banská Bystrica 2018, s. 85-88.

pripadnike dweju najbrojnjih nacionalnih manjina u pograničnom pojasu, poljske i nemačke (ali i drugih), a takođe i „nepouzđano“ ukrajinsko stanovništvo.

Poljski centri u SSSR-u su bili relativno dobro obavješteni o novoj represivnoj operaciji, koja je bila izrazito usmerena protiv poljskog stanovništva²⁸. Podnosioci molbi donosili su u konzulate informacije o odvođenju Poljaka i pripadnika drugih nacionalnosti, osim toga, stizala su i pisma, adresirana neposredno na poljske kancelarije, ili pak donošene putem posrednika. S vremena na vreme poljski službenici su i sami imali prilike da vide kako se ešeloni pune ljudima, a zatim otpremaju na Istok.

Poljaci nisu raspolagali detaljnim podacima o broju deportovanih lica. Prikupljanje takvih podataka, naravno, nije bilo moguće. Međutim, bilo je jasno da je deportacija masovnog karaktera, i da je njen cilj „depolonizacija“ terena uz granicu sa Poljskom. U junu 1936. godine Jan Karšo-Sjedlevski pisao je Juzefu Becku, ministru spoljašnjih poslova RP: „Trebaju uzeti u obzir da je poljsko stanovništvo u Sovjetskoj Ukrajini u toku poslednje godine gotovo potpuno uništeno ili iseljeno u druge sovjetske republike, tako da „poljaštvo“, kao pojam skupine poljskih stanovnika, predstavlja trenutno gotovo nepostojeću kategoriju, i de facto nema se više šta uništavati“²⁹“

Diplomata je, u drugom izveštaju, namenjenom ambasadoru, pisao vrlo sugestivno i može se reći, čak i nediplomatski: „U Ukrajini imamo posla sa neprijateljem, koji se maskira, ali nas zapravo mrzi, i pokušava gde god može da uništi na svom terenu tragove svega poljskog. Imamo posla sa bezobzirnim prostacima koji poznaju jedino brutalnu silu“³⁰“.

Karšo-Sjedlevski se, nakon još jedne u nizu dojava o progonjenim Poljacima, odlučio na protest u Narodnom komesarijatu inostranih poslova, a uvidevši da ti sastanci i protesti ne donose rezultate, počeo je da zahteva sastanak sa Vsevolodom Balickim³¹, šefom NKVD u Ukrajini. Uspeo je da se sastane sa

²⁸ Poljske arhivske materijale na temu sovjetskih represija prema poljskom stanovništvu u SSSR-u objavio sam 2018. godine u zbirci dokumenata: „*Nas, Polaków, nie ma kto bronić...*“ *Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935-1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*“, red. R. Kuśnierz, Łomianki 2018.

²⁹ Ibidem, s. 130.

³⁰ Ibidem, s. 66.

³¹ Vsevolod Balicki (1892-1937). Funkcioner NKVD. Šef GPU SSSR-A, a kasnije NKVD USRS. Uhapšen je 1937 godine, i iste je streljan. Više o njemu u: I. Shapoval, V. Zolotariov, *Vsevolod Balyts'kyi: osoba, chas, otochennia*, Kyiv 2002,

njim 31. marta 1935. godine u sedištu kijevskog NKVD³². Bio je to jedini poznati slučaj sastanka inostranog diplomate sa tako visokim predstavnikom sovjetskog aparata. Razgovor, međutim, osim uspešnog rešavanja nekoliko pitanja, nije doveo do ozbiljnih rezultata. Represije su vremenom samo dobijale na intezitetu.

Aktivnost Karšo-Sjedlevskog bila je vanredna pojava. Niko drugi od poljskog osoblja inostrane službe nije pokretao pitanje progonjenih Poljaka od strane sovjetske vlasti. U arhivama nije pronađen nijedan izveštaj ambasadora RP u Moskvi, Vaclava Gžibovskog (Wacław Grzybowski) u kojem bi bilo reči o represijama protiv Poljaka (ne samo o deportacijama, već i iz perioda Velike čistke, o čemu ćemo govoriti u nastavku članka), iako je zasigurno dobijao veliki broj informacija od poljskih konzulata³³. Poljski ambasador u Moskvi, u razgovoru sa sovjetskim komesarom inostranih poslova Maksimom Litvinovim, spomenuo je jedino „nestajanje“ poljskih stanovnika u SSSR-u³⁴. Za rečima, pak, nije usledilo nikakvo konkretno delo.

Odnos vlade Druge poljske republike prema Poljacima u SSSR-u simbolično oslikavaju nastupi ministra inostranih poslova Juzefa Becka u sejm, u januaru 1936. godine, u kojima je ministar, dotičući se teme poljskog stanovništva u inostranstvu, govorio o represijama prema Polajcima u Čehoslovačkoj, a o neuporedivo strahovitijim represijama u SSSR-u nije spomenuo ni reči³⁵. Naredni čin ravnodušnosti, a moglo bi se čak i reći neprijateljstva prema Poljacima u SSSR-u, predstavlja dokument koji je sačinjen u avgustu 1936. godine, a verifikovan od strane Ministarstva spoljašnjih poslova u septembru iste godine, pod naslovom „Pravno-konzularna instrukcija za

³² Sastanak Jana Karšo-Sjedlevskog sa Balickim opisao sam u monografiji *W świecie stalinowskich zbrodni...*, s. 296-299, a takđe w artykułach: *Próby interwencji dyplomacji polskiej w obronie prześladowanej Polonii na Ukrainie Sowietkiej w latach trzydziestych XX wieku*, „Studia Polonijne” 2011, t. 32, kao i u *Represje wobec Polaków na Ukrainie podczas Wielkiej Czystki – wiedza i reakcja polskiej dyplomacji [w:] Polska-Ukraina. Dziedzictwo i współczesność*, red. R. Drozd, T. Sucharski, Słupsk 2012, s. 70-71. Detaljni izveštaj Jana Karšo-Sjedlevskog o sastanku sa Balickim može se pogledati u: „*Nas, Polaków, nie ma kto bronić...*”, s. 73-79.

³³ Biograf Gžibovskog, Marek Kornat, takode nije pronašao takve dokumente. Pogledati: M. Kornat, *Wacław Grzybowski. Ambasador w Moskwie (1936-1939). Biografia polityczna*, Warszawa 2016, s. 134

³⁴ Razgovori su vođeni u cilju normalizacije bilateralnih odnosa, koji su dospeli u krizu usled teške sovjetske represije usmerene na ambasade i poljske konzularne centre na teritoriji SSSR-a, kao i poljskog odgovora u vidu retorizivne carine. Više o tome: R. Kušnjierz, *W świecie stalinowskich zbrodni...*, s. 46-85.

³⁵ „Gazeta Polska”, 16, 17 I 1936 r.

konzularne kancelarije RP u SSSR-u“ (Instrukcija pravno-konzularna dla urzędów konsularnych RP w ZSRS³⁶). U njemu je iskazan stav da je, svaki dolazak državljana SSSR-a u Poljsku, iz kakvih god razloga, pa čak i državljana poljskog porekla, apsolutno nepoželjan, i da se tek u izuzetnim slučajevima može tolerisati. Poljskim konzulima je bilo zabranjeno da se vode humanitarnim pobudama prilikom razmatranja zahteva za repatrijaciju.

ČISTKA U PARTIJI, VOJSCI, NKVD-U

Poljski posmatrači su sa velikim interesovanjem pratili represije protiv najviših funkcionera u sovjetskoj državi. Podsetimo se da su čistke počele neposredno nakon ubistva Kirova u Lenjingradu, 1. decembra 1934 godine i da su, sa različitim intezitetom, trajale do kraja „ježovštine“. Najočiglednije su se manifestovale u moskovskim procesima 1936-1938, kao i u procesu protiv maršala Mihaila Tuhačevskog.

Javnosti su bila dostupna prezimena uhapšenika, njihove sudbine ili pretpostavke u vezi sa povodom za hapšenje. Svakodnevno praćenje štampe bilo je dovoljno da se sazna da li je neko još uvek u vrhovnim redovima vlade ili pak više nije. Međutim, informacije, naročito one koje su se ticale sudbine komunističkih funkcionera, nisu uvek bile tačne. Na primer, Ježi Njebžicki (Jerzy Niezbrzycki), pišući o hapšenju poljskih komunista (Julian Leszczyński-Leński, Franciszek Grzelszczak, Mieczysław Bernstein i dr.), izneo je pretpostavku da im sledi otvoren sudski proces. Dok su u stvarnosti, u momentu pisanja izveštaja, svi imenovani već bili streljani³⁷.

Smatralo se da je cilj tih represija bio povezan sa unutrašnjim frakcijskim borbama i Staljinovom željom za održavanjem vlasti, ne samo u Sovjetskom Savezu, već i održavanjem „vlasti nad dušama“ u komunističkom svetu. Tu se nalaze koreni ocrnjavanja Trockog tokom moskovskih procesa, kao i stvaranje nove kategorije neprijatelja – „trockista“. U poljskim analizama ukazivano je takođe i na ekonomske povode za čistke, a tačnije namera da se pronade „žrtvena jagnjad“ na koje bće se svaliti neuspesi u oblasti privredne politike te opravdati teška ekonomska situacija u državi. Bilo je apsolutno jasno da su sve tačke optužbe u javnim političkim procesima (Moskovski procesi, proces protiv

³⁶ „*Nas, Polaków, nie ma kto bronić...*“, s. 138-144.

³⁷ *Ibidem*, s. 195-197.

maršala Mihaila Tuhačevskog) izmišljene i da nemaju ništa zajedničko sa realnim stanjem stvari³⁸.

Govorilo se o tome da su boljševici represijama pojačavali strah u društvu i zahvaljujući tome, mogli lakše ovladavati masama običnih ljudi. Vicekonzul u Kijevu, Adam Koh, pisao je ambasadoru u Moskvi u novembru 1937. godine: „Neprestani strah za sopstvenu sudbinu i bojazan od potencijalnog hapšenja ne ostavljaju prostor za razmišljanje o svakodnevnom ekonomskim potrebama. Šta čoveku može da pruži zadovoljavanje nekakvih ekonomskih potreba, kada se ne zna da li će već sutradan moći njima da se koristi. Zbog toga je ekonomska situacija za prosečnog građanina Kijeva i drugih gradova potisnuta na drugi plan, dok je na prvom jedino strepnja da li će ostati na slobodi³⁹“.

Nažalost, u Varšavi su doneti pogrešni zaključci u vezi sa posledicama čistki, uprkos postojanju vrlo uspešnih analiza nekolicine predstavnika RP na sovjetskom terenu, između ostalih, i Jana Karšo-Sjedlevskog, o čemu ćemo nešto kasnije govoriti. Vojna obaveštajna služba je, na primer, procenila da je zbog čistki u Crvenoj Armiji sovjetska vojska izgubila sposobnost da nastavi sa sprovođenjem daljih ofanzivnih akcija. Šef vojne obaveštajne službe, pukovnik Juzef Smolenjski, 29. novembra 1938. godine, saopštio je tokom svog predavanja na kursu za više savetnike u Rembertovu: „Trenutna kriza se očigledno odrazila na vojne snage SSSR-a. Vrednost Crvene Armije je opala usled likvidacije iskusnih vođa i uspostavljanja kolektivnog upravljanja⁴⁰“. Naracije tog tipa ostale su dominantne sve do izbijanja rata.

Interesantne su i značajne opservacije poljskih službenika u vezi sa odnosom stanovništva prema režimu i represijama. Nadanja sovjetskog društva da može doći do kraha režima bila su povezana sa ratom. Kada je reč o represijama u komunističkim vrhovima, stav naroda se, grubo rečeno, može predstaviti na sledeći način: kada su se represije ticale „onih na vlasti“, ljudi se nisu previše time opterećivali, niti su iskazivali veće zainteresovanje. Čak bi se ponekad moglo primetiti i izvesno zadovoljstvo u njihovoj reakciji na vesti o razračunavanju sa ovim ili onim boljševikom. Situacija se, naravno, promenila,

³⁸ R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni...*, passim.

³⁹ Ibidem, s. 257.

⁴⁰ Ibidem, s. 236-237

kada su represije počele da dotiču i obične ljude⁴¹. Takva dijagnoza se poklapa sa onim što je Aleksandar Solženjicin pisao u *Arhipelagu Gulag*⁴².

Velika čistka (Veliki teror)

Masovne represivne akcije, poznate kao *Velika čistka* ili *Veliki teror* počele su u leto 1937. godine, i naravno, njihov početak nije ostao neprimećen od strane poljskih posmatrača. Prvi znak da su represije ušle u novu fazu bilo je kruženje po gradovima zatvorskih vozila NKVD, takozvanih „crnih vrana“. Pred zatvorima NKVD množili su se redovi ljudi koji su pokušavali da saznaju nešto o uhapšenim članovima svojih porodica. Poljska obaveštajna služba raspolagala je informacijama o torturama koje su enkavedeovci sprovodili nad uhapšenima kako bi dobili potrebna priznanja. Adam Koh je u izveštaju od 26. novembra 1937. godine istakao da su priznanja iznuđivana prilično brzo i lako „Prema informacijama koje su do nas došle iz nekoliko različitih izvora, zatvorenici su izgladnjivani na gotovo identičan način u svim zatvorima: sledovanje po osobi na dnevnoj bazi iznosi 400 grama hleba i čaša čaja dva puta dnevno (mera: kanta čaja na šezdesetak osoba). Nije dakle ni najmanje čudno što zatvorenici, svesni da ih svakako u ogromnoj većini slučajeva čeka progonstvo u Kazahstan ili u Sibir, priznavaju sve što od njih zahteva prokurator ili NKVD, nakon čega, već mirniji, čekaju progonstvo, od kojeg, čini se, imaju veća očekivanja nego od gradskih zatvora⁴³“.

Početkom februara 1938. godine Ježi Kaminjski (Jerzy Kaniński), upravnik poljskog obaveštajnog centra i službenik konzulata RP, dobio je pismo od uhapšenog poljskog građanina Juliana Vesolog (Julian Wesoły), koji je uhapšenik poslao svojoj supruzi iz zatvora u Ljgovu. U njemu je Vesoli pisao da je nakon primenjivanja kazne u vidu stajanja u mestu, „priznao“ da je saradivao sa poljskom obaveštajnom službom⁴⁴.

Međutim, ni poljska diplomatija, niti poljska obaveštajna služba nije znala šta se dalje dešavalo sa građanima nakon takvih „priznanja“. Pretpostavlja se da je nakon hapšenja sledila deportacija – u Kazahstan ili Sibir⁴⁵. Ni u jednom pak dokumentu nije zabeleženo da se odvijao masovan i planiran zločin nad

⁴¹ Ibidem, s. 254-267.

⁴² A. Solženjicin. *Arhipelag GUŁag: 1918-1956. Próba analizy literackiej*, Paryż 1974, cz. I, s. 34 i nn. Pogledati takođe: O. Khlevniuk, *Khoziain. Stalin i utverzhenie stalinskoj diktatury*, Moskva 2010, s. 328.

⁴³ „*Nas, Polaków, nie ma kto bronić...*“, s. 183-184.

⁴⁴ Ibidem, s. 193-194.

⁴⁵ Pogledati: Ibidem, s. 178, 189-190.

nevinim ljudima. U istim materijalima nećemo pronaći ni pokušaje beleženja ukupnog broja uhapšenih, postoje samo fragmentarni podaci u vezi sa pojedinačnim naseljima ili radnim ustanovama. Treba naglasiti da inostrane i obaveštajne službe drugih država takođe nisu posedovale takve informacije. Bio je to najbolji dokaz za brutalnu efikasnost komunističkog režima kada je u pitanju prikrivanje istine o svojoj suštini.

ZAKLJUČAK

Najveća greška poljske diplomatije i rukovodstva obaveštajne službe sastojala se u lošoj proceni čistki koje su se osvijale u SSSR-u, koji se od druge polovine 30-ih godina XX veka pripremao za rat u kojem će Poljska pasti kao prva žrtva. Jan Karšo Sjedlevski je pokušavao da obrati pažnju na takav potencijalni rasplet. Dana 21. avgusta 1937. godine pisao je ambasadoru RP u Moskvi da boljševički sistem zahvaljujući „svojim evolutivnim tendencijama može postati u ne tako dalekoj budućnosti ozbiljna pretnja po čitav kapitalistički svet, a u prvom redu za neposredne susede Sovjetskog Saveza⁴⁶“. Međutim, ta hipoteza nije shvaćena dovoljno ozbiljno. Vaclav Gžibovski je u izveštaju za MSP, 15. novembra 1937. godine napisao da bi „ozbiljniji oružani konflikt prevazišao mogućnosti ruskih snaga⁴⁷“. Dve godine kasnije se ispostavilo da je u pravu ipak bio Karšo-Sjedlevski. Poljska je platila visoku cenu za naivnost i pogrešnu interpretaciju sovjetskih namera.

⁴⁶ R. Kuśnierz, *W świecie stalinowskich zbrodni...*, s. 135.

⁴⁷ Ibidem.

Zdj. 1

Jan Karszo-Siedlewski, Narodowe
Archiwum Cyfrowe w Warszawie
(NAC)

zdj. 2

Józef Beck, NAC

Zdj. 3

Juliusz Łukasiewicz, NAC

zdj. 4

Wacław Grzybowski, NAC

BIBLIOGRAFIJA

Arhiva

Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

- Akta personalne oficerów.
- Oddział II Sztabu Głównego (Generalnego) Wojska Polskiego, 1921-1939.

Štampa

„Gazeta Polska”, 16, 17 I 1936 r.

„Wprost”, 11 III 2007 r.

Naučni radovi

Bruski J.J., *Bolshoi golod na Ukrainie v svete dokumentov polskoi diplomatii i razvedki*, „Evropa” 2006, nr 4.

Bruski J.J., *In search of New Sources. Polish Diplomatic and Intelligence Reports on the Holodomor*, w: *Holodomor and Gorta Mór. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*, ed. C. Noack, L. Janssen, V. Comerford, London – New York – Dehli 2012.

Bruski J.J., *Obraz ukraińskiego Wielkiego Głodu w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu* [w:] *Hołodomor. Polska. Polskie Ofiary 1932-1933*, red. M. Dworczyk, R. Kuśnierz, Warszawa 2019.

Bruski J.J., *Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932-1933*, [w:] *Polska Ukraina Osadczuk. Księga Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85. rocznicę urodzin*, red. B. Berdychowska, O. Hnatiuk, Lublin 2007.

Bruski J.J., *Nieznane polskie dokumenty na temat Hołodomoru. Efekty rekonesansu archiwalnego w Moskwie*, „Nowa Ukraina. Zeszyty Historyczno-Politologiczne” 2008, nr 1-2 (5-6).

Dubicki T., Suchcitz A., *Oficerowie wywiadu WP i PSZ w latach 1939-1945: słownik biograficzny*, Warszawa 2009 t. I.

Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932-1933, (praca zbiorowa), Warsaw – Kiev 2009.

Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu, red. J.J. Bruski, Warszawa 2008.

Khlevniuk O., *Khoziain. Stalin i utverzhdenie stalinskoj diktatury*, Moskva 2010

Kołakowski P., *Czas próby. Polski wywiad wojskowy wobec groźby wybuchu wojny w 1939 r.*, Warszawa 2012.

Kornat M., *Wacław Grzybowski. Ambasador w Moskwie (1936-1939). Biografia polityczna*, Warszawa 2016.

Krzak A., *Czerwoni Azefowie. Afera „MOCR-TRUST”, 1922-1927*, Warszawa 2010.

- Krzak A., *Kapitan Jerzy Antoni Niezbrzycki*, „Rocznik Archiwalno-Historyczny Centralnego Archiwum Wojskowego” 2009, nr 2/31.
- Kuromiya H., Peplowski A., *Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza, 1904-1944*, Toruń 2009.
- Kuśnierz R., *Czystki i terror na Ukrainie (1934-1938)*, Toruń 2016.
- Kuśnierz R., *Deportácie na sovietskej Ukrajine v medzivojnovom období v kontexte sovietskej represívnej politiky* [w:] *Lemkovia, Bojkovia, Rusíni : dejiny, súčasnosť, kultúra materiálna a duchovná*. Tomus VII, časť I. – Eds.: M. Šmigel, B. Halczak, R. Drozd, S. Dudra, O. Kozakevyč, Banská Bystrica 2018.
- Kuśnierz R., *Dokumenty pol's'koi dyplomatii pro holodomor*, „Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal” 2008, nr 6.
- Kuśnierz R., *Dokumenty pol's'koi dyplomatii ta rozvidky pro holodomor*, [in:] *Holod 1932-1933 rokov v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova osinka. Materialy naukovoï konferentsii*, Kyiv 25-26 veresnia 2008 roku,, red. I. Iukhnov's'kyi, Kyiv 2009.
- Kuśnierz R., Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie, „Dzieje Najnowsze” 2007, nr 2.
- Kuśnierz R., *Holod v Ukraini 1932-1933 rr. (za dokumentamy pol's'kykh dyplomativ)*, „Arkhiyvy Ukrainy” 2008, no 3-4.
- Kuśnierz R., *The Impact of the Great Famine on Ukrainian Cities: Evidence from the Polish Archives*, “Harvard Ukrainian Studies” 2013.
- Kuśnierz R., *Obraz głodującej wsi ukraińskiej w latach trzydziestych XX w. w dokumentach polskich przedstawicielstw dyplomatycznych w ZSRR i polskiego wywiadu*, „Polska i jej Wschodni Sąsiedzi” 2009.
- Kuśnierz R., *Próby interwencji dyplomacji polskiej w obronie prześladowanej Polonii na Ukrainie Sowieckiej w latach trzydziestych XX wieku*, „Studia Polonijne” 2011, t. 32.
- Kuśnierz R., *Przesiedlenia ludności na Ukrainie w latach 1933-1934*, „Dzieje Najnowsze” 2018, nr 1.
- Kuśnierz R., *The Question of the Holodomor in Ukraine of 1932-1933 in the Polish Diplomatic and Intelligence Reports*, “Holodomor Studies” Winter-Spring 2009, no 1.
- Kuśnierz R., *Represje wobec Polaków na Ukrainie podczas Wielkiej Czystki – wiedza i reakcja polskiej dyplomacji* [w:] *Polska-Ukraina. Dziedzictwo i współczesność*, red. R. Drozd, T. Sucharski, Słupsk 2012.
- Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1933)*, Toruń 2005.
- Kuśnierz R., *Unknown Polish Photographs of the Holodomor*, “Holodomor Studies” 2010, nr 2.
- Kuśnierz R., *Wielki Głód i sowiecka wieś lat 30. XX w. na zdjęciach wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej* [w:] *Hołodomor. Polska. Polskie Ofiary 1932-1933*, red. M. Dworczyk, R. Kuśnierz, Warszawa 2019.
- Kuśnierz R., *W świecie stalinowskich zbrodni. Ukraina w latach czystek i terroru (1934-1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*, Słupsk 2013.

- Levchuk N., Boriak T., Wolowyna O., Rudnyts'kyi O., Kovbasiuk A., *Vtraty mis'koho i sils'koho naseleння Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932-1934 rr.: novi otsinky*, „Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal” 2015, nr 4.
- Libanova E., *Otsinka demografichnykh vtrat Ukrainy vnaslidok holodomoru 1932-1933 rokiv* [in] *Holod 1932-1933 rokiv v Ukraini: prychny, demografichni naslidky, pravova otsinka*. Materialy naukovoi konferentsii, Kyiv 25-26 veresnia 2008 roku, red. I. Yukhnovs'kyi, Kyiv 2009.
- Ławrynowicz M., *Jerzy Antoni Niezbrzycki (1901-1968). Przyczynek do działalności dyplomatycznej, wywiadowczej i publicystycznej* [w:] *Polska dyplomacja na Wschodzie w XX – początkach XXI wieku*, red. H. Stroński, G. Seroczyński, Olsztyn-Charków 2010.
- Michniewicz W., *Wielki bluff sowiecki*, Chicago 1991.
- Misiuk A., *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998.
- „Nas, Polaków, nie ma kto bronić...” *Represje wobec Polaków w Związku Sowieckim w latach 1935-1938 w materiałach MSZ i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej*”, red. R. Kuśnierz, Łomianki 2018.
- Pepłoński A., *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005.
- Pepłoński A., *Wywiad polski na ZSRR, 1921-1939*, Warszawa 1996.
- Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008.
- Shapoval I., Zolotariov V., *Vseovold Balyts'kyi: osoba, chas, otochennia*, Kyiv 2002,
- Skóra W., *Służba konsularna II Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006.
- Sołżenicyn A., *Archipelag GULag: 1918-1956. Próba analizy literackiej*, Paryż 1974, cz. I.
- Wraga R., «Trust», „Kultura” 1949, nr 4/21-5/22.

Robert Kuśnierz

COMMUNIST REPRESSIONS IN UKRAINE IN THE 1930s SEEN BY THE
MINISTRY OF FOREIGN AFFAIRES AND THE MILITARY INTELLIGENCE OF
THE SECOND POLISH REPUBLIC

Summary

Information on the crimes committed by the communist regime in the 1930s, including Ukraine, are quite well reflected in the historiography (Ukrainian, Russian, Anglo-Saxon, Polish and others). In my text, I would like to present to the Serbian-language Reader, how the Polish foreign service (diplomatic and consular) and the military intelligence perceived the situation in Soviet Ukraine. What information did they have access to, to what extent this information corresponded to reality, what conclusions were drawn, or were any actions taken for the persecuted Polish minority?

Key words: the Holodomor, deportations, Purges, the Great Terror, Polish diplomacy, military intelligence.

Prevela Dragana Valigurski

Олег Болюк*

Інститут народознавства Національної
академії наук України, Львів

УДК 930.85:7.04.(477)

ОРНАМЕНТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ВИБІЙКИ ЯК МАРКЕР ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (на матеріалах колекцій)**

На основі відомих орнаментів ручної олійної вибійки проаналізовано специфіку декору домотканих тканин українців, що становило мету дослідження, і подано у статті його окремі результати. Розглянуто узори творів української вибійки кінця XIX – середини XX ст. із Музею народної архітектури і побуту ім. Климентія Шептицького та Музею етнографії і художнього промислу Інституту народознавства Національної академії наук України у Львові. На користь необхідності вивчення особливостей орнаментальних друкованих взірців вказує визначення показників локальних естетичних вподобань у творчості етнографічних груп українців, які відтак становлять маркер духовної і матеріальної totoжності одного народу. У сучасних процесах уніфікації культур пошук «окремішніх ознак» є тим самим індикатором «свого рідного». Універсальний метод герменевтики, історико-компаративний, формально-аналітичний – основний теоретичний інструментарій, який використано під час дослідження вибіичаного декору. Ареал поширення певного асортименту виробів, відповідно й специфічної їх орнаментики, локальні назви мотивів узорів – основні критерії, за якими можна атрибутувати західноукраїнську вибійку означеного періоду. Слабо вивченими залишаються нерівномірне поширення вибійки у Східній Галичині, а також кількісна перевага конкретних мотивів узорів друкованих тканин. Проблематика атрибуції музейних експонатів, їх порівняння з подібними взірцями сусідніх етносів й теоретичні розробки у вивченні цього мистецького явища українців – питання, які потрібно ще з'ясувати у науково-дослідній роботі, так і в практичному застосуванні у галузі легкої промисловості.

Ключові слова: українська вибійка, мотиви орнаменту, різьблена матриця, музейні колекції, етнічна ідентичність.

* oleh.bolyuk@gmail.com

** Investigation was supported by Research Council of Lithuania (project No. in Lithuania S-LU-18-2) and Ministry of Education and Sciences of Ukraine (project No. in Ukraine M/31-2018) as project «Ornamentation of Western Ukrainian and Lithuanian Folk Textile: Universal and Unique Parameters».

Ручна вибійка олійними фарбами – давнє ремесло українців, суть якого полягає в декорванні домотканого полотна за допомогою спеціально виготовленого барвного розчину і вирізьблених штампів. Воно відоме ще з періоду існування Руси, розвинулося впродовж наступних століть і проіснувало до середини ХХ ст. Ця галузь декоративно-прикладного мистецтва у системі національної культури стала однією з улюблених в ужитку практично усіх соціальних верств українців завдяки простоті виготовлення тканин, варіативності орнаментики на ній, широті застосування у вбранні та облаштуванні інтер'єру.

У порівнянні з іншими видами традиційного мистецтва вибійка досліджена слабо. Це пов'язано з низкою чинників, основними серед яких є швидка зношувальність вибійчаних виробів, існуюча думка певного впливового контингенту щодо їх сумнівної художньої вартості, жвавий науковий інтерес до інших видовищних галузей народного мистецтва: ткацтва, вишивки, писанки, різьби по дереву.

Така неухважність до оригінальної галузі творчості українців є несправедливою, хоча б з цієї позиції, що у сучасному світі «спадкоємець» ручної вибійки – принт, – вже став у легкій промисловості постійно затребуваним способом оздоблення різноманітних тканин. Інший аргумент на користь вивчення ручної вибійки звертає увагу на швидке нівелювання етнічних матеріальних і духовних ознак у неминучих глобалізаційних процесах. Власне, локальні вподобання у культурі кожного народу виокремлюють його з-посеред інших етносів і становлять один з важливих маркерів етнічної ідентичності.

Тому загальносуспільний, культурологічний, етнологічний, мистецтвознавчий інтереси щодо дослідження ручної вибійки підтверджує необхідність її вивчення. Тож мета статті – на основі відомих орнаментів ручної вибійки проілюструвати специфіку декору домотканих тканин українців.

Часова межа нашої уваги спрямована на речові артефакти кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. – періоду, якому належить найбільша кількість збережених творів у музеях України. Зазначимо, що в межах однієї статті предметів вибійництва з усіх українських етнічних земель достеменно розглянути не вдалося б, тому обмежимося історичним ареалом – Східною Галичиною зазначеного періоду. Обрана територія в мистецтвознавчому аналізі цікавою є тому, що тут краще простежуються процеси культурних

взаємовпливів багатьох сусідніх етносів, аніж, скажімо на етнографічній Полтавщині, де вибійка була також поширена.

Фахової літератури про українську народну вибійку обмаль, хоча цим домашнім промислом з етнографічного погляду цікавилися ще наприкінці ХІХ – першій половині ХХ ст. З-посеред низки праць, зокрема й краснавчого характеру, варто назвати експедиційні записи І. Франка (Franko, 1905), замітки Ф. Ржегоржа (Національний музей у Празі. Етнографічний музей, інв. № N–S2405), замальовки О. Кульчицької (Кульчицька, 1959).

Для сучасного усестороннього вивчення традиційного вибійництва цінними стали спостереження цього нескладного процесу ще в останній чверті ХІХ ст., очевидцем яких був чеський етнограф Ф. Ржегорж. Власні візії занотував у вигляді коментаря до альбому колекції взірців вибійки – так званого «мустру» (з нім. Muster – шаблон). Аналогічний каталог пропонувався орнаментальних варіацій мав практично кожний «мальованик»-вибійник. Майстра з вибійки подекуди ще називали «димкарем», проте вже його специфікою було фарбувати полотно у чанах-«кубах», відповідно оздоблена продукція тоді вважалася «кубовою».

Отож, Ф. Ржегорж пише:

В декотрих селах Східної Галичини русинки дотепер носять старомодні спідниці з грубого домашнього конопляного полотна, вибіленого дома, яке дають вибивати фарбою. Ці спідниці називають «димки» або «мальованики», а кравчинею є кожна господиня сама для себе.

Друк спідниці темно-синьої й чорної барви, або одної з них, або коричневої, роблять звичайно жиди. Жид-«мальованик» з бідним возом і ще біднішою худобою їздить країною з села в село, а частіше заїзджає в містечка під час ярмарку. Свою «майстерню» розкладає десь в проході жидівського будинку або просто на вулиці біля свого возу. Два столярні «козли» або ящики, а на них – дошка, на якій розкладає полотно, – це його майстерня.

Важливою частиною є два відра з фарбою, щітки і дерев'яний валик, як на локшину. Дерев'яні ручні форми для друку полотна натирає тою фарбою помічник, щоб робота йшла швидше і заробіток був більший.

Селянки з полотном на руках стоять біля майстерні і чекають на роботу. Більшість селянок шукають «мустр» [«взірник» – каталог узорів – О.Б.] у жидів в його паперових зразках, інші задоволені тим, що жид запропонує та розхвалить.

Полотно завжди розміром на одну спідницю. Жид насамперед бризне водою з рота на полотно, потім розкладе полотно на дошку, а дерев'яну дошку з фарбою нахилить на полотно. Щоб форма з фарбою добре прилягала на полотно, тисне форму валиком (як на тісто).

Дерев'яні форми завдовжки як спідниця, так що друк йде швидко і ціле полотно на одну спідницю з узорами готове. Оплата на одне полотно буває 20–30 крейцарів залежно від того чи було вжито одну або дві форми, тобто орнамент одно- або двоколірний.

Орнамент з прямовисними лініями часто вживають на чоловічі підшитаники, але не виключаються на менше строкаті спідниці. (Національний музей у Празі. Етнографічний музей, інв. № N-S2405)¹.

Міждисциплінарні дослідження вибійки розпочались з середини ХХ ст. й тривають досі. Так, польський етнограф Р. Райнфус фундаментально вивчив вибійництво Польщі, щоправда залучивши сюди й окремі автентичні твори із Західної Бойківщини (Reinfuss, 1953). Серед українських вчених серйозну увагу на мистецтво вибійки звернули М. Новицька, С. Чехович, С. Сидорович (Сидорович, 1979). У контексті народного вбрання вибійчані вироби розглядали Н. Манучарова (Білозуб та ін., 1960), І. Гургула (Білозуб та ін., 1961), Р. Чугай (Чугай, 1979), Г. Стельмашук (Білан-Стельмашук, 2011).

Впродовж останніх десятиліть ґрунтовно вивчає вибійку Р. Дутка. Результати дослідження вченої висвітлені у низці опублікованих праць та дисертаційному рукописі (Дутка, 1995а; 1995b; 2002: 274–278; 2007а: 85–87; 2007b: 92–95; 2007с: 107–109; 2007d: 588–589; 2007е: 589–591).

Зацікавлення українською вибійкою поступово зростає, проте носить лише стислий інформативно-ознайомчий характер, який відображений загалом в Міжмережжі. Надрукований навчальний посібник С. Нечипоренка «Вибійка в Україні» також залишається фрагментарним джерелом вивчення цього виду декоративного мистецтва (Нечипоренко, 2010).

Тож питання щодо фундаментального вивчення української вибійки – не вичерпано. Особливо мало відомостей про її специфіку відносно вибійки не тільки інших сусідніх народів, а й різних українських

¹ Виготовлений альбом був подарований Ф. Ржегоржем Юзефі Напрстковій з нагоди її 60-ліття. Автор статті висловлює вдячність Наді Валашківій за переклад рукопису з чеської мови на українську.

етнографічних ареалів. Знаємо, що у з другої половини XVIII ст. аж до середини XX ст. в українському вибійництві олійними фарбами сформувались два основні ареали поширення, відмінність яких полягала у декорі. Один з них Р. Дутка окреслює центральносхідним, до якого належать етнографічні українські землі – від Східного Поділля до Курщини, від Чернігівщини до Січеславщини та півночі Одещини. Інший ареал, названий західним, охоплює практично усю Східну Галичину та Західну Волинь разом із Любачівщиною й Холмщиною. Принципова відмінність між ареалами декорування вибійки полягає в тому, що у центральносхідному помітна «перевага плями у побудові орнаменту та його елементів», а на тканинах західних українських земель домінує «більша схильність до графічної подачі мотивів і геометризації форм» (Дутка, 1995а).

Основними речовими джерелами у вивченні орнаментики вибійчаних тканин є три групи артефактів: матриці; домоткані полотна, оздоблені вибійчаним візерунком; готові вироби, насамперед предмети одягу. Показовими стосовно розмаїття вибійчаних орнаментів стали збірки Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства Національної академії наук України (далі – МЕНП) і Музею народної архітектури та побуту імені Климентія Шептицького у Львові (далі – МНАПЛ). У першому з них у фонді народної тканини зберігаються 240 одиниць вибійчаних полотен, 41 одиниця дошок для вибійки, 6 одиниць розтирачів (товчачиків, квачиків) для олійних фарб, 1 вибійчаний антипедіум, 1 вибійчана скатертину (згідно опису від 20 липня 2016 р.). Львівський скансен, наприклад, диспонує всього лиш трьома дошками для вибійки. Така диспропорція пов'язана із різною історією та специфікою формування збірок цих музеїв.

Означені речові артефакти обидвох музеїв належать етнографічним районам Західної України: Західній Бойківщині (с. Літовищі, пов. Нижні Устрики Підкарпатського воєвод., тепер – територія Польщі); Центральній Бойківщині (с. Галівка, с. Мшанець Старосамбірського р-ну; с. Вовче Турківського р-ну Львівської обл.); Самбірсько-Жидачівському Підгір'ю (м. Дрогобич, м. Самбір, м. Рудки Самбірського р-ну Львівської обл.); Опілля (м. Буськ, м. Кам'янка-Буська, с. Красне, с. Гологори, с. Олесько Львівської обл.); Надсянню (м. Яворів Львівської обл.); Західній Волині (с. Великі Мости Львівської обл.); Західному Поділлю (с. Синява Збаразького р-ну Тернопільської обл.).

Давня вибійка або ще її називають штамповка, друк, текстильний принт, блу-принт має характерну палітру барв та особливості орнаментального рисунку. Вони залежать від способу декорування полотна. Найпоширенішою була пряма вибійка («верхова», «зверхня»): коли олійна фарба не проникає глибоко у волокно полотна, оскільки наноситься способом удару дерев'яним молотком зі зворотного боку матриці або притискається валиком волога тканина, під якою розташоване кліше. Блу-принт («блакитний друк») має назву від синього кольору індиго – природної барви, що фарбує полотно із резервним рисунком у чані-«кубі». Тому таку вибійку, як вже зазначалося, називають водяною, «кубовою». Менш поширеним був комбінований спосіб декорування тканини, де з фарбуванням тла поєднувалося з штампованим рисунком у місцях резерважу, після його зняття. В українських олійних вибійчаних тканинах віддавна широко використовували сажу або кіновар, вохру, сурик із олією, відповідно переважав ахроматичний або двоколірний рисунок на тлі природного відтінку полотна.

Орнамент на домотканому полотні залежав не тільки від барвників, а насамперед від основного інструменту для ручної вибійки олійними фарбами – матриці, яку також називають вибійчана дошка, кліше, штамп, «манера». Їх виготовляли переважно із бука, берези чи дубу. Одні з них представляють собою дошку, форма якої наближена до квадрата, кожна сторона якого перевищувала пів метра. Такий тип матриці відомий на усій території Східної Європи, за винятком тих ареалів, де не вирощували льон чи коноплі, а в повсякденному вжитку домінували ткани та в'язані вироби.

Інший тип вибійчаної дошки відрізняється від попереднього габаритами і поділяється на підтипи – це звичайна дошка товщиною 1–1,5 см з приблизними розмірами пласкої поверхні: або 50 см на 100 см, або 30 см на 100 см (Дутка, 2007d: 588). Як і квадратні дошки, вони бувають із одnobічним або двобічним різьбленим візерунком. Це пов'язано з тим, що замовнику пропонують на вибір той чи інший орнамент, що зафіксовано у спогадах Ф. Ржегоржа. Одна дошка могла мати на кожному боці елементи візерунку двоколірного рисунку, який отримували після вибійки на вологу тканину спочатку одного кольору, а після висихання фарби – наступного. Для певного орнаменту вирізувалась окрема матриця, на яку наносили визначену барву.

Останнім типом вибійчаного інструменту є невеликий штамп, зазвичай з ручкою-тримачем. Невеликого формату матриці дозволяють створювати значну кількість композицій.

Для виготовлення орнаменту вибійчаних матриць уживали тільки два види різьби – контррельєфну та виїмчасту. Контррельєфний декор полягає у вибиранні стамесками, долотами, різцями фону, який стає заглибленим на певну відстань від поверхні у товщу деревини. Таким чином, згідно задуму майстра, попередньо нанесений малюнок, який слугуватиме багаторазовим штампом, залишається на рівні початкової поверхні дошки. Виїмчаста різьба характерна тим, що мотиви орнаменту вибираються (виймаються) у товщі матеріалу, а тло залишається поверхня матриці.

Неоціненне джерело у системі орнаментальних мотивів вибійки – важлива досі публікація Івана Франка з результатами експедиційної виправи 1904 р. на Західну Бойківщину, зокрема у с. Літовищі (сьогодні належить Підкарпатському воєводству Польщі). У німецькомовній статті «Етнологічна експедиція на Бойківщину» для австрійського журналу він опублікував локальні назви орнаментів дошок для вибійки тканин (Franko, 1905: 98–115). Бойківські назви орнаментів свідчать про автентичність давнього промислу. Під час експедиції Франко звернув увагу, що дошки для вибійки ще збереглися у селян. Це підтверджує думку, що авторство виготовлення дошок-манер належать майстрам-різьбярям з української сільської верстви (Дутка, 2007с: 107–109). Твердження, що їх виготовляли жиди, – можливе, але воно, очевидно, стосується окремих випадків. В основному жиди займалися друком вибійки під час мандрівок із села у село. Про це ж стверджує цитований вище спогад сучасника Івана Франка – Франтішека Ржегоржа.

Орнаменти вибійчаних дошок, які побутували на Західній Україні, розрізняють на геометричні та рослинні орнаментальні групи. Кожна з них у свою чергу поділяється на види.

Універсальним й, водночас, найпростішим орнаментом вибійчаного узору є цятка. Локальна назва такої вибійки – «дзябканя» (очевидно «цяпкання», «цяткання», тобто ритмічне нанесення невеликого елемента на поверхню). В історико-етнографічному нарисі «Бойківщина» згадано цей мотив як «цятки» (Бойківщина, 1983: 138). Такий узір й водночас вид орнаменту має кілька різновидів матриць, хоча їх схема однакова: рівномірно розподілені невеликі циліндрики, тло яких заглиблене у товщу

деревини. Варіативність полягає у габаритах дерев'яних шипів, розмірах металевих дротиків та цвяшків, яких додатково кріплять до матриці задля збагачення орнаментального рисунку (МЕХП, інв. №№ ЕМ15150, ЕМ38218).

Виїмчаста різьба дерев'яного кліше на відміну від контррельєфної матриці уможливорює залишати мотиви оздоблення нефарбованими, натомість покривати барвою тло полотна (МЕХП, інв. №№ ЕМ15167 (один бік), ЕМ15171 (один бік), ЕМ15180, ЕМ15458).

У бойківській говірці вибійчаний орнамент «дуганистий» означає «райдужний», «веселковий». Схематично це звичайні паралельні смуги, тому візерунок слабко нагадує реалію. Лінії бувають різної товщини і розподілені на поверхні рівномірно або групуються по кілька, відповідно ритм їх стає цікавішим (МЕХП, інв. №№ ЕМ15147, ЕМ15156, ЕМ15157, ЕМ15182, ЕМ151(8)95 (один бік), пам'ятка з двостороннім орнаментом без номера, ЕМ43990 (один бік)).

Доволі часто у смугасті композиції, де основним елементом є «дуга», компоновані інші мотиви – «сердечка», «квітки», «косі хрестики» тощо. Бувають взірці матриць, полотна яких містять геометричний орнамент, основним лейтмотивом тоді виступають ромб або квадрат. На підставі таких ускладнених орнаментів можна атрибутувати походження пам'ятки. В даному випадку осередок цього узору – містечко Устріки та околиці, що на Західній Бойківщині (тепер – Підкарпатське воєводство Польщі) (МЕХП, інв. №№ ЕМ15154, ЕМ15163). Від топографічної локації – Устріки, походить і назва орнаменту – «устріканя», ознакою якого є геометричні й геометризовано-рослинні елементи. Є багато варіацій цього візерунку, проте основна ознака – дрібні мотиви, які впорядковані у смужки вздовж дошки для вибійки. Такий вид узору відомий тільки із контррельєфним тлом і представлений кількісно найчисельніше (МЕХП, інв. №№ ЕМ15059 (один бік), ЕМ15070, ЕМ15131, ЕМ15149, ЕМ15152, ЕМ15155, ЕМ15159, ЕМ15162, ЕМ15168, ЕМ15169, ЕМ15171 (один бік), ЕМ15184, ЕМ15187(1), ЕМ151(8)95 (один бік), ЕМ43990 (один бік)). Він був популярним у чоловічому вбранні для підштаників, літніх полотняних штанів, так званих «пайстрових» (Матейко, 1996: 80). Його могли використовувати також для декорування тканин, призначених для постелі.

На території Західної України вибійчаний рослинний орнамент найширше представляють три види візерунків: «барвінкня», «чічкня», «галузаня». «Барвінкня» походить очевидно від назви квітки барвінок,

але його орнаментальну структуру формують не тільки п'ять пелюсток, а й восьмипелюсткові дрібні квіточки та вигадливо вигнуті стебельця, обабіч яких рядами означено багато листочків (МЕХП, інв. № ЕМ38216 (один бік). В інвентарних записах львівського скансену такий мотив зафіксований як «на барвінкнях» (МНАПЛ, інв. № АП-2364).

Для орнаменту «галузаня» вирізали вибітчані матриці із ажурним покриттям поверхні галузками (звідси й назва) з квітками та листочками. Конкретизувати на прикладі речового артефакту який саме мотив галузання – не вдалося. Вірогідно цей мотив дуже подібний до «барвінкня».

Інший рослинний мотив – «чічка» є збіркою назвою квітки, без конкретизації якої саме. В описі інвентарної електронної картки АП-2363, де зазначено атрибуцію дошки для вибітки зі с. Галівка Старосамбірського р-ну Львівської обл., подано дві назви орнаментів: «на цвіткі» та «на основі» (МНАПЛ, інв. № АП-2363). Цілком можливо, що назви мотивів взяті із записів вступної книги музею, у якій вони зазначені як автентичні (Акт прийому № 40 від 21.09.1973). Це питання потребує додаткового вивчення. Однак припускаємо, що мотив «на цвіткі» є різновидом або синонімом мотиву «чічка», оскільки їх композиційні структури подібні: розкидані по полю стебла з листочками та суцвіттям.

Узір «на основі» схематично складається із геометричних елементів (ромбів, косої сітки тощо) і стилізовано-рослинних мотивів. Проте тут основною ознакою є їх композиція: ряди букетів, які укладені у півкола й розділені смугами ромбів з кільцями, є нічим іншим як бордюром, що облямовує центральне поле. Такий орнамент вибітки уживали насамперед для інтер'єрних тканин – покривал й скатертин. Щоправда орнамент міг бути оздобленням подолка фартуха або спідниці.

Рідкісна вибітчана матриця, ймовірно датування якої атрибуємо останньою чвертю ХІХ ст., представляє мотив «галузаня» (МЕХП, інв. № ЕМ44550). Пам'ятка цікава тим, що тут представлено різьблений рослинний орнамент із рівномірно заповненим тлом, що нагадує ажур і спосіб декору, властивий культурі Сходу, умовна назва якого «боязнь порожнечі».

У Західній Україні скевоморфні (предметні) мотиви у вибітчаному орнаменті олійного друку на полотні розвинені слабо. Наприклад, мотив «огнівання» походить від бойківського «огниво» – закінчення ланцюга. Відповідно «огніваням» є ланцюжковий візерунок, тобто це суцільні поздовжні рядки кілець (МЕХП, інв. № ЕМ15059 (один бік)).

Орнамент «сороківці» названий за аналогією назви дрібної австрійської монети, яка побутувала серед галичан. Із масиву аналізованих вибійчаних матриць допоки не трапилось прикладу цього орнаменту.

Вибійчаний мотив «штурганя» здавалося б походить від бойківського діалектного слова «штургати», тобто «штовхати», одначе чітких пояснень у літературі, яка стосується українського вбрання, нам не траплялось (Матейко, 1996: 78). «Словник бойківських говірок» також не пояснює походження цього слова (Онишкевич, 1984: 391). Вірогідно, що цій локальній назві відповідає німецькомовне слово «штерн», що значить «зірка», тобто зірчастий орнамент.

Українському вибійництву відомі також матриці квадратної чи прямокутної форм менших габаритів – штампи, кліше. Їх виготовляли з клена, сосни. Зі зворотного боку від поверхні орнаменту кріпили ручку для відтискання рисунку на поверхню зволоженої тканини (МЕХП, інв. №№ МЕ_НТ-302_КВ-16287, МЕ_НТ-303_КВ-16288). Штампи із рослинним візерунком мають в основному мотиви гілок та квітів. Трапляються зображення, інтерпретовані зі східних мотивів декору, особливо «індійський» чи «турецький огірок», що є у свою чергу елементом античної пальмети – стилізованого віття пальми (МЕХП, інв. № МЕ_НТ-301_КВ-16286).

Висновки. Розглянута частина орнаментів різьблених матриць для етнотекстилю останньої чверті ХІХ – середини ХХ ст. підтверджує поширення «верхової» вибійки на території Західної України. Тривалий період функціонування цього виду декоративно-ужиткового мистецтва засвідчує про сформовану традицію вибійництва серед автохтонів.

Локальна назва кожного виду орнаменту є аргументом, що ця традиція стала загальноприйнятною у середовищі означеного ареалу. Про це переконливо занотував у своїх записах етнограф останньої чверті ХІХ ст. Франтішек Ржегорж. Він пізнав пласт матеріальної та духовної культури українців з погляду іноземця-чеха.

Вважаємо, що цей приклад фіксації явища під час безпосереднього спостереження й водночас із етнічним та соціальним відстороненням дослідника від респондента є оптимальним. Його бачення показує відсутність внутрішньо-етнічної заангажованості у явище. Іншими словами чеський вчений не був носієм культури, яку досліджував. Така позиція при зборі польового матеріалу дозволяла Ф. Ржегоржу бачити певні риси національної своєрідності, що зазвичай не помітні інформанту.

Натомість І. Франко був носієм бойківської локальної культури і знався на її специфічних особливостях змалку. Тож розмаїття орнаментальних мотивів вибійки та їх локальні назви не могли не зацікавити етнографа. Відповідно його польові матеріали, здобуті під час експедиції, відразу були ним аналізовані на основі побутових практик та багатолітнього наукового досвіду. Ця праця є неоціненним джерелом вивчення вибійки Східної Галичини.

Вже за цими критеріями (специфічна орнаментика, локальні назви мотивів, ареал) західноукраїнську вибієку означеного періоду можемо вважати важливим маркером етнічної ідентичності українців.

Не з'ясованими залишаються питання нерівномірного ареалу поширення вибійки, як етнокультурного феномену. У майбутньому дослідженні варто звернути увагу на з'ясування переваг використання тих чи інших вибієчаних тканин, улюблених мотивів узорів. Існуюча атрибуція пам'яток МХП та МНАПЛ спонукає залучити до мистецтвознавчого аналізу усі збережені твори із колекцій музеїв різного статусу і приватних збірок. Це уможливить ідентифікувати не тільки точну територіальну приналежність твору, а й датування вибієчаної продукції.

Автор сподівається, що отримані результати є важливими щодо визначення маркерів етнічної ідентичності та водночас стануть поштовхом у популяризації української культури на тлі сучасних процесів тотальної глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА.

- Білан, М. & Стельмашук, Г. (2011). *Український стрій*. Львів: Априорі. (In Ukraine)
- Білозуб, В.-Заболотний, В.-Рильський, М.-Касіян, В. Манучарова, Н... Бокша, О. (1960). *Українське народне мистецтво. Тканини та вишивка*. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР. (In Ukraine)
- Білозуб, В.-Заболотний, В.-Рильський, М.-Касіян, В.-Манучарова, Н...Бокша, О. (1961). *Українське народне мистецтво. Вбрання*. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР. (In Ukraine)
- Болтарович, З.-Будзан, А.-Гарасимчук, Р.-Гонтар, Т.-Горинь, Г.-Гошко, Ю...Чугай, Р. *Бойківщина: історико-етнографічне дослідження* (1983). Київ: Наукова думка. (In Ukraine)

- Дутка, Р. (1995). *Українські вибійчані тканини*: автореферат кандидатської дисертації. Львів: ІН НАН України. (In Ukraine)
- Дутка, Р. (1995). *Українські вибійчані тканини* (Неопублікована кандидатська дисертація). Бібліотека. Львівська національна академія мистецтв, Львів. (In Ukraine)
- Дутка, Р. (2002). Вибійка. In: *Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: у 2 т.* Львів: ІН НАН України; Вид. фірма «Афіша». Т. 2. Духовна культура. 274–278. (In Ukraine)
- Дутка, Р. (2007). Вибійка In: Павлюк, С. (Ред.) (2007). *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів: ІН НАН України. 85–87. (In Ukraine)
- Дутка, Р. (2007). Вироби вибійчані. In: Павлюк, С. (Ред.) (2007). *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів: ІН НАН України. 92–95. (In Ukraine)
- Дутка, Р. (2007). Іван Франко про вибіюку. In: *Народознавчі зошити*, 1–2, 107–109. (In Ukraine)
- Дутка, Р. (2007). Технологія вибійництва. In: Павлюк, С. (Ред.) (2007). *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів: ІН НАН України. 588–589. (In Ukraine)
- Дутка, Р. (2007). Тканини вибійчані. In: Павлюк, С. (Ред.) (2007). *Мала енциклопедія українського народознавства*. Львів: ІН НАН України. 589–591. (In Ukraine)
- Кульчицька, О. (1959). *Народний одяг західних областей УРСР*. Київ: Видавництво академії наук Української РСР. (In Ukraine)
- Нечипоренко, С. (2010). *Вибійка в Україні*: Навчальний посібник. Київ: Майстерня книги. (In Ukraine)
- Матейко, К. (1996). *Український народний одяг*: Етнографічний словник. Київ: Наукова думка.
- Музей етнографії та художніх промислів Інституту народознавства Національної академії наук України, фонд народної тканини (МЕХП).
- Музей народної архітектури та побуту імені Климентія Шептицького у Львові, фонд дерева (МНАПЛ).
- Національний музей у Празі. Етнографічний музей.
- Онишкевич, М. (1984). *Словник бойківських говірок: у 2 ч. Ч. 2. О–Я*. Київ: Наукова думка. (In Ukraine)

- Сидорович, С. (1979). *Художня тканина західних областей УРСР*. Київ: Наукова думка. (In Ukraine)
- Чугай, Р. (1979). *Народне декоративне мистецтво Яворівщини*. Київ: Наукова думка. (In Ukraine)
- Franko, I. (1905). Eine ethnologische Expedition in das Bojkenland. In: *Zeitschrift für österreichische Volkskunde*. Band. XI, Heft III–IV, 98–115. (In German)
- Reinfuss, R. (1953). *Polskie druki ludowe na płótnie*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy. (In Polish)

Oleh Bolyuk

ORNAMENTATION OF THE UKRAINIAN BLOCK PRINTING AS A MARKER OF
ETHNIC IDENTITY

(as based on collection materials)

Summary

Ukrainian hand-made block printing with oil paints has been poorly studied by art historians and ethnologists. This is testified in particular by the considerable amount of monuments in Western Ukrainian museums whose attribution is superficial. Another problem is the disappearance of ancient local artistic traditions in the context of globalization processes. The same situation is observed in block printing that exhibits original patterns of ornamentation, which can become an important source for modern prints in the textile industry. The aim of the article is to illustrate the specificity of the decoration of Ukrainian homemade fabrics on the basis of the known ornaments of handmade block printing. The study is based on historical-comparative, formal-analytical and hermeneutical methods. The study enables the following observations: hand-made block printing with oil paints in the ethnographic territory of Western Ukraine was indeed local. In the last quarter of the nineteenth to the mid-twentieth centuries, most specimens were popular with the local population. This is confirmed by the local ornament names. West Ukrainian block printing (specific ornamentation, names of motifs, area) is an important marker of the Ukrainian ethnic identity.

Keywords: Ukrainian block printing, ornamental motifs, carved matrix, museum collections, ethnic identity.

THE EFFECT OF URBAN STRUCTURES ON THE LANDSCAPE OF LEMKO VILLAGES IN THE POLISH CARPATHIANS.

The progressive urbanization that is entering ever more expansively into mountainous rural areas is the result of many factors. The mountain areas on which the Lemko villages are located are more and more willingly explored as the history caused that their spatial development was slowed down, hence they are still small organisms located in the vast forests. The opening and promotion of the Carpathians and in particular the Low Beskids as a tourist area is an opportunity for the residents, but also a threat if the landscape aspect will not be maintained. A chance for protection comes from the emerging landscape audit, implemented by the marshal offices, indicating priority landscapes and the channelling of the tourist traffic to protect the highest natural and cultural values. The local spatial development plans may also be a real protection of cultural heritage because, as the local law, they have a direct impact on investment guidelines. For the Lemko region villages located within Poland, this is the last moment to implement conservation provisions, so that rural settlements, as a testimony to the Lemko culture together with as many artefacts as possible, survive for future generations.

Keywords: Carpathians, Lemko region, landscape, cultural heritage, spatial planning

1. INTRODUCTION

Rural settlement units in the Carpathians have, in some respects, features and conditions comparable to those located in analogous mountain conditions.

Due to the diversity of natural conditions, location and shape, many of them have a limited zone that can be invested. In the case of villages subject to greater anthropo-pressure (whether for tourist reasons or due to the proximity of a large city), more and more often buildings are going beyond the framework accepted in the tradition and are located on the slopes surrounding the unit. Aggressive anthropo-pressure penetrates deeper and deeper into the mountainous countryside. Factors that affect this state of affairs include tourist pressure,

* hanna.hrehorowicz@interia.pl

looking for areas that are not too urbanized, an increase in affluence allowing for the possession of summer homes or the so-called second homes. The factor accelerating the urbanization of mountainous areas is the increase of technical infrastructure in the form of access roads in areas previously accessible by dirt roads. Active promotion of tourist services, their diversity and specialized offer also attract more and more tourists. The mountain areas on which the Lemko villages are located are explored more and more willingly.¹ Difficult history associated with displacement, not always regulated legal status of real estate and land caused that, spatial development of the Lemko villages was slowed down, hence they have survived to this day as small organisms located in the vast expanse of the forest. The opening and promotion of the Carpathians and in particular the Low Beskids as a tourist area is an opportunity for the residents but also a threat if the landscape aspect is not maintained. The implementation of the obligation of creating landscape audits for all voivodeships is a chance for protection. Landscape audit is being developed in order to identify, characterize and assess landscape occurring in the territory of each voivodeshi². The local spatial development plans may also be a real protection of cultural heritage because, as local law, they have a direct impact on investment guidelines. For the Lemko villages located within the borders of Poland, this is the last moment to implement conservation provisions, so that rural settlements as a testimony to the Lemko culture together with as many artefacts as possible survive for future generations. The obligation to provide landscape protection results from the provisions of the European Landscape Convention ratified by Poland in 2005. According to art. 5 of this convention, Poland is obliged to, among others, take action to establish and implement landscape policy and link these activities to its own spatial planning policy. The Convention's recommendations have been included in art. 38 of the Act of March 27, 2003 on spatial planning and management, require the audit framework to designate priority landscapes, particularly valuable for the public because of their natural, cultural, historical or aesthetic-scenic values and as such requiring preservation. The landscape audit

¹ This applies to both existing and non-existing villages of the Lemko region which are a cultural attraction for some people and the search for roots for others.

² The landscape audit was set up in 2018 and is a form of direct control of the selected area. The landscape audit identifies landscapes that occur throughout the entire voivodeship, defines their characteristics and evaluates their values. It is legally secured in the main document regarding spatial planning, i.e. the Act of 2003 on spatial planning and development. Landscape audit – art. 38 a s.p.a.d.

will be prepared for the area of the whole voivodeship once in 20 years. At present, work on audits for voivodeships in which the Lemko region is located (Lesser Poland and Subcarpathia) is planned until 2022.

2. URBAN STRUCTURES OF THE CARPATHIAN VILLAGES;- GENESIS AND HERITAGE

The landscape of the Carpathians is dominated by villages and small towns. From this group, rural settlement units stand out that play a service role for other villages or hamlets. Usually, the range of services includes primary (and often secondary) education, basic health care, religious services, and retail. The more significant villages have convenient connections by public transport with urban centres. A significant number of jobs outside agriculture causes a change of the rural centre into a multifunctional village, such as Wysowa. Rural structures show considerable variation depending on the terrain, the structure of land ownership and cultural traditions or proximity to cities of agglomeration zones.

In the Carpathians, there are both villages with a very dense construction, many of which can be found in Slovakia, in the mountains of Romania and much dispersed, such as the Hutsul villages³. In the case of towns with dispersed buildings, separating the hamlet is not always possible. Isolation is often conditioned by topography of the area. Rural settlements can be considered in cross-sectional terms as currently large villages, such as Uście Gorlickie, medium villages, which include, in terms of the building surface, e.g., Nowica, small villages, such as the relic construction of Zyndranowa and many hamlets.⁴

An example of such hamlets in the Beskids can include Wierchomla Mała in the Beskid Sądecki or Oderne in the Low Beskids. Another category that can be separated is the non-existent villages. The harmonious development of the Polish-Ruthenian countryside was interrupted by wartime events and then completely interrupted by post-war displacement carried out as part of the Vistula campaign.⁵

³: Cząstka-Kłapyta J. (ed.) Hutsuls, Boykos, Lemkos – tradition and present day, post-conference materials, COTG PTTK, Kraków, ss. 13-28.

⁴ More in contemporary transformations and development of spatial structures in the Carpathians. H. Hrehorowicz -Gaber

⁵ More on the fate of the Ruthenians and their deportations Drozd R., Halczak B., 2010. The history of Ukrainians in Poland in 1921–1989. Warsaw: Tyrsa.

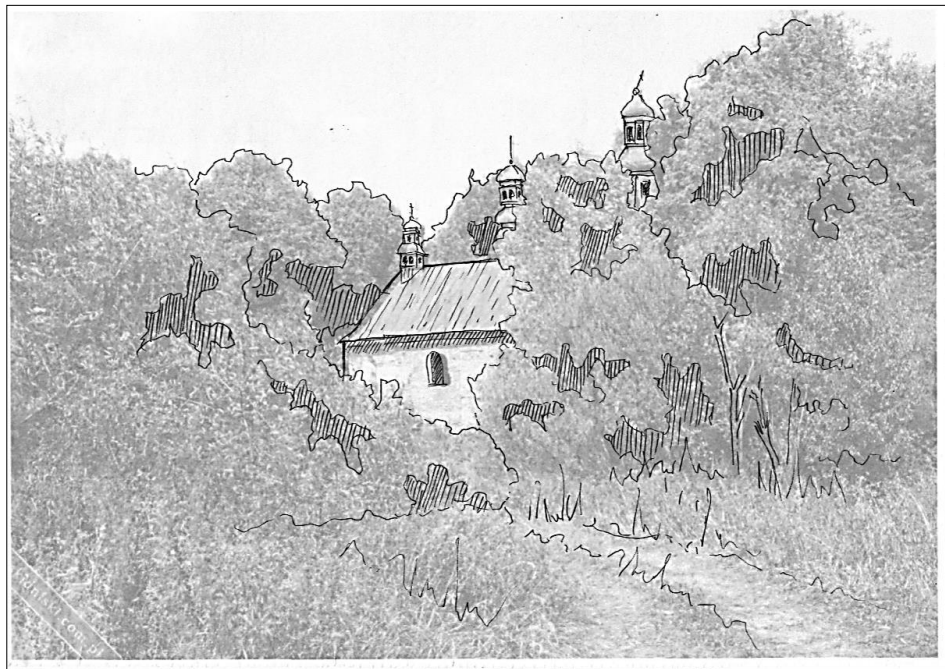

Fig. 1. *The wild greenery surrounding the destroyed St. Nicholas parish church in Królik Wołoski (Rymanów municipality)⁶ is the only testimony of the once vibrant village. Characteristic only for the Lemko region type of the church – wooden, tripartite, log construction⁷. Source: author's photo*

Non-existent villages are the most important real document of history. Their empty spaces with traces of foundations, old orchards, individual trees, road layouts and balks pass on to the next generations the difficult truth about the

⁶ Built in 1843–1845 in the place of an older wooden temple. After World War II, after the resettlement of the inhabitants of the village in 1947, abandoned, and then turned into a warehouse of the state farm Szklary. In 2018, the Vlach Rabbit Association acquired renovation funds and the securing and renovation of the temple has been continuing for the second year.

⁷ As a rule, it was oriented towards, i.e. directed towards the presbytery facing east. Above the nave and presbytery building, there were log-shaped domes in the form of tent one, two or three times folded domes-roofs. The domes were topped mostly with spherical domes ending in a steel forged cross. The characteristic silhouette of the Lemko church was marked by gradation of height: from the lowest presbytery turret to the highest tower dome.

mutual coexistence of former neighbours, as in the Bieszczady ballad about St. Nicholas”⁸

*„A on nie chce gadać („And he does not want to speak
ze mną po polsku (with me in Polish
Z wypalonych źrenic (The burned out pupils
Tylko deszcze płyną (only spill rain
Hej ślepcze nauczę swoje (Hey, blind man, I will teach my
dziecko po łemkowsku ...” (child to speak the Lemko language...)*

Cultural protection of the Lemko region located in the Polish Carpathians is to a large extent the landscape protection of this area. It is the duty of both contemporary local governments (from which they perform in various ways), but also descendants of former residents. This little urbanized area is unable to defend itself from the construction pressure⁹. The lack of active actions may soon lead to the disappearance of silent witnesses of the national tragedy, such as the remains of the Lemko villages.

3. LEMKO VILLAGES – THE EXISTING STATE

The existing Lemko villages with clear features are relatively scarce. Among the most important ethnographic features, it is necessary to mention the method of building the village and the appearance of the farmyard. The Lemko villages stretched over as chains of houses in the valleys. Such buildings were the result of divisions characteristic of the Lemko region, and in fact of land grants, so-called forest fields, running across the river valleys. The Lemko homesteads were usually single-building, usually two-road.¹⁰

⁸ “Ballad about Saint Nicholas”, words and music: A. Wierzbicki

⁹ As for now, the protection of land ownership is often to some extent unregulated, but it is not enough to prevent anthropogenic pressure.

¹⁰ Reinfuss R. 1998. Lemkos as an ethnographic group. Museum of Folk Architecture in Sanok, Sanok, p. 96.

Fig 2. *Chyża in Hańczowa traditionally located along the route on a small hill in the river valley. Source: author's photo*

In terms of preserving the remains of the Lemko culture, there are villages in the area that have survived the historical turmoil and still have a written history of the Lemko life in the area. Such can include, in the Low Beskids, for example, Zdynia, Nowica, Czarna, Kunkowa, Leszczyny, Bieelanka, Regietów, Skwirtne. Despite the contemporarily created buildings with features that deviate from tradition, the genius loci of the Lemko region is located above them, supported on the still visible half-division system, on the ridge-like boundary system. This is one of many villages where the original settlements are becoming more and more blurred, testifying to their founders and building up foreign structures in the form of a structure, going high above the bottom of the river valleys along which they were located. It is possible that these villages lose their characteristic silhouettes with the visible church over time and change. However, they are currently the visual refuges of the Lemko region.

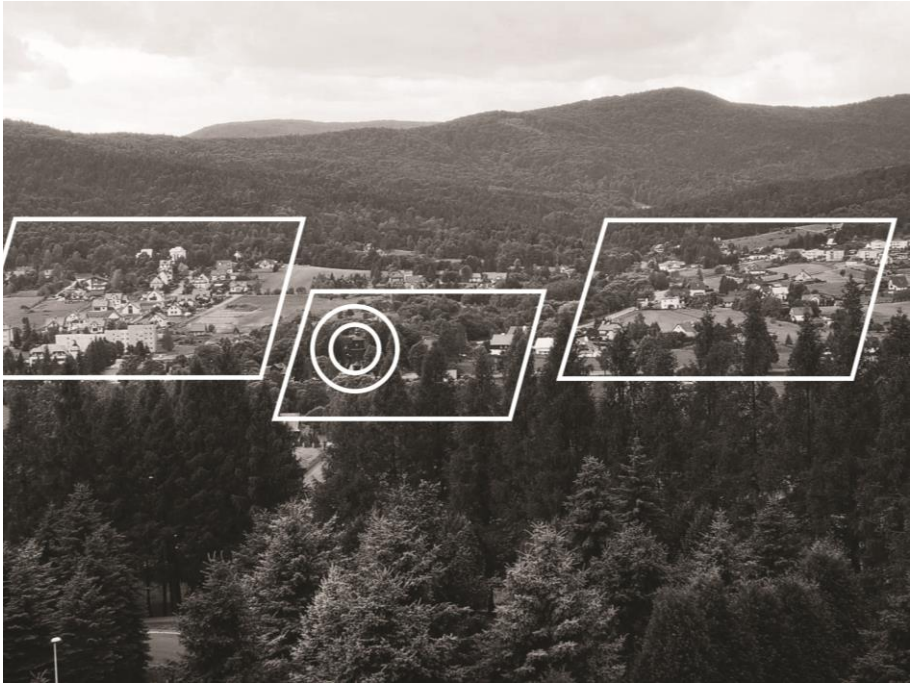

Fig. 3. *Wysowa-Zdrój* is an example of investment pressure entering the landscape background and causing the old structure and layout to become obscured. The church is almost no longer visible, and the new residential buildings on the slopes look very clear. Source: author's photo

As a result, there is not much left in the landscape of the village in which you can distinguish the Lemko features of the settlement structure. In principle, this area can be restricted to the Gorlice powiat. This is an alarming phenomenon requiring immediate intervention, (using all possible assistance programs, non-governmental organizations, representation of the Lemkos in self-government units and other possible institutions).

The cultural space, especially as sensitive as the landscape of the Lemko towns, must have support and reasonable promotion¹¹.

Non-existent villages have a record of spatial layouts on maps, including interactive mapping platforms. This is an exceptionally good tool to mark your presence and your history. Modern IT tools allow you to record the history of

¹¹ More about the idea of promotion in developing a sustainable tourism strategy for the Magical Land of the Lemkos and inhabitants of Podgórze for 2015-2020

these places in applications, which at the same time allow you to reach younger recipients. It would be particularly valuable in areas with larger clusters of non-preserved villages.¹²

4. LANDSCAPE AND THREATS RELATED TO NEW LANDS FOR CONSTRUCTIONS.

The landscape of the Lemko region changes and transforms all its spatial attributes, such as settlement structures, village layouts, barns, arable systems, agro-forest areas, church silhouettes and accents in the form of crosses and chapels. All this disappears in the midst of new buildings that do not care for the existing values. The inevitable urbanization is associated with a change in the global way of life and changing expectations in terms of a place to live.¹³ The whole Beskids, and in particular the Silesian and Sądecki Beskids, underwent anthropo-pressure. The last enclaves with a priority landscape remained in the Low Beskids and Bieszczady. Unfortunately, investment pressure understood as providing access to agricultural areas for housing functions also begins to affect these areas. The first manifestations are the efforts to write in the planning documents the changes of open areas (usually architectural) into residential ones. The provision introduced in 2017¹⁴ on the need to balance new development lands with the spatial development conditions and directions already available in the Study is a kind of inhibition brake in this respect. However, this is not always an effective safeguard. It is the only tool so far that helps in limiting the scattering buildings, but it is also imperfect, which can be observed on the

¹² <http://www.beskid-niski-pogorze.pl/region/lemkowszczyzna.php>

¹³ Hrehorowicz- Gaber H. Relics of settlements of the Lemko villages as an element of the cultural landscape of the Western Carpathians / Hanna Hrehorowicz-Gaber // In: Lemkos, Boykos, Ruthenians: history, modernity, material and spiritual culture. Vol. 5 ed. B. Halczak Publishing House of the University of Zielona Góra, p. 515-525 Słupsk ; Zielona Góra; Świdnik: 2015

¹⁴ Balancing the land, detailed guidelines and instructions for preparing the land balance and their absorbency are provided by the ministers of infrastructure and construction on official websites
http://archiwum.miir.gov.pl/media/54431/Skrypt_szkolenie_dla_pracownikow_administracji_samorzodowej.pdf

example of Uście Gorlickie, where the land balance was drawn up in a way that allows the presentation of the need to expand the development areas¹⁵.

One may risk saying that the smaller the settlement structure, the smaller the village, the hamlet, the more susceptible it is to spatial changes. Therefore, for the preservation of even the settlement system, silhouettes, the visual analyses are required that will show the visual effects for the studied village.

5. CASE STUDY

Detailed landscape analyses have been carried out¹⁶ for several villages for which the risk related to building scattering and its entering of the slopes is the greatest. On the basis of available planning documents and indicated enclaves of the scatters and compact building in the existing state of the Carpathian portal GreenGo_Carpathians,¹⁷ among the endangered landscape values, the following stand out in the discussed area: Wysowa and Hańczowa (merging into the whole as to the potential development areas, Klimkówka, Uście Gorlickie as well as many other smaller ones, like the municipality Uście Gorlickie Nowica, Oderne, Skwirtne, Brunary, Banica, Ropa municipality: Łosie Komańcza municipality Oslawica, Cisna municipality: Krzywe, Strzebowiska, Smerek, Kalnica, Żubracze. Of course, the problem extends across the entire Polish Carpathians, and many towns outside the analysed area are also at risk of losing a clear structure and overgrowth of potential investment areas.

Below, two villages are presented where the development of buildings due to its locations can be harmful. In the case of Kunkowa, located in the municipality of Uście Gorkilickie, the intensity of investment areas may not be so larger, however, their location may be adversely affected by the view and threatens with the blur of the panoramas and the village's silhouette with the church as a dominant, as the potential development will rise in the background.

Its location is in the area adjacent to the church and on the hill behind it. The immediate neighbourhood is protected in the local spatial development

¹⁵ of the spatial development plan for the Uście Gorlickie Municipality, where the predicted field reserves are disproportionate to real development needs. Considering that the demographic curve has remained relatively stable in recent years (with a slight downward trend at the beginning of the 21st century), there will be enough land for the next 350 years.

¹⁶ by the author as part of the habilitation work

¹⁷ Data was not provided by the municipalities: Sękowa, Krempna, Osiek Jasielski, Gorlice municipality, Baligród

plan but the scenic background does not have such records. The analogical situation applies to the hamlet of Leszczyny

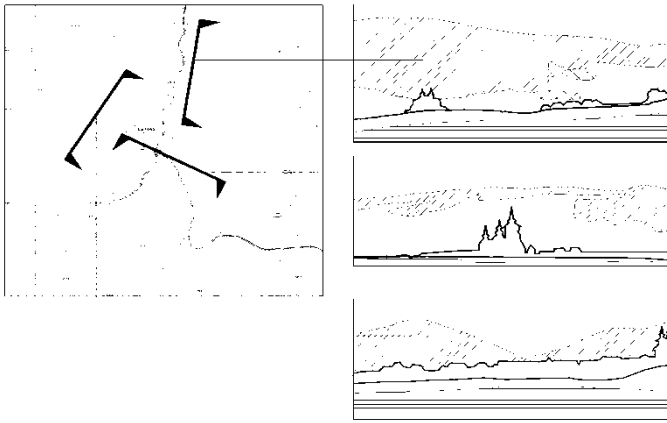

Fig. 4. – *The analysis of scenic openings of the Kunkowa village shows how the areas in the scenic background are exposed against the spatial development. Source: author's drawing*

Fig. 5. *Kunkowa and Leszczyny – Formally, the village of Leszczyny was connected to the Kunkowa village in 2017, however, the settlement structure along with the valley of the Przysłupianka stream connects to a settlement structure. Thus, both villages are shown in the figure as the threat of losing the visible dominant in the form of the church in both*

cases is the same. Land reserves in relation to the spatial policy of the municipality. Fragments of maps comparing the anthropogenic development ecosystems and designed in LSDP: Source: geoportal of the Green-Go! Carpathians Unep/Grid Warszawa project, <http://mapa.karpatylacza.pl/greengo-carpathians>

The second case is the village of Łosie located in the Ropa municipality. A very specific village, both due to the history and unique architecture of the buildings as well as the urban layout.¹⁸ It is this uniqueness (promoted by local entrepreneurs) and faster than in the previous case accessibility wheeled communication that has made it an increasingly popular holiday destination¹⁹. It is beautifully located in the valley of the Ropa river between the wooded mountains of Zdżara and Łysiec. This tourist advantage can be ruined if the planned development of buildings includes hills to the forest border.

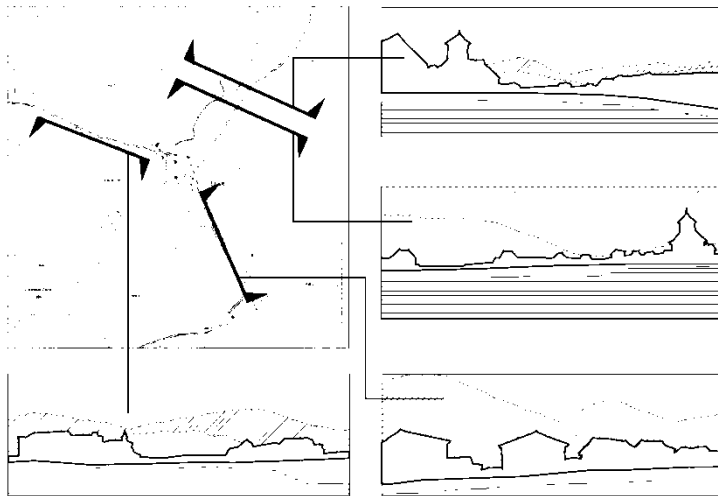

Fig. 6. *The analysis of scenic openings of the Łosie village against the background of the spatial development shows how the areas in the scenic background are exposed. Source: author's drawing*

¹⁸ More about the village in the article....

¹⁹ In the past, there were recreational centres in Łosie, but now they no longer operate.

Fig. 7. Łosie – a village of a tourist and vacation nature, promoting the cultural heritage of the Lemko inhabitants is a unique attraction, especially due to its location near the barrier on the Ropa and the Klimkówka reservoir, and the beautiful Gorlice Pieniny rise with steep slopes directly above it. However, building reserves threaten the viewing experience when the construction of buildings will commence in their area. It will cease to be a village surrounded by a forest and it will begin to resemble the ruined landscape of Beskid Sądecki with the ubiquitous buildings that do not respect the scenic values. The land reserves in relation to the spatial policy of the municipality. Fragments of maps comparing the anthropogenic development ecosystems existing and designed in the LSDP: Source: Geoportal of the Green-Go! Carpathians Unep/Grid Warszawa project, <http://mapa.karpatylacza.pl/grengo-carpathians>

6. SUMMARY

The scattering of the buildings is the problem of the development of urban structures in the landscape of the Lemko villages in the Polish Carpathians. It is sanctioned in the local law and the beautiful space defined by the view of the village and the emerging space of the half-open fields, meadows, pastures and forests slowly disappears before our eyes.

The landscape of the Lemko region is unique in Poland in the Low Beskids, because in many places it looks as it was at the turn of the 19th and 20th

centuries. That's why it is worth using all possible additional tools²⁰, such as a landscape audit that can indicate the landscape of the Lemko region as a priority. A faster alternative could also be the cultural park for some villages, which is already the responsibility of the municipality. The history of the Lemko region is getting away, it is no longer a direct family message because the generations are dying out. If we do not ensure the preservation of traditional landscape, heritage will be lost. As long as there are traces of heritage in space, they should be resurrected, recorded in applications and visualized, and tools should be adapted to young recipients as they are the memory of the nation.

LITERATURE

- Czajkowski J.(2008). *Are Vlachs the Vlachs?* In: Cząstka-Kłapyta, J. (ed.) *Hutsuls, Boykos, Lemkos – tradition and modernity, post-conference materials*, p.13-28 pub. COTG PTTK, Cracow.
- Drozd R., Halczak B., (2010). *The history of Ukrainians in Poland in 1921-1989*. pub. Tyrsa. Warsaw.
- Hrehorowicz-Gaber H. (2015), *Relics of settlements of Lemko villages as an element of cultural landscape of Western Carpathians* In: B. Halczak (ed.) *Lemkos, Boykos, Ruthenians: history, modernity, material and spiritual culture*. Vol. 5 Publishing House of the Zielona Góra University, p. 515-525 Słupsk; Zielona Góra ; Świdnik.
- Hrehorowicz-Gaber H. (2019). *Contemporary changes and development of spatial structures in the Carpathians; conditions and models of development*, Publishing House of the Cracow University of Technology, Cracow 2019
- Jeleński T.(2019). *Urban planning and spatial management*, In: *Challenges of sustainable development in Poland*. Sędzimir Foundation, Cracow.
- Reinfuss R.(1998). *Lemkos as an ethnographic group*. Publication of the Folk Architecture Museum in Sanok, p. 96. Sanok.
- Zawilińska B, Szpara K, Mikołajczyk P, Wilkońska A.(2015). *Strategy of sustainable tourism development of the Magical Land of the Lemkos and inhabitants of Pogórze for 2015-2020* pub. UNEP/GRID-Warszawa

²⁰ of which the best would be education in the spatial planning of people having a direct impact on planning decisions

Centre, Department of the National Foundation for Environmental Protection, Warszawa.

Matuszko A. (2016) Program szkoleniowy dla pracowników administracji samorządowej z zakresu planowania i zagospodarowania przestrzennego

<https://www.gov.pl/web/inwestycje-rozwoj/planowanie-przestrzenneUnep/Grid>

(2019) Carpathian geoportal <http://mapa.karpatylacza.pl/greengo-carpathians>

<http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20030800717>

Zajac D.(2008-2013) Szlakami i bezdrożami Beskidu Niskiego i Pogórzy Karpackich

<http://www.beskid-niski-pogorze.pl/region/lemkowszczyzna.php>

<https://www.bdpn.pl/dokumenty/roczniki/rb26/art13.pdf>

Hanna Hrehorowicz-Gaber*

THE EFFECT OF URBAN STRUCTURES ON THE LANDSCAPE OF LEMKO VILLAGES IN THE POLISH CARPATHIANS

Summary

The progressive urbanization that is entering ever more expansively into mountainous rural areas is the result of many factors. The mountain areas on which the Lemko villages are located are more and more willingly explored as the history caused that their spatial development was slowed down, hence they are still small organisms located in the vast forests. The opening and promotion of the Carpathians and in particular the Low Beskids as a tourist area is an opportunity for the residents, but also a threat if the landscape aspect will not be maintained. A chance for protection comes from the emerging landscape audit, implemented by the marshal offices, indicating priority landscapes and the channelling of the tourist traffic to protect the highest natural and cultural values. The local spatial development plans may also be a real protection of cultural heritage because, as the local law, they have a direct impact on investment guidelines. For the Lemko region villages located within Poland, this is the last moment to implement conservation provisions, so that rural settlements, as a testimony to the Lemko culture together with as many artefacts as possible, survive for future generations.

Keywords: Carpathians, Lemko region, landscape, cultural heritage, spatial planning

LASERSKE TEHNIKE U KONZERVACIJI KULTURNOG NASLEĐA

Danas postoji veliki interes za očuvanje kulturne baštine.¹ Visoki zahtevi za njeno očuvanje uslovljavaju da se primenjuju samo one metode i tehnike čijom se primenom neće narušiti osnovni principi konzervacije, koji nalažu da bilo kakva intervencija na nekom predmetu ili objektu ne sme da ugrozi njegov integritet u najširem smislu te reči: fizičkom, estetskom i istorijskom. U ovom radu su predstavljene tehnike koje takve uslove zadovoljavaju: lasersko čišćenje i hemijska dijagnostika laserom, multispektralna analiza poznata pod nazivom *imaging technique*, kao i neki rezultati primene tih tehnika. Cilj ovog rada je da se učesnici *VII međunarodne konferencije "Lemki, Bojki, Huculi, Rusini – istorija, sadašnjost, materijalna i duhovna kultura"* kao i šira javnost upozna sa ovim tehnikama. Predstavljen je i međunarodni projekat *Horisont 2020* koji organizuje Alfa BK Univerzitet a koji se tiče Rusinskog etosa, da se zainteresovani podstaknu da sa svojim institucijama učestvuju u njemu i da uvide kakve mogućnosti im pružaju ove tehnike za očuvanje kulturne baštine od njihovog interesa.

Ključne reči: laser, multispektralna analiza, kulturna baština, Rusinski etos, projekat *Horisont 2020*

UVOD

Kulturna baština u celoj Evropi je poznato kao instrument kulturnog identiteta. Očuvanje našeg zajedničkog nasleđa i promocija kulturne raznolikosti su takođe veoma značajni instrumenti za približavanje zajednica i za poboljšanje dijaloga između raznih kultura. (g. Samuel Žbogar, Šef kancelarije EU/Specijalni predstavnik EU). Kulturna baština je izraz načina života koji razvija jedna posebna zajednica i prenosi se iz generacije na generaciju, uključujući običaje, prakse, mesta, objekte, umetničke izraze i vrednosti. Kulturno nasleđe se često izražava kao nematerijalno ili materijalno kulturno nasleđe (ICOMOS - Međunarodni savet za spomenike i lokalitete, 2002). Shodno tim konstatacijama očuvanje kulturne

* joakim.striber@alfe.edu.rs

¹ R.Salimbeni, V.Zafirooulos, R. Radvan, V. Verges-Belmin, W. Kautek, A.Andreoni, G. Sliwinski, M. Castillejo, S.R. Ahmad *The european community research concerning laser techniques in conservation: results and perspectives*; COST Action G7 : <http://alpha1.infim.ro/cost/pagini/home.html#>;

baštine (ili nasleđa), kako materijalne tako i nematerijalne je od suštinskog značaja za kulturni identitet jedne zajednice, sa druge strane on se u potpunosti ostvaruje u dijalogu sa drugim kulturnim identitetima. U ovom radu biće prevashodno predstavljene neke od najsavremenijih tehnika očuvanja materijalnog kulturnog nasleđa, a biće napomene o evropskom projektu Horisont 2020, koji ima za cilj konzervaciju postojećeg materijalnog nasleđa i sistematsko proučavanje kako materijalnog tako i nematerijalnog nasleđa Rusina istočne Evrope. Kao krajni proizvod bila bi jedna web platforma koja bi omogućila predstavljanje Rusina Evropi i neprekidni dijalog Rusina sa Evropskim kulturnim prostorom.

LASERSKE TEHNIKE U KONZERVACIJI KULTURNOG NASLEĐA

Reč laser je akronim od *Light Amplification by Stimulated Emission of Radiation*, što u prevodu znači *Pojačanje svetlosti pomoću stimulisane emisije zračenja*. Dakle, laser je svetlosno zračenje, i ono obuhvata ultraljubičasto, vidljivo i infracrveno zračenje. Još početkom XX veka Albert Ajnštajn je predvideo fenomen stimulisane emisije svetlosti koja i omogućuje da se proizvede lasersko zračenje. Sredinom istog veka pojavljuju se prvi laseri. Sededamdesetih godina John Asmus je slučajno otkrio ablaciju, odnosno skidanje prljavih naslaga sa jednog kamenog spomenika i od tada počinje razvoj laserskog čišćenja a posle su usledila i druge brojne primene lasera u konzervaciji i restauraciji kulturnog nasleđa. Ovde neće biti detaljne analizirane ove tematike već će biti spomenute samo dve tehnike: lasersko čišćenje i hemijska analiza pomoću Laserski Indukovane Fluorescencije.

TEHNIKA LASERSKOG ČIŠĆENJA

Lasersko čišćenje površina može se primeniti na najrazličitijim materijalima, neorganskog i organskog porekla: kamenu, keramici, metalima, papiru, pergamentu, drvetu, staklu, zidnim i štafelajskim slikama – ali nije uvek najbolje rešenje, a nekad uopšte nije primenljiv jer može da ošteti umetničko delo. Uvek zavisi od slučaja do slučaja.²

² Marijana Gavrilović^{1,2}, Ana Olajoš³, Sonja Jovičević¹, Marko Cvejić^{1,2}, JoakimStriber⁴

¹ Institute of Physics, University of Belgrade, marijana.gavrilovic@ipb.ac.rs,

jovicevic@ipb.ac.rs, marko.cvejić@ipb.ac.rs, ² Faculty of Electrical Engineering,

University of Belgrade, ³Museum of Vojvodina, ana.olajos@muzejvojvodine.org.rs,

U poređenju sa tradicionalnim metodama čišćenja, lasersko čišćenje ima sledeće prednosti: proces čišćenja prestaje odmah sa prestankom dejstva lasera; to je jedan selektivan proces, koji omogućava ciljno uklanjanje nekih određenih supstanci sa površine predmeta; to je proces bez kontakta, i prema tome nema nikakvih neželjenih posledica, koje bi mogle proizaći usled direktnog kontakta sa supstratom, a koji može biti i automatizovan; to je proces koji očuvava profil i reljef površine; to je jedan svestran proces, a pravilnim odabiranjem radnih uslova mogu biti uklonjeno više vrsti materijala; proces je veoma kontrolisan – moguće je otkloniti samo željene debljine materijala; to je ekološki proces.

PRIMERI LASERSKOG ČIŠĆENJA

Kamen – Crkva Stavropoleos u Bukureštu

Crkva Stavropoleos nalazi se u samom centru Bukurešta.³ Crkva Gospojine izgrađena je 1683. godine angažovanjem priceze Marije Kantakuzino gde je pre bila jedna drvena crkvice. Oslikao ju je u tehnici *fresco* čuveni grčki slikar Konstantin Mina. Zbog loše urbanističke politike i velikog zagađenja usled velikog saobraćaja, stanje konzervacije ovog istorijskog i umetničkog lokaliteta se veoma pogoršalo. Loše stanje očuvanja kamena nije se moglo rešiti primenom tradicionalnih metoda čišćenja. Zbog toga se odlučilo za lasersko čišćenje, što je prvi veliki projekat u Rumuniji laserskog čišćenja. Korišćen je laser Rafaello Nd: IAG firme Quanta Sistem.

Pre čišćenja

posle čišćenja

⁴Central institute for conservation in Belgrade, joakim.striber@cik.org.rs; **Conservation of medieval jewelry: Diagnostics and cleaning using laser; AIS3**

³ Francesco Colao, Roberta Fantoni, Luca Fiorani, Antonio Palluci, and Joakim Striber; **Diagnostics of stone samples by laser-induced fluorescence; Proceedings of SPIE 5581, (page 455 – 464);**

Faze čišćenja kapitela

Čišćenje pojedinih delova kamenog stuba crkve Stavropoleos

Kako se može i videti sa fotografija, lasersko čišćenje je bilo veoma efikasno a da pri tom površina stubova sa svim svoji reljefima nije bilo nikako oštećenja. Osim toga vodilo se računa da ostane patina koja zadovoljava najviše estetske kriterijume i ne briše istorijske tragove starenja kamena.

Metal - čišćenje arheoloških predmeta od zlata i srebra

Objekat: ženski nakit, iz 5 – 6 veka pre Hrista, pronađenih u Čurugu na teritoriji Vojvodine. Zbirka predmeta je izuzetno dragocena zbog toga što pronađeni predmeti predstavljaju jedan komplet što se veoma retko događa – uglavnom se pronalaze samo pojedinačni predmeti.

Fibula pre čišćenja

Fibula posle čišćenja

Minduša: razni stadijumi laserskog čišćenja

MOZAIK SA ARHEOLOŠKOG LOKALITETA NEBESKE STOLICE

Mozaik sa arheološkog lokaliteta Nebeske stolice je otkriven tokom arheoloških istraživanja u ranohrišćanskoj bazilici koja je datovana između 4. i 5. veka. Mozaik je nađen u veoma lošem stanju. Oštećenja su prouzrokovana rušenjem građevine i gorenjem. Površina mozaika je bila prekrivena tragovima

čadi. U fugama i lakunama, kao i na dezintegriranim belim kockicama, nalazile su se naslage zemlje izmešane sa koletom. Zbog osetljivosti belih kockica, čišćenje je moralo veoma pažljivo da se odvija.

Pre čišćenja

posle čišćenja

IKONA PRESVETA BOGORODICA „KUPINA NEOPALIME“

Upotreba lasera

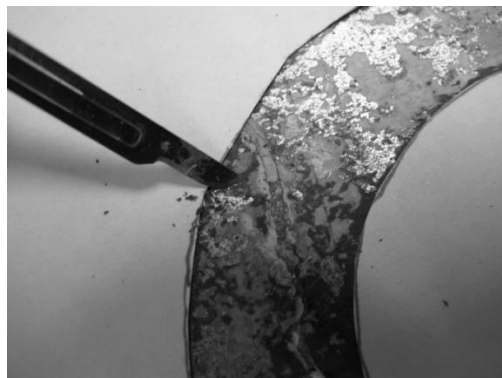
Ikona na dasci Presveta Bogorodica „Kupina neopaljiva“ rađena je tehnikom jajčane tempere. Potiče iz Ukrajine a nastala je u 19. veku. Na oreolima se uočavaju naknadni premazi bronзанom bojom. Nakon uklanjanja debelog bronзанog premaza se ukazao sloj tamnog premaza ispod koga se nazirala pozlata. Ali pozlata je slabo vezana za podloga pa je svaka intervencija unosila rizik odstranjivanja pozlate.

Mehaničko, hemijsko i lasersko čišćenje automatski je uklanjalo zajedno sa bronžanim tvrdim premazom i tanki zlatni listić. Kombinacija tretmana oreola

laserskim zračenjem i uklanjanjem premaza skalpelom, daleko je brža a čišćenje je ravnomernije nego u slučaju tretmana sa gelom.⁴

Pre laserskog zračenja

Pre laserskog zračenja skalpelom se veoma lako skidao bronžani premaz

ANALIZA POVRŠINA I POVRŠINSKIH SLOJEVA PREDMETA KULTURNE BAŠTINE

Tehnika laserski indukovane fluorescencije - LIF (Laser Induced Fluorescence technique)

Fluorescencija indukovana laserom, je jedna spektroskopska metoda za istraživanje molekularnih struktura, odnosno detektovanje nekih materijala, karakterizacija površina objekata i vizualizaciju fluksa čestica. Kao i kod Spektroskopije Raman, analiziraju se spektri molekulskih vibracija i rotacija.⁵

LIF je jedna nedestruktivna tehnika zbog čega je veoma prikladna za primenu na umetničkim delima. Pošto radijacija UV prodire dublje u materijal, informacije o materijalu potiču iz više slojeva. Na osnovu takvih informacija

⁴ Joakim Striber*1, MSc Vanja Jovanović², Maja Jovanović²; 1Alfa BK University, Palmira Toljatija 3, Belgrade 11000, Serbia, 2Central Institute for Conservation, Terazije 26, Belgrade, Serbia; **Easel paintings on canvas and panel: application of Nd:YAG laser at 355 nm, 1064 nm and UV, IR and visible light for the development of new methodologies in conservation; Krakow , Lacona 11**

⁵ Francesco Colao, Roberta Fantoni, Luca Fiorani, Antonio Palluci, and Joakim Striber; **Diagnostics of stone samples by laser-induced fluorescence; Proceedings of SPIE 5581, (page 455 – 464);**

mogu da se izvedu zaključci o korišćenim materijalima i metodama primenjenim na jednoj slici.

Predmet može biti ozračen parcijalno ili se može izvršiti skeniranje cele površine. U prvom slučaju analizira se ceo spektar jedne ozračene tačke, dok u drugom, predmet se skenira, tačku po tačku, ali se obično analiziraju samo određene, karakteristične oblasti spektra.

Sa tačke gledišta konzervacije, veoma je važno detektovati i napraviti topografiju biološkog kontaminiranosti slika, a koje se mogu dobiti skeniranjem LIF.

Prednosti tehnike LIF: veliki intenzitet lasera daje i veliki intenzitet fluorescentnog zračenja; monohromatska laserska svetlost izaziva veoma selektivno pobuđivanje materijala, koje rezultuje veoma karakterističnim fluorescentnim spektrom analiziranog materijala; prostorna rezolucija skeniranja LIF zavisi od dijametra lasera, ali može biti manja i od 0.1 mm.

Фотографија

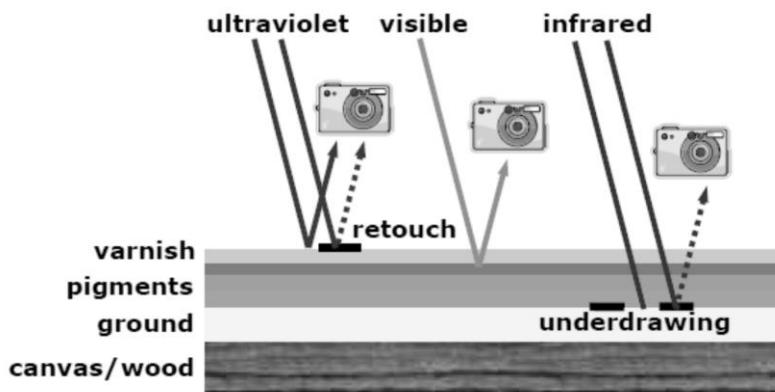
RGB: 480nm, 580nm, 525nm

Sistem LIF

MULTISPEKTRALNA ANALIZA

Tehnika Multispektralne analize je još jedna tehnika koja može da obezbedi važne informacije o objektu koji treba da se restaurira. U tu svrhu razvijene su multispektralne digitalne kamere za inspekciju umetničkih dela i kulturnog nasleđa. Korišćenjem različitih delova spektra svetlosti (IR, VIS, UV) za osvetljavanje površine predmeta, najčešće slika, kamerom se mogu videti razni površinski slojevi: sa UV se vide prvi površinski slojevi, a idući prema IR, sve dublji slojevi. Na taj način se mogu videti izdvojeno pripremljeni crteži slike, da se jasno vide naknadne umetničke intervencije na slici, da se vizuelno prikažu kompozicije ili konzervativna stanja slika, da se utvrde primenjene umetničke tehnike, da se analiziraju boje i pigmenti na slici, a moguće je da se otkriju i ranije restauracije.

CRKVA SVETOG NIKOLE

Izgrađena je kao jednobrodna građevina u maniru klasicizma 1784. godine.

Zvonik je barokni. Rezbariju ikonostasa radio je Aksentije Marković 1791. godine. Slikao ga je Arsenije Teodorović 1794. Prestone ikone ovog bogatog ikonostasa spadaju u najbolje radove ovog slikara. Zidnu dekoraciju radio je slikar Milenko Đurić 1936, a 1961. izmenio je slikar L. Horvat iz Bečeja.

Zaštićena je Reš. br. 01-309/1-69, Novi Sad, 18.06.1969. br. Registra 536. Kategorisana kao kulturno dobro od velikog značaja u Sl. listu APV 28/91 od 30.12.1991.godine.

Okolnosti i stanje stanovništva Ruskog Krstura u kome je sagrađena crkva:

- Veoma teška finansijska situacija
- Bez ikakve istaknute kulturne elite

- Tek nakon 50 godina od njihovog naseljavanja, ljudi iz Ruskog krstura motivisani su da izgrade impozantnu crkvu u vreme kada u selu nije bilo infrastrukture
- Angažovanje najpoznatijih slikara tog vremena: nisu imali svoje umetnike, ali znali su da je kultura veoma važna za dalji razvoj zajednice
- Barokni, istaknuti stil perioda u kojem je slikar Arsenije Teodorović slikao, došao je u ovaj region iz Evrope kroz Ukrajinu (Miroslav Timotijević, *Ukrajinsko-srpske umetničke veze*). Dakle, **odnos sa maticom Rusina uspostavljen je preko okruženja.**

Ikonoostas koji je nasliko Arsenije Teodorović, najistaknutiji srpski ikonopisac; dimenzije 9 m x 14 m.

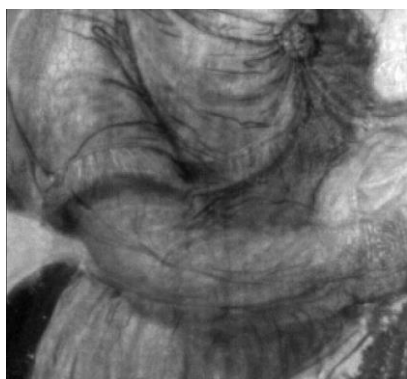
Ikona svetog Petra na propovedaonici

Snimak infracrtnim zračenjem gde se vidi
oroginalna slika

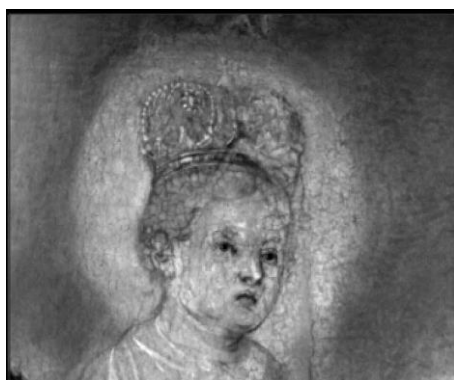
foto

Snimak infracrtnim zračenjem gde se vidi
oroginalna slika

foto

Snimak infracrtnim zračenjem gde se vidi
oroginalna slika

foto

Snimak infracrvenim zračenjem gde se vidi originalna slika

foto

LASERSKO 3D SKENIRANJE

Dokumentacija istorijskih lokacija i kulturne baštine je veoma važno zbog njihovih mogućih oštećenja usled prirodnih nesreća, neprikladnih intervencija i modifikacija, vremenskog propadanja ili vandalskih činova. Veoma pogodna za tu svrhu su digitalne slike dobijene laserskim skeniranjem. Za brzo i efikasno skeniranje i slike visokog kvaliteta potreban je skener sa određenim karakteristikama: preciznost od nekoliko desetih delova milimetra, brzina snimanja od oko milion tačaka u sekundi; konstrukcija aparata koja omogućava terensko skeniranje i mogućnost lakog prenošenja sa jednog mesta na drugo. Tehnika laserskog skeniranja je neinvazivna i nedestruktivna a slika predmeta i objekata su verne originalu do preciznosti snimanja aparata.

3D snimak oltara katedralne crkve Sv Nikolaj u Ruskom Krsturu

3D snimak katedralne crkve Sv Nikolaj u Ruskom Krsturu

PROJEKAT HORIZONT 2020

Evropski projekat koji može da uključi ove pa idruge tehnologije za restauraciju kulturne baštine Rusina je: **H2020-EU.3.6. - SOCIETAL CHALLENGES - Europe In A Changing World - Inclusive, Innovative And Reflective Societies**

Sadržaj ovog projekta je sledeći: kulturno nasleđe i evropski identitet. Cilj projekta je da doprinese razumevanju evropske intelektualne osnove - njene istorije i mnogih evropskih i neevropskih uticaja - kao inspiracije za sadašnju kulturnu klimu. Evropu karakterišu različiti narodi, tradicije i regionalni i nacionalni identitet, kao i različiti nivoi ekonomskog i društvenog razvoja. Migracije i mobilnost, mediji, industrija i transport doprinose raznolikosti pogleda i životnog stila.

Pristupačnost i očuvanje kulturne baštine neophodna je za vitalnost angažmana unutar i širom evropskih kultura i doprinosu održivom ekonomskom rastu. Fokus aktivnosti bi bio:

- a) proučavanje evropske baštine, identitet, integraciju i kulturnu interakciju, uključujući njeno predstavljanje u kulturnim i naučnim zbirkama, arhivima i muzejima, kako bi se podiglo na viši nivo znanje, informacije i interpretacija prošlosti;
- b) istraživanje istorije, književnosti, umetnosti, filozofije i religije evropskih zemalja i regiona i kako su one označile savremenu evropsku raznolikost;
- c) istraživanje uloge Evrope u svetu, uzajamni uticaj i veza između regionima sveta

Ideja za projekat o Rusinima je sledeća:

Rusinski put u evropskom kulturnom prostoru (EURORUT) (Ruthenian route in European cultural space (EURORUT))

Pitanje identiteta I procesa globalizacije je suštinski vezano za postojanje i razvijanje Evropske zajednice. Ovaj projekat se bavi ulogom kulture u društveno-ekonomskom razvoju jedne zajednice i njene inkluzije u okruženje i širu evropsku zajednicu. Kao primer za to uzet je barok, kao prvi proces globalizacije u Evropi i njegov uticaj u očuvanju rusinkog identiteta i društvenog prosperiteta u okvirima tog procesa, na teritoriji današnje Srbije, odnosno Vojvodine.

Poreklo termina Rusin vezano je za Kijevsku Rus. Stanovnici ove velike države zvali su se Rusini, na latinskom Ruteni. Raspadom Kijevske Rusi vremenom su se formirale nove države sa novim nacionalnim identitetima: Rusija, Belarus i Ukrajina. Deo naroda na tromedži Ukrajine, Poljske i Slovačke i dalje je koristio naziv Rusini. Među tim Rusinima jedan deo se smatra delom Ukrajinskog naroda, dok drugi ne. Rusini su se u današnju Vojvodinu, a tadašnju južnu Austro Ugarsku, doselili sredinom XVIII veka uglavnom iz istočne Slovačke.

Iako veoma siromašni i neobrazovani, odmah nakon 50 godina doseljenja, još dok selo Ruski Krstur, prvo rusinsko mesto na teritoriji današnje Vojvodine, nije bilo ni uređeno, rešili su da sebi i potomcima sagrađe simbol njihovog identiteta. I tako su sagradili impozantnu crkvu za jedno tako malo selo, koje je tada brojalo jedva 2000 stanovnika. Za oslikavanje ikonostasa angažovali su najčuvenijeg srpskog ikonopisca Arsenija Teodorovića. Bio je to veoma plodna saradnja između Rusina, grkokatika i srpskog pravoslavnog slikara.

I tako su Rusini vođeni idejom napretka putem kulture i obrazovanja, ne zatvarajući se u sebe već naprotiv otvoreni prema okruženju, gajili svoj nacionalni identitet, dostigli zavidni nivo kulturnog, obrazovnog i ekonomskog razvoja. Danas Rusina u Vojvodini ima oko 15000 stanovnika, bogatu kulturnu baštinu, škole od osnovnog do Univerzitetskog, medije. Pre oko 150 godina kodifikovan je Rusinski jezik, na kojem su izašla brojna izdanja raznih oblika. To je najmlađi literaturni jezik u Evropi, a ove godine izaćiće i kapitalno delo, odnosno prevod Biblije na Rusinski jezik.

Za razliku od Vojvođanskih Rusina, „gornji“ Rusini, sa tromedja nisu nikad imali svoj literaturni jezik. Osim toga, za vreme komunizma, sve zemlje Varšavskog pakta zabranili su naziv Rusin, te su mogli da se izjašnjavaju ili kao

Ukrajinci, Slovaci ili Poljaci. Posle pada komunizma taj naziv se vratio među ljude, ali situacija je prilično nesređena i među samim Rusinima neorganizovana.

Ovaj projekat ima za cilj integrisanje Rusina u Evropski kulturni prostor putem:

- Revitalizaciju postojeće Rusinske materijalne i nematerijalne kulturne baštine, putem konzervatorskih poduhvata na objektima
- Očuvanje kulturne baštine putem digitalizacije, jačanjem struktura koje se bave kulturom, organizovanjem radionica za mlade
- Promocijom Rusina i Rusinske kulturne baštine u Evropskom kulturnom prostoru putem izdavačkih akcija, internet sajtova sa pisanim materijalima i video zapisim, organizovanjem i prisustvovanjem međunarodnim konferencija
- Jačanjem svih drugih struktura, kao na primer ekonomskih, uključivanjem u to kulturnu baštinu stvaranjem modela samoodrživog razvoja

Pri tome vojvođanski Rusini svakako mogu biti lideri svih drugih Rusina zbog njihove najpovoljnije situacije, na prvom mestu zbog njihovog literarnog jezika i postojećih struktura (obrazovanje, mediji).

U projektu bi bile korišćene najsavremenije IT tehnike i sve druge tehnologije neophodne za uspešno ispunjavanje ciljeva projekta (na primer u konzervaciji)

Time bi se obogatio Evropski kulturni prostor konkretnim materijalima o Rusinima injihvim konkretnim učešćem u njemu, pružio model uspešne inkluzije u širu društvenu zajednicu i očuvanju identiteta u procesu globalizacije a takođe i model samoodrživog razvoja. Takođe projekat će pružiti i nove tehnike i metodologije (nova metodologija laserkog čišćenja, nova metodologija 3D snimanja,...)

Joakim Striber

LASER TECHNIQUES TEHNIKE IN CONSERVATION OF CULTURAL HERITAGE

Summary

Cultural heritage is the historical process of forming the consciousness of national identity and culture of own community. It belongs to everyone, those who were, who are now, and who will come. That is why it is important to preserve it, which means not only to be preserved materially but also spiritually according to the principle of conservation when was mentioned in this paper, that any intervention on an object or object should not compromise its integrity: physical, aesthetic and historical.

The presented modern restoration techniques make this possible and the aim of this paper was to familiarize persons working in the field of national culture and preservation of national identity with the opportunities provided by modern technology, concepts of contemporary conservation and potential opportunities for application to European projects that support the preservation of cultural heritage as part of European civilization and the cultural and economic progress of the modern European community too.

Ključne reči: laser, multispectral analysis, cultural heritage, Ruthenian ethos, project Horisont 2020.

НОВИНАР ЈОВАН ХРАНИЛОВИЋ КАО АУТОР ФЕЉТОНА У ДНЕВНОМ ИНФОРМАТИВНО-ПОЛИТИЧКОМ НОВОСАДСКОМ ЛИСТУ *ЈЕДИНСТВО*

У раду се анализира Јован Храниловић као истакнути новинар, уредник и директор дневног информативно-политичког листа *Јединство*. Храниловић је био изузетно значајна личност за новосадске Русине, зато што је као гркокатолички свештеник у јавности сматран за човека од ауторитета у тој заједници. Он је пружио изузетан допринос у покретању и оснивању Русинског народног просветног друштва чија оснивачка скупштина је одржана 2. јула 1919. године у Новом Саду. Храниловић је био песник, књижевни критичар, хуманиста, културни и јавни радник, уредник, политичка личност, свештеник, а у средишту овог истраживања биће његов журналистички рад на писању фељтона. У тексту се анализирају фељтони које Храниловић пише у *Јединству* о историјским личностима које је познавао а оставиле су великог трага у култури. Методом анализе садржаја и критичком анализом медијског дискурса у раду се истражује на који начин Храниловић пише фељтоне и како представља одређене личности. Циљ рада је да се пружи структурална слика Јована Храниловића као великог новинара и културног радника који је дао значајан допринос у развоју наше журналистике.

Кључне речи: новинарство, медији, Јован Храниловић, фељтон, Русини, новине, *Јединство*, култура.

УВОД

Јован Храниловић је интригантна, можемо рећи и вишеструко занимљива историјска личност и човек који је на разним подручјима духовног и културног стваралаштва оставио својеврсно завештање које се изучава и анализира читав век након његове смрти. Храниловић шта год да је радио, чинио је то својски, искрено, срчано, храбро, дубоко уверен да служи народу, култури и јавном интересу на најбољи могући начин. Укупно животно стваралаштво Јована Храниловића је фасцинантно јер је у себи спојио низ послова: од свештеничког позива који је читав радни век

* barovic@ff.uns.ac.rs

обављао, преко новинарства до песништва, књижевне критике, хуманитарног и јавно-политичког рада. Читаоца који упознаје Храниловићеву биографију та историјска личност не може оставити равнодушном јер имао је велике животне успоне и падове, али и када је под ударима судбине падао још силнији и крепкији се дизао да настави свој животни пут проткан борбама са разним изазовима и недаћама. Храниловић се у два наврата током своје свештеничке каријере отворено сукобљавао са надлежним владикама: први пут са својим рођаком Илијом Храниловићем а други пут са Јулијаном Дрохобецким – у другом сукобу две године је био скинут са парохије а правни спор је ишао чак до Рима, где је Јован тражио и добио не само правду већ и материјалну накнаду за време док је био скинут са дужности пароха (Barović, Potkožarac, 2018: 19). Имао је Храниловић и уметничких спорова о чему најбоље сведочи сукоб „старих“ и „младих“ у покрету хрватске модерне, где је Јован био истакнути представник „старих“. Такође је имао и журналистичких окршаја који су некада (као и данас) познати као огорчени и сурови, али је Храниловић успевао да задржи професионалну новинарску етику на високом нивоу, што га чини моделом добре праксе и узором и за данашње новинаре утонуле у све већу и безобзирнију таблоидизацију. Јован Храниловић изузетно је значајна личност за Русине у Војводини зато што је три и по деценије био парох гркокатоличке цркве св. апостола Петра и Павла у Новом Саду те је од владајућих ауторитета али и од шире јавности сматран за веома утицајну личност у русинској заједници, иако по националној припадности није био Русин. То истиче и Харди када пише: „Храниловић је за малу русинску заједницу био личност која ју је представљала не само на Великој народној скупштини, већ и пред властима новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, када је ваљало за своје националне интересе изабрати што бољу позицију“ (Hardi, 2018: 32–33). О значају Храниловића у русинској заједници Новог Сада пише веома афирмативно и Лаћак: „Протојереј-ставрофор Јован Храниловић је имао велики углед код Русина, будући истовремено и гркокатолички парох у новосадској парохији и угледна личност у интелектуалном и политичком животу града“ (Laćak, 2018: 80–81). Храниловић је имао истакнуту улогу на Великој народној скупштини која је Војводину присајединила Србији а преко ње и Краљевини СХС, где је био један од председавајућих, што је могла да буде само особа од великог ауторитета и дигнитета (Mirković, 1925: 19).

Јован Храниловић је имао важну улогу у организовању оснивачке скупштине Русинског народног просветног друштва, које је установљено 2. јула 1919. године у Новом Саду. „Као угледан човек и утицајна личност Јован Храниловић је обезбедио све дозволе за одржавање таквог скупа од надлежних власти а такође је успео да добије и свечану салу градског магистрата као и смештај за учеснике скупштине. То није било једноставно издејствовати у тешким послератним приликама када се оскудевало у свему. Прота Јован Храниловић је председавао Оснивачком скупштином Русинског народног просветног друштва 2. јула 1919. године, чиме се златним словима уписао и у историју русинског народа на војвођанским просторима, као човек који је бринуо и на друштвеном и културном пољу о својим парохијанима – Русинима“ (Barović, Potkožarac, 2018: 32). Јован Храниловић је имао и до тада велику улогу у очувања русинског идентитета у Новом Саду и Војводини и то баш на црквено-просветном пољу. „Барем што се тиче новосадских Русина, Храниловић је најзаслужнији што је њихова црквена школа сачувала своју самосталност и народни језик“ (Hardi, 2018: 20).

Суштина овог рада неће бити базирана на уметничком аспекту Храниловићеве личности, нити на навођењу биографских детаља његовог живота, јер о томе има компетентне литературе која је одавно доступна стручној јавости (Ujević, 1933). Рад ће бити посвећен журналистичком раду Јована Храниловића тачније његовом труду на писању фељтона у дневном информативно-политичком листу *Јединство*, који је излазио двадесетих година прошлог века у Новом Саду. До сада је писано и о Храниловићевом новинарском и уредничком раду али нема истраживања о његовом журналистичком прегалаштву на писању једне од најзахтевнијих новинарских форми - фељтона.

ЛИСТ *ЈЕДИНСТВО* И ХРАНИЛОВИЋ

Храниловић је рано почео да пише за медије и да се бави новинарством, јер га је писање занимало, испуњавало и ту је оставио значајног трага на разним пољима од књижевне критике, поезије до новинарства. „Временом Храниловић постаје стални сарадник часописа *Јавор*, *Браник* као и *Летописа Матице српске*, *Позоришта*, *Стражилова*, *Фрушкогорца*“ (Hardi, 2018: 19–20). Храниловић је у време када је од стране владице Дрохобецког отпуштен са жупе две године радио као професионални уредник и новинар, што ће му доцније бити драгоцено

искуство за рад у *Јединству*: „У време док је био под бискуповом казном Храниловић је из егзистенцијалних разлога морао да се бави новинарским занатом, у којем се лако сналазио јер је од раније сарађивао са многим листовима. Крајем 1898. године уредник *Обзора* Јосип Пасарић морао је да издржи законску казну, а пошто је у то време Храниловић био без посла прихватио се уредништва у том листу, који му је идејно био близак. Готово у исто време остало је упражњено место уредника *Виенца*, познатог листа за културу и књижевност те је Храниловић постао уредник тих новина на чијем челу је био 1899 – 1900. године“ (Barović, Potkozarac, 2018: 20).

Иако је сарађивао у многим медијима Јован Храниловић је имао у журналистичком смислу најзахтевнији ангажман у новосадском дневном информативно-политичком листу *Јединство* у којем обавља дужности директора и уредника а и сам је неретко писао новинарске текстове. Са те позиције Храниловић је покренуо и реализовао значајан подухват оснивања Новосадске секције Југословенског новинарског друштва што га на велика врата уводи у круг заслужних личности за историју журналистике на нашим просторима (Barović, Pralica: 2014). О том изузетно важном организацијском подухвату који је Храниловић достојно обавио имамо и сведочанства савременика и људи који су проту Јована лично познавали (Militar, 1939).

Лист *Јединство* је био медиј који отворено истиче да је орган Демократске странке и то пише у заглављу на насловници, што је политички искрено и поштено, посебно када упоредимо данашње острашћене медије који декларативно истичу да су независни од било каквог политичког утицаја. Први број *Јединства* изашао је 20. априла 1919. године а последњи број (бр. 1584) 27. децембра 1925. године. Као управник листа (данас би рекли на месту главног уредника) на почетку се налазио Петар Коњовић (чувени композитор) док је одговорни уредник био Богољуб Прешаћ (професор по занимању). Као власник и издавач се потписује Акциони одбор Демократске странке а лист се штампа у формату од 56 цм у новосадској штампарији „Натошевић“. Уредници листа мењали су се релативно често те је тако већ од броја 196 из 1920. године то био Александар Шилић, од броја 270 из исте године на тој позицији је Александар Шумановић. Од броја 945 из 1922. године је као уредник потписан Милутин Угљешаћ а од броја 1409 из 1924. године то је А. Плавшић. „Јединство није имало континуитет у излажењу, јер је у току 1920. године дошло до прекида штампања листа, да би 1. јануара 1921.

године *Јединство* изашло на ћирилици. Нови лист је имао свега две скромне странице, али се његов обим временом повећао на четири стране, заједно са рекламама и огласима. Јединство је у празничне дане имало више страница, а због ограничених техничких услова – нема фотографија“ (Barović, 2018: 47-48). Учесталост излагања је таква да је на почетку лист излазио „дневно, сем понедељника и за празником“, и тако је било до 1924. године када због различитих околности има одређеног варирања у темпу излагања. „Лист је био усмерен на покрајинска питања, дешавања у Новом Саду, а као партијски орган често се бавио страначким расправама и политичким питањима која су анализирана и коментарисана из угла ондашњих демократа, у првом реду њиховог првака Светозара Прибићевића“ (Barović, Potkožarac, 2018: 53). Када је ушао у редакцију *Јединства* Јован Храниловић је више пажње посветио проблемима културе али и градским темама које су мориле све Новосађане без обзира на веру, нацију и страначку припадност. Управо у контексту Јовановог занимања за теме из домена културе треба посматрати и његове напоре на пољу писања фељтона као захтевне и специфичне форме којој се може одати само искусан, писмен и образован журналиста. Најбољи познавалац проблематике војвођанске међуратне штампе Душан Попов о Храниловићевом значају за лист *Јединство* пише: „Доласком 1921. године гркокатоличког свештеника Јована Храниловића, познатог народног трибуна и песника, редакција је знатно ојачана. Он се прославио својим „Жумберачким елегјама“, запажене су биле и његове расправе, позоришне критике, скице и студије у *Летопису Матице српске*, *Бранику*, *Позоришту*, *Стражилову* и многим другим листовима и часописима, а имао је и уредничког искуства, јер је у млађим данима уређивао загребачке листове *Обзор* и *Виенац*. Захваљујући великом угледу добио је положај главног уредника, а затим и директора листа“ (Роров, 1983: 202).

ХРАНИЛОВИЋЕВИ ФЕЉТОНИ У *ЈЕДИНСТВУ*

Као што смо раније истакли фељтон представља једну од најсложенијих и најзахтевнијих журналистичких форми јер како Ђурић примећује када пише о фељтону то је: „...већ два века назив жанра који се колеба између књижевности и новинарства, али је, развијајући се делимично задовољио критеријуме и књижевности и новинарства“ (Ђурић, 2003: 448). Први фељтони били су романи који су објављивани у наставцима (многа дела чувених писаца тако су објављена или су на тај

начин настала), а тај жанр појавио се у новинама почетком 19. века и то у француској штампи. Фељтон подразумева исцрпну обраду једне или више тема а може бити и пренос интегралног текста литерарног дела, монографије, студије, аутобиографије, биографије и сл. Специфичност фељтона огледа се у томе да се објављује у наставцима на истом месту у новинама са истим наднасловом уз напомену да сваки наставак треба да буде засебна целина са посебним насловом и опремом текста (фотографија, антрфиле). Основне врсте фељтона су: актуелни, најавни, биографски, аутобиографски, историјски, документарни, литерарни и сензационални. За писање фељтона потребан је врстан новинар, који добро влада занатом, има темељну документацију, познаје личност, догађај или процес о ком пише и уме да направи план фељтона, као и да одржи континуитет приповедања, што само по себи сведочи да се ради о обимном и захтевном журналистичком ангажовању.

Установили смо на основу анализе дневног листа *Јединство* да је Јован Храниловић написао фељтоне о следећим историјским личностима у том медију: Змај Јови Јовановићу, Ђури Арнолду, Илији Округићу Сремцу, др Анти Ковачићу. Храниловић одлично познаје сваку од личности о којој пише, може се закључити да је изврсно информисан и да је оставио праву ризницу података, информација и чињеница о особама које портретише у фељтонима. Јован пише и један помало неуобичајен али занимљив фељтон под насловом „Мој Мишо“, у ком износи сећање на истоименог коња који га је верно служио као пароба у радатовићком крају и жумберачким врлетима. Ту препричава разне догодовштине, пријатне анегдоте и изузетну животињску интелигенцију и живахност свога коња који му је био веран и поуздан сапутник у врлетном крају жумберачком, где је провео део своје свештеничке службе и испевао познате „Жумберачке елигије“ које су га прославиле у свету песништва.

Храниловић је искрен и поштен фељтониста што се види када пише о Илији Округићу Сремцу, када сликајући његову бујну песничку природу износи карактер његове личности, наоко неспојив са позивом римокатоличког свештеника: „Испјевао је и неколико овећих објесних, шаљивих и сатиричних пјесмотвора за најуже кругове пријатеља, који дакако нису за јавност, али су доказом особите инвенције и особито снажно развијене сатиричке пјесничке жице Округићеве лире. У том је он био ненадмашив, кад се је, што норијеч, распојасао, те ударио у крупнине народних наших израза за најинтимније манифестације живота“ (Hranilović,

1922:1 br.1055). Храниловић се као искусан и вредан новинар марљиво припремао за писање сваког фељтона, што је врлина али и неопходан методолошки поступак када се журналиста припрема за такав подухват а о изазовима и тешкоћама на том послу сам Јован каже: „Стајало ме је много труда, да све те ствари прочитам, поразгледам и приберем. Многи рукописи његових и овећих пјесама, које и данас не би биле без вриједности, написане су оловком; многима није могуће било наћи почетка или свршетка; код многих имаде толиких рукописних варијанта, то је очевидно, да их је пјесник о својој домисли или према савјету пријатеља, којима је концепт читао, исправљао, преиначивао и дотјеривао“ (Hranilović, 1922: 2 br.1052).

Пошто је био вишедеценијски књижевни критичар Храниловић се у фељтонима не бави паушалним оценама и уобичајеним, можемо рећи протоколарним похвалама песника ког анализира, већ из њега говори критичар који суверено влада материјом и даје храбре и утемељене оцене живота и дела портретисане личности када пише да је Округић: „.....био један од најпродуктивнијих наших пјесника из илирског доба, а можда и најпродуктивнији међу свима њима“ (Hranilović, 1922: 2 br.1052). Интересантно је примерити да се Храниловић не држи хронолошког метода казивања у фељтону јер Округићеве биографске податке даје тек у другом наставку фељтона, који је имао четири дела. Ту демонстрира изврсно познавање биографије личности коју портретише и износи чак и неке елементе са којима се не слаже (као што је нпр. чињеница да се Округић са оцем дописивао на немачком а и у њиховој кући су углавном говорили немачки што Храниловић пежоративно детерминише „нијемштином“). Оно што анализа овог фељтона може да пружи као оригиналан допринос и иновативно сазнање је чињеница да нам Храниловић износи податак који немамо нигде записан, а то је да римокатоличке црквене власти Илији Округићу као песнику бране да пише под својим именом и презименом у „Невену“ (књижевни лист). „Нарочито су занимљива писма књижевничког му друга и савременика *Јанка Томбора*, који још и сада живи као умировљени жупник Пишкоревачки. Из тих писама сам разабрао, да је Округићу и Томбору било од њихове духовне области забрањено, да под својим именом давају у штампу у листу „Невену“ своје приповјетке и пјесме“ (Hranilović, 1922: 2 br.1052). Храниловић је веома похвално писао о Округићевом студиозном приступу изучавању историје Срема који истражује од периода Римског царства до револуције 1848. године (па и

касније), што обилно користи за писање својих драма, као и лирских и епских песама. Јован истиче да је Округић био полиглота, веома образован и начитан човек, као и да је био у изузетно пријатељским односима са бискупом Јосипом Штросмајером (занимљиво је да то презиме Храниловић пише Стросмајер), човеком који је интересантна појава у друштвено-историјском и политичком контексту друге половине 20. века (Krestić, 2006). Посебно је занимљиво цитирати Храниловића када пише о Округићевом чланству у књижевном одбору Матице српске и његовој сарадњи са српским књижевницима и културним посленицима. „Преко новосадских књижевничких пријатеља упознао се је и с многим одличним писцима и родољубима у Биограду, поименце с Јованом Ристићем, Чедом Мијатовићем и другима, али највише је заволио одличног пјесника, приповједача и драмског писца, интенданта биоградског позоришта Милорада Поповића Шапчанина, с којим је интимно друговао све до његове смрти, коју је Округић опјевао и ожалио с врло дирљивом пјесмом у листу *Позоришту*“ (Hranilović, 1922: 2 br. 1054).

ФЕЉТОН О ЗМАЈ ЈОВИ ЈОВАНОВИЋУ

Јован Храниловић је написао изврстан фељтон у три наставка о Змај Јови Јовановићу, где износи детаље о свом пријатељству и дружењу са великим српским песником, који је у ондашњој јавности сматран за највећег поету српског говорног подручја. Храниловић и у овом фељтону даје дубок лични доживљај и печат великог Змај Јове када пише: „Змај је у већем друштву, нарочито тамо, гдје би се још нашао какав разметљивац или непознанац, био мучаљив и нервозан, и требало је дуго времена, док се је расталио. Али у друштву двојице, тројице пријатеља био је недостижив домишљан, распојасан и ведар, да је милина била с њим разговарати. Иначе није био створен за говорника, нити је волео велике јавности. У њега није било нимало сујете у обичном смислу те ријечи. Најволио је носити одјело старијег кроја, онако, како је то било у обичају за његових млађих дана. Нерадо је говорио о свом пјесничком раду, а усмено хваљење његових пјесама врло је непријатно на њега утјецало“ (Hranilović, 1923: 3 br.1330). Пошто је и сам био песник и књижевни критичар Јован Храниловић у свом фељтону не крије искрено, можемо на моменте рећи чак дечје одушевљење током свог првог сусрета са Змај Јовом, а у свом тексту открива и дубоко емотивну природу великог српског песника. „Радостан похитих у њену кућу (госпође А. М. Машинице - прим. аут.). Нађох у соби симпатична човјечца

(тако стоји у ориг.-прим.аут.), просједе плаве косе, мале брадице и неизмјерно милих, дубоких, плавих очију. Пријатељи су ме упозорили, да се Змај нађе у највећој неприлици и да му је врло немило, када когод пред њим узвисује његову пјесничку славу. Зато сам у првом реду, саставши се с њим, више истицао радост, што имадем прилику, да лично упознам човјека, који је на гласу и једнако омиљен код Хрвата и Срба, као апостол слоге између та два једнокрвна племена истога народа. Видио сам, гдје му је нешто у очима засијало као суза, а све му је лице попримило неки необично благи израз. И касније сам често примјетио тај чудни, више меланхоличан, изненадни, часовити просијев његових очију, када је слушао или приповједао штогођ, што му је потресало душе“ (Hranilović, 1923: 2 br.1329).

Храниловић износи податак да је кућа Змајевих родитеља била у улици где се налази парохијални дом у ком је Јован становао током дуге службе (парохијални дом и свештенички стан је и данас на истом месту преко пута гркокатоличке цркве св. апостола Петра и Павла у Новом Саду). Оно што краси Храниловићев текст су детаљи и карактерне црте личности коју портретише у овом биографском фељтону. Он износи Змајеве особине, карактер и специфичан сензибилитет песника који цени обичне, мале људе а скромност истиче као важну врлину. „Змај је у опће највише волео људе скромне, мањег положаја, и ништа му није више одвратно било него разметљивост, раскош и надување. Ма да је по роду био угарски племић и по танкој крви у доста блиском роду с династијом Обреновић, нитко није јеткије сатиром жигосао разноврсне политичке пустоловине краља Милана него он. Био је по осјећају искрени демократа, искрени штитник и пријатељ малих људи и сиротиње. Многима је помогао и заговором и заузимањем код својих одличног положаја познаника, и у том је управо неуморан био. За се ништа, а све за другога, то бијаше његово гесло у пјесништву и животу. Идеалиста и алтруиста, каквих сам мало у свијету сусрео“ (Hranilović, 1923: 2 br.1330). Ове речи имају још већу снагу и дубљи значај ако знамо да их је написао Јован Храниловић који је био искрени хуманиста, човек који је био утемељивач и покретач дома за ратну сирочад и преседник организације „Заштита деце и младежи“ (Miletić, 1925: 17-18). Тим пре је тај део Храниловићевог текста јасно сведочанство о истинској природи Змај Јове који је био емотиван човек и борац за сиромашне суграђане којима је увек био спреман да помогне, иако је посебно под старе

дане и сам оскудевао у многим животним потребама, о чему Храниловић сведочи у својим текстовима и сећањима.

Да је Храниловић био истински пријатељ и познавалац дела али и живота великог Змај Јове Јовановића најбоље сведоче сасвим интимни детаљи и подаци из животних ситуација које Јован искрено наводи у фелтону: „Још сам једном доживио такову Змајеву импровизацију. Спровели смо га ја и др. М. Савић на новосадску паробродску станицу неког јесенског дана. Чекали смо на лађу пуних седам сати, али је не дочекасмо. Морали смо на станици нешто узети и за ручак, али нам никако није пријало ни пиво, ни вино, ма да иначе ни један од нас није био у завади ни с Бахом, ни с Гамбринусом. Пред нама стајаху три једва на полак испите чаше. Змај је импровизирао оду трим првим неиспитим чашама. Чини ми се, да је поента гласила: ни једна се од њих није „попила“ нит постала „попадијом““ (Hranilović, 1923: 2 br.1330).

Као врстан књижевни критичар Храниловић дакако није могао заобићи и свој стручни суд о Змају као песнику јер истиче да он није „пјесниковао да угоди свјету“, иако је био нападан од ондашњих критичара али и од мање или више познатих песника. Храниловић са поносом истиче Змајеву захвалност за књижевну одбрану коју му је пружио. „Кад је оно покојни духовити али болесни биоградски професор и критичар Љубо Недић узнастојао био, да извргне смијеху Лазу Костића и омаловажи пјесничке Змајеве ловорике, устали су против тога Змајеви и Костићеви поштивачи не само код Срба, него и код Хрвата. Једног дана дошао је Змај к мени, да ми се, како шаљиво рече, с „новим зубима“ захвали, што сам у „Вијенцу“ узео на нишан познату Недићеву књигу о српским лиричарима у којој је Змају оспоравано, да је у опће испјевао коју успјелу пјесму, осим пјесама за дјецу. Змај је управо дошао из Биограда, где је себи дао умјестити умјетне зубе од једног вјештака. Не знам, како би Недић прошао, да је у Змаја било злобе и сујете, пак да је својом неодољивом сатиром, ма и без природних својих зуба заквачио Недићеве мудролије о његовим лирским пјесмама“ (Hranilović, 1923: 2 br.1331). Као искусан књижевни критичар и добар познавалац књижевности и поезије Храниловић примећује да се Змај није освртао на личне, уметничке ни политичке нападе („Зуј злобних комараца сматрао је своје врсти неминовним злом на свијету“), али истиче да је тешко прихватао атаке који су долазили од блиских људи и личности које је ценио. „Више га је бољело, када се неки тобожњи пријатељи пожурише, да му једва доштампане прве табак

познате омашне књиге дра Лазе Костића изнесу пред очи, не би ли га озловољили на пјесничку побру Лазу. А за право духовита Лазина штудија о Змајевим пјесмама, у којима се славујски гласови по пјесничкој вриједности уздижу на змајске акценте, права је химна пјесмама његову пјесничком побратиму. Змају је побратимство и пријатељство било светиња, а то су знали они, што нису мировали, док се није ражалио на свога побратима. У царству духова они су се сигурно измирили, док онима на земљи, што су покушали, да их раздвоје, паде мраз на образ“ (Hranilović, 1923: 2 br.1331). Заиста поетски Храниловић резимира специфичан однос два велика српска песника и даје своју оцену о двојници великана наше поезије. Можемо истаћи да је фељтон о Змају значајан допринос који је Храниловић дао у циљу структуралног сагледавања његове изузетне уметничке али и историјске појаве. То је вредан извор података који дају опис Змајеве личности и зато је вредност овог фељтона управо у том сегменту.

ЗАКЉУЧАК

Јован Храниловић је био познат не само као песник, јавни радник, књижевни критичар и хуманиста већ и као новинар, а у овом раду га можемо препознати и као врсног фељтонисту односно специјалисту за писање тог захтевног новинарског жанра. Храниловић пише фељтоне на методолошки исправан и прихватљив начин, јер када анализирамо текст можемо закључити да је фељтон писан по одређеном плану са циљем да казивање буде складно и течно, уз изношење података и чињеница о личности коју потретише. Храниловић је углавном писао биографске фељтоне о великим личностима српске и хрватске културе, уз изношење обиља занимљивих и интимних података, који су тим пре драгоценији за савременог читаоца, јер да Јован то није забележио вероватно би низ података за савремену јавност био заувек изгубљен.

Храниловић у својим фељтонима уме да очува континуитет у казивању и да умешним распоредом података и сећања које износи задржи пажњу читаоца, јер уношењем анегдотских приказа избегава да упадне у монотонију, што је потез вредан хвале који га сврстава у истинске журналистичке зналце. У писању фељтона Храниловић је искрен и не улепшава стварност а има и критичке моменте, иако је већином афирмативан према личностима о којима пише. Храниловић се у фељтону држи Тацитове максиме „sine ira et studio“ јер иако му је Округић био за

живота добар пријатељ износи и критичке црте по питању његовог песничког израза и искрено наводи да он није био популаран песник: „Објекте пјесме нешто су подуље, а то је у опће карактеристика пјесниковања Округићева, да је редовно преопширан и пребујан, - пак ће то бити поглавити разлог, што му пјесме нису биле у ширим круговима популарне“ (Hranilović, 1922: 1 br.1053).

Осим што фељтон пише са планом Храниловић се темељно припрема за писање, јер по сопственом казивању истражује личне архиве људи о којима пише, темељно чита њихове забелешке, текстове, песме и материјал који су оставили а тек потом се препушта писању и изради фељтона који нису преобимни, јер су у већини случајева то три до четири наставка. Оно што је лични печат Храниловића као фељтонисте то је изношење карактерних црта и темперамента личности коју портретише, уз сликање структуре личности кроз разне животне ситуације којима је новинар присуствовао. Храниловић на самом крају фељтона који пише о Змају износи податак о песниковом погребу и својој улози у том тужном чину. „Над његовим мртвачким сандуком изрекао сам одмах иза изасланика мађарског Кишфалудијева друштва, којему је он био почасним чланом, у име „Матице Хрватске“ и „Друштва хрв. књижевника“ опросни говор. Када год ме нанесе пут у Каменицу, потражи ми срце његов гроб, и у души ми осване мила слика не само великог пјесника, већ и по срцу и души великог човјека, *какови се не рађају често* (наглашено у тексту – прим.аут)“ (Hranilović, 1923: 3 br.1331).

Можемо закључити да је Јован Храниловић дао значајан допринос развоју фељтона као жанра у нашој журналистици тиме што је на квалитетан начин написао и објавио фељтоне о низу великана наше културе које је познавао. Он је тиме не само демонстрирао (пре скоро стотину година) како се пише добар фељтон, већ је од заборавачачувао читав низ података, ангота, реминисценција о значајним историјским личностима којима је био близак у животном веку. То је још један позитиван елемент у структуралном сагледавању и изучавању обимног делања Јована Храниловића на пољу наше журналистике, која се може поносити чињеницом да је тако вредан и ваљан човек и новинар трасирао магистралне правце у развоју нашег новинарства у прошлости.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ:

- Barović, V. - Potkozarac, S. (2018). *Jovan Hranilović-čovjek spajanja*. Novi Sad-Petrovaradin: Novinarska asocijacija Rusina – NAR.
- Barović, V. - Pralica, D. (2014). Jovan Hranilović i Novosadska sekcija Jugoslovenskog novinarskog društva. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, broj 147, 295–307.
- Barović, V. (2018). Hranilovićev doprinos našem novinarstvu. U: Perković, J. (ured.) (2018). *Jovan Hranilović – Prilozi razumevanju jednog života, zbornik radova*. Novi Sad-Petrovaradin: Novinarska asocijacija Rusina – NAR, 43-54.
- Đurić, D. (2003). *Novinarski leksikon*. Beograd: JU Marketing pres – Kompanija Novosti.
- Hardi, Đ. (2018). Bački Rusini i Jovan Hranilović u danima prisajedinjenja Vojvodine Kraljevini Srbiji 1918. U: Perković, J. (ured.) (2018). *Jovan Hranilović – Prilozi razumevanju jednog života, zbornik radova*. Novi Sad-Petrovaradin: Novinarska asocijacija Rusina – NAR. 9–41.
- Hranilović, J. (07.12.1923). Uspomene na Zmaja J. Jovanovića, *Jedinstvo*, br.1329, str. 2–3.
- Hranilović, J. (28.dec.1922). Ilija Okrugić Srijemac, *Jedinstvo*, br.1052, naslovna.
- Hranilović, J. (29.dec.1922). Ilija Okrugić Srijemac, *Jedinstvo*, br.1053, str. 2.
- Hranilović, J. (30.dec.1922). Ilija Okrugić Srijemac, *Jedinstvo*, 29.12.1922. br.1054, str. 2.
- Hranilović, J. (09.12.1923). Uspomene na Zmaja J. Jovanovića, *Jedinstvo*, br. 1331, str. 2–3.
- Hranilović, J. (08.12.1923). Uspomene na Zmaja J. Jovanovića, *Jedinstvo*, br.1330, str. 2–3.
- Krestić, V. (2006). *Biskup Štrosmajer. Hrvat, velikohrvat ili Jugosloven*. Jagodina: Gambit.
- Laćak, Đ. (2018). Jovan Hranilović i bačko-sremski Rusini. U: Perković, J. (ured.) (2018). *Jovan Hranilović – Prilozi razumevanju jednog života, zbornik radova*. Novi Sad-Petrovaradin: Novinarska asocijacija Rusina – NAR, 77–87.
- Miletić, A. (1925). Jovan Hranilović kao predsednik Zaštite Dece i Mladeži, *Hranilovićeva Spomenica – o 70-godišnjici njegovog rođenja*, u slavu

svog prvog predsednika izdala „Novosadska sekcija Jugoslovenskog novinarskog udruženja“, Novi Sad, 18. decembar 1925.

Militar, T. (1939). *Štampa u Vojvodini, pregled istorijske građe*. Novi Sad: Štamparija Dunavske banovine.

Mirković, A. (1925). Jovan Hranilović kao predsednik narodne skupštine oslobođenja, *Hranilovićeva Spomenica – o 70-godišnjici njegovog rođenja*, u slavu svog prvog predsednika izdala „Novosadska sekcija Jugoslovenskog novinarskog udruženja“, Novi Sad, 18. decembar 1925.

Popov, D. (1983). *Srpska štampa u Vojvodini 1918–1941*. Novi Sad: Matica srpska.

Ujević, M. (1933). *Jovan Hranilović. Prilog za povjest hrvatske moderne*. Zagreb: Tiskarna narodne prosvete.

Vladimir Barović

JOVAN HRANILOVIĆ AS A JOURNALIST AND THE AUTHOR OF THE
FEUILLETONS IN THE DAILY INFORMATIONAL AND POLITICAL NOVI SAD'S
NEWSPAPER *JEDINSTVO*

Summary

The paper analyzes Jovan Hranilović as a prominent journalist, editor and director of the daily information and political newspaper *Jedinstvo*. Hranilović was an extremely significant figure for the Ruthenian's of Novi Sad. He assisted in starting and founding of the Ruthenian National Educational Society, whose founding assembly was held on 2 July 1919 in Novi Sad. Hranilovic was a poet, literary critic, humanist, cultural and public worker, editor, political figure and the priest. At the heart of this research will be his journalistic contribution on writing feuilletons. The text analyzes the feuilletons that Hranilović writes in *Jedinstvo*. In this paper, we analyze how Hranilović writes feuilletons and how he represents certain historical figures. The aim of the paper is to provide a structural picture of Jovan Hranilović as a great journalist and editor.

Keywords: journalism, media, Jovan Hranilović, feullton, Ruthenians, newspaper, *Jedinstvo*, culture.

ПОЧЕЦИ НАСЕЉАВАЊА РУСИНА У БАЧКУ (КРСТУР, КУЦУРА, НОВИ САД)

Рад говори о насељавању Русина на територију Бачке (јужне Угарске) у XVIII веку. Главна седишта насељавања била су Руски Крстур и Куцура, која су и до данас остала места са већинским русинским становништвом. Русини као народ гркокатоличке вероисповести представљају и данас један од мостова заједничког суживбота на овој мултикултурној и мултиконфесионалној средини каква је данашња Војводина.

Кључне речи: Бачка, Јужна Угарска, Русини, насељавање,

Аустрија је у ратовима са Турском крајем XVII и почетком XVIII века у потпуности ослободила простор (територије) старе средњовековне угарске државе.¹ Иако се Угарска налазила у равноправној унији са Аустријом,² новоослобођене територије је Аустрија уредила према свом нахођењу. Проширила је на њих своју државну и друштвену организацију.³ При томе је занемарен значај и улога старог средњовековног угарског

* v.gavrilovic@ff.uns.ac.rs

¹ У Великом бечком рату, који је завршен Карловачким миром (26. јануара 1699), ослобођени су делови Троједне краљевине (Хрватске, Славоније, Далмације). Ослобођени су Лика, Крбава и граница са реке Купе померена на реку Уну и до планине Велебит. Ослобођена је тзв "турска", доња Славонија . Ослобођена је велика територија централне и јужне средњовековне Угарске, односно цела Бачка, као и југоисточни Срем, преко кога је повучена нова аустро-турска граница, од Митровице (која је остала у турским рукама) реком Савом до Сланкамена (који је припао Аустрији). Банат је остао у турским рукама. (Жарко Димић, *Велики бечки рат и Карловачки мир*, Сремски Карловци 1999, passim; Рајко Л. Веселиновић, *Борба за аутономна права и духовну самосталност 1690-1699*, Историја српског народа III-1, Београд 2000 (допуњено издање), 571; Дејан Микавица-Владан Гавриловић-Горан Васин, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 25–41)

² Петар Рокаи, Александар Касаш, Золтан Ђере, Пал Тибор, *Од Мохачке битке до смрти цара Јозефа II*, *Историја Мађара*, Београд 2002, 190.

³ Душан Ј. Поповић, *Племство, Војводина II*, Нови Сад, б.г, 111.

племства, које је могло још само на Сабору показати “*jus resistendi*” и то само по питању пореза а никако оружаног отпора.⁴

Када су крајеви данашње Војводине (о којој ће у овом раду бити највише речи) били ослобођени од Турака, аустријска држава је желела прво да утврди шта је приватно а шта државно земљиште, па је на основу тога позвала све заинтересоване стране да поднесу доказе о ранијем власништву.⁵ Од угарских племића из времена пре турске најезде, није се јавио готово нико.

Једино је породица Цобор истакла на основу средњовековних повеља своје право на Бају, коју је после пуно мука успела да поврати као свој посед 1727.године.⁶ Тиме је држава (Монархија) постала власник земљишта у овим крајевима и почела га је делити према свом нахођењу. Земља је осим територија издвојених за нове Војне границе (Потиска, Поморишка, Подунавска) испарцелисана и на аукцијама продата племићима из разних делова Монархије. Као највећи поседници јављају се породице кнеза Одескалкија, грофа Колореда, грофа Шенбруна, Елца и др.⁷ Један део земље, у Бачкој, је предат на управу и Угарској дворској комори, која ће играти веома велику улогу у насељавању (колонизацији) Бачке у другој половини XVIII века, после укидања Потиске и дела Подунавске војне границе на овој територији.⁸ Када се на царском двору почело размишљати о колонизацији већим делом опустелих предела средње Бачке, после развојачења Војних гарница и великог одласка српског становништва са те територије у Русију, наметнула су се два различита, дијаментрално супротна концепта. Први је заговарао председник Угарске дворске коморе гроф Антун Грашалковић, који је као представник мађарског племства тежио вратити средњовековни етнички састав Бачке, односно створити

⁴ Исто.

⁵ Исто, 112.

⁶ Душан Ј.Поповић, *Племство, Војводина II*, 112.

⁷ Исто.

⁸ О Новим војним границама, њиховом трајању и укидању најбоље сведоче радови у Зборнику *Сеоба Срба у руско царство половином 18 века*, Нови Сад 2005. Од радова из овог зборника издвајамо : Славко Гавриловић, *Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18 веку*, 19–27; Љубивоје Церовић, *Јован Хорват-вођ прве Сеобе Срба у Руско царство*, 193–196; Јанко Рамач, *Исељавање Срба у јужну Русију/Украјину средином 18.века и досељавање Русина из североисточне Угарске у Бачку-додирне тачке и разлике*, 377–385; Владан Гавриловић., *Породица Текелија*, 385–393.

етничку мађарску већину у њој. Главно објашњење за насељавање мађарског становништва у њој, Грашалковић је налазио у насељавању Мађара сточара, који би попунили празне и велике бачке пустаре и били веома продуктивни за пољопривреду целе Монархије.⁹ Друго, пак, мишљење је заступао председник Импопулационе комисије у Бечу, барон Антон Котман, који је заступао германизацију Бачке и насељавање искључиво немачког земљорадничког становништва.¹⁰ Ове две супротне концепције насељавања Бачке средином XVIII века су условиле сталне сукобе ових двају личности и њихових комисија, које су завршавали расправама код саме царице Марије Терезије и њеног сина, савладара, цара Јосифа II, мање или више успешно за сваку страну. Веома често је царски двор чинио и компромисе између ових супротних страна, насељавајући унијатски и протестантски словенски елеменат, односно Словаци и Русине у Бачку. Ово је одговарало Угарској дворској комори сматрајући да су они већ римокатолици само са обредном службом на народном језику, те их као вредан и помирљив народ може населити у Бачку и временом асимиловати у мађараски национални корпус.¹¹

На основу таквог размишљања главнина Русина је из Закарпатја насељена на подручје средње Бачке на коморско властелинство којим је управљала Бачка коморска администрација са седиштем у Сомбору. Колонизација је спроведена између 1743. и 1751. године, највише у Крстур и Куцуру.¹²

Крстур се као место у Бачкој жупанији помиње још с краја XV века, односно 1495, када је у наводу једног свештеника (католичког) поменут да се налази поред Куле. Такође се име Крстура на данашњем месту помиње 1517. и 1522. године (као Керестур) у Бачкој жупанији у једној повељи.¹³ Наново је име Крстура забележено у једном турском дефтеру из 1590. године где је забележен као Горњи Крстур.¹⁴ Изгледа да је Крстур већ у

⁹ Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, Нови Сад 2007, 47.

¹⁰ Исто, 48-49.

¹¹ Борислав Јанкулов, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Панчево 2003 (поновљено издање) 54-55.

¹² Slavko Gavrilović, *Rusini u Bačkoj i Sremu od sredine XVIII do sredine XIX veka*, Zbornik radova *Iz istorije vojvođanskih Rusina do 1941. godine*, Novi Sad 1977, 6; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 51-52.

¹³ Istvan Ivanyi, *Bács-Bodrog vármegye*, Szabatka 1889, 83.

¹⁴ Istvan Ivanyi, нав. дело, 83; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 53.

турско време насељен православним становништвом, које је у њему забележено у првој половини XVIII века, односно 1715. када је забележено да је село имало 11 домаћинстава, 1720–14, а 1725/6–20 домаћинстава.¹⁵ Овоме у прилог иде и констатација, односно извештај из 1741. године у коме се говори о разбежавању његовог становништва и констатује да је у Чиб (Челарево) емигрирао сеоски кнез Крстура Тодор Кукић.¹⁶ Већ следеће, 1742. године о Крстуру се говори као о опустелом насељу (*desolata possessio Kerestur*)¹⁷. После тога Крстур се помиње само као пустара коју је Комора издавала у закуп. Године 1746. држао ју је у закупу новосадски трговац Бучуклић а 1749. године у аренду је узео пустару Крстур новосадски трговац Мардарије Вујић.¹⁸

Званично насељавање пустаре Крстур је започето јануара 1751. када је коморски администратор у Бачкој Франц Јосиф Редл потписао уговор о насељавању са слободним сељаком Михајлом Мункачевим из села Червенове у жупанији Берек, са обавезом да насели 200 русинских породица гркокатоличке вере из горње Угарске. Мункачи је већ исте године успео да из мункачке, унгарске, салтмарске и огачке жупаније доведе и у Крстур насели многе Русине (*plurimas Ruthenicis*), како сведочи администратор Редл.¹⁹ Крстур је од тада несумњиво насељен Русинима гркокатолицима, којих је до краја XVIII века било већ близу 2000 душа, нешто мало измешаних са Србима, Немцима и Јеврејима. Село је знанто напредовало о чему сведочи у више својих извештаја коморски саветник Антон Котман, који између осталог наводи да је Комора после “истека слободних година”²⁰ 1755. почела убирати веома задовољавајуће натуралне

¹⁵ Slavko Gavrilović, нав. дело, 7; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 53.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Мардарије Вујић је рођен око 1710. године и наследио је посао трговином од свога оца Живана, родоначелника породице. Вујићи су још за време аустро-турског рата 1739/1740. трговали стоком, а Мардарије се истакао при елибертацији Петроварадинског шанца и његовог прерастања у слободни краљевски град 1748. када је помогао ту идеју са великом количином новца. Умро је као заслужан грађанин и сенатор 1774. године. (Васа Стајић, *Новосадске биографије*, књ.1, Нови Сад 1936, 123–126; Slavko Gavrilović, нав. дело, 7; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 54)

¹⁹ Slavko Gavrilović, нав. дело, 7; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 56.

²⁰ Једна од тачки уговора између Бачке коморске администрације и новодосељених Русина у Крстур била је ослобођење од пореза и натуралних ренти у прве три године.

и новчане дажбине од Русина у Крстуру.²¹ Котман неколико година касније (1763) наводи да су Крстурци осим контрибуције, који су платили на време, понудили највиши закуп за држање крчме у целој Бачкој жупанији.²² Они су исте године у закуп узели од Коморе $\frac{3}{4}$ малобрестовачке пустаре и целу пустару Међеш.²³

Друга велика оаза русинског насељавања у Бачкој била је село Куцура. Она се помиње још у средњовековним угарским повељама као место испод Куле и Врбаса, тада вероватно насељена мађарским становништвом. У време турске управе забележена је као место бачке нахије у турском дефтеру из 1580. са 18 пореских глава. У првој полвини XVIII века, односно 1715. године у извештајима Бачке жупаније Куцура је забележена као мало место са свега 5 пореских глава²⁴

Вероватно да су то били Срби јер се при насељавању Куцуре русинским становништвом 1763. помињу и српски становници у њој. Наиме како је Комора била задовољна насељавањем Русина у Крстуру, она је 1763. упутила Петра Киша из Крстура да заврбује у горњоугарским жупанијама русинско становништво за насељавање села Куцуре, што је он склопивши посебан уговор са администратором Редлом и учинио.²⁵ О постојању другог (српског) становништва у Куцури сведочи и Редлов извештај с краја 1763. да ће новодосељени Русини гркокатоличке вероисповести добити одвојена огњишта, да ће добити пустару Стуб за себе и бити ослобођени пореза 2 године.²⁶

Киш је требао по слову уговора довести 150 породица али он у томе није успео, с обзиром да је 1763. у Куцуру дошла 41 породица а 1767. још само 47 русинских породица.²⁷ Разлог овако малог у почетку насељавања у Куцуру треба тражити у нерешеним имовинским и земљишним односима са већ раније насељеним српским становништвом, као и у чињеници да је

²¹ На основу тога Крстурци су 1757. на име седмине дали у пожунским меровима : 28 и $\frac{4}{8}$ жита, 512 и $\frac{5}{8}$ суражице, 165 и $\frac{2}{8}$ зоби и 159 и $\frac{1}{8}$ јечма. (Slavko Gavrilović, нав.дело, 17)

²² Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 79.

²³ Istvan Ivanyi, нав.дело, 83; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 79.

²⁴ Istvan Ivanyi, нав.дело, 86.

²⁵ Slavko Gavrilović, нав.дело, 15; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 62.

²⁶ Istvan Ivanyi, нав.дело, 86.

²⁷ Istvan Ivanyi, нав.дело, 86; Slavko Gavrilović, нав.дело, 16-17.

земљиште у Куцури било склоно плављењу подводних вода.²⁸ Иако су односи између Срба и Русина били одлични, Комора је желела да Куцура буде чисто унијатско и католичко насеље па је стога наредила 1777. да Срби којих је било скоро 2/5 укупног становништва у селу, пређу (иселе се) у Шове и Обровац, што је будући да су њихове жалбе остале неуслишене, учињено наредних година. Тако је 1780. Куцура забележена са знанто мање становника него пре и као чисто русинско (унијатско) насеље.²⁹ О напредовању Куцуре као и Крстура сведочи податак да је 1792. у њој живело 258 русинских породица, односно да се за мање од 30 година број Русина у Куцури утростручио.³⁰

Тежиште урбаријалних обавеза на коморским поседима у Бачкој било је на натуралној и новчаној ренти. Натурална рента у виду деветине и десетине, односно седмине од усева није била мала, али не и неподношљива, а новчана давања нису била велика. Радна рента, која у почетку није била фиксирана, а сводила се углавном на подвоз и превоз коморских производа до магасина у Сомбору, Баји, Новом Саду, је могла представљати терет за становништво. Највећа пак потешкоћа за становнике оба русинска насеља представљале су сталне поплаве још нерегулисаних потока и подземних вода, тако да је из године у годину готово трећина атара оба села била под водом, па је било тешко не само одговорити натуралним обавезама према Комори, него и очувати здравље. Стога су се оба насеља борила за суву пустарску земљу а као главни аргумент потезала претњу о евентуалном расељавању. Само вредноћа, скромност и марљивост су спасли тих почетних година русинско становништво од подпуне пропасти. Касније, до краја XVIII века извшене су мелиоризације терена, па су се прилике знанто поправиле, али је постојеће земљиште ипак бивало тесно за све бројније становништво, због чега долази до његовог лаганог расељавања на ширем простору Бачке и Срема. Већином се иселавало сиромашније, сувишно становништво, које се давало у потеру за било каквом зарадом, при чему је Нови Сад био за њих најпривлачније место. Они су долазили у њега да би служили у српским, немачким, мађарским грађанским кућама, као ситне занатлије, надничари... Русина је било

²⁸ Slavko Gavrilović, нав. дело, 16.

²⁹ Срба је у датом моменту (1777) било 40, а Русина 96 породица у селу. (Исто, 16–17)

³⁰ Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 65.

осамдесетих година XVIII века већ поприличан број у Новом Саду, тако да је 1781. створена за њих у граду гркокатоличка парохија, али је због сиромаштва већине њених верника црква започета тек 1820. године.³¹ У попису из 1802. године гркокатоличког пароха Антонија Тумаре у самом граду се налазило 47 кућедомаћина са 212 душа.³² Русини су на ободу града прехрањивали 371 грло стоке.³³

До прве декаде XIX века мање групе Русина су се населиле и у непосредну околину Новог Сада – у Футог, Кисач, Петроварадин, Каменицу, Карловце и Темерин. У Петроварадину их је почетком века забележено 67, од чега је њих 37 имало своју сопствену кућу.³⁴ По једном попису спроведеном у Војној граници из 1810. њих 80 је забележено и у Шајкашком батаљону, да би њихов број до краја XIX века у Шајкашкој износио 405 душа, од чега преко 300 у Ђурђеви.³⁵

Русине је на овим територијама посебно Бачке и дела Срема и до данас одржала њихова толеранција, смиреност, и марљивост и они су један од добрих показатеља мултикултуралности и мултиконфесионалности данашњег војвођанског простора.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Magyar Orsagos Ievortal, (MOL), E-25, Informationis Cammeralis Administrattonis Bacsiensis 1748–1810.
 Gavrilović Slavko, *Rusini u Bačkoj i Sreму od sredine XVIII do sredine XIX veka*, Zbornik radova *Iz istorije vojvođanskih Rusina do 1941.godine*, Novi Sad 1977.
 Ivanyi Istvan, *Bács-Bodrog vármegye*, Szabatka 1889.

³¹ Према пописима гркокатоличке парохије у Новом Саду је на почетку XIX века било 335 парохијана, а у самом граду 47 русинских фамилија. Градња цркве се одуговлачила годинама од стране новосадског магистрата, иако је русински парох Тумара закупио и исплатио земљиште за њу. (Васа Стајић, *Грађа за културну историју Новог Сада*, књ.1, Нови Сад 1947, 212-215; Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 104)

³² У овом попису из Мађарског државног архива, наводе се поименично сви Русини и њихово имовинско стање. (Magyar Orsagos Ievortal, (MOL), E-25, Informationis Cammeralis Administrattonis Bacsiensis 1748–1810, 10. februarii 1802)

³³ Исто.

³⁴ Јанко Рамач, *Русини у јужној Угарској*, 104.

³⁵ Зборник Шајкашка, књ.2, Нови Сад 1975, 372, 374.

- Веселиновић Л. Рајко., *Борба за аутономна права и духовну самосталност 1690–1699*, Историја српског народа III-1, Београд 2000 (допуњено издање).
- Гавриловић Славко, *Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграција у Руско царство у 18 веку*, Зборник Сеоба Срба у руско царство половином 18 века, Нови Сад 2005, 19–27.
- Гавриловић Владан., *Породица Текелија*, Зборник Сеоба Срба у руско царство половином 18 века, Нови Сад 2005, 385–393.
- Димић Жарко, *Велики бечки рат и Карловачки мир*, Сремски Карловци 1999.
- Јанкулов Борислав, *Преглед колонизације Војводине у XVIII и XIX веку*, Панчево 2003 (поновљено издање).
- Микавица Дејан - Гавриловић Владан - Васин Горан, *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007.
- Поповић Ј. Душан, *Племство, Војводина II*, Нови Сад, б.г.
- Рамач Јанко, *Исељавање Срба у јужну Русију/Украјину средином 18. века и досељавање Русина из североисточне Угарске у Бачку-додирне тачке и разлике*, Зборник Сеоба Срба у руско царство половином 18 века, Нови Сад 2005, 377-385.
- Рамач Јанко, *Русини у јужној Угарској*, Нови Сад 2007.
- Рокаи Петар- Касаш Александар- Ђере Золтан- Пал Тибор, *Од Мохачке битке до смрти цара Јозефа II*, *Историја Мађара*, Београд 2002.
- Стајић Васа, *Грађа за културну историју Новог Сада*, књ.1, Нови Сад 1947.
- Стајић Васа, *Новосадске биографије*, књ.1, Нови Сад 1936.
- Љубивоје Церовић, *Јован Хорват-вођ прве Сеобе Срба у Руско царство*, Зборник Сеоба Срба у руско царство половином 18 века, Нови Сад 2005, 193–196.
- Шајкашка, књ.2, Зборник радова, Нови Сад, 1975.

Vladan Gavrilović

THE BEGINNINGS OF SETTLEMENT OF RUTHENIANS IN BAČKA

Summary

The paper deals with the settlement of Ruthenians on the territory of Bačka (Southern Hungary). The main centers of their settlements were Ruski Krstur and Kucura, which have remained up to the day areas inhabited mostly by Ruthenians. Ruthenians, as

people of Greek-Catholic religion, are today one of the bridges of the coexistence in the multicultural and multireligious area like today's Vojvodina.

Key words : Southern Hungary, Bačka, Ruthenians.

SLOVENSKO-RUSÍNSKE KULTÚRNE STYKY V OBDOBÍ MEDZI DVOMA VOJNAMI**

V multinacionálnej Vojvodine sa osobitne pestuje kultúrna a literárna spolupráca medzi určitými národnostnými spoločenstvami. Prvé kontakty medzi Slovákami a Rusínmi vo Vojvodine na kultúrnom poli boli uskutočnené v období medzi dvoma svetovými vojnami. Najpravdepodobnejšou príčinou intenzívnejšej kultúrnej spolupráce týchto dvoch národnostných spoločenstiev je ich jazyková a národnostná príbuznosť. Cieľom tejto práce je preskúmať slovensko-rusínske kultúrne styky, ktoré sa rozmáhali zvlášť po nadviazaní spolupráce medzi Rusínskym národno-osvetovým spolkom a Maticou slovenskou v Juhoslávii. Táto spolupráca sa prejavovala vo vzájomných návštevách slovenských a rusínskych kultúrnych spolkov. Základným zdrojom pre skúmanie týchto stykov a kontaktov v tomto príspevku je dobová tlač v slovenskom jazyku: *Náš život*, *Národná jednota* a *Národný kalendár*, ako i dostupná vedecká a publicistická literatúra. Tento výskum bol zameraný na zistenie toho, čo sa Slováci mohli dozvedieť o kultúrnych podujatiach Rusínov a vzájomných slovensko-rusínskych stykov čítajúc slovenskú tlač medzi dvoma vojnami.

KLúčové slová: Rusíni, Slováci, Vojvodina, Rusínsky národno-osvetový spolok, Matica slovenská v Juhoslávii, kultúrne kontakty.

Vzájomným stykom Slovákov a Rusínov a ich kontaktom v oblasti kultúry a osvety je venované málo pozornosti. Až roku 2002 bol uverejnený príspevok Janka Ramača o kultúrnych kontaktoch Rusínov a Slovákov v Juhoslávii medzi dvoma svetovými vojnami,¹ a neskoršie, roku 2007 aj príspevok o kontaktoch Rusínov s inými národnými spoločenstvami vo Vojvodine v období

* danielamarcokova@ff.uns.ac.rs

** Príspevok predstavuje parciálne výsledky v rámci projektu *Historický prehľad a súčasný stav rusínskeho a slovenského jazyka, kultúry a literatúry v multikultúrnom európskom kontexte* (142-451-2668/2018-01), ktorý financuje Pokrajinský sekretariát pre vysoké vzdelávanie a vedeckovýskumnú činnosť.

¹ Рамач, Я., *Прилог виучованю културних контактох Руснацох и Словацох у Югославии между двома шветовима войнами*, Шветлосц, 1–2, Нови Сад, 2002, 71–87.

medzi dvoma vojnami.² Literárnym stykom Rusínov a Slovákov po Druhej svetovej vojne sa venovali vo svojom príspevku J. Ramač a Daniela Marčoková (2018: 233 – 245).

Sťahovanie Slovákov a Rusínov do Južného Uhorska sa začalo približne v rovnakom období – polovicou XVIII. storočia, no prichádzali sem z rozličných krajov Horného a Stredného Uhorska. Slováci a Rusíni tu potom žili na tom istom geografickom území (Slováci v Báčke, Banáte a Srieme; Rusíni v Báčke a Srieme), no nežili v tých istých osadách, okrem v mestách Nový Sad a Šíd. To bol pravdepodobne jeden z dôvodov, pre ktorý sa do začiatku XX. storočia nenadviazali významnejšie kultúrne styky. Druhý, nemenej dôležitý dôvod je rozličná náboženská príslušnosť: Slováci vo Vojvodine sú vo veľkej väčšine evanjelického vierovyznania, kým Rusíni vo Vojvodine sú výlučne grécko-katolíckeho vierovyznania.

Vytvorením Kráľovstva Srbov, Chorvátov a Slovincov roku 1918, Slováci a Rusíni v novom štáte zaznamenávajú pozoruhodné výsledky v oblasti osvetového, kultúrneho a nacionálneho života. Rusíni si roku 1919 založili Rusínsky národno-osvetový spolok (Руске народне просвитне друштво: RNPД).³ Slováci si v Petrovci roku 1919 založili Slovenské reálne gymnázium a roku 1932 Maticu slovenskú v Juhoslávii, ako svoju ústrednú kultúrno-politickú organizáciu. Zakladanie spomínaných inštitúcií značne prispelo k vzájomnej spolupráci týchto dvoch národnostných spoločenstiev.

Prvá krátka zmienka o Rusínoch v novozaloženom slovenskom týždenníku *Národná jednota*⁴ sa vzťahuje na kucurských Rusínov, ktorí vyslali deputáciu na Ministerstvo osvetu so sťažnosťou, že im pred niekoľkými dňami zatvorili cirkevné školy. Na to minister Pribičević odpovedal, že štát nemyslí odobrať majetok od privátnych udržiavateľov školy, len ho berie do prenájmu v záujme osvetu (*NJ*, 1921/17, 2). V tom istom roku sa v zozname kníh a časopisov

² Ramač, J., *Контакти Русина са другим националним заједницама у Војводини у периоду између два светска рата*, Нови Сад: Филозофски факултет, Истраживања 18, 2007, стр. 271–282

³ Názov tohto spolku sa v literatúre vyskytuje aj ako Rusínska národná vzdelávacia spoločnosť.

⁴ Po zániknutí *Dolnozemskeho Slováka* začal vychádzať slovenský spoločensko-politický týždenník *Národná jednota*. Prvé číslo vyšlo 21. februára 1920.

zaslaných redakcii *NJ* uvádza aj kniha K. Štencla: *Rusíni nářečí sloven. v Báčskem Kerestúru a Kocure (NJ, 1921/37, 3)*.⁵

V nedostatku vlastnej tlače Rusíni čítali inojazyčné, aj slovenské publikácie.⁶ Ďakujúc Jánovi Lamošovi, ktorý bol pôvodom Slováč a ktorý ako notár pracoval v Kerestúre, slovenské publikácie sa dostávali aj do prostredia s rusínskym obyvateľstvom. Sám bol predplatiteľom *NJ* a finančne prispieval aj na jej podporu (*NJ, 1923/44, 3*). Okrem toho, aj niektorí Rusíni boli predplatiteľmi *NJ*, kupovali slovenský *Národný kalendár* a iné slovenské publikácie (*NJ, 1935/46, 2*). Ruská národná čítareň v Ruskom Kerestúre (Руска народна читальня) tiež bola medzi dvoma vojnami predplatená na *NJ*, takže väčší počet inteligencie a mládeže, ktorí boli aktívnymi členmi Čítarne, mohli čítať noviny a na ten spôsob sa informovať, čo sa deje v kultúrnom a verejnom živote Slováčkov v Juhoslávii (Памач, 2016: 198).

Na stránkach *NJ* oznamujú, že je vytlačený *Národný kalendár na rok 1924* a odporúčajú do pozornosti etnograficko-historický článok o Rusínoch autora Jozefa Maliaka, práve preto, že doposiaľ sa tejto otázke venovalo málo pozornosti. „Jedná sa o našich bratoch Rusínoch, ktorí sú len dľa náboženstva Rusíni, po jazyku patria k nám.“⁷ A časom svojím, nepochybujem, že sa k nám

⁵ Táto kniha sa nenachádza v dostupných databázach kníh na Slovensku a v Srbsku. Redakcii *NJ* bola zaslaná aj publikácia *Naše zahraničie*, kde sa v obsahu uvádza aj príspevok autora Karola Štencla pod názvom: Slovenské obce v polské časti Oravy a Spiše (*NJ, 1921/19, 4*).

⁶ Niektorí príslušníci rusínskej inteligencie považovali, že sa viacej číta srbská tlač a preto aj Emilijan Gubaš navrhol, aby sa oznámenie o uskutočňovaní zakladajúceho zasadnutia RNPĐ malo inzerovať v srbskej tlači, „keďže Rusíni málo čítajú slovenské noviny“ (Памач, 2016: 23)

⁷ Zaujímavé je, že aj československá vláda pokladá Rusínov za zahraničných Slováčkov, čo sa dozvedáme z článku na titulnej strane *NJ* z roku 1936. V článku sa píše, že sa v Prahe každoročne usporadúva tzv. „Deň československého zahraničia“ a pri tejto príležitosti v prítomnosti zástupcu vlády odborníci podávajú stručný prehľad o spôsobe života tej časti československého národa, ktorá žije mimo vlasti. Z tohto záujmu vyplýva dôležitosť zahraničných vetví pre Československo a prejavuje sa úsilie o nadviazanie ich kontaktov so starou vlasťou. Udržiavanie stykov s krajanmi na východe a juhu Európy bolo realizované študijnými cestami dr. Františka Karasa po Rumunsku, Juhoslávii a Bulharsku. Na konci svojej päťročnej činnosti bola 20. septembra v priestoroch Clam Gallasovho palácu v Prahe otvorená výstava fotografií, reprodukcii z tlače, korešpondencie, kníh, materiálu ľudového umenia. Medzi Slováčkov v Juhoslávii sú zaradení aj Rusíni, lebo okrem exponátov zo života báčanských a sriemskych Slováčkov zo Starej Pazovy, Petrovca, Kulpína, Selenče a Pivnice, boli aj exponáty z Ruského Kerestúra (*NJ, 1936/41, 1*). Na druhej strane, dobové úradné štatistiky pri sčítaní počtu

cele pripoja. Preto dobre je poznať ich históriu“ (NJ, 1923/46, 3). Sám autor J. Maliak bol učiteľom v Iloku⁸ a od jedného žiaka Rusína sa mu najprv dostala do rúk „čítanka pre tretí ročník ľudovej školy rusnáckej“.⁹ Ako uvádza, tlačená bola latinkou a podľa jeho postrehov jadro jazyka je slovenské, ale badať i vplyvy srbského ovzdušia, vplyv učiteľstva a duchovenstva, vyškoleného na chorvátskych ústavoch a nakoniec aj vplyv pravoslávnej liturgie. Ako sám Maliak uvádza, požiadal „o nejakú v rusnákcom nárečí napísanú knižočku, aby som mohol hlbšie nazrieť do tohoto nám tak sympatického jazyka“. Šídsky paroch Ďuro Besermeni mu zadovážil „vkusne vystrojený a bohaté ilustrovaný kalendár, vydaný u menu Ruskogo narodnogo prosvitnogo družstva“ v Karlovciach a tlačený cyrilikou. Zostavovateľom bol „Ďuro Vind’as (pozn. autora: Bindas), d’urďovský ruský paroch a podpredsedník spomenutého družstva“¹⁰. Ohľadom samotného názvu *Ruski kalendar za južnoslavianskych Rusinoh* autor článku uzaviera, že „títo dobrí ľudkovia nie sú na čistom ohľadom svojho národného mena“.¹¹

Meno Gabora/Havrijila Kostelnika – teológa, autora prvej vojvodinskej rusínskej gramatiky – uvádza ako Ďuro. Nezhoduje sa s jeho názorom, že je rusínsky jazyk odlišný od slovenského. Maliak pochybuje, že z tohto nárečia možno vytvoriť osobitný jazyk a literatúru. Neskoršie dejiny to však popreli: jazyk Rusínov v Srbsku bol kodifikovaný roku 1923, a roku 1995 bol

obyvateľov Československa uvádzajú Rusínov ako osobitnú národnostnú menšinu, ktorá v tom čase počítala 629.923 obyvateľov a bola podľa početnosti na treťom mieste po nemeckej (3.285.070 obyvateľov) a maďarskej (749.568 obyvateľov) národnostnej menšine (Kapras, Němec, Soukup, 1936: 63).

⁸ Už v roku 1864 Slováci evanjelického augsburského vierovyznania si za pomoci bábäsko-sriemskeho seniorátu zakúpili dom, ktorý im slúžil ako modlitebnica, škola a učiteľský byt. V tom istom roku slovenské deti začali chodiť do slovenskej evanjelickej školy. V Iloku v tom čase pôsobili štyri školy: chorvátska katolícka škola, srbská pravoslávna škola, slovenská evanjelická škola a židovská izraelská škola. Posledným cirkevným učiteľom slovenskej evanjelickej školy bol Jozef Maliak, ktorý učiteľskú službu v Iloku vykonával v rokoch 1881 – 1896. V roku 1896 prestala s prácou slovenská cirkevná škola a slovenské deti chodili do chorvátskej štátnej školy (www.slovenskykalendar.com/slovaci-v-iloku/).

⁹ Rusíni navštevovali ilockú školu spolu so srbskými, chorvátskymi a slovenskými žiakmi. Aj syn Jura Besermeniho, šídského rusínskeho parocha chodil do tejto školy (*Národný kalendár*, 1924: 44).

¹⁰ Ďura Bindas prešiel roku 1923 za parocha z Ďurdeva do Kucure.

¹¹ V rusínskom jazyku sa prídavným menom *ruski* označuje rusínska národnostná príslušnosť.

kodifikovaný rusínsky spisovný jazyk, ktorý je platný pre Slovensko. Nezodpovedá skutočnosti ani jeho tvrdenie, že čítanka pre tretí ročník ľudovej školy rusnáckej bola tlačená latinkou – všetky rusínske učebnice vo Vojvodine v medzivojnovom období boli tlačené cyrilikou.

Ďalej sa pozitívne zmieňuje o práci RNPД a snahe „hrstky oduševnených patriotov“, o ktorého činnosti podrobne píše spomínaný *Kalendár*. V *Kalendári* je na prvom mieste uverejnená zápisnica druhého valného zhromaždenia RNPД, ktoré sa konalo 23. mája roku 1921 v Ruskom Kerestúre. Zhromaždenie zvolal predseda Michal Múdry, kerestúrsky paroch. Tajomník Michal Polívka podal správu o práci RNPД, o jeho rozšírení a stave pokladnice a Ďura Bindas mal prednášku „O krásnych a dobrých ruských národných piesňach, obyčajoch, porekadlách a povest'ach“. Súčasne podal návrh na založenie národnej tlačiarne a tiež, aby sa po všetkých rusínskych obciach zbierali predplatitelia pre rusínske noviny, aby sa vedel odhadnúť približný počet exemplárov potrebných na tlačenie.

Ďalej sa dozvedáme, že spolok RNPД bol založený 2. júla 1919 na národnom zhromaždení v Novom Sade. Oficiálne začal pracovať 10. júna 1920, keď ministerstvo potvrdilo stanovky tohto spolku, no medzičasom (21. októbra 1919) bola na ministerstvo zaslaná prosba o podporu pri vydávaní školských čítaniek.

Správny odbor po potvrdení stanov uverejnil výzvu k národu, aby vstupoval za členov spolku a zapojil sa do povojnovej kultúrno-školskej konsolidácie tejto národnostnej menšiny. Pod tým sa rozumie: plné využívanie práva vyučovania detí vo svojom materinskom jazyku, čo znamená otváranie „ruských“ tried a tlačenie „ruských“ učebníc, novín, kalendára, kníh. Na niekoľkých miestach v tejto výzve figurujú aj oslovenia Rusini! a Rusnáci!, ako i oslovenie v ženskom rode: „Nech sa každý Rusnák, Rusnáčka zapíše za člena“. Ozvena nebola očakávaná – z 20 000 tisíc Rusnákov sa za členov zapísalo sotva 400. Na druhej strane jednotlivci, zvlášť v Kerestúre, pochopili význam RNPД a darovali nemalé sumy, čo sa dá zistiť aj v správe tajomníka spolku RNPД Michala Polívky. V nej sa podáva jasný prehľad členovských príspevkov a darov do 20. júna 1921: spolu 381 členov úhrne nazbieralo niečo vyše 120 000 korún.

Maliak uvádza i článok parocha Besermeniho „Perši náš recko-katolícky sirotínek v Šíde“ z ktorého sa dozvedáme, že sa Rusíni starajú i o vzdelávanie sirôt (Бесермині, 1922). Vladyka Dr. Dionyzius Ňarady založil v Šíde sirotinec pre dievčatá pod správou sestier Bazilianek. Bola to prvá ustanovizeň tohto

druhu, v ktorej šesť sestier opatrovalo 23 dievčat a vyučovalo ich všetkým predmetom predpísaným pre základnú školu.

Maliak považuje za utópiu vzdorovanie takej nepatrnej hŕstky akou sú Rusnáci jazykovým vplyvom susedných slovanských národov. Na ukážku predkladá niekoľko básní Gábora Kostelníka, v ktorých podľa neho vidieť zreteľné vplyvy všetkých národov, s ktorými prišli Rusnáci do kontaktu (*Národný kalendár*, 1924: 43-62).

Možno zhrnúť, že autor prejavil veľký záujem o kultúrny život Rusínov, preukázal veľké sympatie voči Rusínom a snahu privlastniť si ich ako časť slovenského národa. V článku sa však javia určité nepresnosti, ktoré sú výsledkom nedostatočnej informovanosti o dejinách tohto národa a jeho jazyka, prípadne mohlo ísť aj o určité tlačové chyby. Tak napríklad považuje Rusínov za pravoslávnych Slovákov, v skutočnosti sú Rusíni v Juhoslávii výlučne gréckokatolíckeho vierovyznania. Aj napriek niektorým chybné interpretovaným faktom, tento obsiahly článok prináša množstvo informácií o živote Rusínov v Juhoslávii, napríklad o ich počte, o založení RNPD, o začiatkoch práce, o počte členov, o členovských príspevkoch, o publikáciách, o založení sirotinca v Šíde atď.

V tom istom 1924. roku začali v Novom Sade vychádzať prvé vojvodinské rusínske noviny týždenník *Руски новини*,¹² ktoré systematicky sledovali kultúrny život Rusínov. Už v jedenástom čísle, vo februári roku 1925 vyšiel v nich obsiahli príspevok „При братох Словакох“. Tu autor príspevku Mirko Bojić, gréckokatolícky kňaz v Ďurdeve, uvádza, že bol na súkromnej návšteve v Báčskom Petrovci spolu s „gazdom“ Jankom Erdel'om s cieľom získania podrobnejších informácií o pestovaní chmeľu. Najprv sa však zmieňuje o kultúrnom živote „najbližšieho bratského národa slovenského, s ktorým sa dobre poznáme, ale sme aj napriek tomu dosť vzdialený jeden od druhého“. Uvádza, že najprv navštívili starého učiteľa Júliusa Kubányho, ktorý si zaspomínal na niekdajšie návštevy do Kerestúra a Kucury, preto sa i teraz zaujímal o Rusínoch a vyjadril želanie, aby sa Slováci a Rusíni lepšie spoznali a nadviazali styky.¹³ Bojić tiež nevidí v tom nijaké prekážky a podotýka, že

¹² Руски новини (1924–1941).

¹³ Július Kubány (10. júna 1875 v Hložanoch - 10. júla 1926 v Petrovci) bol spoluzakladateľom kníhtlačiarne roku 1919, iniciátorom založenia nakladateľského spolku, ktorý bol vydavateľom novín *Národná jednota*, účastníkom vzniku Československého zväzu v Kráľovstve SCHS, ktorého bol i takzvaným jednatel'om čiže tajomníkom. Tiež bol spoluzakladateľom hospodárskej školy a Roľníckeho združenia,

Slováci v poslednej dobe kultúrne veľmi pokročili, v krátkom čase vykonali veľké diela a preto si z nich Rusíni môžu brať príklad. Ešte navštívili tlačiareň a gymnázium, ktorým boli veľmi oduševnení. Učiteľ Kubány navrhol, že by aj rusínski žiaci mohli navštevovať toto gymnázium a podľa jeho názoru to by bolo lepšie ako posielat' deti do gymnázií vo väčších mestách.¹⁴ Na konci článku autor apeluje, že by sa tieto dva blízke národy mali lepšie spoznať a nadviazať vzájomné styky (Pамач, 2016: 186).

Táto návšteva – hoci pôvodne nebola kultúrneho, lež hospodárskeho rázu – sa môže považovať za prvú, po ktorej začali intenzívnejšie kultúrne kontakty medzi Slovákami a Rusínmi. Tento pokus o preniknutie tradície chmeliarstva do rusínskych poľnohospodárskych domácností bol síce neúspešný, Rusíni sa aj ďalej radšej zaoberali pestovaním konôp. No dobová tlač uvádza, že chodili na chmeľové obračky do Petrovca, kde sa počas hlavnej sezóny oberania miešali medzi sebou „Slováci, Srbi, Bunevci, Maďari, Rusíni, Cigáni a kto vie ešte, len Nemcov je málo“. Večer sa na tanci počul spev slovenský, srbský, rusínsky (NJ, 1935/34, 2).

Slovenský čítací spolok v Šíde organizoval 13. februára 1926. roku divadelné predstavenie spojené s tanečnou zábavou. Hrala sa *Hana*, dráma v troch dejstvách od Martina Rázusa, režisér bol O. Stupavský. V tomto mnohonárodnostnom prostredí obyvateľstvo navštevovalo všetky kultúrne podujatia, bez ohľadu na jazyk, v ktorom prebiehali: „Poctili nás svojou návštevou na divadle aj naši bratia Srbi a Rusíni a zavítal aj národný poslanec dr. J. Radivojević“ (NJ, 1926/8, 2). Aj v tridsiatych rokoch XX. storočia pretrvával v Šíde vzájomný záujem o kultúrne, zvlášť divadelné podujatia. V rusínskych novinách je zaznamenané, že na predstavenia rusínskych divadelných amatérov, ktoré režíroval profesionál Jurij Šeregij, okrem Rusínov prichádzali aj Slováci, Srbi a Chorváti zo Šída (Pамач, 2007: 276).

Počas veľkonočných prázdnin roku 1927 petrovskí gymnazisti navštívili slovenské osady Pivnicu a Bajšu, ale i na podnet rusínskej inteligencie z Kerestúru navštívili 25. apríla aj Kerestúr (NJ, 1927/19, 2). Podľa slov autora článku, cieľom návštevy bolo prostredníctvom umeleckého večierka poukázať bratom v Kerestúre v akej miere slovenský ľud na čele so svojou inteligenciou

inicioval založenie Slovenského gymnázia v Petrovci a bol vymenovaný za dočasného riaditeľa Gymnázia do 11. marca 1920 (Boldocký, 2009: 112).

¹⁴ Slovenské gymnázium v Petrovci v medzivojnovom období navštevovali niektorí žiaci rusínskej národnosti, ako napríklad Nikola Korpaš v školskom roku 1930/31 a Leona Venčelovska v školskom roku 1936/37 (Mučaji 1969: 251, 256).

vďaka svojej húževnatosti preukázal zmysel pre kultúru. Ešte v Kule boli srdečne privítaní od učiteľa Petrighalu, ktorý sa snažil zabezpečiť všetko, aby sa predstavenie vydarilo. V tom mu pomáhal aj doktor, ktorého meno sa neuvádza. Predstavenie bolo početne navštívené, prítomná bola aj „najprednejšia inteligencia“. Vyzdvihuje sa prejav pána N. (neuvádza sa celé meno), ktorý sa pochvalne zmieňuje o Slovákoch a študujúcej mládeži, ktorá sa v bránení národných záujmov stáva vhodnou oporou. Okrem iného rečník vyzýva prítomných a celú rusínsku menšinu, aby si brali príklad „od pokročilejších Slovákov“. So živým záujmom rusínske publikum sledovalo recitácie, hudobné body programu, ako i divadelné predstavenie autora Urbánka *Už sú všetci v jednom vreci*. Žiaci petrovskeho gymnázia predviedli aj báseň *Kolínsanka* autora Gábora Kostelníka v rusínskom jazyku, čo vyvolalo veľké oduševnenie, dlhý potlesk a volanie. Pán N. vo svojej záverečnej reči odovzdal žiakom zvláštne gratulácie. Tanečná zábava bola najlepším dôkazom porozumenia, spolu sa zabávala slovenská a rusínska mládež. Dospelí sa bavili vo vzájomných dôverných rozhovoroch. Žiaci a profesori gymnázia úprimne uznali, že si veľmi vážia bratskosť a pohostinnosť a početnú návštevnosť. Rozlúčka bola srdečná (*NJ*, 1927/19, 2). O tomto rusínska tlač píše ako o „vzkriesení idey slovanstva“ (*Руски новини* 1927/18, 4; Ramač, 2016: 187).

Veľká pozornosť v *NJ* je venovaná návšteve Rusínov z Kerestúra do Petrovca roku 1935. Najprv bolo uverejnené oznámenie o divadelnom predstavení *Oj, nehodi, Hricu, ta na večernicu*, dráme so spevmi v piatich dejstvách od M. Starického. Program organizovala Matica slovenská a Ruská národná čítareň v Ruskom Kerestúre. Zahlasovali príchod asi 50 ochotníkov a vyzývali slovenské obecnstvo v Petrovci, aby v hojnom počte navštívilo divadelné predstavenie. Autor článku vyzdvihuje, že v Juhoslávii sú Rusíni Slovákom jazykovo najbližší a že sa vzájomne môžu dorozumieť bez akýchkoľvek ťažkostí. Pripomína aj stanovisko niektorých vedcov, že juhoslovanskí Rusíni sú vlastne Slováci z Východného Slovenska (*NJ*, 1935/45, 1).

V nasledujúcom čísle *NJ* sa píše dopodrobna: návšteva bola uskutočnená v nedeľu, 10. novembra 1935. „Túžobne očakávaní bratia Rusíni z Krstúru“ prišli na dvoch autobusoch popoludní o tretej, ale aj na kočoch, ako i vlakom. Spolu ich bolo 65–70. Zájazd organizovalo RNPĐ z Kerestúra a Matica slovenská v Juhoslávii, na podnet J. Marčoka, notára v Petrovci, predtým notára

kerestúrskeho (Памач, 2002: 76–77). Výpravu viedol sekretár RNPД v Kerestúre dr. Matúš Vinaji,¹⁵ Spevokol predstavovali roľníci Danilo Rac a Petro Šimko, dirigent kaplán Onufrio Timko, režisér divadla učiteľ M. Kováč. Ešte sem prišli početní členovia spevokolu, herci a herečky, mládež. Osobitne sa vyzdvihuje prítomnosť učiteľa Jana¹⁶ Šandora s manželkou a roľníka Janka Malacka – dlhodobého predplatiteľa *Národnej Jednoty*, odberateľa *Národného kalendára* a slovenských kníh. Tajomník Matice slovenskej Michal Topoľský pozdravil „našich milých bratov Rusínov“. Srdečnými slovami za Národnú čítareň v Kerestúre odpovedal dr. M. Vinaji. Autor článku (nepodpísaný) považuje tento rusínsky spevokol za výborný a ochotnícku divadelnú družinu za vyspelú. Aj v titulku článku prevládala citová väzba a sympatie autora, keďže používal slovné spojenia: milá návšteva, predstavenie bratov Rusínov, či sladké zvuky rusínčiny (NJ, 1935/46, 2).

Obsiahlejší článok o tomto divadelnom predstavení pod názvom „Návšteva našich bratov Rusínov z Krstúru“ vyšiel v *Našom živote* roku 1935. Písaný je v podobnom duchu a nadšení, takže môžeme predpokladať, že tu podpísaný autor Ján Čajak je autorom oboch článkov. Vyzdvihuje geografickú blízkosť a spolunažívanie ako pred sťahovaním z podkarpatského kraja do Báčky, tak i v súčasnosti, „takže ťažko je určiť, kde sú opravdové hranice medzi Slovákami a Rusínmi“. Upresňuje, že majú spoločnú reč, národné piesne a spôsob života, takže si Slovak s Rusínom porozumejú „bez všetkej námahy“. Vyjadruje ľútosť, že doteraz medzi nimi bolo málo stykov, takže jedni o druhých málo vedia. Vysvetľuje to ťažkou predvojnovou „nepriateľskou dobou“. Po oslobodení (v dvadsiatych rokoch 20. storočia) je zaznamenaná iba návšteva petrovskej gymnaziálnej mládeže do Kerestúru – kultúrneho centra tunajších Rusínov a neskoršie niekoľko Rusínov navštívili Slovenské národné slávnosti v Petrovci.

Miestny odbor Matice slovenskej v Petrovci na čele s gymnaziálnymi profesormi sa postaral o organizáciu tohto podujatia. Okrem rusínskych a ukrajinských piesní hostia zaspievali aj slovenskú: *Orala, orala...* Autor článku vyzdvihuje disciplínu, bezvadný spev, školovanosť hlasov, zručnosť a odbornosť dirigenta. Pochvalne sa zmieňuje aj o divadelnom predstavení *Oj nechodi Hricu, ta na večernicu* (Ой, не ходи Грицю, та й на вечорниці) a hereckom súbore, ktorý sa nenútene pohyboval na divadelných doskách. Zvlášť vyzdvihuje Jelenu Petrigalovú v stvárnení Maruše, ako aj „krásnu pestrotu ľudového kroja, ktorý

¹⁵ Správne osobné meno je Matej Vinaji.

¹⁶ Správne osobné meno je Janko Šandor.

veľmi lahodil oku“. Podľa autorovho názoru nadviazané styky treba ďalej rozvíjať a to i na širšom osvetovom poli. „Nebude nám na škodu, keď sa budeme schádzať a jeden druhého poučať i obveseľovať... Obe menšiny sa len vtedy uplatnia, keď sa bude sústavne, odborne, disciplinovane, usilovne pracovať na povzdvižení kultúrneho a hmotného diela... čo i malí počtom, schopní budeme vytvárať si spevokoly, div. družstvá a iné ešte kultúrne ustanovizne a diela, ktoré si všimnú i naše veľké bratské národy“ (*Náš život*, 1935: 191-192).

V tom istom čísle *Nášho života* autor podpísaný pseudonymom Delta píše o kultúrnom zveľaďovaní vojvodinských Rusínov prostredníctvom spolku RNPĐ. Okrem iného tento Spolok vydával knihy a časopisy a už šestnásty rok vydával i svoj národný kalendár *Ruski kalendar za jugoslavskih Rusinoh*. Toto číslo, ktoré malo 168 strán, redigoval predseda Spolku Ďura Bindas. Ako sa v článku uvádza, národný kalendár pozostával z troch častí: „Cerkovné čtenie, Dijstvovanie R. N. P. D.-a, Poučné a zábavné čtenie“, z ktorých sa do pozornosti slovenským čitateľom dávali posledné dve časti, lebo „z nich vidieť jasne vývoj našich bratov a to ako vývoj spolkový, tak kultúrny vôbec“ (*Náš život*, 1935: 203).

Článok v tom istom čísle, no s celkom inou tematikou – Spisovný jazyk juhoslovanských Rusínov s podnázvom Náčrt k linguistickej štúdiu autora Františka Tichého – prejavuje vedecký záujem o nárečie báčskych a sriemskych Rusínov (*Náš život*, 1935: 133–137). F. Tichý uvádza publikácie a bádateľov, ktorí sa zaoberali výskumom hovorového jazyka slovenských Lemkov: Samo Czambel, František Pastrnek a Jiří Polívka z československej strany ako i bádateľov zo strany ukrajinskej: V. Hnatjuk, Ivan Verchratskyj, Ivan Ohijenko. Podľa stanoviska československých bádateľov nárečie Lemkov je slovenské, kým podľa názoru ukrajinských bádateľov, toto nárečie prislúcha skupine ukrajinských nárečí. Analyzujúc texty rusínskych autorov v rusínskych národných kalendároch, Tichý nachádza príklady, ktoré ho vedú k uzáveru, že nárečie juhoslovanských Rusínov patrí do československej jazykovej skupiny. František Tichý uverejňoval svoje práce o Rusínoch aj v Ruskom Kalendári (Тихи, 1932; Тихи, 1937).

Po tomto čísle z roku 1935, v ktorom bolo uverejnených pomerne veľa informácií o kultúre a jazyku juhoslovanských Rusínov, sa v *Našom živote* (z celkových 10 ročníkov a publikovaných vyše 30 čísel) viacej nevyskytli závažnejšie informácie o kultúrnom, či inom aspekte života Rusínov vo Vojvodine.

V *NJ* sa o návšteve bratov Rusínov z Kerestúra písalo ešte raz, keďže Ruská národná čítareň poslala Matici slovenskej v Juhoslávii poďakovanie za privítanie z príležitosti ich zájazdu do Petrovca 10. novembra 1935, v ktorom zvlášť ďakuje aj tajomníkovi Michalovi Topoľskému, všetkým členom Matice slovenskej, ktorí účinkovali v organizovaní večierka, ako aj obyvateľom Petrovca, ktorí navštívili tento program. Uzavierajú s práním: Nech žije bratský slovenský národ a želaním spätnej návštevy Petrovčanov do Kerestúra (*NJ*, 1935/48, 2).

Aj rusínska tlač (Руски новини) uverejnila poďakovanie Matici slovenskej, ktorá zastrelila návštevu Rusínskeho čítacieho spolku, ako i riaditeľovi Gymnázia Michalovi Rapošovi a celému učiteľskému zboru, „ktorý nám tak ukázali svoju slaviansku dušu, že sme sa cítili ako medzi svojimi“ (Pамач, 2016: 193).

Spätná návšteva Petrovčanov naozaj bola plánovaná a oznámenie o tomto podujatí bolo najprv zverejnené v *NJ* (1936/7, 2). Tu sa uvádza, že Matica slovenská v Juhoslávii s Petrovským spevokolom a Sokolskou jednotou organizujú výpravu do Ruského Kerestúra 15. a 16. februára 1936. Predpokladaný počet zúčastnených ochotníkov bol 80 a viac osôb. Na tomto divadelnom večierku mala byť predstavená divadelná hra „Jánošík“, ktorú Spevokol už hral s veľkým úspechom v Petrovci minulého roku. Na programe mala byť aj slovenská beseda, ktorú majú predviesť členovia Sokolskej jednoty a spevokol mal zaspievať niekoľko slovenských ľudových piesní. Prívet pred otvorením programu mal povedať tajomník Matice slovenskej dr. Michal Topoľský.

V nasledujúcom čísle *NJ* sa v podnázve článku: „Krásne dojmy, veľký záujem Krstúrcov, vypredané predstavenia, Laliťania na predstavení, ťažké lúčenie“ dozvedáme o priebehu tohto, už uskutočneného, podujatia. Autor článku (podpísaný iniciálkami *mt*, čo je pravdepodobne Michal Topoľský) hneď na začiatku píše verejné vyznanie bratom Rusínom, v ktorom im ďakuje za pohostinnosť, jasnú, úprimnú a bratskú náruč. Ďalej dopodrobna opisuje priebeh dvojdňového programu a nešetří slovami chvály o „drahých našich bratoch“. Zvlášť ďakuje Ruskej národnej čitárni, ktorá zájazd organizovala a jej usilovným vodcom predsedovi Rácovi, vlp. O. Timkovi, učiteľovi J. Šándorovi, M. Kováčovi, „Peterovi“ (pozn. autora: neidentifikovaný člen Ruskej národnej čitárne) a všetkým, ktorí prispeli k organizovaniu podujatia. „Budeme preto na Vás všetkých spomínať vdáčne a uisťujeme Vás, že budeme plne spokojní, až keď Vás budeme môcť znovu u nás privítať“ (*NJ*, 1936/8, 6).

Na dôvažok bol ešte uverejnený krátky článok v *NJ*, kde sa uvádzajú informácie o tom, čo o návšteve Slovákov píše rusínska tlač (*Руски новини*). Tieto krátke úryvky z textu M. Kovača sú písané latinkou, autor sa s oduševnením a srdečnými slovami zmieňuje o hosťujúcich vystúpeniach (*NJ*, 1936/10, 3). Aj v rusínskej tlači (*Руски новини*) sa o tomto píše s oduševnením a obsiahle (Ramač, 2016: 193-196).

Rusínska národná čítareň roku 1939 pokračovala v kultúrnej spolupráci so Slovákami, no tentoraz s Miestnym odborom Matice slovenskej v Pivnici. V týždenníku *NJ* bol uverejnený program osláv Matičného dňa, do ktorého je zaradená aj opereta *Soročinský jarmok* (Сорочинський ярмарок) urobená na podklade Gogoľovej rovnomennej drámy z prostredia typickej ukrajinskej dediny Soročince. V tomto čísle sa neuvádza, že ju predvedú hostia z Kerestúru, naznačené je iba, že na oslavách budú prítomní „stránski hostia“ (*NJ*, 1939/22, 2). Až v nasledujúcom čísle *NJ* uverejnený je obsiahlejší opis o tomto divadelnom predstavení, predvedenom 28. mája 1939. roku. Aj napriek nepriaznivému počasiu návštevnosť predstavenia bola masová, sála nemohla prijať všetkých, takže sa mnohí vrátili domov. Obecenstvo, ktoré sa do sály dostalo, za vlastné peniaze bolo pre lásku k umeniu „ako heringy v škatuli“. Hoci bol v obecenstve stisk a dusno, čo vyvolávalo občasný šomrot, úroveň podania amatérskych hercov-spevákov a dedinského orchestra bola vysoká. Autor článku (podpísaný iniciálkou .a) zvlášť vyzdvihuje odbornosť režiséra.¹⁷ Preto odporúča slovenským obciam, aby si povolali Kerestúrčanov, ktorí by – ako sami hovoria – vďačne išli k Slovákom predviesť predstavenie. Zároveň sa ospravedľuje bratom z Kerestúra, že im v nedostatku Národného domu nemohli poskytnúť adekvátne priestory a pohodlie pri predvádzaní operety. Srdečne ďakuje za umelecký pôžitok všetkým tým, ktorí prispeli k organizovaniu zájazdu. Vyzdvihol hercov, ktorí vynikli svojím umeleckým podaním: J. A. Šeregij, Petrišenko, ako i hercov, ktorí stvárnil postavy Hveňka Cigána, Chotinu, Gruňu. Podotýka, že celý herecký kolektív podal pozoruhodný výkon, lebo všetci „dobře hrali a nericitovali, ako sa to u nás stáva“, čím naznačuje, že si slovenskí herci majú z rusínskych brat' príklad. Ako aj v mnohých predtým publikovaných

¹⁷ Operetu *Soročinski jarmok* režíroval Jurij Šeregij (1907–1990), profesionálny režisér, dramaturg a herec štátneho divadla v Chuste v Ukrajine; okrem iného aj historik kultúry Ukrajincov v Československu. Medzi Rusínmi v Juhoslávii pôsobil ako divadelný režisér roku 1939 a potom aktívnejšie od roku 1967 (Рамач, 2016: 193; Рамач, 2007: 276).

článkoch rôznych autorov, narážajúc na blízkosť dvoch slovanských národov, autor tento článok ukončuje zvolaním: Nech žije bratstvo! (*NJ*, 1939/23, 3).

Michal Kovač, významný rusínsky spisovateľ a kultúrny dejateľ uvádza, že si v tridsiatych rokoch XX. storočia písal so slovenským spisovateľom Vladimírom Hurbanom Vladimirovim a že mu on zaslal aj niekoľko svojich drám. Dve z nich, *Zem* a *Záveje*, Kovač vtedy aj preložil a prvú aj režíroval. Predstavenie bolo uskutočnené na scéne v Ruskom Kerestúre na začiatku roku 1941 (Pamač, 2002: 87–88).

V slovenskej tlači sú v tomto období publikované aj nasledujúce informácie z oblasti slovensko-rusínskych stykov: Na Veľkonočný pondelok Spolok československých akademikov navštívil Starý Vrbas, kde s veľkým úspechom zahrli predstavenie „Konto X“. Uvítal ich predseda obce Milovančev. V mene slovenských hostí poďakoval dr. Topoľský. Naši bratia Rusíni pripravili akademikom srdečné privítanie a pohostenie (*NJ*, 1936/16, 1). O tomto predstavení sa v *Našom živote* dozvedáme, že Spolok usporiadal zájazd do Starého Vrbasu spolu s Maticou slovenskou v Juhoslávii 13. apríla 1936. Výprava počítala 23 osôb a tam ich prijal a prípravy pre zájazd vykonal P. Riznič.¹⁸ Aj napriek tomu, že vo Vrbasi v ten deň bolo ešte päť-šesť kultúrno-spoločenských podujatí, divadelné predstavenie československých akademikov bolo navštívené v peknom počte. Prednes hercov bol na vysokej úrovni a prijatie a pobyt boli úprimné a bratské (*Náš život*, 1936: 105-107).¹⁹

V doterajšom zozname zakladajúcich členov Matice slovenskej sa uvádza 27 členov z Petrovca, 6 z Nového Sadu a po jeden člen z Iloku, Kysáča, Starej Pazovy, Šída, Padiny a Ruského Kerestúra (*NJ*, 1932/57, 1). Meno zakladajúceho člena z Ruského Kerestúra v dostupnej literatúre nie je zistené. Je však veľmi pravdepodobné, že ide o Slováka žijúceho a pracujúceho v tomto

¹⁸ Petro Riznič Ďaďa (1890 – 1966) bol divadelný režisér, herec, pedagóg a kultúrny dejateľ. Roku 1919 prišiel s „bielou emigráciou“ do Juhoslávie, usídlil sa vo Vrbasi, tu žil a aktívne pracoval do konca života.

¹⁹ Spolok československých akademikov vznikol počas Slovenských národných slávností v Petrovci 12. augusta 1923, jednak ako výsledok entuziazmu, ale aj reálnej potreby študujúcej mládeže na stredných školách v Petrovci a v Novom Sade a na niektorých vysokých školách v Juhoslávii a v Československu. Toto národnostné kultúrne združenie si vytýčilo za úlohu hájiť záujmy študentstva, pričom chcelo kultúrne pracovať medzi ľuďom a v spojitosti s inými študentskými a kultúrnymi organizáciami. Počas svojho pôsobenia, ktoré zapadá do medzivojnového obdobia, Spolok počítal od 46 do 100 aktívnych členov. Posledné vystúpenie Spolku československých akademikov bolo na zájazde v Pivnici na Sivestra 1940 (Spevák, 1978: 21-27).

prostredí. V medzivojnovom období pôsobili dvaja Slováci ako notári v Ruskom Kerestúre: Ján Lamoš (*NJ*, 1923/44, 3), ktorý neskoršie pôsobil ako notár v Padine (*Náš život*, 1934/1, 85) a po ňom v Ruskom Kerestúre pôsobil J. Marčok (Рамач, 2002: 76–77).

V rubrike Pozdravné telegramy je uverejnený telegram RNPД, ktorý roku 1928 poslal „osvetovému odboru Telocvičnej Jednoti Sokol“ ako blahoželanie k jubilárnemu desaťročnému pôsobeniu. Členovia RNPД sa tešia z ich úspechu a prajú aj ďalej úspešné pokroky: „Z rodzinskim pozdravom. RNPД Ruski Krstur“ (*NJ*, 1928/32, 3). V roku 1937 RNPД pozdravný telegram zaslal Matici slovenskej pri príležitosti organizovania Slovenských národných slávností (*NJ*, 1937/33, 2).

V *NJ* sú uverejnené aj dopodrobna opísané rusínske vianočné obyčaje na Podkarpatskej Rusi: rečňovanky, piesne, betlehemske hry, ktoré poslovenčil Janko Sirácky (*NJ*, 1937/52, 6).

Okrem kultúrnych stykov, nachádzame informácie o športových podujatiach, t. j. futbalových zápasoch medzi slovenským mužstvom Jánošík z Pivnice a rusínskymi mužstvami SK Rusín z Ruského Kerestúra a mužstvom Zarja zo Starého Vrbasa (*NJ*, 1936/16, 4; *NJ*, 1940/31, 4).

Záver

Kultúrne styky Slovákov a Rusínov v Báčke medzi dvoma vojnami sa uskutočňovali hlavne prostredníctvom RNPД a Rusínskej národnej čítárne z Ruského Kerestúra na jednej strane a prostredníctvom Matice slovenskej v Juhoslávii so sídlom v Báčskom Petrovci a miestneho odboru Matice slovenskej v Pivnici na druhej strane. V súdobej slovenskej tlači možno sledovať dynamiku a intenzitu týchto stykov medzi bratmi – ako to často nachádzame napísané v novinových článkoch tak slovenskej, ako i rusínskej tlače. Sami autori článkov boli často nositeľmi a iniciátormi rôznych spoločných kultúrnych podujatí a mali významnú úlohu vo vytváraní pozitívneho ovzdušia a prehlbovaní vzájomných slovensko-rusínskych vzťahov. Osobitne treba zdôrazniť, že tieto kontakty vznikali spontánne, z úprimných prianí, pocitov blízkosti dvoch slovenských národov a vedomia, že je takáto spolupráca osožná pre obe národnostné spoločenstvá. Aj napriek tomu, že obe strany vyslovili úprimné želania o pokračovaní intenzívnejšej spolupráce, v dostupných písaných zdrojoch nenachádzame dôvody prečo sa tieto plány neuskutočnili. Možno iba predpokladať, že k tomu prispeli ťažké časy, nevýhodná politická situácia, ekonomická kríza a nedostatok prostriedkov pre realizáciu návštev, ako i nevyhovujúce cestovné spoje a podmienky prepravy.

Tiež treba vyzdvihnúť, že Rusíni v Južnom Uhorsku, a neskoršie aj v Juhoslávii v XX. storočí seba nikdy nepovažovali za časť slovenského národa, ani svoj jazyk slovenským, nepopierajúc pritom ich vzájomnú blízkosť.

V období medzi dvoma svetovými vojnami bolo viacero snáh z oboch strán, aby sa pokračovalo v začatej spolupráci medzi Slovákami a Rusínmi v Báčke a v Srieme, ale až po zakončení Druhej svetovej vojny možno badať zintenzívnenie slovensko-rusínskych kultúrnych a literárnych stykov. Najmä v oblasti literatúry sa javia vzájomné preklady prózy a poézie, tak pre dospelých, ako i pre deti. Táto spolupráca bola podnecovaná sčasti v duchu proklamovaného bratstva a jednoty v povojnovej Juhoslávii, no vychádzala predovšetkým z tradičných úprimných snáh literárnych a kultúrnych dejateľov oboch národností o priblíženie týchto dvoch literatúr a kultúr širšej verejnosti.

ZDROJE

Historické časopisy:

Náš život (1933–1941; 1946–1947)

Národná jednota (1920–1941)

Národný kalendár (1920–1944. V rokoch 1945–1949 a 1952–1990, vychádzal pod názvom *Ludový kalendár*. V rokoch 1950–1951 nevychádzal. Od roku 1991 znova vychádza pod názvom *Národný kalendár*).

Руски новини (1924–1941)

LITERATÚRA:

Boldocký, S. *Riaditelia gymnázia v Petrovci 1919 – 2009*, Báčsky Petrovec: Slovenské vydavateľské centrum, Gymnázium Jána Kollára so žiackym domovom, 2009.

Kapras, J., Němec, B., Soukup, F. (eds.), *Idea československého štátu II*, Praha: Národní rada československá, 1936.

Mučáji, P. Menoslov maturantov Slovenského gymnázia v Petrovci. in: *Pamätnica – päťdesiat rokov slovenského gymnázia v Petrovci*, Báčsky Petrovec: Slovenské gymnázium; Báčsky Petrovec: Obzor, 1969, 243 – 293.

Ramač, J., Marčok D. Rusinsko – slovačke književne veze u drugoj polovini XX veka. in: *Susret kultura*, Novi Sad: Filozofski fakultet, 2018, 233 – 245.

- Spevák, J. Spolok československých akademikov v Juhoslávii ako organizovaný prejav slovenského a českého študentstva v medzivojnovom období. in: *Samovzdelávací krúžok Sládkovič*, Nový Sad: Obzor, 1978.
- Бесермині, Г. Перши наш руски гр. кат. широтинец у Шиду. *Руски календар 1922*. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво, 1922, 47–50.
- Рамач, Я. Прилог виучованю културних контактох Руснацох и Словацох у Югославиі медзи двома шветовима войнами. *Шветлоси*, 1–2, 2002, 71–87.
- Рамач, Ј. Контакти Русина са другим националним заједницама у Војводини у периоду између два светска рата. *Истраживања*, 18. Нови Сад: Филозофски факултет, 2007, 271 – 282.
- Рамач, Ј. *На крижней драги*. Нови Сад: Руске слово, 2016.
- Тихи, Ф. Дві старі бачванско-руські вірші. *Руски календар 1932*. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво, 1932, 78–82.
- Тихи, Ф. Габор Костельник як поет родзеной жеми. *Руски календар 1937*. Руски Керестур: Руске народне просвитне дружтво, 1937, 30–38.

Daniela Marčok

SLOVAK-RUTHENIAN CULTURAL CONNECTIONS IN THE PERIOD BETWEEN TWO WARS

Summary

Little attention is paid to the interactions between Slovaks and Ruthenians and their contacts in the field of culture and enlightenment. The first cultural contacts between Slovaks and Ruthenians in Vojvodina took place between the two world wars. The most likely cause of the more intensive cultural cooperation between the two national communities is their linguistic and national relatedness.

Cultural relations between Slovaks and Ruthenians in Bácska between the two wars were carried out mainly through the “RNPD” and the Ruthenian National Reading Room form Ruský Kerestúre on the one hand and through the Matica Slovenká in Yugoslavia based in Báčsky Petrovec and the local department of the Matica Slovenká in Pivnica on the other hand. In the contemporary Slovak press it is possible to observe the dynamics and intensity of these contacts between brothers – as we often find it in newspaper articles of both the Slovak and Ruthenian press. These contacts originated spontaneously, from sincere wishes, feelings of kinship between two Slavic nations and the awareness that such cooperation is beneficial for both national communities. Despite this, in the

available written sources, we do not find any reasons of why these plans have not been realized. It can only be assumed that this was due to the difficult times, the unfavourable political situation, the economic crisis and the lack of means to carry out the visits, as well as poor transport links and travel conditions.

In the period between the two world wars there was more effort from both sides to continue the started cooperation between the Slovaks and Ruthenians in Bácska and Srijem, but only after the end of the Second World War it is possible to notice intensification of Slovak-Ruthenian contacts, especially in the field of literature when more frequent translations of prose and poetry appear for both adults and children.

Keywords: Ruthenians, Slovaks, Vojvodina, RNPĐ (Ruthenian National Educational Society), Matica Slovenká in Yugoslavia, cultural contacts.

ИВАН МИХАЈЛОВИЧ МАРТИНОВ-ЖИВОТНИ ПУТ И ДЕЛО ЈЕДНОГ РУСКОГ ЈЕЗУИТЕ**

У раду се даје биографски приказ живота и каријере Ивана Михајловича Мартинова, руског језуите, али и историчара, слависте, теолога и делатника на плану словенске и уопште православне хагиографије. Најзнаменитије његово дело било је *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* публикувано у Бриселу, о миленијуму мисије Светог Ћирила и Методија 1863.године. Поред овог дела, које ће најдетаљније бити размотрено, посебно са аспекта средњовековне историје, значајни су и његови хагиографски списи, нарочито о унијатском митрополиту Јосафату Кунцевичу. Иако су његова дела прожета снажним прозелитизмом, Мартинов је био један изузетно образован човек и полихистор. Поред његових бројних дела на пољу писане речи, сарађивао је са многим другим руским језуитима, поглавито кнезом Гагарином. Био је изузетно активан и имао контакте са славистичким круговима у Хабзбуршкој монархији, али и са гркокатоличким високим свештенством, а све у намери да се оствари његова жеља о уједињењу православних цркава са римокатоличком, дакако под папском супрематијом. Његово дело је битно и за историчаре, јер представља једну од најзанимљивијих рецепција живота и дела бројних средњовековних и нововековних личности, али и неретко и једини пример римокатоличног култа српских, руских и других православних светаца.

Кључне речи: Иван Михајлович Мартинов, Римокатоличка црква, култ светитеља, хагиографија, прозелитизам.

Иван Михајлович Мартинов представља једну заиста посебну фигуру у историји како Русије, тако и Римокатоличке цркве у XIX столећу. Његова биографија је врло узбудљива, а његово дело представља један

* boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

** Рад представља фазни резултат истраживања на пројекту 114-451- 2529/2016 *Интеракција култура, економски токови и социјалне структуре на тлу Војводине као историјски процеси дугог трајања*, као и на пројекту под називом *Развој културе путовања и путописа у историографији и култури Срба* број 142-451-2347/2019-02, које финансира Покрајински секретаријат за високо образовање и научно-истраживачку делатност Владе АП Војводине.

занимљив извор за све проучаваоце култова средњовековних, али и ранонововековних личности словенског света. Неретко његови списи представљају и једини пример римокатоличког култа појединих светитеља, српских, руских, бугарских, али и других. Иако је целокупно његово дело било прожето изразито прозелитским тенденцијама и слало врло јасно проримокатоличку поруку, његово образовање енциклопедисте и полихистора и све што је записао остају врло значајни и вреди их проучавати и приказати шиροј научној јавности.

Иван Михајлович Мартинов се родио у Царској Русији, у граду Казању 7. октобра 1821. године. Са златном медаљом је завршио Санкт-петербуршки императорски универзитет, завршивши архелогiju и историју. По успешном завршетку студија пошао је на једно путовање по Европи, на којем се упознао са француским језуитом Ксавијеом де Равињаном, који га је успео убедити у то да пређе на римокатоличанство. Речени Гистав-Франсоа-Ксавије де ла Кроа де Равињан (1771–1858) је по свом формалном образовању био правник, а по професији адвокат. Међутим, ову службу је напустио да би се прикључио језуитима. Био је горљиви и биготни римокатолик, посвећен и потпуно предан проповедник, изузетно плодан писац, али и заклети ватрени бранилац језуитског реда и његове доктрине. Занимљиви детаљ из његове биографије је то да је чак одбио и место надбискупа Париза како би био потпуно одан проповедању, па и ширењу прозелитизма. Као тако убедљив беседник и проповедник, успео је да Мартинова убеди да прими римокатоличку веру (Ponlevoy 1–2, 1860).

Иван Мартинов је то и учинио, заједно са својим пријатељем кнезом Иваном Сергејевичем Гагарином (1814–1882) ступио је у новицијат језуитског реда. Њих двојица представљају изузетно значајне личности руске емиграције тога доба, посебно кружока који су били прозападно и римокатолички оријентисани и који су откривали словенски свет и поглавито своју домовину Русију западном свету. Кнез Гагарин је после преласка у римокатоличанство био познат и као Жан-Ксавије Гагарин. Потицао је из угледне руске аристократске породице, и боравио је у дипломатији прво у Минхену, потом у Паризу. Тамо је у салону Мадам Свечине, још једне Рускиње која се одрекла православља и постала римокатоликиња, и упознао Равињана. Од раније под утицајем западњачког погледа на свет, као и философа Пјотра Чадајева, 19. априла 1842. године прелази у римокатоличанство, а 1842–године, постаје језуит. Од 1855.

године, заједно са Мартиновим, посветио се, са још више жара од овог потоњег, на покушајима да православни свет, нарочито родну Русију, преведе на римокатоличанство. Од његових дела истичу се *Union de prières pour la conversion de la Russie et l'extinction du schisme chez les peuples slaves* (Јединство молитава за конверзију Русије и истребљење шизме код словенских народа), и још једно дело једнако врло индикативног наслова *La Russie sera-t-elle catholique?* (Да ли ће Русија бити католичка), а написао је и једну историју руских језуита под насловом *Les Jésuites de Russie (1772–1785)* (Pierling, 1996; Юдин 2002: 1166–1170).

Поред честих боравака у Паризу Иван Михајлович Мартинов, као и његов сарадник кнез Гагарин били су и гости у Риму код кнегиње Зинаиде Александровне Волконске. Док је живела у родној Русији ова жена узбудљиве биографије је била чак и аматерска оперска певачица, као и списатељица. Била је изузетно посвећена култури те је држала литерарни и уметнички салон у Тверској улици у Москви, а међу њеним посетиоцима био је и велики Александар Сергејевич Пушкин, са којим је имала врло близак однос, затим пољски великан Адам Мицкијевич и бројни други. Међутим, Зинаида Волконскаја је наводно прешла у римокатоличанство управо под утицајем језуита и била чак приложница римокатоличкога храма Свете Катарине у Санкт Петербургу. Осим тога, ова жена је била и политички изузетно компромитована. Наиме, њен зет је водио декабристички преврат против руског цара Николаја I децембра 1825. године, а она сама је покушала да спречи депортацију у Сибир жена декабриста због чега је дошла под тајни надзор полиције. По неуспеху декабриста, као наводни тајни конвертит и језуитски агент постала је сумњива руским властима, те је емигрирала 1829. године у Рим где је имала нови литерарни и уопште уметнички салон недалеко од папског седишта-цркве Светог Јована Латеранског. У Риму на том месту и данас постоји Вила Волконски и то је званична резиденција британског амбасадора у Италији. Овај салон Зинаиде Волконске је постао стециште руских мислилаца у Западној Европи, и у њему је Иван Михајлович Мартинов доста боравио, а осим њега долазио је и чувени писац Николај Гогољ који је на том месту написао добар део свог знаменитог романа *Мртве душе*. Долазили су и други писци као што су Стендал и Сер Валтер Скот, а овај салон је посећивао и композитор Гаetano Доницети (Гаррис 1916; Fairweather 1998; Сайкина 2017: 197–223).

Поред дружења са Зинаидом Волконском и другим великанима у њеном салону, Иван Михајлович Мартинов је своје школовање из философије наставио и окончао га је у Белгији, у Бриглету 1847–1848. године, а у Лавалу, у Француској је свршио студије теологије у периоду од 1848. до 1852. године. Заређен је као свештеник у језуитском реду 1851. године, те је наредне две године изучавао патрологију у Паризу и потом је 1853–1854. године и формално је окончао своје језуитско образовање, односно тзв. *Трећу годину*. Од стране руских власти је исте, 1854. године, осуђен заједно са Иваном Гагарином и још једним конвертитом Степаном Цунковским за самовољно изгнанство и приступање језуитским редовницима, и по руским законима аутоматски му је престала дипломатска служба. Лишен је и имовинских права и тиме му је спречен било какав повратак у Русију. Наставио је свој живот резидирајући повремено у Паризу, али повремено и у Версају. Занимао се поглавито за словенску историју, археологију, али и хагиографију. Настојао је да француску научну јавност приближи словенском свету и Русији, и обавештавао је о дешавањима у руским културним и научним кружоцима кроз часопис *Courrier russe*. Основао је 1866. године у Версају *Словенску библиотеку* која је временом постала једна од најбогатијих библиотека у којој су се чували бројни словенски манускрипти, али и значајан број књига на словенским језицима, поглавито на руском. Залагао се за уједињење цркава, али наравно под папском супрематијом, и готово све своје списе је писао у том усмерењу, дакако из аспекта римокатолицизма. У Паризу је био један од оснивача Тирило-Методијевског друштва које је издавало *Кирилло-мефодиевский сборник*. Мартинов је чак узео учешће као теолог-експерт на Првом Ватиканском концилу 1870. године, а 1883. године папа Лав XIII га је именовao за консултанта у Конгрегацији за пропаганду вере, дакако за источне, односно православне цркве и *источна питања*. Умро је у Кану 1894. године (Барсов 1896: 701–702; Rouët de Journel 1923: 90–104; Яковенко, Юдин 2007: 223–226; Danieluk 2009; Копылов 2012: 179–182; Danieluk, Joassart 2014; Козлов-Струтинский, Парфентьев 2014: 302, 306, 507, 616).

Иван Михајлович Мартинов је био изузетно плодан писац. Како је већ поменуто, готово сва своја дела писао је са прозелитским усмерењем, иако нису сва била писана у римокатоличком духу. Мартинов се бавио и филологијом, али и словенском хагиографијом, а писао је и приказе из књижевности (Sommervogel 1900: 645–652).

Аутор је или приређивач дела посвећених животу двојице унијатских полоцких архиепископа Мелетија Смотричког и нарочито Јосафата Кунцевича. Реиздао је *Apologia peregrinathey do Kraiow wschodnych* и публикувао га је 1863. године у Лајпцигу, док је прво издање овог списка изашло у Лавову 1628. године. Аутор је био Мелетије Смотрички. Овај црквени великодостојник је био у почетку закleti противник уније, одан православљу и Кијевској митрополији Цариградске патријаршије. Међутим, јуна 1627. године прешао је на унију. Наредне, 1628, године издао је *Апологију* у којој православље оптужује за низ јереси и подржава сједињење и прилажење римокатолицизму. Против овог списка сазван је и сабор. Смотрички се из страха одрекао овог списка, али је касније издао дело *Protestatia* у коме је наново православну веру прогласио за јерес (Frick 1995: 21–259). Холмски гркокатолички епископ Јаков Суша написао је дело о Смотричком названо *Saulus et Paulus Ruthenae unionis, sanguine b. Josaphat transformatus sive Meletius Smotriscius per Jacobum Suszam*. Мартинов је 1864. године ово дело реиздао, написавши предговор у коме пореди Мелетија Смотричког са Савлом, из времена кад је одбијао унију, који, *мученичком крвљу* унијатског епископа Јосафата Кунцевича постаје Павле, односно поданик Римске цркве. Штавише, у овом житију се Мелетије Смотрички назива испрва *прогонитељ уније*, који је потом био *призван од Бога* преко реченог Јосафата Кунцевича (Martinov 1864).

Мартинов се доста бавио не само Смотричким већ и помињаним Јосафатом Кунцевичем, унијатским архиепископом Полоцким, који је од 1618. године, па све до своје смрти у Витебску 1623. године, био на овом високом црквеном положају. Фанатично се залагао за унију и био велика присталица сједињења православних и римокатолика под супрематизмом Рима и његове катедре. Будући да је Кунцевич убијен од антиунијатски оријентисане масе у Витебску Римокатоличка црква и Украјинска гркокатоличка црква га поштују као свеца и мученика. Беатификован је још 1648. године од стране папе Пија IX, а 1867. године га је папа Пије XI и канонизовао назвавши га *апостолом јединства* (Himka 1999: 28–32). Имајући у виду овакву биографију Јосафата Кунцевича, Иван Михајлович Мартинов је посветио значајан део свог опуса управо приређујући дела о њему и био је један од оних који је и компиловао живот Јосафата Кунцевича и дао темељ хагиографској традицији о њему. Будући да је из пера Јакова Суше написано његово житије, односно живот и наводна чуда Јосафата Кунцевича под називом *Cursus vitae et certamen martyrii B.*

Josaphat Kunzevicii archiepiscopis Polocensis, ep. Vitebscensis et Mstislavcensis ordinis S. Basilii Magni Мартинов је и ово приредио, реиздао, снабдео неопходним предговором и коментарима и публиковао 1865. године у Паризу (Martinov 1865).

Као плод његове вишедеценијске преписке и сарадње са Иваном Гагарином, Мартинов је као прво издање Друштва Тирила и Методија превео Гагаринову публикацију *La Russie serait-elle catholique?* на руски језик под насловом *О примирениу Русској Церкви с Римској*. Овај спис је издат 1858. године, а такође је његов *Кирилло-Методиевски сборник* објављен на руском, први број у Лајпцигу 1863. године, а други у Паризу четири године доцније. Са Гагарином је објавио и једно *Исповедање вере*, а у Паризу је исте 1858. године издао и дело под називом *Les manuscrits slaves de la bibliotheque Imperiale de Paris, avec un calque* (Sommervogel 1900: 645–646). Будући енциклопедиста широког знања и полихистор, Мартинов је неуморно уређивао Словенску библиотеку и створио од ње значајан славистички центар. Из овог његовог списка о рукописима у поменутој библиотеци јасно се види колико је изузетно ведних манускрипата из словенског света дошло у Париз. То није једини допринос Ивана Мартинова славистици. Водио је живу преписку са многим утицајним славистима попут Павла Јосифа Шафарика, Ватрослава Јагића, Франца Миклошича и бројних других великих научника (Гординський 1932: 265–266, 286–288; Яковенко, Юдин 2007: 224).

Објавио је низ монографских публикација, чланака и студија везаних и за средњовековну историју словенског света. Вредна је његова расправа о чувеној збирци српских епских песама посвећених Косовском боју преведених на француски језик од стране Адолфа Аврила. Поред приказа ове збирке Мартинов је писао и о значају Косовске битке и мита за српску нацију и њену културу (Martinov 1868: 239–256). Бавио се и житијем Стефана Немање-Светог Симеона из пера његовог сина краља Стефана Првовенчаног, дајући одређене језичке исправке на старије руско издање овог списка (Мартинов 1880: 19–70).

Поред тога што је његово дело, а о чему ће бити више речи, готово једини споменик римокатоличких култова српских средњовековних светаца, значајно је и за бугарски средњи век. За девети том октобарских *Acta sanctorum* Мартинов је приредио и коментаришао житије Светог Јована Рилског патријарха Јевтимија, али и уопште приредио један обиман хагиографски спис о овом до данас најпоштованијем бугарском светитељу

у православном свету (AA SS Octobris 1869: 683–692). Сарадник на овом послу му је био језуита и боландиста Виктор де Бук, са којим су Мартинов и Гагарин имали плодну кореспонденцију и са којим су неуморно радили на публиковању својих списа (Danieluk, Joassart 2014).

Поред тога што се бавио Смотрицким и Кунцевичем, приредио је и једно издање монаха Игњатија Кулчињског *Specimen ecclesiae ruthenicae* који има један календар руских светаца међу којима је и Свети Сава, а у овом делу се налази и кратак историјат Кијевске Русије, као и преглед историје кијевске митрополије све до XVIII века, дакако са посебним освртом на различите декрете и списе унијатских сабора и прелата попут реченога Јосафата Кунцевича. Мартинов је ово дело приредио 1859. године, и оно је штампано у 300 примерака (Martinov 1859).

Његова делатност није мимоишла ни Закарпатје и карпатске Русине. Изузетно плодну кореспонденцију је имао и са гркокатоличким свештеником и великим словенофилом Иваном Ивановичем Раковским (познат и као Јоан Раковски), који је радио на приближавању закарпатских Русина руској цркви и култури и залагао се за јединство Закарпатја са Царском Русијом. Идеје руског покрета међу Русинима Хабзбуршке монархије ширио је кроз два часописа *Церковная газета* и *Церковный Вестникъ для Русиновъ Австрійской Державы* који су излазили у Будимпешти. За његов часопис *Церковная газета* Мартинов је слао неколико значајних прилога (Францев 1930; Гординський 1932: 279–280). За овај угледни часопис превео је на руски *Узвике душе свом Богу* Свете Терезе Авилске и то из једног глагољског бревијара. Превео је и извод из списа Алфонса Родригеза, шпанског језуитског свеца, а преко овог часописа водио је и кореспонденцију (Sommervogel 1900: 650).

У Лавову се Мартинов 1862. године сусрео с гркокатоличким митрополитом Григоријем Јахимовичем, једном од најистакнутијих фигура украјинског покрета у Монархији, председником прве украјинске организације у Аустрији *Холовне раде*. Током тог пријема, а у име кнеза Ивана Гагарина, Мартинов је рекао Јахимовичу како руски језуити који живе у Риму и Паризу желе да буду под јурисдикцијом унијатског галичко-руског митрополита, као и да предложи галичкој митрополији прелазак на нови календар (Гординський 1932: 282-283). Постоји мишљење да за пропаст ове идеје узроке треба тражити и у питању јурисдикције Галичко-руске митрополије у Западној Европи, али и због тога што би онда наводно Мартинов морао да иступи из језуитског реда и постане члан реда Светог

Василија (Яковенко, Юдин 2007: 224–225). Извесније је, међутим, да је овде у питању јурисдикција, али и то што би руски римокатолици били онда под Грkokатоличком црквом. Забележене су и друге несугласице између Мартинова и Јахимовича, понајвише по питању структуре будућег црквеног уређења и јурисдикције, али и очувања *чисто грчког обреда* како је истицао Јахимович (Гординський 1932: 282-283).

У енциклопедијски богатој библиографији Ивана Мартинова несумњиво треба истаћи његово дело под називом *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus*. Штампано је у Бриселу 1863. године, на миленијумску годишњицу великоморавске мисије свете браће Тирила и Методија, а било је толико значајно и читано у Римокатоличкој цркви да је било прештампано и у једанаестом тому чувених боландистичких *Acta Sanctorum* за месец октобар. Као што је добро познато и сами боландисти су такође били језуити, а били су очеви критичке хагиографије и од XVII столећа до данас интензивно раде на публикувању хагиографске литературе на научној основи у складу са свим постулатима историје и хагиографије. У том контексту током готово два столећа издавана су *Acta Sanctorum* у којима је место нашао и Иван Мартинов са *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* (AA SS Octobris XI 1864: 1–388). Ради се, како и сам наслов сугерише, о грчко-словенској црквеној години, тј. некој врсти календара у коме се налазе хронолошким редом сабрана житија великог броја словенских (српских, руских, бугарских), али и грчких, грузијских, влашких (у то време већ румунских) и појединих других светитеља за сваки дан у години. Дело је, без сумње, било најкомплентније и најпотпуније у контексту презентовања православне хагиологије западном свету, и Иван Мартинов је на овај начин западноевропској и превасходно римокатоличкој јавности дао најцеловитији преглед словенских и уопште источно-православних светитеља (Martinov 1863a; Барсов 1896: 701–702; Rouët de Journal 1923: 95; Гординський 1932: 266-269; Козлов-Струтинский, Парфентьев 2014: 302). Наравно, он је то чинио из прозелитске перспективе и то је чињеница која се не сме пренебрегнути.

Треба напоменути да он посебно у овом календару даје увек и кратак преглед и пролошка житија општехришћанских светитеља који се прослављају одређеног дана, а посебан део у календару намењен је за словенске светитеље и тај се део назива *Memoriae slavicae* (Martinov 1863a: 27). Из аспекта методологије историјске науке, али и научног проучавања хагиографије значајно је да на крају сваког житија Иван Михајлович

Мартинов доноси списак извора и литературе. Штавише, за *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* он је написао један увод о томе, без сумње са јасним циљем да се постигне методолошка утемељеност његовог рада. У том уводу Мартинов даје кратак приказ аутора и дела које је користио за житија која је компиловао у свом спису. У наставку даје и списак литературе коришћене за делове под *Memoriae slavicae*, јасно је раздвајајући од извора, што је такође методолошки изузетно значајно (Martinov 1863a: 1–21).

Интересантна је и посвета Ивана Мартинова у овом делу, које он, наимае, посвећује тадашњем бостонском бискупу Џону Бернаруду Фицпатрику. Овај потоњи се такође школовао једно време у Паризу, где је 1840. године и заређен за свештеника. По повратку у Бостон, преко 20 година био је прво бискуп коадјутор а онда и бискуп Бостона. Оснивао је неуморно цркве, сиротишта, болнице и друге значајне установе (О'Конног 1984: 3–241). У посвети Фицпатрику за *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* Мартинов пише како су и он из своје домовине Русије, као и Фицпатрикови преци из Шкотске, били протерани због припадности *правој вери*. Потом руски језуита у овој својој посвети и Светог Фотија, патријарха цариградског из IX столећа, као и још једног византијског, односно цариградског великодостојника, Михаила Керуларија назива шизматичима. Овај потоњи, је био васељенски патријарх у време раскола црква 1054. године (Martinov 1863a: I-VII).

Вреди приметити да је исте, 1863. године, Иван Мартинов публиковао и једну данас изузетно веома ретку и лепо украшену књижицу на 38 страна која носи назив *Trifolium serbicum coronae SS. Cyrilli et Methodii inserendum, seu Breviarium vitarum patronorum serbiae SS. Sabbae, Simeonis et Simonisu* која има 32 стране и која, како наслов сугерише, садржи управо житија Светог Саве, Светог Симеона Мироточивог (Стефана Немање) и Светога Симеона, тј. краља Стефана Првовенчаног које је укомпоновано и у *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* Ивана Михајловича Мартинова. Житије Светог Саве прати и Мрнавићев текст, а на крају се налази један *Calendarium Serbicum*, у коме су поређани хронолошки поједини српски светитељи и дани када се они прослављају (Мартупов 1863b). *Trifolium serbicum* посвећен је Франтишеку Сушилу, знаменитом моравском теологу, сакупљачу народних песама, преводиоцу Новог Завета и античких писаца и у то време председнику *Друштва Светих Тирила и Методија*. Сушил и Мартинов водили су живу преписку, а овај први био је

изузетно заинтересован за ширење словенског језика у богослужењу и црквеној литератури као и на јачању култа Свете браће (Vychodil 1898: 204223, 267, 315, 353).

За српску средњовековну историју, али не само њу, овај зборник житија је врло интересант. Ради се у суштини о, за већину светитеља, јединим римокатоличким култним списима. А будући да је, како је већ сугерисано, *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* у целости нашао своје место у највећој западној збирци римокатоличких житија, на тај начин су, готово сви српски средњовековни и неки нововековни свеци ушли и међу оне које прославља и Римска црква. Међутим, у науци је врло мало примећено ово дело, и њиме се у српској историографији заиста мало ко и бавио. Ово дело су у релативно доброј мери користили проучаваоци римокатоличког култа Светог Саве, које је прилично обрађено и раније, у контексту обрађивања римокатоличког житија Светог Саве из пера босанског бискупа и рођеног Шибенчанина Ивана Томка Мрнавића, који је писао у XVII столећу римокатоличко житије Светога Саве, а које није једини римокатолички култни спис посвећен првом српском архиепископу и просветитељу. Мартинов их је све користио и били су му познати када је писао житије Светога Саве у *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* (Стојковски 2016б: 119–128). И житије владике Максима Бранковића из пера Мартинова релативно је познато у науци и коришћено је раније. Друга житија, пак, нису уопште, у савременој науци критички обрађивана. Тек у најновије време се појавило неколико радова посвећених Мартиновљевој рецепцији дукљанског кнеза и првог канонизованог Србина Светог Јована Владимира (Стојковски 2016а: 91–98), затим српског средњовековног краља Светога Краља Милутина (Стојковски 2017б: 42–51), а теме појединих научних радова био је и први српски краљ из династије Немањић Стефан Првовенчани (Стојковски 2017а: 199–214), као и сремски Бранковићи, у оквиру којих је владика Максим једини раније познат (Стојковски 2018: 121–138).

Из перспективе Српске православне цркве, али и историје српског народа занимљив је податак да је у *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* унето чак и житије Светог Петра Цетињског, односно Петра I Петровића Његоша, владике и господара Црне Горе. Мартинов његову прославу ставља 25. јуна, иако је канонизован под датумом 18/31. октобром. Занимљиво је а и индикативно да нигде не спомиње да је српски светитељ, већ искључиво користи термине *Montenegro, Nigrimontis i Cernogorenses*

(Martinov 1863a: 159–161). Већ је истакнуто да је прозелитизам једно од главних обележја целокупно Мартиновљевог дела. То се исказује и тиме што су у овом делу поменути гркокатолички светитељи попут реченог Јосафата Кунцевича и других руских унијатских епископа, а које православни свет не прославља као свете (Martinov 1863a: 224). Будући да Мартинова није увек водила само наука, већ и намера да докаже да су Срби одувек били под Римом, те да све српске (али и друге словенске) владаре и црквене великодостојнике који су канонизовани у православним црквама прикаже као у основи римокатолике. У житију Макарија Кијевског овог митрополита пострадао од Татара Мартинов без икакве основе повезује чак са другим високим црквеним великодостојницима истог имена а који су били склони унији или је отворено пропагирани (Martinov 1863a: 118–119). У суштини Мартинов апсолутно све контакте с Римом повезује са прихватањем римокатоличанства, а битно је истаћи да нигде не даје шири контекст догађаја, као у случају краља Милутина. Овај српски средњовековни краљ (1282–1321) је имао свестране контакте са западном Европом и самим папством, чак и из политичких разлога обећавао унију, али Мартинов то не гледа у контексту догађаја тог доба, већ као верност Римокатоличкој цркви (Стојковски 2017б: 48–49).

Али, у овом делу се не истиче увек римокатоличка повезаност светаца, за шта је пример Свети Јован Владимир који је живео и страдао пре раскола (Стојковски 2016а: 97–98). Исто тако, руска Света Јулија Лазаревска Муромска, светитељи Кијевопечерске лавре, али и бројни српски светитељи, превасходно архиепископи и монаси не доводе се ни у какву везу са Римом (Martinov 1863a: 27, 30–31, 270, 289, 315–316). Очигледно је, макар у српском случају, било најбитније доказати да кључне личности, пре свега владари и сам Свети Сава имају везу са Римом, и да су управо они били наводни римокатолици. Мада је опет врло занимљиво да је житије кнеза Лазара врло кратко и уопштено, те се ни он не доводи у везу са Римом, а сам косовски мит се уопште не развија (Martinov 1863a: 153).

Један од најзначајнијих извора за Мартинова и његово дело, али и својеврсни узор био је Фрањо Ксавер Пејачевић (латински Pejacsevich). Овај такође језуитски аутор, хрватски историчар и вировитички барон је био рођен у Осијеку 15. јула 1707. године, у својој петнаестој години је ступио у језуитски ред, а образовање је стекао у школским установама овог римокатоличког реда. Докторирао је из философије и теологије, а потом направио и завидну академску каријеру. Предавао је најпре у Најсомбату

(Трнави) етику, у Загребу филозофију, а у Љубљани, Линцу и Бечу казуистику, док је у Грацу предавао канонско право и чак био и канцелар универзитета. Када је постао ректор језуитског колегијума, служио је у Загребу, Печују и Пожеги све до укидања језуитског реда. Био је и насловни опат Петроварадина, и са том титулом је и умро у Пожеги 7. октобра 1781. године. Већи део Пејачевићевих радова је богословске садржине, али се једно историјско дело посебно издваја. Наиме, када је избио сукоб између православних и унијата, а после штампања српског календара у Бечу (1771. године), због броја празника и посебно због жеље унијатског клира да се укину празници Срба светитеља, Пејачевић је одлучио да напише српску историју. Ово је дело носило назив *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV.* Није је успео сам штампати, него је издата у Калочи 1799. године после његове смрти од стране првог бискупа босанско-сремске бискупије са седиштем у Ђакову Матеја Фрање Кртице. Фрањо Ксавер Пејачевић је желео у својој историји, писаној у облику дијалога између једног Србина и Бугарина, доказати, да су сви Срби, нарочито њихови владари, црквени великодостојници и светитељи, били у вези с Римокатоличком црквом и редовно под њеном јурисдикцијом, све док нису доспели под турску окупацију, и грчки црквени утицај. На тај начин Пејачевић је желео Србима да *олакша* сједињење с Римокатоличком црквом. Спадао је међу тзв. *Контроревризисте* који су, попут језуита из доба реформације и контрареформације, само у XVIII столећу, водили распре са православним теолозима. Пејачевићева историја Србије написана је, без сваке сумње, на основу веома богате збирке извора, међу којима је било и много рукописа, и биране литературе тога времена, у којој је и познато дело Павла Јулинца *Краткоје введеније в историју происхожденија славено-сербскога народа*, али и бројни други латински и словенски извори. Дело је крајње тенденциозно, препуно контрадикторности и недоследности, док му је хронологија врло често потпуно побркана и нетачна (Radojčić, 1930: 253–304; Стојковски, 2017: 47–48).

Упркос свему реченом, *Historia Serviae* Фрање Ксавијера Пејачевића, због сличних тенденција, била је важан извор и Ивану Михајловичу Мартинову. Пејачевић се сматра у појединим савременим римокатоличким круговима као изврстан познавалац православља (Košić, 1997). Тенденција и Пејачевића, али и Мартинова је извесно иста. Вреди свакако истаћи да је Мартинов користио сву расположиву му изворну

грађу, попут издања житија (пре свега Ђуре Даничића), затим *Историју* Јована Рајића, издања летописа, како руских тако и српских. У значајној мери користи и *Летопис попа Дукљанина*, који је посебно значајан за његов приказ Светог Јована Владимира.

Тешко је дати једноставан закључак о животу а посебно делу Ивана Михајловича Мартинова. Без сумње свестран научник, полихистор, енциклопедиста, неретко, међутим, врло једностран у својим стремљењима које је водила горљива жеља за унијаћењем и католичењем православнога света. Његово дело можда је најбоље пре више од осам деценија дефинисао Гордински, рекавши да је он био самостални научни радник, приређивач извора и публициста-делатник у циљу уније. Оно је ван сваке сумње вредан споменик једног веома специфичног погледа на историју и хагиографију словенских народа.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

Acta sanctorum Octobris, tomus IX (1869). Bruxellis

Acta sanctorum Octobris, tomus XI (1864). Bruxellis

Barsov, N. I. (1896): Martynov (Ivan Mihaylovič), U: Enciklopedičeskiy slovar Brokgauza i Efrona (Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary) t. 18a/ Sankt Peterburg.

Danieluk, Robert (2009) OЕcuménisme » au XIXe siècle, Jésuites russes et union des Églises d'après les archives romaines de la Compagnie de Jésus. Roma: Institutum historicum S. I.

Danieluk, Robert et Joassart, Bernard (2014): *Au service de la réconciliation des Églises, Jean Gagarin, Jean Martynov et Victor De Buck. Correspondance*. Bruxelles: Société des Bollandistes.

Fairweather Maria (1998), *Pilgrim Princess: A life of Princess Zinaida Volkonsky*, Carroll&Graf.

Francev V.A (1930). *Russkiy iezuit I.M. Martynov, sotrudnik «Cerkovnoy gazeti i «Cerkovnoy vestnika» o. Ioanna Rakovskogo*. Užgorod. (Cyrillic)

Frick David A. (1995). *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge: Harvard University Press.

Garris M. A. (1916). *Zinaida Volkonskaya i eyo vremya*. Moskva (Cyrillic)

Gordinskiy Ya. (1932). Z diyalnosti Ivana Martinova v 1859–1864 rr. *Zapiski čina Svetog Vasiliya Velikogo* tom IV, vip. 1-2, 264–291. (Cyrillic)

- Himka, John-Paul (1999). *Religion and nationality in western Ukraine: the Greek Catholic Church and the Ruthenian National Movement in Galicia, 1867–1900*. Montreal: McGill-Queen's University Press.
- S. Yakovenko, C., A. Yudin (2007): Martynov Ivan Matveevič, in: *Katoličeskaya enciklopediya*, T. 3, Moskva: Izdatelstvo Franciskancev, 223–226. (Cyrillic)
- Yudin, A. (2002): Gagarin, Ioann Ksaveriy in: *Katoličeskaya enciklopediya*, T. 1, Moskva: Izdatelstvo Franciskancev, 1166–1170. (Cyrillic)
- Kozlov-Strutinskiy S, Parfentev P. (2014): *Istoriya Katoličeskoj Cerkvi v Rossii*. Sankt Peterburg: Bely kamen. (Cyrillic)
- Kopilov A.N (2012): *Katoličeskaya Cerkov v Rossii (konec IX – načalo XXI vv.)*. Moskva: Izdatelstvo Sputnik. (Cyrillic)
- Košić, Vlado (1997): *Teolog Franjo Ksaver Pejačević - (1707. - 1781.) : značajke*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Martinof J. (1868): La bataille de Kossovo. Rhapsodie serbe. *Études religieuses* 3ème année, 4ème série, tome 2 : 239-256.
- Martinov J. (1859): *Specimen Ecclesiae Ruthenicae Ab Origine Susceptae Fidei Ad Nostra Usque Tempora In Suis Capitibus Seu Primatibus Russiae Cum S. Sede Apostolica Romana semper unitae per Ignatium Kulczynsky, monachum ord. S. Basilii Mag. ruthenum, Pariisiir-Tornaci: Castelman*.
- Martinov, J. (1863a): *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus*. Bruxellis.
- Martynov, J. (1863b): *Trifolium serbicum coronae SS. Cyrilli et Methodii inserendum, seu Breviarium vitarum patronorum serbiae SS. Sabbae, Simeonis et Simonisu*. Bruxellis.
- Martinov Joannes (1864): *Saulus et Paulus Ruthenae unionis, sanguine b. Josaphat transformatus sive Meletius Smotriscius per Jacobum Suszam archiepiscopus Hierapolitanus, archimandrita dermanensis ordinis S. Basilii M*. Editio nova, curante. Joannes Martinov. Bruxellis: Vromant.
- Martinov Joannes (1865): *Cursus vitae et certamen martyrii B. Josaphat Kuncevicii archiepiscopis Polocensis, ep. Vitebscensis et Mstislavcensis ordinis S. Basilii Magni per Jacobum Suszam*, editio nova, curante Joannes Martinov, Parisiis: Palmé.
- Martynov, I. M. (1880). Pergamentniy sbornik XIII veka, hranyashiñся v Parizhskoy nacionalnoy biblioteke. *Pamyatniki drevney pismennosti. Izvlečenie iz protokola zasedaniya komiteta OLDP 4 aprelya 1880 g*, 19—70. (Cyrillic)

- O'Connor, Thomas H. (1984): *Fitzpatrick's Boston, 1846-1866 : John Bernard Fitzpatrick, third Bishop of Boston*, Boston, Mass. : Northeastern University Press.
- Pejacsevich, F. X. De (1799). *Historia Serviae seu colloquia XIII. de statu regni et religionis Serviae ab exordio ad finem, sive a saeculo VII. ad XV*, Colocae.
- Pierling, Paul (1996): *Le prince Gagarin et ses amis (1814-1882)*, Paris, Beauchesne de Ponlevoy, Armand (1860): *Vie du R. P. Xavier de Ravignan de Compagnie de Jésus*, (2 vol.), Paris : P. Téqui
- Radojčić N. (1930): "Istorija Srbije Franje Ksavera barona Pejačevića". *Razprave Znanstvenega društva humanistične vede* 5–6: 253–304.
- M. J. Rouët De Journal (1923): L'oeuvre des saints Cyrille et Méthode et la bibliothèque slave, *Revue des études slaves*, tome 3, fascicule 1-2: 90–104.
- Сайкина Н. В. (2017): Материалы к ранней биографии кн. З. А. Волконской. *Вестник Московского университета*. Сер. 9. Филология. № 5, 197–223.
- Sommervogel Carlos (1900) : *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, tome IX : Paris-Bruselles : Picard & Schepens.
- Stojkovski Boris (2016a): Rimokatoličko žitije Svetog Jovana Vladimira. *Crkvene studije* 13: 91–100. (Cyrillic)
- Stojkovski Boris (2016b): Rimokatolički kult Svetoga Save. *Osmi međunarodni interdisciplinarni simpozijum Susret Kultura*. Zbornik radova, Ivana Živančević-Sekeruš, Biljana Šimunović-Bešlin, Željko Milanović (ur.), Novi Sad: Filozofski Fakultet, 117–129. (Cyrillic)
- Stojkovski Boris (2017a): Rimokatolička recepcija i Žitije Stefana Prvovenčanog - Svetog Simona. Istorija, kult, prozelitizam, *Srpska kraljevstva u Srednjem veku : zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa Srpska kraljevstva u srednjem veku, održanog od 15. do 17. septembra 2017. godine u Kraljevu, u čast obeležavanja 800 godina od krunisanja Stefana Nemanjića (Prvovenčanog)*, ur. Siniša Mišić, Beograd-Novı Sad-Niš-Kraljevo: 199–214. (Cyrillic)
- Stojkovski Boris (2017b): O jednoj ruskoj rimokatoličkoj recepciji kulta kralja Milutina. *Balkanske tetradi-Balkanske sveske*: 42–51. (Cyrillic)
- Stojkovski Boris (2018): Rimokatolička hagiografska recepcija kulta Svetih sremskih Brankovića, *Iz riznice fruškogorskih manastira*, Sremska Mitrovica: Istorijski arhiv Srem: 121–138. (Cyrillic)

Vychodil Pavel Julius (1898). František Sušil: životopisný nástin. V Brně: Tiskem a nákladem Pap. knihtiskárny bened. Rajhradských

Boris Stojkovski

IVAN MIKHAILOVICH MARTYNOV-THE LIFE AND WORK OF A RUSSIAN
JESUIT

Summary

The topic of the paper is the work of a prominent 19th century Russian Jesuit Ivan Mikhaylovich Martynov, a very fruitful writer who left an important trace in the field of Slavic hagiography, history, literature and especially in promoting Slavic history and its saints in the Western world. He was one of the founders of the Slavic library in the National library in Paris and he collected many valuable Slavic manuscripts, especially those of Russian origin. Martynov had worked in collaboration with Ivan Gagarin, Eugene Balabin, and other Russian Jesuits, and he extensively wrote in French and Russian journals on different topics from Russian, Serbian, Bulgarian history, archaeology, ethnology, etc.

He worked closely with Jesuit and bollandist Victor de Buck and was one of collaborators on *Acta Sanctorum*. His most interesting work is entitled *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus*, in which most lives of the Russian, Serbian, Bulgarian and other Orthodox saints have been collected and presented from the Roman Catholic point of view. In spite of its' hard proselyte tendencies, this work of Martynov is a very interesting and widely not so much used source. In Serbian historiography and scholarly circles respectively this highly interesting book remained almost unknown.

His main aim is to prove that all Slavs were and should be in union with Roman Catholic Church. For his work he had used numerous sources and various editions that were at his reliability in 1863, when *Annus ecclesiasticus Graeco-Slavicus* was published. Nevertheless, he was sometimes even prone to use forge information in order to try and complete his proselyte aim. A dedicated and devoted Roman Catholic, widely educated scholar, Martynov is one of the most peculiar figures and his work is sometimes only or rare mirror of Roman Catholic cult of Slavic medieval and early modern saints.

Key words: Ivan Mikhaylovich Martynov, Roman Catholic Church, hagiography, the cult of saints, proselytizing.

REALIJE U PREVODIMA L. MARTOVIČA I V. STEFANIKA NA SRPSKI JEZIK

U radu se razmatraju srpski prevodi zbirki pripovedaka dvojice ukrajinskih književnika u kojima su predstavljeni problemi specifične društvene sredine u određenom istorijskom preseku s aspekta prenošenja kulturoloških osobenosti izraženih tzv. realijama. Cilj rada je da kroz analizu postupaka koje su primenjivali prevodioci utvrdi u kojoj meri su kulturološke specifičnosti svakodnevice, običaja, društvenog uređenja, istorije i sl. jednog dela ukrajinskog naroda uspešno preneti srpskom čitaocu u ovim prevodima te da označi smernice kojima bi se mogli rukovoditi budući prevodioci prilikom izbora načina prenošenja realija.

Ključne reči: društveno-političke realije, etnografske realije, tuđe realije, istorijske realije, onomastičke realije, prevodilački postupci, očuvanje kolorita, pragmatička adaptacija.

Les Martović i Vasilj Stefanik, zajedno sa Markom Čeremšinom, čija dela nisu prevedena na srpski jezik, pripadaju tzv. Pokutskoj trojci, kako je ove pisce nazvao Ivan Franko s obzirom da centralnu temu njihovog stvaralaštva predstavlja težak život seljaka istorijsko-geografske oblasti Pokutja na zapadu današnje Ukrajine. Sa stvaralaštvom Lesa Martoviča srpski čitaoci mogli su upoznati tek od 2006. godine, kada je objavljena zbirka njegovih pripovedaka *Stribogov poklon* u prevodu Andrije Lavreka (Martović, 2006), dok su dve novele Vasilja Stefanika objavljene u časopisu *Brankovo kolo* još 1902. godine, da bi se 2001. pojavila zbirka *Izabrane priče* u prevodu Stevana Konstantinovića (Stefanik, 2001)¹.

Sa stanovišta problema koji ulaze u domen translatologije prevodi Martovičevih i Stefanikovih dela interesantni su zbog: 1. dijalektizama svih jezičkih nivoa karakterističnih za jezik oba pisca, 2. arhaičnog jezika pripovedaka nastalih pre više od jednog veka i 3. prisustva velikog broja tzv. realija, budući da

* ivanovic.milena@gmail.com

¹ Podaci o prevodima navode se prema za neobjavljenoj doktorskoj disertaciji Tanje Gaev *Istorija recepcije ukrajinske književnosti u srpskoj kulturi* (Gaev 2019).

je u pričama Martoviča i Stefanika predstavljena jedna specifična sredina u određenom istorijskom trenutku. Naš rad biće posvećen analizi poslednjeg aspekta u kontekstu uspešnosti međukulturne komunikacije, s obzirom da se kroz prevode čitalac upoznaje sa životom i kulturom drugih naroda, a realije predstavljaju takve elemente teksta originala u kojima su kulturološke specifičnosti svakodnevice, običaja i karaktera jednog naroda ili etničke grupe najočiglednije izražene. Pripovetke koje su predmet naše analize u kulturološkom smislu posebno su zanimljive jer prikazuju život ukrajinskih seljaka s početka XX veka pod vladavinom Austrougarske te se mogu povući paralele sa istim periodom u Srbiji.

Postoji više definicija pojma realija (lat. *realia* „stvaran“, „materijalan“), koje su ponudili različiti translatolozi (Vlahov–Florin, 1980; Shvejcer, 1988; Vinogradov, 2001; Recker, 2007 i dr.). Na osnovu njih najpotpunije je realije odredio L. Neljubin, i to kao: 1. reči ili sintagme koje označavaju predmete, pojmove ili situacije koji ne postoje u praktičnom iskustvu ljudi koji govore drugi jezik i žive u drugim zemljama; 2) različite nacionalo-kulturno markirane faktore (kao što su državno uređenje neke zemlje, njena istorija, kultura i sl.); 3) predmete materijalne kulture koji čine osnovu nominativnog značenja reči i 4) reči koje odražavaju nacionalne specifičnosti života i svakodnevice čoveka – predstavnika određene kulture (Nelyubin, 2011: 178). Termin „realija“ odnosi se, dakle, na predmete ili pojave vanjezičke stvarnosti, odgovarajuće kulturne koncepte, s jedne strane, i jezičke jedinice koje označavaju te predmete ili pojave, odnosno koncepte, s druge strane. Najznačajnija odlika realija, kada su u pitanju problemi prevođenja, jeste ta da odgovarajućih pojava, odnosno konceptata, odnosno jezičkih jedinica nema u drugoj kulturi i drugom jeziku, da su one izuzetno nacionalno obojene, imaju izražen nacionalni (lokalni) ili istorijski kolorit (Rarenko, 2010: 166).

U najznačajnije translatologe koji su se bavili realijama spadaju S. Vlahov i S. Florin, čija je monografija *Neprevodivo u prevođenju* (Vlahov–Florin, 1980) u većem svojem delu posvećena realijama. Pod realijama oni podrazumevaju „reči koje nominuju elemente svakodnevnog života i kulture, istorijske epohe i društvenog uređenja, državnog uređenja i folklora, tj. specifičnih osobenosti nekog naroda, zemlje, koje su strane drugim narodima i zemljama“ (Vlahov–Florin, 1980: VI). Njima pripada i jedna od detaljnijih klasifikacija realija.

Prema predmetnom parametru Vlahov i Florin razlikuju tri velike grupe realija: geografske, etnografske i društveno-političke, a u okviru njih više

podvrsta. U Martovičevim i Stefanikovim pripovetkama najzastupljenije su i najraznovrsnije društveno-političke i etnografske realije. Među prvima preovlađuju one koje nominuju organe (*віче, рада, надзираюча рада, загальні збори*) i predstavnike (*віт / війт, присяжний, староста, байрат, десятник, радний, дідич, возний, бурмістр*) vlasti, ustanove (*громадянська канцелярія, громадська рада, гмінська канцелярія, повітова рада*), pripadnike različitih staleža (*пан, підпанок, шляхтич, мужик, хлоп, наймит*) i dokumenta (*аністрат, податкова книжка, синя книжка, легітимаційна карта, карта до голосування*), dok u manjem broju izdvajamo one koje označavaju administrativno-teritorijalne jedinice (*повіт*), delove naseljenih mesta (*толока*) i vojne realije (*Січові стрільці, сотник, вахмайстер, улан*). Od etnografskih realija najviše je onih koje se odnose na svakodnevni život pokutskih seljaka: hranu i piće (*бевка, галушки, колач, кулеша, борщ, пироги, паска, горівка, ромунка*), odeću, obuću, njihove delove, nakit i sl. (*підтичка, банда, киттар, кожух, кожушина, запаска, сардак, кучма, опинка, свита, сіряк, опанча, плахта, байбарак, гуня, полотнянка, петек, дзьобенка, постолі, онучки, китайка, черес, (о)крайка, злодійка, гердан* itd.), građevine i njihove delove, pokućstvo, posuđe (*присна, сіни, пивниця, сволок, мисник, припічок, макітра, варені, коверець, плахта, верета*), prevozna sredstva (*фіра*). Mnoge od ovih realija su istovremeno i dijalektizmi, te imaju lokalni kolorit (*бевка, кулеша, опинка, сардак, полотнянка, петек, дзьобенка, коверець* i dr.), koji uglavnom u prevodu nije očuvan, budući da su prevodioci najčešće primenjivali postupak generalizacije. Realije koje označavaju jedinice mere i novčane jedinice uglavnom spadaju u arhaizme: *морг, корець; лев, корона, марка, ринський, грейцар/ грейцир / крейцар, шустка, феник*. U etnografske realije spadaju i lekseme koje se odnose na različite običaje (*колідувати, колєда, вечорниці*), praznike (*Святий вечір*), mitologiju (*опир*), ali njih je u analiziranim tekstovima malo. Najzad, iz ove grupe realija u Stefanikovim novelama sreću se i one koje Vlahov i Florin ubrajaju u tzv. etničke objekte – etnonimi (*гуцули*) i nazivi za druge narode, obično šaljivi ili uvredljivi (*москалі, ляшки, австріяки*). Prevodilac koristi direktan prevod – transkripciju (*Нисулі, Лјахі*) i kalkiranje (*Москови*) uz prevodilački komentar – za *Hucule* o kakvoj etničkoj zajednici je reč, a uz *Moskove* i *Ljahe* o negativnoj konotaciji ovakvih nominacija. Leksema *австріяки* prevedena je neutralnim srpskim ekvivalentom *Austrijanci* u kome se gube konotativni elementi smisla.

Prema parametru mesta Vlahov i Florin razlikuju svoje i tuđe realije. U tuđe realije spadaju pozajmljenice ili kalkovi iz drugih jezika. Ovakvih realija nema mnogo u analiziranim tekstovima, uglavnom potiču iz nemačkog jezika i predstavljaju istorijske, austrougarske realije: *вахмайстер*, *морг*, *грейцар/грейцир / крейцар*, *корона*, *марка*, *феник*, *форшпан*, ređe poljske, npr. *иляхтич*. Neke od ovih realija, kao tuđe, ušle su i u leksički fond srpskog jezika, te prevodioci koriste direktne ekvivalente: *грейцар/грейцир / крейцар* – *крајсара*, *корона* – *кrunа*, *марка* – *марка*, *феник* – *сванџик*, *иляхтич* – *šljahtić*. Isto tako S. Konstantinović prevodi *морг* kao *jutro* odnosno ukrajinsku pozajmljenu obrazovanu transkripcijom i adaptacijom nemačke reči *Morgen* srpskim semantičkim kalkom iste nemačke reči. Međutim, u nekim prevodima srećemo i drugačija rešenja. Andrija Lavrek istu ovu leksemu prenosi ili transkripcijom – u pripovesti „Seljakova smrt“ – kao *morg* uz prevodilački komentar da je u pitanju „poljska zemljišna mera od oko ½ hektara“ (Martović, 2006: 49) ili – u pripovesti „Stribogov poklon“ – adaptacijom, pretvarajući staru meru u savremenu opšter prihvaćenu mernu jedinicu – *hektar*, uz odgovarajuće pretvaranje brojanog pokazatelja *десять морзіє* – *pet hektara* (Martović, 2006: 76). Ni jedan ni drugi postupak nisu prihvatljivi. Prvi, zato što transkripcija praćena prevodilačkim komentarem po pravilu značajno narušava estetsku funkciju teksta, a nije jedino rešenje kome je prevodilac morao pribеći, kao što to biva s nekim drugim realijama, pre svega nacionalno specifičnim, u koje *морг* kao tuđa, iako u određenom istorijskom periodu odomaćena realija, ne spada. Drugi, zato što zamenom istorijske realije savremenom prevodilac bespotrebno osavremenjuje tekst nastao pre više od jednog veka. S. Konstantinović u prevodima nekoliko pripovedaka V. Stefanika („Katrusja“, „Potpis“, „U krčmi“ i dr.) zamenjuje naziv austrougarske monete *лев* potpuno teritorijalno i vremenski² drugačijom realijom – poljskim *zlotom*, u priči „Kameni krst“ ga prevodi kao *groš*, što je takođe drugačija realija, mada ovakav postupak možemo posmatrati i kao generalizaciju (zamenu leksemom šireg obima i opštijeg značenja) jer ova leksema može označavati i sitan novčić, novčić uopšte, a u pripovesti „Sud“ ga prenosi transkripcijom kao *lev*. A. Lavrek potpuno osnovano u prevodu koristi *lav* uz prevodilački komentar kod prvog pominjanja – „austrijska novčana jedinica, dve krune“ (Martović, 2006: 13).

² U vreme nastanka ovih novela *zlot* nije bio u upotrebi, osim toga reč je o austrougarskom, a ne poljskom novčiću.

Navešćemo još neke primere neodgovarajućeg prenošenja tuđih realija. Iako je leksema *foršpan* prisutna u oba jezika sa istim značenjem (obaveza da svaka kuća koja ima konje stavlja, redom, svoja kola i konje na raspolaganje za neki javni posao, kao i kola kojima se ova obaveza izvršava³), iako u oba jezika zauzima isto mesto u sistemu, to jest kao istorizam ne ulazi u aktivni leksički fond, pa je možemo smatrati potpunim ekvivalentom, prevodilac S. Konstantinović u noveli „Ratna šteta“ zamenjuje ukrajinski *форшпан* drugačijom realijom, takođe pozajmljenicom, ali iz mađarskog jezika – *čeze*, a u noveli „Deda Hric“ primenjuje postupak generalizacije i koristi leksemu šireg značenja, uz to turcizam – *kuluk*. Jasno je da se ovakav izbor prevodioca ne može smatrati ni ekvivalentnim ni adekvatnim prevodom. U tuđe realije za oba jezika spadaju i *neïcu*, odnosno na srpskom *pejsi* ili *pajot*, koji se sreću u Stefanikovoj noveli „Sud“ i pozajmljenica su iz herbejskog jezika. Ni u ovom slučaju prevodilac ne koristi direktan ekvivalent, već primenjuje postupak izostavljanja, koji se donekle može opravdati činjenicom da je ova realija tek usputni detalj u tekstu originala, te rečenica *Бо вмієте жінок добре буту та й жидів за неïцу торгату* (Stefanyk, 2006: 151) u prevodu glasi: *Znate tući samo žene i Jevreje* (Stefanik, 2001: 23).

Prema vremenskom parametru Vlahov i Florin dele realije na savremene i istorijske. Veliki broj realija i u Martovičevim i u Stefanikovim pripovetkama spada u istorijske. Osim pomenutih jedinica mere i novčanih jedinica, istorijske su i društveno-političke realije. Ove realije prevodioci prenose na različite načine. Kada su u pitanju sintagme, prevodioci najčešće koriste doslovni prevod (kalkiranje sintagme), uz eventualne zamene jedne lekseme u sintagmi: *громадянська канцелярія* – *seoska kancelarija* (S. Konstantinović), *mesna kancelarija* (A. Lavrek), *громадська рада* – *seoski savet*, *податкова книжка* – *poreska knjižica*, *легітимаційна карта* – *legitimacijska karta*, *карта до голосування* – *karta za glasanje* ili dodavanje: *синя книжечка* – *plava radnička knjižica* (pri prvom pominjanju u tekstu) i *plava knjižica* (u naslovu i ostalim mestima u tekstu) i sl. Ponegde A. Lavrek

³ Ova značenja navodi Vikirečnik (<https://sr.wiktionary.org/sr-ec/%D1%84%D0%BE%D1%80%D1%88%D0%BF%D0%B0%D0%BD>), koji se poziva na *Rečnik srpskih govora Vojvodine*, izmenjeno i dopunjeno izdanje u 4 toma, priredili mr Dejan Miloradov, Katarina Sunajko, mr Ivana Čelić i dr Dragoljub Petrović, Matica srpska, Novi Sad. Isto značenje ove lekseme u ukrajinskom jeziku, tačnije pokutskom dijalektu, navodi se u glosaru u izdanju Stefanikovih novela koje smo koristili kao izvor (Stefanyk, 2006).

koristi srpske istorijske realije, približne analoge ukrajinskih: *новимова рада – sreska uprava, sresko veće*, ali i *ве́дница, gradska većnica; будинок староства – zgrada sreskog načelnništva, (новимовуї) староста – sreski načelnik*.

Najviše problema prevodiocima zadaju realije koje nominuju osobe – predstavnike vlasti ili različitih staleža. Ovde srećemo raznolika rešenja – od transkripcije: *війт* kao *vojt* (u prevodu A. Lavreka, S. Konstantinović bira drugačija rešenja), *термінатор – terminator*, preko doslovnog prevoda: *виборець на посла – birač poslanika*, opisnog prevoda: *війт – seoski starešina* (u jednom prevodu S. Konstantinovića), *староста – seoski starešina; радний – seoski tutor* (u jednom prevodu S. Konstantinovića, A. Lavrek bira drugačija rešenja), *возний – činovnički posilni, kancelarijski sluga*, do izostavljanja: *дідух* (u prevodu S. Konstantinovića), *сотник*. Prevodioci najčešće biraju generalizaciju leksemom koja označava približan analog u srpskom jeziku: *війт – seoski starešina* (u nekoliko prevoda S. Konstantinovića, u prevodu A. Lavreka *vojt*), *присяжний – odbornik, байрат – zamenik, десятник – odbornik, радний – odbornik, дідух – načelnik* (u prevodu A. Lavreka), *офіціал – činovnik* itd. Kao što vidimo iz primera, široka primena postupka generalizacije dovodi do toga da različite realije, kao što su *присяжний, десятник, радний*, u srpskom prevodu budu zamenjene jednim analogom – *odbornik*. Ovde treba skrenuti pažnju i na to da, kada generalizacija prati nerazumevanje teksta originala, nepoznavanje kulturološkog ili istorijskog konteksta od strane prevodioca, njegova rešenja mogu veoma odstupati od originala: tako *присяжний* nije *odbornik* već *помо́чник (seoskog starešine)*, *війт* nije činovnik, kako ga prevodi S. Konstantinović u priči „Plava knjižica“, a *дідух* se ne može generalizovati kao *načelnik* već kao *zemljoposednik, gazda* i sl.

S obzirom na to koliko je neka realija prodrila u drugi jezik, Vlahov i Florin govore o poznatim i nepoznatim realijama. Poznate realije predstavljaju reči iz stranog jezika koje su tokom dugog procesa usvajanja postale deo leksike nekog drugog jezika i uključene su u njegove rečnike. U analiziranim delima poznate su pre svega realije koje se istovremeno određuju kao tuđe za oba jezika (v. o tome više u prethodnim pasusima), dok je među svojim, ukrajinskim realijama, takva zapravo samo leksema *боршч* (mada se u srpskoj jezičkoj i kulturnoj svesti ova realija pre prepoznaje kao deo ruske, nego kao sastavnica ukrajinske kulture).

Pojedini translatolozi razlikuju i onomastičke realije (Vinogradov, 2001: 109; Rarenko, 2010) i tzv. asocijativne realije – aluzije na istorijske, kulturološke i druge činjenice, simbolika boja, biljaka, životinja i sl. (Vereshchagin–Kostomarov, 1980; Vinogradov, 2001: 109; Rarenko, 2010). Vinogradov ističe da imena „u književnom prevodu nemaju samo funkciju nominacije bića ili objekta već spadaju i u one malobrojne reči čija sama forma ukazuje na nacionalnu pripadnost nominovanog predmeta. Na taj način, vlastita imena doprinose očuvanju nacionalnog kolorita originala u prevodu“ (Vinogradov, 2001: 109). Pitanje prenošenja vlastitih imena s obzirom na njihov nacionalni kolorit nadilazi okvire ovog rada, te ćemo ovde samo pomenuti dve vrste antroponima koji se sreću u analiziranim delima. Reč je o andronimima – imenima ili prezimenima žena izvedenim od imena ili prezimena muža. Andronimi su poznati u svim slovenskim jezicima, ali svaki jezik ima svoja sredstva njihove tvorbe, a prilično su i potisnuti iz savremenog jezika. Nosioци ukrajinske kulture u imenima *Іваниха, Лесиха, Семениха, Мумпуха, Груциха, Проциха* lako će prepoznati imena po mužu, a činjenica da su svi ženski likovi nazivani isključivo ovakvim imenima pružiće im i dodatne ekstralingvističke informacije o socijalnom statusu likova i samoj eposi. Nijedna od ovih informacija neće biti dostupna nosiocu srpske kulture kada se ova imena prenose samo transkripcijom, kao što je to učinjeno u prevodima Martovičevih i Stefanikovih dela. Druga vrsta antroponima, koji takođe predstavljaju svojevrzne realije, jesu tzv. individualni antroponimi (u terminologiji V. Vinogradova) koji se odnose na poznate ličnosti. Ovi antroponimi, po pravilu, nemaju isti pragmatički potencijal za nosioce kulture jezika originala i jezika prevoda i u tom smislu mogu se posmatrati i kao specifične asocijativne realije. Ove specifičnosti bio je svestan i prevodilac S. Konstantinović, te je njihovo pominjanje u tekstu prevoda propratio kratkim prevodilačkim komentarem (novela „Deda Hric“).

Kao osnovne teškoće u prevođenju realija Vlahov i Florin izdvajaju dve: nepostojanje ekvivalenta u jeziku prevoda zbog nepostojanja objekta označenog realijom (referenta) i potrebu da se zajedno s predmetnim značenjem realije prenese i kolorit, odnosno njena nacionalna i istorijska markiranost. Gotovih recepata za prenošenje realija nema i prevodilac, uzimajući u obzir opšte teorijske postavke, oslanjajući se na poznavanje oba jezika, obe kulture, svoje iskustvo, intuiciju, kontekst u svakom pojedinačnom slučaju bira sredstvo koje najbolje odgovara. Translatolozi zaokružuju svoja razmišljanja o odabiru prevodilačkih postupaka konstatacijom da je realiju

najbolje uvesti u tekst tako da se omogući njena potpuno prirodna, spontana recepcija bez primene posebnih sredstava njenog osmišljavanja – kao primer navode prevod koji kombinuje transkripciju i kratko objašnjenje realije neprimetno uklopljeno u tekst (Vlahov–Florin, 1980: 80-81).

Primer ovakvog rešenja u analiziranim tekstovima nažalost nemamo, iako prevodioci primenjuju čitav arsenal prevodilačkih postupaka:

1. Transkripciju: *горівка* – *horilka* (u prevodima S. Konstantinovića, A. Lavrek bira drugačije rešenje), *ромунка* – *rumunka*, *пашка* – *pasha*, *киптар* – *kiptar*, *опанчи* – *oranče*, *байбараки* – *bajbaraci*, *постоли* – *postole*, *китайка* – *kitajka*, *січові* – *sičovi*, *термінатор* – *terminator*, *ляшки* – *Ljahi*, *гуцули* – *Huculi*, *Guculi*, koja je skoro uvek praćena prevodilačkim komentarem van teksta;
2. Kalkiranje: *правибори* – *predizbori*, *загальні збори* – *opšti zborovi*, *москаль* – *Moskov*;
3. Generalizaciju: *пивниця* – *podrum*, *бевка* – *čorba*, *колач* – *hleb*, *киптар* – *kaput*, *запаска* – *suknja*, *сардак* – *bluza*, *кучма* – *kapa*, *šubara*; *свита*, *свитина* – *kaput*, *bluza*; *(о)крайка* – *rojasa*, *на присні* – *pred kućom*, *пароліу*, *на прунічку* – *kraj reći*, *на реці*, *на зарецьку*, *правиборці* – *ljudi*;
4. Eksplikaciju: *полотнянки* – *platnene košulje*, *дзьобенка* – *guculska kožna torba s metalnim ukrasima*, *злодійка* – *lopovski džep*, *супряга* – *zajedničko obrađivanje*, *війт* – *seoski starešina*, *староста* – *seoski starešina*; *возний* – *činovnički posilni*, *kancelarijski sluga*;
5. Dodavanje: *синя книжечка* – *plava radnička knjižica*;
6. Izostavljanje: *сіни* (u jednom prevodu S. Konstantinovića), *присна* u jednom prevodu S. Konstantinovića), *мік*, *сволок*, *сіряк*, *черес* itd.

Koliko je u svakom konkretnom slučaju primena određenog postupka opravdana, da li je prevodilac mogao ili morao naći drugačije rešenje, u kojoj meri leksema odabrana u procesu generalizacije odgovara sadržaju lekseme originala (npr. *бевка* – *čorba* ili *kaša*, *киптар* – *kaput* ili *prsluk*, *запаска* – *suknja* ili *kecelja*?), da li su opisi pri eksplikaciji diskretno umetnuti u tekst ili su predugački (npr. *дзьобенка* – *guculska kožna torba s metalnim ukrasima*), da li je eksplikacija jasna (npr. *злодійка* – *lopovski džep*) – sve to može biti predmet posebne analize, za kakvu ovde nemamo prostora. Mi ćemo se samo osvrnuti na veoma važan postulat teorije prevođenja, koji prevodioci krše više

puta: realija jednog jezika ne može se prenositi realijom drugog, čak iako su im referenti veoma bliski (Vlahov–Florin 1980: 103). Tako A. Lavrek prevodi *горівку* kao *rakiju*, *кулешу* kao *proju*, a S. Konstantinović *сметану* kao *kajmak*, *пирозу* (dijal. *варенику*) kao *taške*. Problem može predstavljati i fonetska sličnost pa se pri prenošenju transkripcijom u prevodu javlja srpska realija čije značenje ne odgovara u potpunosti sadržaju ukrajinske realije⁴. Tako *кожух* i *гуня* Martovičevih i Stefanikovih seljaka ne izgledaju isto kao srpski *kožuh* i *gunj*, a ženski nakit *зердан* drugačiji je od *đerdana*. U ovom slučaju transkripcija kao način prenošenja realije prihvatljiva je jedino ukoliko je prati prevodilački komentar o razlikama između referenata, a drugo moguće rešenje jeste primena postupaka generalizacije ili opisnog prevoda.

U procesu izbora odgovarajućeg postupka svakako bitnu ulogu ima i procena pretpostavljenog recipijenta od strane prevodioca, pretpostavke o njegovom poznavanju kulture jezika originala u celosti i konkretne realije. Tako S. Konstantinović procenjuje da je srpskom čitaocu realija *boršč* poznata i uvodi je u tekst bez dodatnih komentara. A. Lavrek, pak, potcenjuje recipijenta i smatra potrebnim da objasni značenje transkribovane realije *šljahtić*.

Prevodioci biraju način prevođenja realije zavisno i od važnosti njene funkcije u tekstu. A. Finkel zapaža da pri transkripciji realije, potpuno obične u jeziku originala, u jeziku prevoda odskaču od leksičkog okruženja, ističu se kao očite tuđice, zbog čega privlače pojačanu pažnju, što ometa ravnotežu sadržaja i forme neophodnu za adekvatan prevod (Finkel', 1962: 112). Zato se pri prevođenju realija, kada one funkcionišu kao prateći detalji, obično izbegava transkripcija, koju, međutim, ne treba odbacivati u svim slučajevima, jer prevođenje realija na bilo koji drugi način neutrališe kulturni, lokalni ili istorijski kolorit književnog teksta. Tako su realije koje se odnose na odevne predmete u većini analiziranih pripovedaka samo sporedni elementi teksta i prevodioci ih bez izuzetka ne prenose transkripcijom već najčešće generalizacijom ili opisnim prevodom: *кунтап* – *kaput*, *сардак* – *kožuh*, *bluza*, *seljačka bluza*; *кучма* – *kapa*, *šubara*; *свита*, *свитина* – *kaput*, *bluza*, *dugački kaput* itd. Međutim, u Martovičevoj pripovesti „Narodna nošnja“ realije-nazivi

⁴ Ovakav odnos realija dveju kultura naziva se u teoriji prevođenja „kvazirealijama“ – reč je o realijama koje su u kulturama slične po osnovnim obeležjima, ali se razlikuju po sekundarnim (v. klasifikaciju realija koju predlaže sovjetska autorka V. P. Koneckaja u Koneckaya, 1978: 46-50).

odeće dolaze u prvi plan, te ih prevodilac prenosi uglavnom transkripcijom, uz odgovarajuće komentare, tek ponegde koristeći generalizaciju (uglavnom za one realije koje su se sretale u drugim pripovetkama i na taj način tamo i prevedene), pa čak i izostavljanje (leksema *сіряки*). Upor. ukrajinski tekst: *Бо коли вийдете торгового дня на місто, то переконаєтеся, що сардаки, сіряки, опанчі, байбараки, гуні, полотнянки, свити, петеки, киптари, кожухи всілякого крою повинню залляли й єврейську, і німецьку ношу* (Martovych, 1963: 229) i srpski prevod: *I kad u pijračni dan dođete u grad, uverićete se da su seljačke bluze, opanče⁵, bajbaraci*, gunjevi, platnene košulje, dugački kaputi, polužupani, kiptari*, kožusi raznih krojeva...* (Martović, 2006: 117), takođe: *Ось недавно купив я своєму Петрусеві (йому три рочки, коби здоров!) вишиваний киптарик, тисану дзьобенку, крисаньку з павами* (Martovych, 1963: 248) i *Evo, nedavno sam svom Petrusju (...) kupio vezeni kiptarčić, guculsku kožnu torbu s metalnim ukrasima, šeširić s paunovim perima* (Martović, 2006: 139).

Najvažnija odluka koju prevodilac treba da donese jeste ostaviti realiju u tekstu prevoda bez izmena (tj. primeniti transkripciju ili kalkiranje kao direktne prevodilačke postupke) ili je adaptirati. U prvom slučaju prevodilac rizikuje da recipijent ne razume transkribovanu realiju, čime, kako ističu Vlahov i Florin, komunikativni cilj prevoda neće biti postignut (Vlahov–Florin, 1980: 102). U drugom slučaju, briše se nacionalni, odnosno lokalni kolorit. Stoga se prevođenje teksta u kome se sreću realije može posmatrati kao svojevrsno balansiranje između očuvanja odgovarajućeg kolorita koji u njega unose realije i pragmatičke adaptacije u cilju postizanja što potpunijeg razumevanja teksta prevoda.

Poznajući stvarnost predstavljenu u originalu, sposoban da je posmatra očima čitaoca originala, s jedne strane, a s druge, poznajući svog čitaoca, imajući predstavu kako će on reagovati na jednu ili drugu realiju (ili sredstva upotrebljena u prevodu za njeno prenošenje), prevodilac mora stalno održavati ravnotežu između njih i svako odstupanje mora kompenzovati svim dostupnim sredstvima (Vlahov–Florin, 1980: 103).

U kojoj meri je ova ravnoteža u prevodu uspostavljena, u toj je meri prevod uspeo. Kada su u pitanju prevodi čija je analiza predmet ovog rada, tas na terazijama prevagnuo je na stranu pragmatičke adaptacije. Od preko sto pedeset realija, koliko se sreće u dve zbirke priča, tek je dvadesetak preneto

⁵ Realije obeležene zvezdicom praćene su u tekstu prevoda komentarem.

transkripcijom i desetak kalkiranjem, ostale se različitim postupcima adaptiraju ili izostavljaju. Zanimljivo je to da S. Konstantinović, verovatno u težnji da „začini“ prevod nacionalnim koloritom, u tekst propovetke „Sinovi“ uvodi realiju koje u originalu nema pa dijalekatsku leksemu *данець* šireg značenja – *igra, ples* zamenjuje u prevodu realijom užeg značenja *hopak*, iako se ova ukrajinska narodna igra ne vezuje za teritoriju Pokutja na koju su smeštene Stefanikove novele. Iz ovog primera, kao i niza drugih pogrešnih semantizacija (*корець* – stara mera za težinu prevedeno kao *hleb*, *мичник* – polica ili ormar za posuđe, namirnice – kao *duvar*, *сардачинки* – vrsta tople kratke suknene bluže – srpskom realijom *opanci*, *опинка* – vrsta kecelje – kao *ženska bluza* itd.) očigledno je da prevodioci ne poznaju do kraja „stvarnost predstavljenu u originalu“, što je osnovna pretpostavka adekvatnog prenošenja realija u prevodu i predstavljanja tuđe kulture čitaocu tog prevoda.

LITERATURA

- Finkel', A. (1962). Ob avtoperevode. In: Larin B. (ed.) (1962). *Teoriya i kritika perevoda*. Lenigrad: Nauka. 104–125. (Cyrillic)
- Gaev, T. (2019). Istorija recepcije ukrajinske književnosti u srpskoj kulturi (Nepublikovana doktorska disertacija). Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd. (Cyrillic)
- Koneckaya V. (1978). Leksiko-semanticheskaya karakteristika yazykovykh realij. In: Rum, A. (ed.) (1978). *Velikobritaniya: lingvostranovedcheskij slovar'*. Moskva: Russkij yazyk. (Cyrillic)
- Nelyubin, L. (2011). *Tolkovyj perevodovedcheskij slovar'*. 5-e izd., stereotip. Moskva: Flinta-Nauka. (Cyrillic)
- Rarenko M. (ed.) (2010). *Osnovnye ponyatiya perevodovedeniya (otechestvennyj opyt). Terminologicheskij slovar'-spravochnik*. Moskva: Rossijskaya akademiya nauk. Institut nauchnoj informacii po obshchestvennym naukam. (Cyrillic)
- Recker Ya. (2007). *Teoriya perevoda i perevodcheskaya praktika*. Moskva: R. Valent. (Cyrillic)
- Shvejcer A. (1988). *Teoriya perevoda: Status, problemy, aspekty*. M: Nauka. (Cyrillic)
- Vereshchagin, E.–Kostomarov, V. (1980). *Lingvostranovedcheskaya teoriya slova*. Moskva: Russkij yazyk. (Cyrillic)

Vinogradov, V. (2001). *Vvedenie v perevodovedenie (obshchie i leksicheskie voprosy)*. Moskva: Izdatel'stvo instituta obshchego srednego obrazovaniya RAO. (Cyrillic)

Vlahov, S.–Florin S. (1970). *Neperevodimoe v perevode*. Moskva: Mezhdunarodnye otnosheniya. (Cyrillic)

IZVORI

Martovič, L. (2006). *Stribogov poklon*. Beograd: Narodna knjiga-Alfa.

Martovych, L. (1963). *Tvory*. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. (Cyrillic)

Stefanik, V. (2001). *Izabrane priče*. Novi Sad: Knjižarska zadruga „Ljubitelji knjige“.

Stefanyk, V. (2006). *Kaminnyi khrest*. Kharkiv: Folio. (Cyrillic)

Milena Ivanović

REALIA IN THE TRANSLATIONS OF L. MARTOVIC AND V. STEFANIK INTO SERBIAN

Summary

This paper considers the Serbian translations of collections of short stories of two Ukrainian writers, which present the life of a Ukrainian village in Pokuttia at the beginning of the 20th century, at the time of Austria-Hungary rule. The specificities of the socio-political organization, historical circumstances and everyday life of this local community are condensed in the so-called realia – words that refer to objects, terms, cultural concepts that do not exist in the practical experience of Serbian readers for whom these translations are intended. The purpose of this paper is to analyse the procedures implemented by the translators in order to determine to what extent were the cultural specificities of the everyday life, customs, social organization, history, etc. of a part of the Ukrainian people successfully conveyed to the Serbian reader, and by indicating inadequate procedures and pointing out proper solutions, to mark the guidelines which could be used by future translators when choosing the manner of conveying realia.

The analysis established that the texts of short stories by L. Martovic and V. Stefanik predominantly contain socio-political and ethnographical realia. Most of the first realia are historicisms, and the other are dialectisms. The translators more or less successfully implement different procedures of conveying realia: transcription (mostly in combination with the translator's comments), calquing, explication, generalisation, addition, omission,

replacement with an approximate analogue, also implementing those that are unacceptable, such as substituting Ukrainian realia with Serbian realia.

If we understand the translator's task as establishing balance between preserving the colourful nature given to the text by realia and a pragmatic adaptation that enables more complete understanding, then we can surmise that this balance was not established in the analysed translations, because both translators give advantage to adaptation.

Key words: socio-political realia, ethnographical realia, foreign realia, historical realia, onomastic realia, translation procedures, preservation of colourful nature, pragmatic adaptation

ЗАМЕНОВНІКИ У РУСКИМ ЯЗИКУ

Заменовніки стара и малопрременліва файта слухох. Пправе прето их анализа у руским язиком може дац важни резултати. З едного боку, анализа укаже кельо ше заменовніки у руским язиком прменели од початного праславянского стану, а з другого, будзе видно, поровнуюци бешеди нашого походзєня, кельо заменовніки прменени през тоти 300 роки. Окром того, през анализа видно кельо заменовніки прменліва файта слухох и у яким напрямом ше меняю у одношеню на, наприклад, числовніки. Анализа укажала же найвекше число заменовнікох у руским язиком ма форму блізку формом котри присутни на ограніченей території славянских бешедох.

Ключни слова: заменовніки, флексия, парадигма, праславянски, диалектизем.

Заменовніки ше звичайно анализую як огранічена, заварта файта слухох. Заш лем, тоту завартощ не треба тримац як абсолютно бо ше вони источашне и пополнию зоз новотворами. Заменовніки жива лексико-семантична група, котра збогацує свой склад дзекуючи нукашнім словотворчим средством. Окром того, вони мали важну улогу у твореню граматичней будови шицких славянских язикох.

Циль нашого вигледованя поровнац заменовніки у нашим язиком зоз формами заменовнікох у бешедох зоз подруча нашого походзєня, але и зоз праславянским формами. На тот способ зме годни обачиц кельо ше заменовніки прменели през тот час, у яким напрямом ишли прменки, а з часом, после такей анализи у других файтох слухох, годно ше поровновац и рангировац прменлівосц каждой з нїх. На тот способ будзе видно не лем территориялне походзєне прменкох, але ше годно и препознац котри язични уровень (фонетски, морфологийни, словотворчи...) найлегчейше прилапує прменки. Окром того, цикаво преанализовац як ше, и спрам яких словотворчих моделох, творели заменовніки уж по приселєню до тих крайох. На концу, цикаво вигледац кельо ше прменєла лексико семантична

* okditko@ffzg.hr

група заменовнікох у ізолованих умовийох нового околїска, и яки заедніцки прикмети зачувани по нешка.

Єдна од важних прикметох заменовнікох их суплетивносц. Пправе прето резултати анализи буду рижнороднейши и численши од самей групи заменовнікох.

Аналізовану лексико-семантичну групу мож подзелїц на три часци.

- до першей уходза праславянски заменовніки котри нешка у векшини славянских языкох маю исти фонетски випатрунок и у котрих ше през историю не одбували ніяки фонетски пременки (**ти, ми, ви...**);
- до другой групи зме змесцели регионалізми, заменовніки котри присутни у нас и у окремих славянских диалектох. То прасловянски лексеми у котрих ше през историю случели дзепоедни пременки, найчастейше фонетски, а форма котру маме у руским языку зафіксована лем на оґраніченей території;
- треца група то локални назви, котри настали з помоцу словотворчих средствох руского языка. Слово найчастейше о словотворчих пременкох и о новотворох чийо зме паралели не нашли ніґдзе индзей.

Спрам нашей анализи, перша група найменша, бо, пре давносц и завартосц заменовнікох, у ніх ше одбули фонетски пременки котри барз пременели випатрунок дзепоедних заменовнікох. Прето єст найменей гевти котри остали непременети, вони по своїм походзеню не лем общеславянски, але и заедніцки велїм индоевропейским языком. Дзепоедни нашо заменовніки маю паралели у велїх славянских языкох: **я, ти, ми, ви**. Гоч у косих припадкох, як цо увидзимо познейше, резултат будзе иншаки.

Найчисленша друга група, то група до котрей зме змесцели заменовніки котри ше хасную на оґраніченей території, у окремих бешедох. Найчастейше то бешеди зоз території нашого походзєня, зоз стику восточно- и заходнославянских бешедох. То подруче на котрим и нешка видно вплив двох групох славянских языкох на шицких языкових уровньох. Тоту зме групу наволали: група славянских регионалізмох. Приклади таких заменовнікох находзимо у шицких заменовніцких групох. Прето зме, пре преглядносц, заменовніки тей групи анализовали през їх семантичну класифікацію.

ґраматика дзєля заменовніки на два групи: на особово и неособово.

ОСОБОВО ЗАМЕНОВНІКИ

У дакус вимененим випатрунку у руским языку ше хасную форми заменовнікох: *вон, твоей, мой*;

У руским языку ест фонетични ознаки котри го приближую гу бешедом українского язика и литературному українскому языку. Так, на приклад, заменовніком трецей особи єднини и множини додава ше епентетске *н*, кед заменовнік стої у постпозиції: *вон – його – пре нього; вона – ей – при ней; вони – їх – при них*. Тиж так одвива ше переход *е* до *о* после *й*, лебо предніх палаталох (*ч, ж, ш*): *його, нього, чога, чому*.

У дативу-локативу маме форми першей особи *мне, на мне, при мне...* (< мьнѣ, мьнѣ). Паралели тотя форма ма на вельо узшим подручу, у закарпатских бешедох ест форма мні: дала мні, ку мні... (Панькевич, 1938: 262).

Друга особа єднини и повратни заменовнік у дативу-локативу маю форми *тебе, себе*. Верхрадски дава паралели тим формом у наддністрянских бешедох (Верхратський, 1899: 81).

Енклитични форми особових заменовнікох у генитиву, дативу и акузативу (*тебе – це, ци; мне – ме, ми; його – го*) заєднічки нам и векшини юго-заходних бешедох українского язика: закарпатски, лемковски (Дзензелівський, 1996: 16; Панькевич, 1938: 262). На території котра гранічи зоз словацкими диялектами, у українских бешедох зафиксовани форми: *п'їі, гу п'єі, па п'єј, па п'у, па п'ім, па п'єі* (Панькевич, 1938: 263). Шицки форми одвитую нашим скраченим формом: на ней, гу ней, на нього, на ню, дал ю, на нїм, на нєй и др.

НЕОСОБОВО ЗАМЕНОВНІКИ

Неособово заменовніки творя вельо численшу групу котра ше и у граматикох дзелї на подгрупи. Будземе их так и анализовац бо су медзисобно вельо рижнороднейши.

Питальни заменовніки

Заменовнік *хто* розвил ше зоз старей форми *къто як резултат дисиміляції консонантох к и т. Пременики ше розвивали ягод у українским стандардним языку: розвила ше дисиміляція.

Нешкайша форма заменовніка *цо* виводзи ше на даскельо способности:

Соболевски цо (польске) виводзи зоз $\check{s}so > cso > со$. Гоч таке толкованє виволало вельки дискусії. Питальні заменовнік **цо** хаснує ше у словакизованей форми, але у руским язiku у шицких припадках ма форми, заєднічки формом у українским литературним язiku: **чого, чому, з чим, на чим**. Од заменовніка **цо** створена форма **ніч** котра потвердзує тоту теорию бо у ней **ч** зачуване и у номинативу.

У косих припадках маме дошлїдно преведзену пременку лабиализації е до о пред **ч**: **чого, чому** як фонетичну рису котра характерна и за українски литературни язик...

Одрекаючи заменовнік **ніч** ма паралели у закарпатских бешедох (Верхратський, 1899: 73; Верхратський, 1901: 82), у лемковских бешедох (Верхратський, 1899: 128) и у словацких диялектах (Czambel, 1906: 558). Гоч форми заменовніка у косих припадках (нічого, нічому, з нічим...) маю паралели на вельо ширшей території.

Други неособово заменовніки

У окремих карпатских диялектах хасную ше заменовніки: гевтот, дахто, дакотри, дасден, даяки, дачий, дзекотри, дзєяки, жадни, келї, кельо, кояки, ніч, тамтот, тамта, тамто, тот, тота, тото, тоти.

Паралели присвойних и означуючих заменовнікох нашим, нескраценим, формом находзиме у лемковским и закарпатских бешедох: мойого, твойого, свойого, а форми мого, твого, свого присутни на вельо ширшим подручу.

Заменовнік тамтот – зложени зоз там и тот. Така форма зафиксована и у словацких и у українских диялектах (Гуйванюк, 2005: 538; Закревська, 1997:181; Csambel, 1906: 603).

Як пошлїдок повторюваня указуючого заменовніка **ть**, **та**, **те**, у XIII ст. настала редуликована форма **тьть > тот**, **тота > тота**, **тото > тото** (Бєвзенко, 1960: 177). Нєшка ше таки форми хасную у карпатских бешедох українского язика, лемковских, закарпатских, бойкивских, гуцулских, буковинских и у восточнословацким (Дзєндзелївський, 1996: 16). У векшини косих припадках траци ше редуликация: **того**, **тому**, **з тим**; **тей**, **о тей** та вєц таки форми маю ширше подруче паралєлох и у бешедох дзе ше єдноставни форми хасную и у номинативу. Редуликация у руским язiku у косих припадках зачувана лєм у женским роду у дзєпоєдних припадках: **тоту**.

Форми двоїни ще здавна почали трациц, и у руским язикау их не маме, алє дзепосѣдни шлїди ище зачувани. На приклад, у инструменталу множини присвоиних заменовнїкох зачувана флексия –ма: з моїма, з твоїма, своїма, паралели таким формом нєшка ше хасную у лемковскєй, закарпатскєй бєшєди.

У творєню неопредзєних заменовнїкох частка де- ше у украинским литературним язикау додава гу питальним заменовнїком.: дагдзє, дасѣн, даяки, дахто, дачий, дацо... Таки форми постоя и у заходноукраинских (Бєвзєнко, 1960: 178) и восточнословацких бєшєдох. У лемковским: дакто, дашто, даяк, даякый, дагдє, дакоды. По своїм походзєню таки форми профєсор Дзєндзєлївски класификовал як заєднїцкє украинско-словацкє творєнє (Дзєндзєлївський, 1969: 151).

Заменовнїки кєлї, кєля, кєльо, кєлї маю паралели у закарпатских формох кєльо, кєля (Вєрхратський, 1902: 423).

Опредзєни заменовнїк кажди ма свойо паралели у польским *každy*, лєбо словацким *každý*, у украинских диялектох звучи як: кождий, куждий, каждый (Бєвзєнко, 1960: 179).

Указуюци заменовнїк гєвтот ше хаснує зоз значєньом блїзким словацким бєшєдом. У украинских бєшєдох єст заменовнїки гєв и там (Вєрхратський, 1901: 232), гєвтот ше хаснує у значєню «гу, тадзи» (Мєльничук, 1983: I, 488).

Одрєкаюци заменовнїк жадни ше у украинским и билоруским язикау квалификує як полонизем: укр. диал. жадний (Гуйванюк, 2005: 108), слц. диал. *žadni* (Czambel, 1906: 622).

Лєм у восточнословацких бєшєдох змє нашли паралели заменовнїком исти, тєлї, тєльо, тєлє, хтори, хтора, хтошка, цо (лєм у номинативє), цошка, ше. Заменовнїк исти вироятно змоцнєл свою позицию и под влївом сєрбского язика.

Локални форми творя трєцу групу нашєй класификациї. То зложєни заменовнїки створєни з помоцу наших словотворчих средствох. Их змє змєсцєли до групи, у котрєй ше найлєпшє видзи словотворчи потенциал руского язика. То заменовнїки котрим змє нїгдзє нє нашли паралели и предпоставямє жє настали уж по присєлєню до Бачкєй: дзєпосѣдєн, койдзєяки, хториш, хторишик, нїхтори, нїкотри, нїкєлї, єй, шицок, шицка, шицко, шицки.

До локалних дєриватох змєсцую ше и заменовнїки зложєни зоз частки кой- и питальних заменовнїкох: койхто, койцо, койчий. Профєсор

Юлиян Рамач их походженє виводзи зоз поеднаня сербского којі (Рамач, 2002: 93-94) и питального заменовніка хто, цо, чий. У восточних українских диялектох зафиксована форма кой-який, кой-де (Мельничук, 1983: II, 502).

Ми у прикметнікових и заменовнікових формох хлопского роду хаснуєме скрацени форми зоз законченєм на –и. Та ше так заменовніки котри, инши, яки, таки, нїяки, сам у руским язике у номинативу хасную у дакус вименєним випатрунку од стандартного українского: котрий, інший, який, такий, нїякий, самий.

У руским язике пре фонетску прикмету, такволаного дзеканя и цеканя, предні вокал, як цо то е, кед стої пред непалаталними консонантами вше из палатализує, та так д у такей позиції преходзи до дз. Прето неопредзени заменовніки створени з помоцу частки де- як пошлїдок «дзеканя» маю иншаки випатрунок: дзєяки, дзєкотри, дзєхтори.

Заменовнік весь (з псл. Вьсь), дав два рижни форми у руским язике: шицок и вшелїяки. Подобни вариянти зафиксовани у українских памятокх XIV-XV в.: вшелїякий, вшиток, котри ше зявели под впливом польского язика (Бевзенко, 1960: 181).

Неопредзени заменовніки ше творя и суфиксално, так же ше палатализоване –сь реализує як –ш, и прето тоти форми звуча: якиш, котриш. Частейше ше хасную зоз суфиксом –(и)к(-а): якишик, котришик, хтошка, цошка. У українским язике настали велї новотвори заменовніцкого походзєня: хтось, щось, якийсь, котрийсь.

На основи анализи 67 заменовнікох и їх формох у руским язике, можеме вивєсц заключєня на даскельо язикових уровньох.:

1. У руским язике ше хаснує 48 заменовніки (71,6%) котри зафиксовани и на українскей язичней території. З нїх векшу групу творя заменовніки котри маю, пре дзєпоєдни фонетски пременки, паралели у українским стандартним язике: **вона, воно, вони, хто, нїчий, нїхто, ваш, наш, їх, його, чий, чия, чийо, себе, сама, саме, сами**. Дзєпоєдни з нїх ше пре фонетични розлики хасную у иншакей форми, а дзєпоєдни маю заєднічки форми лєм у окремих припадкох. Вєкша часц заменовнікох тей групи ма паралели у карпатских бєшєдох.
2. Лєм 10 заменовніком (14,5 %) зме нашли паралели у восточнословацких бєшєдох.

3. Локални форми численши (12 лексеми). То зложени лексеми котри створени з помоцу локалних словотворчих средствох. Тоти заменовніки настали уж у Бачкей и шведоча о словотворчим потенциялу руского языка.
4. Можеме заключиц же ше заменовніки формовали на ограніченей території восточно-заходнославянских язичних контактах. Форми заменовнікох, котри зме змесцели до регионализмох хасную ше на ограніченей языковой території – українско-словацко-польскей. Найвекша часц заменовнікох у руским языку и нешка ма паралели у бешедох того подруча.

ЛИТЕРАТУРА:

- Bevzenko, S.P. (1960) Istoryčna morfologija ukrajinskoji movy. Užgorod: UŽNU. (Cyrillic)
- Czamel, S. (1906) Slovanská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov. 1. čiastka: Východoslovenské nárečie. Turčianski sv. Martin: Nákladom vlastným.
- Dzendzelivs'kyj, J. (1996) Mova bačvanciv jak zasib datuvannja javyšč lemktiv'skogo dialektu. Rusnaci – Rusini 1745–1995. Novi Sad: Filozofski fakultet- Oddzeljenje za rusinistiku. 7–20. (Cyrillic)
- Dzendzelivs'kyj, J. (1969) Ukrajins'ko-zahidnoslovjans'ki leksyčnji paraleli. Kyjiv: Naukova dumka. (Cyrillic)
- Gujvanjuk, N.V. (red.) (2005) Slovnyk bukovyns'kyh govirok. Černivci: Ruta. (Cyrillic)
- Meljnyčuk, O.S. (red.) (1983–2006) Etimologičnyj slovnyk ukrajinskoji movy: u 7 t. Kyjiv: Naukova dumka (Cyrillic)
- Panjkevič, I. (1938) Ukrajinski govori Pidrapatskoji Rusi i sumežnih oblastej. Častyna I: zvučnja i morfologija. Praga: Polytyka (Cyrillic)
- Ramač, J. (2002) Gramatika ruskogo jazika. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Cyrillic)
- Verhratskyj, I. (1902) Pro govir gakyckyh lemktiv. Lviv: NTŠ. (Cyrillic)
- Verhratskyj, I. (1899) Znadoby do piznannja uhroruskyh govoriv (govory z nalogosom stalym). Lviv: NTŠ. (Cyrillic)
- Zakrevska, J. (red.) (1997) Gucul's'ri govirky. Korotkyj slovnyk. L'viv: Instytut ukrajinoznavstva NANU. (Cyrillic)

Oksana Timko Ditko

THE PRONOUNS IN THE RUSSINIAN LANGUAGE

Summary

The pronouns are an old and closed lexical-semantic group. This is the reason why it is interesting to view changes within them. By analyzing the pronouns in the Russian language, we can recognize several groups. Some of them have their counterparts in the standard Ukrainian language and most of them are pronouns that have their equivalents only in the narrow area of the speeches on the other side of the Carpathian Mountains. The smallest part of them is made of pronouns that have their counterparts only in the Polish or the Slovak language, or are Russian local formations.

Key words: dialects, pronouns, regionalism, lexical-semantic group, paradigm, formation, form, derivative, reduplication, dialectism.

BOHDAN-IHOR ANTONYCZ PO RAZ WTÓRY

Ten wybitny poeta ukraiński urodził się w Polsce, w Beskidzie Niskim. Żył tylko 27 lat, ale jego spuścizna jest tak znacząca, że stał się jednym z najbardziej znanych europejskich artystów pierwszej połowy XX wieku. Cechą charakterystyczną jego poezji jest postrzeganie człowieka jako części wiecznie żywej natury. Pierwsze tłumaczenie wierszy Antonicza pojawiło się w Polsce w 1981 r. W 2017 r. Adam Pomorski opublikował tom przekładów jego poezji. Nasz wgląd w to wydanie jest próbą oceny nowego tłumaczenia pod kątem jego zgodności z oryginałem, z zawartymi w nim treściami poznawczymi i formą poetycką.

Słowa kluczowe: Antonicz, metafora, obraz, pejzaż, przekład.

Kiedy w końcu ub. roku trafił do moich rąk tomik wierszy autora *Zielonej ewangelii* w tłumaczeniu na język polski, to byłem tym mile zaskoczony, a zarazem zaintrygowany. Rzecz nie tylko w tym, że po prawie czterdziestu latach pojawiło się drugie tłumaczenie na język polski wierszy tego ukraińskiego poety, który swoje korzenie wywodzi z beskidzkiej wioski Nowica niedaleko Gorlic, ale również z uwagi na możliwość porównania tłumaczeń z tych dwóch wydań. W nowej sytuacji, kiedy nie istnieją żadne, jak się wydaje, kwestie utrudniające sięgnięcie do wszystkich wierszy Antonicza, wydaje się to tym bardziej interesujące. Jeżeli chodzi o ilość wierszy pomieszczonych w tych wydaniach to jest ona zbliżona, ponieważ to z roku 1981 zawiera prawie 115 utworów, a wydanie z 2017, jak informuje sam tłumacz 108. Drugie, w tłumaczeniu Adama Pomorskiego, jest próbą autorskiego zmierzenia się z bardzo osobistą poezją Antonicza, natomiast wydanie przygotowane przez Floriana Nieuważnego stanowią przekłady dokonane przez wielu autorów. Nie ma wśród nich wybitnych polskich poetów, którzy być może nie mieli okazji zapoznać się wierszami zmarłego bardzo młodo twórcy, są natomiast uznani tłumacze literatury ukraińskiej tacy jak Jerzy Pleśniarowicz, Tadeusz Hollender, Kazimierz Andrzej Jaworski czy Tadeusz Chróścielewski.

* andrzejksenicz@o2.pl

W kwestii wyboru wierszy Antonycza dla obu tomików można by powiedzieć, że nie ma tu jakichś znaczących różnic między nimi, może poza tą, że Pomorski pominął tomik *Powitanie życia* (*Привітання життя*). Zamierzeniem niniejszego wglądu w zawartość tych wydań jest porównanie niewielkiej liczby wierszy, w przekładzie Pomorskiego z oryginałem i w kilku przypadkach odwołanie się do wcześniejszego ich tłumaczenia na język polski. Będzie to zatem próba oceny, od strony przede wszystkim zgodności przekładu z ukraińskim tekstem Antonycza. Zaczniemy może od tomiku *Trzy pierścienie* (*Три перстени*) i wiersza *Autoportret* (*Автопортрет*). Porównamy dwie zwrotki polskich tłumaczeń z tekstem oryginału, co pozwoli stwierdzić, że tłumaczenie Pomorskiego, mimo iż wydaje się ono bliskie oryginałowi odbiega nieco od niego. W kolejnych wierszach będziemy śledzić takie działania Pomorskiego wskazując na pojawiające się nieścisłości.

W tym celu podany będzie tekst Antonycza, a następnie przekład T. Hollendra i A. Pomorskiego. Wygląda to tak:

Червоні клени й клени срібні,
над кленами весна і вітер. s. 117 (2009)

W tłumaczeniu Hollendra brzmi tak:

W czerwonych klonach, w klonach srebrnych
wiosną i wiatrem kipi stale. s. 37 (1981)

Pomorski widzi to podobnie:

Czerwone klony, klony srebrne,
i wiatr, i wiosna nad ich głową. s. 13 (2017)

Kolejne dwa wersy oryginału:

Дочасна красо незглибна,
невже ж тобою не п'яніти? s. 117 (2009)

W przekładzie polskich autorów zabrzmiało to następująco.

U pierwszego z nich:
O doczesności niezgłębiona
jakże twym pięknem nie oszaleć? s. 37 (1981)

U drugiego:

Piękno doczesne a podniebne,
jak mam się nie upajać tobą? s. 13 (2017)

Druga zwrotka wiersza pokazuje jeszcze większe różnice w tłumaczeniach na język polski, przy czym na większą dowolność pozwala sobie Pomorski. Antonycz wypowiada się pierwszoosobowo:

Я, сонцеві життя продавши
за сто червонців божевілля,
Захоплений поганин завжди,
поет весняного похмілля. s. 117 (2009)

Hollender oddaje to tak:

Ja, słońcu życie zapredawszy
za sto dukatów dni obłądu,
Poganin, zachwycony zawsze,
poeta chmielu, wiosny, pędu. s. 37 (1981)

Pomorski wprowadza natomiast zauważalny element dowolności zakłócający oryginał:

Ja, co sprzedałem słońcu życie
Za sto czerwonych złotych bzika,
Poganin wieczny, trwam w zachwycie,
Wieszcz wiosennego alembika. s. 13 (2017)

Jeżeli o Hollendrze możemy bez specjalnych zastrzeżeń powiedzieć, że stara się zachować tekst oryginału, z wyjątkiem wstępnego wersu i rozbudowanego nieco czwartego z pierwszej zwrotki, to Pomorski czyni swoje tłumaczenie bardziej bliskim Antonyczowi w układzie sylabiki i rymu, natomiast

wprowadza określenia typu „bzika”, „wieszczka” czy „alembika”, które odbiegają od znaczenia słów użytych przez poetę. Zaznaczmy tu, że obaj tłumacze zachowują zgodność zgłosek z oryginałem.

Dla podkreślenia swoistej manieri Pomorskiego, jako tłumacza, przywołam jedną zwrotkę wiersza *Trzy pierścienie* ze wspomnianego tomiku, która zdaje się potwierdzać nasze spostrzeżenie. To, czy taka w pewnym sensie „dezynwoltura przekładu” jest wskazana i podkreśla wartość oryginału Antonycza, czy też jest to tylko chęć pokazania możliwości twórczego odbioru oryginalnego tekstu poetyckiego wymagałaby szerszego rozważenia. Autor wiersza, który pokazywał swój świat przedstawiony najczęściej poprzez zmetaforyzowane obrazy daje tu właśnie dowód takiej jego percepcji:

Крилата скрипка на стіні,
червоний дзбан, квітчаста скриня.
У скрипці творчі сплять вогні,
роса музична срібна й синя. s. 117 (2009)

W przekładzie B. Nazaruka przybiera to następującą formę:

Skrzydlate skrzypce tkwią na ścianie,
czerwony dzban, kwiecista skrzynia.
Śpi twórczy ogień w skrzypiec graniu,
muzyczna rosa srebrnosina. s. 38 (1981)

Pomorski jest jakby śmielszy w wyrażaniu zamysłu twórczego Antonycza:

Skrzypce – skrzydlata éma na ścianie,
czerwony dzban i skrzynia w kwiaty.
Śpi srebrnych ros muzykowanie
i ogień w skrzypcach śpi skrzydlaty. s. 14 (2017)

Pozwolę sobie stwierdzić, że bardziej przemawia do mnie przekład Pomorskiego, mimo iż w ostatniej zwrotce tłumacz zdecydowanie odchodzi w kilku frazach od słów Antonycza. Ilustracją niech będzie tekst oryginału i jego autorskie spolszczenie Pomorskiego:

Підноситься угору дах,
 кружляє дзбан, співає скриня.
 І сонце, мов горючий птах,
 і ранок спертий на вориння. s. 117 (2009)

Pełen barw, ruchu, dźwięków i tajemniczości świat Antonycza w tłumaczeniu na język polski u Pomorskiego maluje się tak:

Dzban krąży, śpiewa skrzynia w kwiaty,
 dach niby wieko się otwiera.
 Słońce jak ognia ptak skrzydlaty,
 a ranek o płot się opiera. s. 14 (2017)

Jeżeli uważniej przyjrzymy się temu tłumaczeniu, to zauważymy, że Pomorski dokonuje inwersji, zamieniając porządek dwóch pierwszych wersów, natomiast wers trzeci to nie tylko inwersja, ale zarazem zamiana „ognistego ptaka” u Antonycza na wyrażenie „ognia ptak skrzydlaty”. Nie możemy powiedzieć, iż tłumaczowi nie wolno dokonywać „odchyleń” od tekstu oryginału, ale w przypadku zmiany sensu metaforycznego wyrażenia oryginału należałoby postarać się o bardziej adekwatny zwrot w języku polskim. Przywołany wyżej autor wcześniejszego przekładu zachował tę regułę przywołując wyrażenie „ognisty ptak”. Czy autor nowego chciał być oryginalny, a może znając wcześniejsze tłumaczenie nie powtórzył tego zwrotu? Nie odpowiemy na to pytanie z braku możliwości przywołania stosownego dowodu, natomiast możemy zaznaczyć, że z podobnymi przypadkami spotykamy się u Pomorskiego.

Jednym z wyjątkowo osobistych wierszy Antonycza, a zarazem tak łemkowskich w swej treści jest *Elegia o śpiewających drzwiach* (*Єлегія про цнєвучі двері*), a zatem nie mógł on zostać pominięty przez tłumacza. Jest zbyt obszerny by zająć się nim tutaj w celu dokładniejszego przeanalizowania dbałości przekładu dokonanego przez Pomorskiego. Może zatem tylko sześć początkowych linijek utworu, które powinny pokazać, że przekład jest adekwatny w stosunku do oryginału:

Співучі двері, сивий явір,
 старий мальований поріг.
 Так залишилися в уяві

місця дитячих днів моїх,
Так доховала пам'ять хлопча
затьмарені образи, (...) s. 118 (2009)

Pomorski wprowadza pewne innowacje, ale pozostaje w zgodzie z oryginałem:

Drzwi śpiewające, siwy jawor,
Próg malowany, starodawny.
Taką mi pozostały jawą
Dziecięcych stron odległe prawdy,
Tak utrwaliła chłopcu pamięć
Obrazy, co się już zatarły, (...) s. 15 (2017)

Trzeci i czwarty wers oddają sens oryginału, ale zarazem wprowadzają pewne uzupełnienie, ponieważ „місця дитячих днів моїх” u Antonycza zostają oddane jako „dziecięcych stron odległe prawdy”. Wyrażenie „днів моїх” to nie to samo co „odległe prawdy”, ale zwrot Pomorskiego również przenosi nas w przeszłość, do czasów dzieciństwa poety. A zatem, jak zauważyliśmy już wcześniej, tłumacz również w tym przypadku dokonuje pewnej interpretacji zwrotu użytego przez Antonycza. Można by powiedzieć, że właściwie jest to jakby to samo, a zarazem tłumacz nie przekłada oryginalnego wyrażenia wprost.

Przytoczę jeszcze jedną ilustrację takiego działania Pomorskiego, moim zdaniem dozwolonego, kiedy nie zmienia ono treści i wartości artystycznej oryginału. Tym razem będzie to jedna zwrotka wiersza, który liczy ich tylko dwie, a mam na myśli *Karczme* (*Корчма*). Pozostaje mi zacytować oryginał i jego przekład. Ten pierwszy wybrzmiał tak:

Про дівчат і про купців
оповідає давня повість.
Крилата чарка у руці,
жага і трунок гусне в крові. s. 132 (2009)

Drugi jakby nieco inaczej, ale zachowuje ducha oryginału:

O kupcach i o pannach pięknych
opowiadają dawne dzieje.

Z ręki wędruje dzban do ręki,
żądza i trunek w krwi tężeje. s. 28 (2017)

W tłumaczeniu dodane zostaje określenie „piękne”, a w trzecim wersie mamy „dzban”, chociaż w oryginale jest to „kieliszek” lub „czarka”. Według Pomorskiego w karczmie pito z „dzbanów”, a zatem dużo, czego nie wykluczamy. Czy należało trzymać się oryginału? Zapewne przekład nie stracił by w przypadku zastąpienia „dzbana” innym słowem, ale wtedy zabawa w karczmie nie była by tak huczna. Dlatego też Pomorski zastępuje w drugiej zwrotce piękną metaforę Antonycza „і місяць – найхмільніший келих”, zwrotom „a księżyc to najtęższy kielich”, a zatem księżyc nie jest już dosłownie „najbardziej pijanym kielichem”, a „najtęższym”. Mamy więc coś bardzo bliskiego semantycznie w stosunku do oryginału, ale też zauważalnie dodanego przez tłumacza. Dwa ostatnie wersy są dosłownym przekładem, nic przy tym nie tracącym ze swego piękna w sposobie tworzenia obrazu wiejskiej karczmy pełnej niezwykłości.

Pomorski zdaje się pamiętać przede wszystkim o oddaniu ducha i charakteru wierszy Antonycza. Może nie zawsze jest w tym mocno konsekwentny, czego przykładem może być przekład kolejnego z tych najbardziej łemkowskich wierszy Antonycza, jakim jest *Boże Narodzenie (Pizdvo)*, które wraz z *Kolędą (Коляда)* czy *Wsią (Село)* oddają niezwykle zauroczenie poety tradycją, kulturą i przyrodą Beskidu Niskiego. W wierszu tym Pomorski, inaczej niż wcześniej J. Pleśniarowicz, nie zmienia sensu drugiego wersu, w którym jego autor mówi o „лемківським містечку Дуклі”, zastąpionym przez Pleśniarowicza określeniem „karpackie”, co mogło być podyktowane „duchem czasu” powstania przekładu. Jeżeli ten swoisty powrót do oryginału możemy uznać za jak najbardziej właściwy, to pewne odstępstwa w drugiej zwrotce od oryginału nie wydają się najszcześniejsze. Pozostaje zatem zacytować drugą zwrotkę wiersza. Ta wyjątkowa bożonarodzeniowa noc u Antonycza wygląda prawie jak z bajki:

Ніч у сніговій завії
крутиться довкола стріх.
У долоні, у Марії
місяць – золотий горіх. s. 138 (2009)

A tak zobaczył to i przełożył Pomorski:

A u strzech śniegiem zawija,
aż strach, noc narodzin Bożych.
Wznosi na dłoni Maryja
księżyc – nocy złoty orzech. s. 34 (2017)

Drugi wers tłumaczenia trudno uznać za tożsamy z oryginałem, ponieważ mamy tu właściwie zupełne odejście od niego. Czym kierował się Pomorski wprowadzając „strach” czy „noc narodzin Bożych”. Można, niejako na usprawiedliwienie tłumacza przypomnieć przekład Pleśniarowicza (zob. s. 56 1981), który też miał najwyraźniej kłopot z tłumaczeniem tej zwrotki i pozwolił sobie na zauważalną dowolność w przekładzie. Czy można by tu stwierdzić, że ten i inne wiersze Antonicza mają taką zwartą artystyczną kondensację obrazu poetyckiego, że trudno poddaje się ona, podobnie jak idiom, przeniesieniu go w rejony innego języka? Wydaje się, że przypuszczenie to jest uzasadnione.

Pozostajemy w kręgu wierszy Antonicza dość odbiegających od jego utworów nawiązujących do tradycji literatury europejskiej, wierszy religijnych czy filozoficznych, a zatem jakby „łatwiejszych”, mniej „skomplikowanych”, co okazuje się być dość iluzorycznym przekonaniem. Sięgnijmy tu do wiersza *Wioska*, który wydaje się być zmetaforyzowanym obrazem poranku w górskiej miejscowości. Zaczyna się od widoku stada krów, a dalej idą chłopski wóz, widok nieba i lasu. Zatrzymajmy się na pierwszej zwrotce:

Корови моляться до сонця
що полум'яним сходить маком.
Струнка тополя тонша й тонша,
мов дерево ставало б птахом. ss. 137-138 (2009)

Pierwsze wrażenie, jakie można odnieść podczas czytania przekładu jest takie, że jego autor tłumaczy wiersz dosłownie. Przy uważniejszym wczycaniu się zauważymy jednak różnice:

Krowy modlące się do słońca,
które ognistym wschodzi makiem.
Topola niknie smuklejąca,
jakby się drzewo stawało ptakiem. s. 33 (2017)

U Antonyma krowy „modlą się”, a u Pomorskiego są „modlące się”. W trzecim wersie oryginału „Topola staje się cieńsza i cieńsza”, co w tłumaczeniu zamienione zostaje na bardzo udane „Topola niknie smuklejąca”. W kolejnej zwrotce możemy odnotować coś odwrotnego, a mianowicie mniej udane tłumaczenie, a także zamianę strony czynnej czasownika na zwrotną. Antonym rysuje wycinek krajobrazu łemkowskiej wsi na łagodnym stoku. Rysunek traci jednak konkretne formy, stając się poetycką metaforą być może rodzinnej wsi poety:

Від воза місяць відпрягають.
Широке конопляне небо. s. 138 (2009)

W przekładzie Pomorskiego to księżyc „się wyprzęga”, a niebo nie jest konopne. Antonym bez wątpienia pamięta konopie, które, rzadziej niż len, ale rosły na beskidzkich zboczach. W swojej interpretacji tłumacz dość znacząco odchodzi od oryginału, co zmienia sens tych dwóch wersów:

Od wozu księżyc się wyprzęga.
Niebo jest zgrzebne i olbrzymie. s. 33 (2017)

Drugi wers staje się jakiś „ciężkawy”, m.in. z uwagi na wprowadzenie słowa „zgrzebne”, które ani nie zastępuje użytego przez poetę „szerokie”, ani też nie jest od niego ciekawsze. Tłumacz, jak należy sądzić, czuje piękno oryginału i udanie je przekazuje, co odnotowujemy również w tym przypadku. Wskazuje na to brzmienie kolejnych wersów trzeciej zwrotki w języku polskim:

Z gór jaworowe liście leci.
Kądziel, kogut i kołyska.
Dolina białym dniem już świeci
jak świeżym mlekiem krągła miska. s. 33 (2017)

Można by jeszcze odnotować, że dwie końcowe linijki tekstu nie są zbyt bliskoznacznym przeniesieniem oryginału, ale zachowują jego czar i sens. Jeżeli dodamy, że zachowane zostają onomatopeje, przenośnie i inne poetyckie tropy Antonyma, to w tym i podobnie udanych tłumaczeniach odnajdujemy ducha oryginału. Możemy zatem „wybaczyć” Pomorskiemu mniej udany przekład tych dwóch wersów:

Вливається день до долини,
мов свіже молоко до миски. s. 138 (2009)

Przeczytaliśmy je przed momentem, a teraz możemy stwierdzić to przez porównanie ich z oryginałem.

Łemkowskie wiersze Antonycza, takimi są bez wątpienia z uwagi na ich tematykę: *Boże Narodzenie*, *Kolęda*, *Wieś* i inne jeszcze, przekłada Pomorski, jak widzimy, w sposób możliwie adekwatny, przy zachowaniu wszakże pewnej zauważalnej odautorskiej interpretacji. Czy nie narusza to charakterystycznego dla oryginału miejscowego kolorytu? Odpowiedź jest nieco utrudniona z kilku względów, m.in. z uwagi na ograniczoną ilość przykładów uwzględnionych w naszym oglądzie, a także dość istotną kwestię indywidualnego rozumienia roli tłumacza przez Pomorskiego. W konkretnym przypadku możemy mówić, co już odnotowaliśmy, o zachowywaniu przez niego określonej dozy dowolności w kwestii interpretacji tłumaczonego oryginału.

Nie zakładałem już potrzeby odwoływania się do wydania wierszy Antonycza z roku 1981, ale w przypadku *Kolędy* będzie ono pomocne właśnie przy podkreśleniu starań tłumaczy - lub ich braku - mających na celu zachowanie zgodności z oryginałem i miejscowym kolorytem. Zacznijmy może od spostrzeżenia, że otwierający pierwszą zwrotkę wers: „Тешуть тецлі з срібла сани,” s. 138 (2009) w obu przekładach brzmią jednakowo: „Ciosa cieśla sanie srebrne”, s. 35 (2017) z tym tylko, że u Pleśniarowicza znajdujemy „srebrne sanie” s. 57 (1981). Czy jest to tylko przypadkowa zbieżność, której winna jest bliskość językowa ukraińskiego oryginału i polskiego przekładu? Nie podejmę się tu dać jednoznacznej odpowiedzi, przy czym można hipotetycznie założyć, że mogło tu nastąpić niezamierzone powtórzenie. Nie przynosi ono ujmy żadnej ze stron.

Prawem tłumacza jest dokonywanie pewnych zmian w stosunku do oryginału oraz wybieranie stosownych środków wyrazu artystycznego, co jednakże powinno oddawać ducha oryginału i mieścić się w ogólnie przyjętych normach przekładu. Czy odnotowane przypadki, przy zastrzeżeniu, że opieramy się na ograniczonej liczbie wierszy, dają nam prawo stwierdzić, że Pomorski pozwala sobie w tłumaczeniach utworów Antonycza na zbyt daleko idącą dowolność w odchodzeniu od oryginału? Na takie pytanie nie będzie tu odpowiedzi, pomimo zauważonej już pewnej dezynwoltury w jego dokonaniach. Pojawiające się u piszącego te słowa wątpliwości zilustruję jeszcze dwoma przykładami, które wywołują pewne moje rozterki. Pierwszy to przekład tytułu

wiersza *Праімо*. U Antonycza ma on wydźwięk czegoś dalekiego, odwiecznego i biologicznego zarazem. Tłumacz daje nam swoje, mające charakter neologizmu „przełożenie” oryginału w formie *Praistne lato*. s. 37 (2017) Może Pomorski uznał, że dodanie do „lata” przedrostka „pra-” to zbyt proste i brzmiące nadto dosłownie tłumaczenie tytułu oryginału, dlatego dodał swoje *podkreślenie* „praistne”. Jeżeli oddzielimy od niego „pra-”, to pozostanie nam „istne”. Słowo takie funkcjonuje w języku polskim, choćby jako zwrot „istny cud”. Antonycz w swoim wierszu oddaje hołd życiu, temu ludzkiemu, a jeszcze bardziej biologicznemu. O biologizmie, „biosie” pisał on z głębokim przekonaniem, wpisując siebie i nas w jeden wiecznie żywy organizm. W tłumaczeniu wiersza Pomorski pozostaje wyraźnie wierny słowu Antonycza, dlaczego zatem sam jego tytuł wywołuje u mnie pewne zastrzeżenie?

Drugi przykład wymaga odwołania się do wiersza *Jarmark* (*Ярмарок*), w którym pojawiają się odautorskie wtrącenia tłumacza odbiegające dość zauważalnie od oryginału. To bez wątpienia wiersz czysto łemkowski w swej treści i wymowie. Jego tytuł zdaje się być bardzo swojski, wprowadza bowiem nastrój czegoś znajomego, ale zarazem już pierwsza linijka tekstu zapowiada coś niezwykłego. Jak zostało to przeniesione na język polski? Metaforyczne u Antonycza: „Мій брат – кравець хлоп’ячих мрій, // зішив з землею небо” – zabrzmiało jako: „Mój brat – chłopięcych krawiec marzeń” z zauważalną inwersją, zdaje się jednak bardzo bliskie oryginałowi. Drugi natomiast, to raczej dowolny przekład, ponieważ krawiec ledwo „ześciubił ziemię z niebem”. Tłumacz podkreśla w ten sposób niejako nieprawdopodobieństwo takiego faktu, czego czytelnikowi zapewne nie trzeba wyjaśniać. Pierwsza linijka drugiej zwrotki tłumaczenia narusza gramatyczną formę oryginału: „Співають теслі, бубни б’ють” - przybiera formę: „Śpiewają cieśle, werble grzmiące”. Nie bębny, ale werble, a forma „grzmiące” wydaje się potrzebna Pomorskiemu do uzyskania rymu konsonansowego z trzecim wersem do słów „czerwone się sprzedaje słońce” w formie zwrotnej, jakiej nie ma w oryginale. Takiego „podprowadzania” formy słowa dla zachowania rymu znajdziemy więcej, co można odnotować wsłuchując się w końcowe sylaby wersów tego i niektórych innych wierszy.

Wraz z wczytywaniem się w kolejne przekłady wierszy moje początkowe bardzo pozytywne nastawienie do nowego wydania wierszy Antonycza nieznacznie, ale przygasło. Nie stwierdzę w żadnym razie, że autorowi tłumaczenia nie udało się przekazać nastroju i głębi poetyckiego zamysłu poety, ponieważ wskazywałem przecież na takie udane miejsca.

Niezwykłe zmetaforyzowane widzenie świata, z jakim spotykamy się u twórcy *Elegii o śpiewających drzwiach* wymaga od podejmującego trud tłumaczenia jego utworów ogromnej inwencji. Nasz wywód, który opiera się na kilku przykładach, może niezupełnie przypadkowo wybranych do analizy wierszy, odnoszących się przede wszystkim do miejsca urodzenia Antonycza, wymaga zapewne rozwinięcia. Pomimo wyrażonych tu wyważonych zastrzeżeń należy mieć nadzieję, że polskojęzyczny czytelnik dzięki temu przekładowi zainteresuje się bliżej poetą rodem z Łemkowszczyzny.

LITERATURA:

- Antonycz, B.I. (1981). *Księga Lwa*. Wyb. i wstęp Nieuważny, F. Warszawa: (W tekście zostaje dodana odpowiednia strona do wszystkich przywołanych cytatów.)
- Антонич, Б.І. (2009). *Повне зібрання творів*. Перед. М. Ільницького; Упоряд. Д. Ільницького. Львів: Літопис. (Cyrillic)
- Antonycz, B.I. (2017). *Elegia o śpiewających drzwiach i inne wiersze*. Wiersze wybrał, przełożył przedmową poprzedził A. Pomorski. Wojnowice: C-KEW.

Andrzej Ksenicz

BOHDAN-IHOR ANTONYCH REVISITED

Summary

This outstanding Ukrainian poet was born in Poland, in the Beskid Niski. He lived only 27 years, but his legacy was so significant that he became one of the most renowned European artists of the first half of the twentieth century. The characteristic feature of his poetry is seeing man as part of an eternally living nature. The first translation of Antonycz's poems appeared in Poland in 1981. In 2017 a volume of translations was published by A. Pomorski. Our insight into this edition is an attempt to evaluate the new translation as regards its compatibility with the original in terms of cognitive content and poetic form.

Key words: Antonych, metaphor, image, landscape, translation.

АРХЕТИПИ ИНДИВИДУИ У ТВОРЧОСЦИ МИХАЙЛА КОВАЧА**

Основа на хторей Ковач будовал својо діло то матрица авторского мита України Тараса Шевченка. Ковач тоту матрицу превжал и на основи ней вибудовал свој мит руского завичаю. Григорий Грабович у у Шевченковой творчосци видвоел два коди, односно два независни системи хтори медзи собу повязани: психологийну систему, хтора подрозумюе символічносц автобиографії хтора ше споведа у писні, и митопоетичну, т. є. митологийне представяне України. Митопоетични уровень у Ковачовой творчосци представя митологийне представяне завичаю Руснацох, а тот уровень и символічни автопортрет поети — два системи хтори ше медзи собу надолнолю и глібше толкую една другу. У тей работи будзе ше анализовац архетипи индивидуи, хтори мож препознац у психологийним коду Ковачового миту, на вибраних прикладах зоз Ковачовой поезії и автобиографских записох зоз кніжки *Длугока драга номадска*. Индивидуални архетипи буду представени операючи ше на Юнгову теорию архетипох.

Ключни слова: Михайло Ковач, архетипи, процес индивидуациі, Тарас Шевченко, Карл Ґустав Юнг.

Михайло Ковач (1909–2005) визначни руски писатель и еден спомедзи гевтих писательох хтори були ангажовани коло Руского народного просвитного дружтва.¹ Ковачову творчосц потераз найвещей анализовал академик Юлиан Тамаш, хтори у кніжки *Євангелиста Михайло Ковач* (Тамаш, 2009) анализовал вкупну творчосц Михайла Ковача, дефиновал його поетику, обробел питаня чловека и швета хтори ше прецагаю през Ковачову творчосц, а едно поглаве пошвещел представяню

* ana.rimar@yahoo.com

** Работа настала у рамикох проекта Дискурси меншинских языкох, литературох и культурах у юговосточней и стредней Европи (178017) хтори финансиуе Министерство просвити, науки и технологійного розвою Републики Сербії.

¹ „Указало ше же писательом зоз шорох РНПД припада векша часц заслугох за конституоване литератури и литературного живота Руснацох Югославиі (Г. Костельник, Я. Фейса, О. Костелник, М. Буїла, С. Саламон, М. Надь, М. Ковач, Є. Солонар) (Тамаш, 1997: 72)“.

писательох хтори уплївовали на формованє Ковачового діла, як и аналогийом медзи творами Ковача и других писательох. О уплїву єдного писателя на другого можеме бешедовац кед маме доказ же тот писатель читал діло писателя за хторого гуториме же на ньго уплївовал, а о аналогії слово кед обачуєме подобносц у структури медзи ділами двох або вецей писательох.² За Ковачово діло можеме повесц же є формоване под уплївом українских класикох, бо вон сам у велїх інтервюох, своїх текстох, як и у дньовнікох, писал о ділох українских писательох хтори читал. Медзи тима українсима писателями Тарас Шевченко, Леся Українка, Иван Франко, Михайло Коцюбински, Василь Стефаник и други. Уплїв тих писательох на Михайла Ковача анализovala сом у своїх потерашніх роботох у хторих сом представела їх уплїв на уровню темох и мотивох хтори Ковач обраблял у своїх ділох.

Понеже Тамаш у спомнутей кнїжки гвари же, кед би ше уплїви на Ковача поскладало шором, такой за Библию би бул Шевченко, а тиж так, же митотворносц природи у Шевченковой поезії на хтору указал Григорий Грабович, функционална и при Ковачови, указало ше же таки попатрунок на вкупне Ковачово діло водзи гу заключеню же Ковачово діло можеме дефиновац як авторски мит завичаю. Тамаш у спомнутей кнїжки обрацел увагу на текст Звонимира Нярадия *Поетски циклус Адаме дзе ши*, у хторим Няради пише о тим же Ковач мит о Адамови проєктусе до рускей судьби, та же ту слово о фігуралней интерпретациї библійного мита (Тамаш, 2009: 180). Медзитим, тота гипотеза не наишла на одгук у русинистики. З дефинованьом Ковачового авторского мита завичаю дава ше нови попатрунок на виучованє діла Михайла Ковача, хтори потераз не прицаговал увагу вигледовачом.

Основа на хторей Ковач будовал своєю діло то матрица авторского мита України Тараса Шевченка. Ковач тоту матрицу превжал и на основи ней вибудовал свой мит руского завичаю. „Шевченкова Україна иснує у митологийним, а не у историйним континууму” (Грабович, 1991: 158).³ Так

² „И кед би сам не зохабял експлицитни вияви о тим, литературне діло доволує вибор з литературней традиції, дзекеди препознатлїви уплїв, хтори мож з фактами литературних текстох доказовац, а дзекеди аналогії, подобносци у структури його и творох других писательох” (Тамаш, 2009: 179).

³ Кнїжка Григория Грабовича хтору ше хаснує у тей роботі обявена на українским язичу. За потреби тей роботи авторка роботи преложела на руски язич часци текста хтори хаснує.

як цо ані при Шевченкови Україна не представля конкретне место або територію, але способ існування, так и при Ковачови завичай комплекснейше поняце. Завичай при Ковачови источашне означає завичай у узшим смислу и завичай у ширшим смислу, а то значи завичай хтори ше руша од хижи, од дома, хтори представля єдини простор щесца у Ковачових ділох и источашне є космогонийни символ, преїг валала у хторим ше тот дом находзи, и то не гоч хторого валала, але валала у хторим Руснаци жию у векшини и організовано, по оцовщину, односно Україну, одкадз ше Руснаци до того валалу приселели и одкадз ноша свой язык, виру и традицію. Барз важни елемент завичаю представля символ жеми, у значеню жеми на хторей ше, на простору Бачки и Сриму, населели, а то источашне и жем зоз хторей жию.

Григорий Грабович у кніжки *Шевченко як міфотворець* (Грабович, 1991) гвари же у Шевченковой творчосци мож видвоїц два коди, односно два независни системи хтори медзи собу повязани: психологийну систему, хтора подроумює символічносц автобіографії хтора ше споведа у писні, и митопоетичну, т. є. митологийне представляне України. „Митологийне приказоване України и символічни автопортрет поети – два системи хтори ше медзи собу надополнюю и глібше толкую єдна другу. Кед ше одкрива митологийне значене, хторе існує на глібшим уровню, на верх виходзи и індивідуална психологія поети” (Грабович, 1991: 156).

Поняце метаісторії подроумює уключоване до фактох історії, становиска и факти хтори не резултат превєренєх історійних фактох, але су резултат прихильносци и вибору метаісторичара. Шицко того можеме применїц и на Ковачов мит завичаю, та можеме повєсц же и Ковач, як и Шевченко, правдиви митотворец. Шевченко не лєм же будує мит, але постава єй учашнік, а тото істе можеме повєсц и за Ковача.

У роботи *Архетипи Шевченка* (Грабович, 2014) Грабович видвоєє колективни архетипи на митопоетичним уровню, а архетипи и індивідуални символи хтори функціоную на психологийним уровню, операюци ше на Юнгову теорію архетіпох, снователя аналітичної психології. Архетип односно праслика, у Юнговей психоаналізи представля основну єдинку індивідуалного и колективного несвідомого, митологийного и релігійного думаня.

Кед ше зна же и у Ковачовим миту завичаю присутни митопоетични и психологийни уровєнь, так як и у Шевченковим миту України, вєц тоти уровні на подобни способ можеме дефіновац и при Ковачови. У тей роботи

будзе ше анализовац архетипи и индивидуални символи хтори мож препознац у психологийним коду Ковачового миту. „Мит и митске думане преплетаю ше насампредз зоз колективним несвидомим; индивидуалне несвидоме виражує ше у своїм психичним живоце и розодкрива ше насампредз у творчосци и психоанализи” (Грабович, 2014: 364).

Операючи ше на Юнгову психоанализу и становиско же структуру людскей психи творя даскельо медзи собу повязани функції и їх змисти, хтори представяю архетипи: „его” (я), „персона”, „анима” („душа”), „цинь” и трансцедентни центер людскей психи „свидоме я”, Грабович у роботі *Архетипи Шевченка* видвоєл тоти архетипи на конкретним материялу Шевченковой творчосци. Вон заключел же у Шевченковой творчосци, насампредз у поезиї, але и у прози, наглашена ей психологийна основа, цо окреме препознал на символичним плану през єдну файту споведзи, медитациї, дзе мож препознац и сам процес твореня и власни психологийни змист автора.

По Юнгови архетип „персони” або „маски” представя часто идеализоване „я” у зависносци од позициї у дружтве, роботного места, та ше у складзе зоз тим, таке „я” свидомо представя вонкашньому швету. Грабович наглашує же у Шевченковой творчосци мож препознац и Шевченкову слику себе як особи, односно „ега”, але и як персони, односно уметніка: як маляра през автопортрети, але и як писателя през литературни діла. На подобни способ видзиме и Ковачову слику себе у його творчосци, а за препознаванє тей слики окреме важни автобиографски записи *Длугока драга номадска*. Окрем же бул писатель, Ковач бул и учитель и активни культурно-друштвени діяч, а каждая з тих улогох вимагала од нього одредзену одвичательносц гу дружтву у хторим жил.

До Нового Саду сом премесцени за учителя у тей „рускей школи”... И у моеї матичней школи з боку директора и колектива крашне ме прияли, привитали и зажичели успиху, а тиж так и Одбор Дружтва приял ме и привитал з олегчаньом же тераз достали того хто превежне цалу роботу на себе (Ковач, 1990: 129).

Требало осемдзешат роки прежиц, вельо того як тот предняк прецерпиц и поднесц же бим тому „мойому” народу доказал же кед ме уж громада за предняка видрилела, я у ней не сцел буц газда, вожд, розказовач, кочияш хтори розказує, але и далей слуга того народу, совитник, порадник и помагач вшадзи дзе требало помагач (Ковач, 1990: 8–9).

З того ше ясно види же ше Ковач намагал представяц ше праве през наведзени маски хтори вон сам видвоюс.

Грабович наводзи діла у хторих основна тема питаня персони, а гвари же ше тота тема предлужує у Шевченковой кніжки *Щоденник*. Тоту тему тиж так мож препознац и у Ковачових спомнутих автобіографских записох.

Цалу Юнгову психологию мож зжац до поняца індивідуації. Тото поняце означує особни розвой у хторим ше през стретнуца з архетипами індивідуі, односно з архетипами циню, персони, аними и мудрого старика приходзи по витворене узретосци и формованей особи у целосци:

Тот процес одвитує природному цеку єдного живота, у хторим індивідуа постава гевто цо вше була. Понеже человек ма свідомосц, єден таки розвой ше не одвива гладко, але преходзи през вецейністе варіанє и завадзанє на таки способ же свідомосц вше ознова одблук, односно скруци з архетипскей основи інстинкта, сцигуюци до противней ситуації у одношеню на ню (Jung, 1984: 387).

Процес індивідуації мож применіц на психологийни уровень Ковачового мита. У поезії окреме, як и у даєдних його приповедкох, але тиж так и у автобіографских записох, мож препознац фази розвою поети односно сам процес індивідуації и поетово стретанє зоз архетипами циня и персони. Ковач як ношитель миту ноши у себе вичну аниму, а аниму у миту завичаю означує жем, хтора го непрерывно провадзи. Жеми, як Ковачовой аними, мож пошвениц окремну роботу, а ту лем накратко представимє цо вона означує у Ковачовим миту завичаю. Жем зоз хторей и на хторей жию подоби у Ковачових ділох, барз важни елемент завичаю. На психологийним уровню, жем тиж так барз важна, та ю мож спатриц и як архетип мацери — супруги, бо Ковач себе, але и своїх сонароднікох, види як дзеци жеми, бо го жем на швет принєсла, а жем го заш гу себе вежне после шмерци. „У своїм поєдинечним очитованю характер хлоповой аними порядне формує його мац” (Jung, 1973: 178). Юнг гвари же ше слика аними по правилу вше проєктує на жени, вона женскей природи. „У каждым полу по одредзени ступень присутни и противни пол, бо у биологийним смислу при вибору хлопского полу одлучує лем векше число хлопских генох” (Jung, 1984: 373).

Мож повєсц же Ковач почина свой мит зоз писню *О тайни постаня* у хторей Еву, як мацер шицких людзох, заменує зоз жему и ту видзимє же

ключни елемент мита завичаю родзени край, хтори поета идентификує як свою жену, а себе як першого чловека. Так и жем хтора го виховала идентификує зоз Еву, у чим ше препознава архетип мацери – супруги. При Ковачови вона не ма инцестоидни елемент, але представя женске начало хлопа. Хлопске начало ше при Ковачови неутрализує зоз земледілством, дзе фалусни символ плуг хтори уходзи до цела мацери – супруги, до хторого треба же би вошло хлопске нашене же би ше умножел род земледілцох. Ева народзела Каина, Авела и поету. Понеже Каин забива Авела, Каинов род постава прокляти, але остава поетово нашене, та од нього и Еви наставаю земледілци хтори ше намагаю випокутовац первородни грех своєї мацери – жеми. Поета на себе пребера первородни грех, та є ведно зоз своїма сонародніками медзи вибранима хтори осудзени обрабяц жем. На тот способ поета односно Ковач постава ношитель миту. Єден з веліх прикладох у хторих мож препознац жем як вичну Ковачову аниму, то и писня *Руснакова мац*:

Руснака мац на швет дала на полю,
на паньским полю у мукох и болю.
Широки ліст коравого лопуха
бул Руснакови як перша пелюха

...

Вироснул и Руснак у газди на бразди,
зоз ней ше не одліплює,
вон ше не лама кед витор задує,
лем до кореня нізко ше згина,
и вше кед жатва придзе, кед слунко припече
мацер свою спомина...

1955. (Ковач, 1989: 45)

У тей писні видземе же мац и жем барз узко повязани. Руснак народзени на полю, як кед би го праве жем народзела, а и у жатви, значи каждого року ю спомина. Окрем того, на прикладу тей писні можеме повесц як ше преплета психологийни, односно уровень у хторим ше символично споведа поетова автобиография, и митопоетични уровень Ковачового миту. Ковач у кнїжки *Длугока драга номадска* пише о своєї фамелиї. У поглавю хторе вон пошвецел своїму дідови пише о тим же ше дідо зоз своїма родичами приселел зоз Керестура до Бачинцох 50-60-их

роках 19. вику. „Поведол бим же богаче не були, бо ані дїдо Михал мойому оцови не охабел нїяки капитал” (Ковач, 1990: 12). Далей Ковач пише же його дїдо „не шедзел на пенєжох, але ані на своєї жеми”, же „остал вирни номадскому способу живота” и заключує: „Велька и широка тота наша Жем, а вшадзи вона НАША. Та кед є вшадзи наша, вец, значи, гоч дзе будзе хто од нас поховани, вон будзе поховани до нашей жеми” (Ковач, 1990: 14). О свойому оцови тиж пише як о особи хтора жила на номадски способ, як и о тим же не дошол до власного фалатка жеми, гоч то жадал цали живот: „У братовой винїци оецц остаточно нашол „своїо давне жаданє” же би мал свой фалаток жеми под слунком дзе годзен повесц: то наша жем, то мойо” (Ковач, 1990: 23). Мож заключиц же и Ковачов оецц и дїдо цали живот були худобни и барз вязани за жем, цали живот жадали дойсц до свойого фалатку жеми, а не здобули го, а и у наведзених стихох зоз писнї *Руснакова мац* видно же Руснак цали живот препровадзел у газди на бразди, значи як наднїчар, а не як власнїк тей жеми. Без огляду на тото, кед Ковач гутори же тота жем вшадзи наша, приходзимо по тото глїбше розуменє жеми, односно жеми як мацери, без огляду у чиїм є власнїцтве, бо вона гевтого хто ю обрабя.

У писнї *Я дуб червоточни* Ковач себе виедначує зоз дубом и гутори так:

Я дуб червоточни,
хторого хто зна хто
и хто зна кеди
ту на тей глухей гори
посадзел
же бим ше на слунку сушел,
зоз хмарох води пил,
з витром правоцел
и вадзел. (Ковач, 1989: 92).

Борбу зоз слунком и витром Ковач окреме розробел у своєї прози, дзе описує як ше його подоби боря против природи, їх живот, як земледїлцох завиши од природи, а у тей писнї тоту борбу мож видзиц и як борбу зоз особними архетипами, окреме зоз архетипами персони и цинно хтори наводза поету же би скруцел зоз исправней драги по хторей ма исц.

Окрем того, у тей пісні поета ше виедначує зоз дубом, хтори директно віраста зоз жеми, та є на таки способ и син жеми.

По Юнгови архетип циню шицко цми и зли прикмети особи, вон представя деструктивни аспекти психи, але тиж так, цинь ше проєктує вообщє у стану поніженосци, як и преїг чувствох вини и ганьби. Применюючи таке толкованє, Грабович гвари же у контексту Шевченкового швета, то означує Україну у хторей часто видзи руїну и пекло. Ковач, тиж так, окрем же архетип циню препознал у себе, проєктовал го и на дружтво у хторим жию Руснаци, бо их вше представлял як гнобених, гевтих хторих хасную богатши од нїх, а вони сами не досц мощни же би ше виборели за праведне одношенє у дружтве. Архетип циню у дружтве хторе Ковач описує можеме препознац окреме у прози у кругу приповедкох о осудзованю жажди за маєтком, дзе, тиж так, мож препознац и негативни бок аними. Писня *Буря* зєдинює и архетип циню хтори ше одноши на идивидуални архетип зоз хторим ше архетип стрета у своєй психи, але и цинь хтори означує гаос хтори окружел хижу, а хижка космогонийни символ завичаю у найузшим значеню:

...

буря ше дзешка спод чарних клубкох
од грома одорвала
и понад салашами,
як злекнутима препилками,
заревала...
Я по дражки, през кукурицу, —
цо пред стихию
поклони по саму жем скоравену
з чолами бию, —
преходзим розшпивани,
гу домови ше врацам

...

И чувствуєм як ми ше душа змирює” (Ковач, 1989: 156)

Же Ковач у своєй творчосци описал свой процес индивидуації, а то можеме видзиц окрем през препознаванє архетипох аними, циню, персони, мудрого старика, и у тим як описал, як вон гвари „остатню етапу тей моєй номадскей драги” у автобиографских записох *Длугока драга номадска*. Тот, остатні текст у тей кнїжки написал у Новим Садзе 1989. року.

Вични процес зражованя, вична борба чловека зоз самим собу, зоз природу, зоз дружтвом, вше була и вше будзе. З тим ше мушиме помириц и мира нігда не будзе док живот на жеми иснує. А праве тоти зражованя и тоти борби спричинюю одходзєня, блуканя, гледаня... Борба ше окончує уж у самим чловекови. Чловек ше намага буц шлєбодни и щєшлїви. Шлєбодни є теди кед ше му уда загартушиц у себе инстинкти, обезпечиц власц духа. Тримам же просто нет на швецє нормального чловека, а здорового душевно, же би не мал у себе доброго духа, яки му гутори цо добре, а цо зле. Добри и Зли дух биваю у ЄДНИМ целу и, зависно хтори од тих двох ма превласц у чловекови, таки будзе тот чловек за стредок у хторим жие.

Я того одношеня, тей подзелєносци духа у себе, постал свидоми аж теди кед ме примушєли вонкашні сили на того думац, кед требало у самим себе змогнуц моци и найсц помощника же би ми помогл стануц у себе на страну Добра, бо зло вше стрєгло же би превжало верх у целу... (Ковач, 1990: 145–146)

Зоз наведзєного виривку з Ковачово тексту, можеме заключиц же способ на хтори Юнг фахово потолковал процес индивидуациї, Ковач описал так як тот процес вон сам у себе дожил. Юнг, праве так як Ковач описує, тот процес трима за звичайни процес людскеї психи, у хторим ше часто блука док ше не дойдзе по концє того процесу. Праве о борби у самим себе, зоз хтору ше стрєтал през свой живот, пише Ковач. Ковач пише о добрим духу хтори чловекови гутори цо добре, а цо не, а то у сущносци означує совисц, або як Юнг то наволал, архетип мудрого старика. Зли дух, о хторим тиж так бєшедує Ковач, предствя архетип циню, хтори по Юнгови предствя гевтот негативни аспект каждеї особи.

Грабович препознал ише єден Юнгов архетип у Шевченковим ділу – свидомє я хторе ше находзи у самим центру психи и повязує нас зоз центром святосци, з Богом, а символизує ше, у зависносци од култури, напр. зоз Христом або зоз Будом. При Шевченкови Христос предствя архетип вибавителя, а источашне и архетип свидомє я. Грабович тот архетип препознал у процесу индивидуациї Шевченка, а тот процес мож провадиц през його поезию дзе видно же Шевченко постава основни учашник його „мисії” (Грабович, 2014: 371). „Ту ключне символичне проектованє себе у улоги Христа, його мисії и його мучєнїцтва за гнобєних, окривдзєних и бидних” (Грабович, 2014: 372).

Ковач аж и єдну писню пошвецел Шевченкови, у хторей видно же и вон сам у Шевченковой творчосци препознал двоєня на хтори наиходзел, як и архетип свидомого я хторе повязує поединца зоз Христом:

...
зоз самим собу ше борел,
горки слова
о горким живоце гуторел.
Дух твой падал и ставал,
сам ши ше до труни живи ховал,
плакал и клял,
а вец як Христос
з гроба воскресал
и пророковал

...
1965/83. (Ковач, 1985: 30)

Треба надпомнуц же Ковач не бул теорийно свидоми о литературних конвенцийох, а Тамаш гвари же „Ковачова рецепция других, условно поведзене, наївна, цо ище не значи не релевантна” (Тамаш, 2009: 31). Заш лєм, Ковач у Шевченковой творчосци препознал психични стани у яких ше наиходзел Шевченко на драги творєня своїх литературних ділох.

У тей писні Ковач ше Шевченкови обраца у форми диялогу и гутори му „Учителю мой вельки и добри”. Стихи „зоз самим собу ше борел и ставал” и „дух твой падал и ставал” мож заключиц же Ковач при Шевченкови препознал тоти двоєня у творчей роботы, окреме же Ковач видзел же Шевченко мал и свой негативни боки у психи: „сам ши ше до труни живи ховал, плакал и клял”, цо бизме по Юнгови могли препознац як архетип циню, хтори обовязна етапа у процесу индивидуациї, и то гевтот негативни бок психи зоз хторим ше през тот процес треба научиц вибориц. Кед Ковач Шевченка поровнує зоз Христом хтори воскреснул и пророковал, видземе же ту препознал и архетип свидомого я при Шевченкови, тиж по чувству, а не по тим же познал Юнгову теорию психоанализи. Ковач тоти психични стани не лєм же препознал при Шевченкови, але ше з нїма и сам стретал и описовал их у своїх литературних ділох. Уж поведзене же окрем у поезиї, Ковачов процес индивидуациї мож провадиц у кнїжки *Длугока драга номадска*, дзе мож

видиц же вон себе чувствовал як особу хтора ма водзиц Руснацох на їх номадскей драги, як ю Ковач наволал.

Кніжка *Длугока драга номадска* обявена 1990. року, а автобиографски записи хтори у ней обявени написани 1989. року. Теди Ковач уж обявел свою вкупну литературну творчосц, та тоти автобиографски записи представляю його власни препатрунок його, можеме повесц мисиї, и його улоги як писателя, учителя и културно-дружтвеного діяча. Грабович наглашел моцну вязу медзи символичну интерпретацию автобиографії и митопоетичного уровню Шевченкового миту. Подобне можеме обачиц и при Ковачови, а праве тото преплетане и взаємну повязаносц Ковач описал у кніжки *Длугока драга номадска*. Уж сам наслов тей кніжки можеме похопиц на два способи и спатриц го зоз обидвох уровньох Ковачового миту. Психологийни уровень означує праве описоване процесу индивидуациї у авторовой души и сциговане по остатню фазу того процесу, кед поета после рижних блуканьох и споксох досцигує мир у своєї души и похопное смисел своєї мисиї. На митопоетичним уровню, тот наслов означує Ковачово описоване процесу селїдбох Руснацох, але и похопйоване идентитета Руснацох. Рушаюци од номадох вообще, преїг селїдбох Руснацох, сцигує по власну фамелию и самого себе як номада, але и припадніка номадского народу. Ту описує и номадску судьбу каждого члена найушшей фамелиї.

Гоч вироятно не бул свидоми же описує власни процес индивидуациї, праве тото зробел у тей кніжки. И процес индивидуациї, так як го ту описал, преплета ше зоз митопоетичним уровнем, односно зоз судьбу Руснацох. Описал го през шлїдуюци фази:

- Ми потомки велького народу хторому спокою не дали номади цо з Азії залївали славянски жеми, та примушовали и тоти славянски племена же би и сами постали номади.
- Народ наоружани з оружийом духа, знаня, моралнима и етичнима вредносцами, може буц – вични.
- Муши ше найсц у тей громади єден розум, єдна воля, хтори вежне на себе терху одвичательносци за цалу громаду.
- Мой дідо Михал предлужел драгу свойого оца зоз Керестура до Бачинцох. Ту оца поховал, а сам предлужел же би косци своєю у Славонії мацери жеми придал. Мой оцц Янко предлужел драгу свойого оца Михала и з Бачинцох палел номадски огні...
- Гоч сом ше ту родзел дзе и мойо предки, гоч ту думам и косци мацери жеми на чуване придац, бо вона, мац жем, шицким нам мац,

вше догля док у паметаню чувам тоту церньову драгу по хторей мойо дальши и блізши предки прешли, длугу не двасто але шейсцсто роки, я останем вирни тому народу чийо мено ношим, чию виру почитуем, чийо обичаї и традицию тримаю як драгоценіи скарб хтори ми предки на своєї номадскей драги чували и на дальше чуване охабели.

- Тераз, у чаше кед мнє, як членови тей номадскей громади рускей, цо ше ту на тих югославянских просторох становела, тота громада нашла за потребно же би ми ювилеї славила, як писателя и просвитителя чествовала, значи же то вона и мнє учишлела до своіх преднякох.
- Тревало осемдзешат роки прежиц, вельо того як тот предняк прецерпиц и поднесц же бим тому „мойому” народу доказал и з роботу же кед ме уж громада за предняка видрилела, я у ней не сцел буц газда, вожд, розказовач, кочияш хтори розказує, але и далей слуга того народу, совитнік, поради́к и помагач вшадзи дзе требало помагац.
- Перши зраженя з вонкашнім и нукашнім неприятельом муши на своїм хрибце предняк почувствовац.
- Я вше верел до моци духа и вири, до предносци правди над несправду, любови над мержню.
- Я вшадзи дзечнейше будзем меновац тих цо им я остал длужнік як тих цо мнє за зрадніка, неприятеля народного, слугу цудзого тримали...
- Можем повесц же чувствуем задовољство прето же на тей моей драги, я вше при самому народу бул порозумени, же период спокуси кед „ніхто не пророк у власним валале” прешол.
- Я бул правдиви Руснак-номад.
- Накеди сом дороснул до вику кед требало рушиц зоз дружтва на драгу номадску, робиц, бориц ше за народ, и браніц кед требало, не мал сом ані часу, не мал сом ані часу ані вельки можлівосци роздумовац о гевтим цо би ми на тей драги завадзало, служело на терху...
- Приведзени сом до Нового Саду же бим як старозавитни Мойсей з помоцу „Максима Горкого”⁴ виведол тот наш руски народ у главним городу Покраїни на широке културно-просвитне польо.

Ковач себе видзел як слугу свойого народу, избраного человека хторому додзелена улога же би свой народ виведол на драги просвищованя.

⁴ Так ше теди волало културно-уметніцке друштво Руснацох у Новим Садзе.

То маска хтору Ковач несвідомо пребера од Шевченка, з хторим ше вон несвідомо виедначує. У кніжки *Капка по капку живот одцека*, у хторей тиж обявени його автобіографски записи, Ковач пише о тим же по своїх дружтвених обовязках, але и по власней совисци чувствовавал же треба же би бул на хасен дружтву у хторим жие. Тамаш Ковача наволал евангелиста, бо у Ковачовой літератури видвоел три пасма становискох и вредносних ориєнтирох: молитвеніцке, біблійно-теологийне и філозофско-религийне. Молитвеніцке пасмо подрозумує християнски морални імперативи, насампредз Дзешец Божо заповиди, християнски чесноти, седем главни грихи и їх процивни чесноти и три евангелски ради. Тамаш наглашує же тоти християнски морални імперативи основа за справованє Ковачових літературних подобох, але и самого Ковача.

Мож заключиц же на концу свойого процесу індивідуації, Ковач и сам свідомо вибера маску хтора му найбаржей одвитує, а хтору можеме наволац архетип поети вибавителя свойого народу, поети хтори свой народ виведе на праву драгу так же указує свойому народу исправни націонални и християнски морални імперативи. У тей роботи поставена основа за дальше виучованє архетипох у Ковачових ділох, окрем архетипох індивідуї, хтори мож кажди окреме анализовац у окремних студийох, увагу треба пошвениц и анализованю колективних архетипох у Ковачовой творчосци.

ЛИТЕРАТУРА

- Hrabovič, H. (1991). *Ševčenko jak mifotvorec*. Kyiv: Rad'anskyj pys'mennyk. (Cyrillic)
- Hrabovič, H. (2014). *Ševčenko jakoho ne znajemo*. Kyiv: Krytyka. (Cyrillic)
- Jung, K. G. (1973). *Čovjek i njegovi simboli*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Jung, K. G. (1984). *Psihološke rasprave*. Novi Sad: Matica srpska.
- Tamaš, JU. (1997). *Istorija ruskej literaturi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (Cyrillic)
- Tamaš, JU. (2009). *Jevanhelista Michajlo Kovač, studija*. Novi Sad: Ruske slovo. (Cyrillic)

ЖРИЦІА

- Kovač, M. (1985). *Švetla večarovo*. Novi Sad: Ruske slovo. (Cyrillic)
- Kovač, M. (1989). *Dluhoka draha nomadska*. Novi Sad: Ruske slovo. (Cyrillic)

Kovač, M. (1989). *Ja dub červotočni, pisnji*. Novi Sad: Ruske slovo. (Cyrillic)

Ana Rimar Simunovic

ARCHETYPES OF THE INDIVIDUAL IN MIHAJLO KOVAC'S LITERARY
WORKS

Summary

Mihajlo Kovac has taken over the matrix of Shevchenko's myth of Ukraine and that is the base on which he had built his own literature work. Hrihorij Hrabovic has, from Sevcenko's works, divided two systems: psychological and mythopoetic. In Kovac's works the two systems can be observed as well. Mythopoetic system in Kovac represents mythological representation of Rusyn homeland, and on psychological level archetypes of individual can be recognized. These two levels complement each other. This work shows archetypality in the literary works of Mihajlo Kovac, leaning towards the theory of archetypes of Karl Gustav Jung, and in selected examples of Kovac's poetry and autobiographical records. The whole Jung's psychology can be narrowed down in the concept of individualism. This concept indicates personal growth in which through encounters with archetypes of individual, apropos archetypes of shadow, personality, anime, masque and wise old man comes together to accomplishment of maturity and formation of character. This paper presents the process of individualism on psychological level of Kovac's myth. Specific examples of Kovac's work shows phases of development of the author, hence progress of individualism and author's meeting of archetype of shadow, masque, personalities and anime. Inferring that the way in which Jung interpreted expertly the process of individualism, Kovac has described it in such way that he understood it himself, also we can infer that within Kovac exists especially strong bond between symbolic interpretation of autobiography and mythopoetic level.

Key words: Mihajlo Kovac, archetypes, individuation, Taras Shevchenko, Karl Gustav Jung

Барович Владимир – dr Vladimir Barović, red. prof., Odsek za medijske studije, Filozofski fakultet Novosadskog univerziteta, barovic@ff.uns.ac.rs

Болюк Олег – докторанд, Інститут народознавства НАНУ України, Відділ народного мистецтва, Львів, oleh.bolyuk@gmail.com

Виядерна-Кушнєж Рената – dr Renata Wiaderna-Kuśnierz. Instytut Prawa i Administracji, Akademia Pomorska w Słupsku, Orcid ID: 0000-0001-7427-2701

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук (PhD), доцент, Сумський державний університет (Україна). ScopusAuthor ID: 563-3026-3000, Orcid ID: 0000-0003-2220-2239, v_m_vlas@ukr.net

Галчак Богдан – Bogdan Halczak, dr hab. profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego, Katedra Historii Doktryn Polityczno-Prawnych i Historii Prawa Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Zielonogórskiego, b.halczak@wpa.uz.zgora.pl

Гарди Дюра – Dr Ćura Hardi, red. prof., Odsek za istoriju, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, hardidjura@gmail.com

Грегорович-Габер Хана – Hanna Hrehorowicz-Gaber, dr. inż. arch., Instytut Projektowania Miast Regionów w Katedrze Budowy Miast na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej, hanna.hrehorowicz@interia.pl

Гаврилович Владан – dr Vladan Gavrilović, red. prof., Odsek za istoriju, Filozofski fakultet Novosadskog univerziteta, gavra1@yahoo.com

Дрозд Роман – Roman Drozd, prof. dr hab., Instytut Historii Akademia Pomorska w Słupsku, drozdroman@poczta.onet.pl

Дудра Стефан – Stefan Dudra, dr hab., profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego, kierownik Zakładu Współczesnych Stosunków Międzynarodowych Instytutu Politologii, stefan.dudra@wp.pl

Иванович Милена – dr Milena Ivanović, docent, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu. Ivanovic.milena@gmail.com

Кметь Мирослав –Doc. PaedDr. Miroslav Kmet', PhD. Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, miroslav.kmet@umb.sk

Колаковски Пйотр, Piotr Kołakowski, Instytut Historii Akademii Pomorskiej w Słupsku, piotr.kolakowski@apsl.edu.pl

Конечни Станислав – Stanislav Konečný, PhDr., CSc. Centrum spoločenských a psychologických vied SAV – Spoločenskovedný ústav v Košiciach, Slovensko, stano.konecny@centrum.sk

Ксенич Андрей – Andrzej Ksenicz, prof. dr hab. – Direktor Instytutu Neofilologii Uniwersytetu Zielonogórskiego w Zielonej Górze, andzejksenicz@o2.pl

Кушнєж Роберт – Robert Kuśnierz, dr. hab., prof. AP, Instytut Historii (dwa razy ii), Akademia Pomorska w Słupsku, Orcid ID:0000-0002-6979-1424, <http://robertkusnierz.pl/>

Марчок Даниела – dr Daniela Marčokova, docent, Odsek za slovakistiku, Fiozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, danielamarcokova@atlas.sk

Ниче Шрам Бернадета – Bernadetta Nitsche-Szram, dr hab. prof. Uniwersytetu Zielonogórskiego, Katedra Historii Doktryn Polityczno-Prawnych i Historii Prawa Wydiealu Prawa i Administracji Uniwersytetu Zielonogórskiego, b.nitschke@wpa.uz.zgora.pl

Пащенко Євген – Dr Jevgen Paščenko, red. prof., Odsjek za istočnoslavenske jezike i književnosti, Katedra za ukrajinski jezik i književnost, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, yevgpan9@gmail.com

Попович Людмила Валентинівна – Dr Ljudmila Popović, red. prof., Katedra za slavistiku, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, ljudmilapopovic@yahoo.com

Рамач Янко – Dr Janko Ramač, red. prof. , Odsek za rusinistiku, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Janko.ramac@ff.uns.ac.rs

Римар Симунович Ана – mrs Ana Rimar Simunović, doktorand, asistent na Odseku za rusinistiku, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, ana.rimar@yahoo.com

Румянцев Олег Євгенович – dr Oleg Rumyantsev, Università degli Studi di Palermo, Scienze Umanistiche, oleg.rumyantsev.ua@gmail.com

Савич Свенка – Svenka Savić, prof. dr emerita,, Filozofski fakultet Novosadskog univerziteta, svenka@sbb.rs

Стойковски Борис – Dr Boris Stojkovski, vanr. prof, Odsek za istoriju, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, boris.stojkovski@ff.uns.ac.rs

Стрибер Йоаким – dr Joakim Striber, Alfa ВК Univerzitet, Beograd, jasha480@gmail.com

Тимко Дітко Оксана – Dr.sc. Oksana Timko Ćitko, red.prof. Odsjek za istočnoslavenske jezike i književnosti, Katedra za ukrajinski jezik i književnost, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb, Hrvatska, 10000 Zagreb, okditko@ffzg.hr

Шмигель Михал – Doc. PhDr. Michal Šmigel', PhD. Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, Tajovského 40, 974 01 Banská Bystrica, michal.smigel@umb.sk

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Припрема за штампу

Игор Лекић

Штампа

Сајнос, Нови Сад

Тираж

100

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

930.85(=161.2)(100)(082)

ЛЕМКИ, Бойки, Гуцули, Русини - историја, сучасност, материјална и духовна култура : зборник наукових радова = Lemkowie, Wojkowie, Rusini : historia, współczesność, kultura materialna i duchowa : praca zbiorowa / [редакторе Јанко Рамач, Роман Дрозд]. - Нови Сад : Филозофски факултет ; Słupsk : Akademia Pomorska, 2020 (Нови Сад : Сајнос). - 475 стр. : илустр. ; 24 cm

Текст ћир. и лат. - Тираж 100. - Библиографија. - Резимеи на енгл. језику уз већину радова.

ISBN 978-86-6065-559-4 (ФФ ; брош.)

ISBN 978-83-7467-323-5 (AP)

а) Русини - Културна историја - Свет - Зборници

COBISS.SR-ID 332642311